

Zsoldos Attila tanulmányai a hadakozást a középkori magyar társadalom egyik életjelenségének tekintik, így teremtve meg a hadtörténet és a társadalomtörténet szerves egységét.

Ez a módszer egyszerre biztosít lehetőséget a hadtörténeti jelenségek társadalomtörténeti háttérének megrajzolásához, valamint társadalomtörténeti témák hadtörténeti vonatkozásainak felderítéséhez. Az írások áttekintést nyújtanak az Árpád-kori magyar hadakozókról, a hadseregről és a XIII. századi hadszervezeti változásokról. Nyomon követik a várispánságok és népeinek sorsát a kezdetektől az intézmény felbomlásáig. Külön fejezet vizsgálja az 1270-es évektől az 1320-as évekig terjedő időszak politika- és hadtörténetének központi jelenségét, az oligarchikus magánhatalmak kiépülésének és működésének kérdéseit.

VITÉZEK, ISPÁNOK, OLIGARCHÁK

ISBN 978-963-7097-76-8

9 789637 097768

Ára: 3400 Ft

ZSOLDOS ATTILA

ZSOLDOS ATTILA VITÉZEK, ISPÁNOK, OLIGARCHÁK

Tanulmányok a társadalom- és
a hadtörténetírás határvidékéről

Zsoldos Attila

Vitézek, ispánok, oligarchák

Tanulmányok a társadalom- és a hadtörténetírás határvidékéről

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA

Sorozatszerkesztő

Veszprémy László

Zsoldos Attila

Vitézek, ispánok, oligarchák

Tanulmányok a társadalom- és a hadtörténetírás
határvidékéről

HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum
2016

A kiadvány a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg

HADTÖRTÉNETI
INTÉZET ÉS
MÚZEUM

A kiadásért felel
Dr. Kovács Vilmos ezredes,
a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnoka

Felelős szerkesztő
Kincses Katalin Mária

A borítót a sepsikilyéni unitárius templom
XV. századi Szent László-freskó fotójának felhasználásával
Szabó Emese tervezte

© Zsoldos Attila
© HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum

ISSN 1787-3150
ISBN 978-963-7097-76-8

A kötetet gondozta a Line Design Kft.
Felelős vezető Gyenis Ildikó

Tartalom

Előszó (<i>Veszprémy László</i>)	7
A hadszervezet kérdései	9
<i>A magyar hadtörténet első évszázadai. Hadakozók és hadsereg az Árpádok korában (XI–XIII. század)</i>	11
<i>A hadszervezet átalakulása a XIII. századi Magyarországon</i>	25
A várispánságok világa	37
<i>Ispán és vitéz</i>	39
<i>Confinium és marchia. Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről</i>	47
<i>A királyi várszervezet és a tatárjárás</i>	65
<i>A várjobbágyi birtoklás megítélésének változásai a tatárjárást követő másfél évszázadban</i>	93
<i>A vasi várispánság felbomlása</i>	119
Oligarchák és tartományok	137
<i>Téténytől a Hód-tóig. Az 1279 és 1282 közötti évek politikatörténetének vázlatja</i>	139
<i>Kassa túsza. Pillanatfelvétel 1311-ből Aba Amadé családjáról</i>	167
<i>IV. László és a Kállaiak ősei</i>	185
<i>Sopron város és megye a XIII. század utolsó harmadában</i>	201
<i>A Henrik-fiak. A Héder nembéli Kőszegiek „családi története”</i>	215
<i>A Borsa-tartomány igazgatásának kérdései</i>	227
<i>Hűséges oligarchák</i>	243
Levéltári források	251
Forráskiadványok	251
Szakirodalom	256
A tanulmányok első megjelenése	271

Előszó

„Új eredmények, régi adósságok”

Zsoldos Attila a fenti alcímmel tekintette át 2000-ben az Árpád-kori hadtörténetírás állását, s vázolta fel biztos kézzel a diszciplína művelői előtt álló feladatokat. Az adósságokat jórészt a második világháború utáni fordulattal szoktuk magyarázni, ami alapjában helytálló. A nagy forráskiadások megakadtak, a hazai medievisztika öregjei és ígéretes tehetségei háttérbe szorultak, ha nem éppen külföldre kényszerültek. Az 1980-as évekig kellett várni, amikorra Borosy András, Kristó Gyula, Rázsó Gyula összefoglalásai után Engel Pál, Fügedi Erik, Szűcs Jenő új és modern megközelítéseket alkalmazó munkái előrevetítették a középkori hadtörténetírás megújulását, ami a 2000-es éveket követően be is következett. A budapesti ELTE-n, majd a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, a szegedi és a debreceni egyetemen akadémiai kutatócsoportokban oktatók és diákok eddig soha nem tapasztalt méretű forrásfeltáró munkába kezdtek, oklevéltárak, archontológiák, itineráriumok születtek meg, folytatódtak a történeti földrajz munkálatai, eddig sosem hallott hadjáratok és csaták keltek életre. Jócskán kivette ebből a folyamatból a részét a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete (ma a Bölcsészettudományi Kutatóközpont része), ahol a középkori osztályt, majd témacsoportot vezet 2001 óta Zsoldos Attila.

Jelen kötet tematikáját a szerző említett már írásában előre vetítette: akkor legnagyobb adósságként a hadszervezeti kutatások elhanyagolását, a XIII. század második felének és az Anjou-korszak háttérben maradását jelölte meg. Nem csodálkozhatunk azon, hogy a kötet tizennégy tanulmánya közül hét a hadszervezet kérdéseit, az írások másik fele pedig a XIII. század közepétől az 1320-as évekig tartó, hadtörténeti eseményekben bővelkedő, részben már az Anjou korhoz sorolható időszakot elemzi. Pauler Gyula magisztrális műve (1899) sokáig azt a hitet keltette a szakmában, s még inkább a nagyközönségben, hogy az örök időkhöz biztos alapot fog nyújtani a tájékozódáshoz. Talán Zsoldos Attila vette elsőként a merészséget, hogy az oklevelek alapján újraolvassa és újra is írja az Árpád-kori történelem egyes, kritikus időszakait és fejezeteit, miközben közreadta az Árpád-kori világi archontológiát, a hercegek, hercegnők és királynék okleveleinek kritikai jegyzékét. Eredményei megmutatkoznak az itt olvasható tanulmányokban, köztük az évszázados bizonytalanságot lezáró, a Hód-tavi csata lezajlásának évét tisztázó írásában. Figyelme mégis kevésbé a csatákra és külhoni hadjáratokra irányult, mely iránt amúgy általában mindig is nagyobb volt az érdeklődés, hiszen a hadtörténetírás nagy öregje, Bánlaky Breit József maga is leszögezte, hogy a magyarnak magyar ellen folytatott harcai nem tartózkodhatnak műve látókörébe. Nos, Zsoldos Attila tanulmányaiból éppen a XIII–XIV. század fordulójának belháborúi lépnek egy teljesen új megvilágítás-

ban és időrendben az olvasó elé, miként a XIII. század oly sok fejtörést és szakmai vitát keltő társadalmi-hadszervezeti átalakulása, a tatárjárás során jól vizsgázott királyi várszervezet átalakulása, a várjobbágyok sorsa és a királyi szerviensek megjelenése is teljesen újszerű és meggyőző magyarázatot nyer.

A középkori francia történetírók termékenységéről szokták mondani, hogy miután a franciák karddal legyőzték az ellenséget, utána tollat forgatva szégyenítették meg őket. Sajnos a hazai középkor igen szegény maradt elbeszélő forrásokban, de most legalább tanúi lehetünk annak, hogy az oklevelekből is életre kelthető és rekonstruálható egy korszak, s különösen a kései Árpád-kor világa, amit meghatározott az a társadalmi átalakulás és belháborúk szinte szakadatlan folyamata, melynek végén a szereplőkkel együtt az olvasó is szinte észrevétlenül az Anjou-korban találja magát. Nem utolsósorban jelen tanulmánykötet a közeljövőben megjelenő Magyarország hadtörténete kötet szöveggyűjteményének is tekinthető, annál is inkább, mert az új szintézis is nagymértékben támaszkodik Zsoldos Attila és az új hadtörténész generáció eredményeire.

Veszprémy László

A HADSZERVEZET KÉRDÉSEI

A magyar hadtörténet első évszázadai

Hadakozók és hadsereg az Árpádok korában (XI–XIII. század)

Az Árpád-kori Magyarországról átfogó képet adó leírások majd mindegyike megemlékezik a magyar hadseregről. A XII. század közepén, II. Géza uralkodása idején Magyarországon járt muszlim utazó, Abu Hámid al-Garnáti úgy találta, hogy a „básgird”, azaz a magyar királynak „megszámlálhatatlanul sok katonája van” és „valamennyi nép fél a támadásától, mert sok katonája van és nagy a vitézsége”.¹ Kortársa, a német Freisingi Ottó püspök tudósításában azt emeli ki, hogy „amikor pedig a király akarja vezetni a sereget, akkor mindnyájan ellentmondás nélkül mintegy egy testben egyesülnek [...] akik a katonai rendből valók [...] csak a legsúlyosabb ok miatt mernek otthon maradni” (*Si quando vero exercitum rex ducere voluerit, cuncti sine contradictione quasi in unum adunantur [...] qui vero de militum ordine sunt, nulla occasione nisi gravissima domi remanere audebunt*). Megjegyzi továbbá, hogy a magyar sereget egyfajta kétarcúság jellemzi: a főemberek nyugati típusú lovagi fegyverzetben hadakoznak, míg a sereg elővédjében „undok fegyverek”-kel (*tetris in armis*) harcolók haladnak.² A XIV. század eleji Kelet-Európát leíró ismeretlen szintén arról ír, hogy háború idején a magyarok „mindannyian kötelesek követni a királyt, bárhová kívánja [...] mindenféle zsold nélkül, és ameddig a királynak tetszik, akár tíz esztendőn keresztül is” (*omnis tenetur regem sequi ubicumque voluerit [...] absque aliquo stipendio et quantumcumque regi placuerit, etiam ad X annos*). Hozzáteszi mindehhez, hogy a magyarok „a fegyverek bármelyik nemében nagyon jó harcosok, leginkább mégis kiváló íjászok” (*bellicosi sunnt valde in quolibet genere armorum, precipue tamen sunt optimi sagittarii*).³

Az egymást részint kiegészítő, részint megerősítő leírások közös vonása, hogy a magyar hadsereget egyfelől nagy létszámúnak, másfelől különféle fegyverzetrel felszerelt harcosokból állónak mutatják, s e két jellegzetesség meglétéről más forrásaink is tanúbizonyságot tesznek. Az okok, amelyek következtében az Árpád-kor magyar hadserege elnyerte ezen arculatát, végső soron társadalomtörténeti jellegűek.

A IX. század második felében a Kárpát-medencétől keletre eső steppén élő magyarságról képet rajzoló egyik muszlim forrásunk arról ad hírt, hogy a magyarok serege 20 ezer lovas harcosból állt.⁴ Ennek az adatnak az értelmezése és az abból levonható történeti következtetések számos vitára adtak és adnak mindmáig okot a magyar történetíráson belül, abban azonban megegyeznek az egymástól eltérő vélemények, hogy a hada-

¹ *Hrbek* 1955. 210. o., magyarul: Abu-Hámid al-Garnáti utazása, 60–61. o.

² *Gesta Friderici I imperatoris*, 369. o., magyarul: *Freisingi Ottó*: I. Frigyes császár tettei, 108–109. o.

³ Anonymi *Descriptio Europae Orientalis*, 139–140. o. Az idézett magyar szöveg Borzákné Nacsza Mária fordítása, lásd: KRE 74. o.

⁴ HKÍF 35. o.

kozás a szabadok kiváltsága és kötelezettsége volt a kor magyarságának társadalmában. Így vélekedett az 1280-as évek első felében alkotó magyar krónikás, Kézai Simon is, aki a magyar nemzetiségű szolgák eredetét azzal magyarázta, hogy a pogány magyarok azokat a társaikat, akik vonakodtak katonáskodni, büntetésképpen örökös szolgaságra vetették.⁵ S valóban, Árpád-kori forrásaink egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a szabadok jogállásához jó ideig elválaszthatatlanul hozzátartozott a katonáskodás. A magyar társadalom fejlődésében a XI. század utolsó negyedére bekövetkezett változások következtében azonban átalakult a szabadság fogalma, s kifejlődtek olyan új jogállások, amelyek a minden személyes függéstől mentes közszabadságtól eltérően, csupán a szolgaságon belül juttattak birtokosaiknak viszonylagos, a modern társadalomtörténet szakkifejezésével élve: „(feltételhez) kötött szabadság”-ot.⁶ A kötött szabadság valamely változata szerint élők szintén katonáskodtak, s ily módon az Árpád-kor hadakozói között szabad és szolgai jogállású elemeket is találunk.

Az Árpád-kori királyi sereg magvát azok a harcosok alkották, akiket az uralkodói birtokszervezetek állítottak ki. A birtokszervezetek egyike, a királyi várszervezet voltaképpen éppen ennek a feladatnak az ellátására jött létre, s mint ilyen, egyike az Árpád-kori Magyar Királyság legjellegzetesebb intézményeinek. Fennállásának ideje is jószerével az Árpád-korral azonos: kialakítására a X–XI. század fordulója tájától kezdődően, azaz a keresztény királyság megalapításával egyidejűleg, annak szerves részeként került sor, s amikor az utolsó Árpád-házi királyt, III. Andrást eltemették, a várszervezetnek is csupán a romjai voltak már meg.

A X. század közepe táján indult meg és I. (Szent) István király uralkodásának második felében zárult le a folyamat, amelynek eredményeként az Árpádok kiterjesztették tényleges hatalmukat a Kárpát-medence egészére. A Géza fejedelem, majd fia, István akarásával szembeszegülő s az így kirobbant harcokban elbukó törzsi előkelők javainak elkobzása ma már nehezen elképzelhető méretűre duzzasztotta a közvetlenül az uralkodó rendelkezésére álló földek és szolganépek nagyságát, s meglehet, hogy a királyi hatalom az önként behódoltak javainak egy részére is igényt formált. Ezt a hatalmas vagyont természetesen képtelenség lett volna egyetlen központból igazgatni, ezért különböző rendeltetésű királyi birtokszervezeteket alakítottak ki belőle.

A földek és a rajtuk élő szolgálónépek egyik hányadát a király és családja, valamint az udvartartásuk ellátására rendelt úgynevezett udvari birtokszervezetnek vetették alá, melynek egyes uradalmait a királyi udvarházak körül alakították ki. Az uralkodói birtokok és népek másik részét a királyi várakhoz kapcsolták. E várak az ország egész területén fellelhetők voltak: ahol lehetett, korábbi erősségeket állítottak helyre — mint történt az például Visegrád esetében, ahol egy római erődítményből alakították ki az első Árpád-kori várat —, máshol viszont újonnan emeltek várakat. E korai várak csak kivételes esetben épültek kőből, többségüket faszervezettel megerősített földsáncok védték. Az egyes várak alá rendelt földek egymástól kisebb-nagyobb távolságra feküdtek, s ily

⁵ Simonis de Keza *Gesta Hungarorum*, cap. 7. (SRH I. 147–148. o.).

⁶ *Bolla* 1983. passim, különösen: 40–62. o.

módon a vár és birtokai egy területileg össze nem függő birtoktestekből álló, sajátos uradalmat alkottak, melyet várispánságnak (*comitatus castris*) neveztek. Az ország egész területén kiépített várispánságok együtteséből állt a királyi várszervezet. Ennek az intézménynek — ellentétben az udvari birtokszervezettel — mindenekelőtt hatalmi szerepe volt: biztosította az ország katonai megszállását, melynek révén mind külső támadások esetén, mind belső lázongások alkalmával gyorsan mozgósítható haderő állt a királyi hatalom rendelkezésére.⁷

A várak birtokain élő, a szervezet fenntartásához szükséges javakat megtermelő szolgálónépeket várnépbelieknek nevezték (latin nyelvű forrásainkban eleinte: *civis*, ill. *civilis*, a XIII. századtól kezdődően általánosan: *castrensis*). A várnépbeliek a király tulajdonában álló szolgák voltak, s ezt a jogállást a gyermekek megörökölték apjuktól. A vár birtokaiból kapott földet megművelve tartották el magukat és családjukat; a XIII. század közepe táján egy ekealjnyi (kb. 35 hektár) földet tartottak elegendőnek egy várnépbeli család megélhetéséhez. A várnak azonban nem földjük, hanem különféle kötelezettségeik szerint szolgáltak: szántóvetőket és szőlőműveseket éppúgy találunk közöttük, mint kovácsokat vagy szűcsöket. A várnépbeliek nem voltak tehát a vár katonái, csupán egy részüket terheltek katonai jellegű kötelezettségek. Az életüknek kereteket adó századok (*centurionatus*) sem katonai, hanem igazgatási és adózási egységek voltak.

A várispánságok hadakozói a XI. században a királyi várszervezet szolgálatba álló szabadok közül kerültek ki. Közülük választották ki a várnépbeliek munkáját közvetlenül irányító előjárókat, akiket a XII. századtól kezdődően várjobbágyoknak (*iobagio castris*) neveztek. A várjobbágyok elődei még a XI. század utolsó negyedében elvesztették szabadságukat, s a várnépbeliekhez hasonlóan szolgák lettek maguk is, mindazonáltal helyzetük lényegesen kedvezőbb volt a várnépbeliekénél. Mentésültek a várnépbelieket terhelő sokféle adó fizetése alól, s kötelezettségük a hadakozásra és a várispánság igazgatásában való részvételre korlátozódott. Mivel a várjobbágyi jogállás öröklődött, egy-egy várispánságban a várjobbágyok száma idővel lényegesen meghaladta az ispánság igazgatásában ténylegesen szerephez jutó tisztségviselők számát. A várjobbágyoknak jogállásuk a kötött szabadság egy fajtáját biztosította, s ennek birtokában olyan jómódú birtokosokként élhettek, akik számára nem okozott gondot a hadakozó életforma fenntartása. A várjobbágyok fejenként vonultak hadba, s kötelesek voltak a királlyal tartani minden külön ellenszolgáltatás nélkül, akár külföldre vezetett hadjáratban is.⁸

A XIII. század elejéről való forrásaink a várszervezeti szolgálónépek egy harmadik csoportjáról is megemlékeznek. A várnépbeliek egy részét ugyanis, feltehetően a katonáskodók számának növelése érdekében, a várjobbágyok kiváltságainak egy korlátozott változatával látták el. A várnépi terhek többségétől mentesített „kiemelt jobbágyok” (*iobagiones exempti*) — egykorú magyar nevük szerint: *keltjobbágyfúk*⁹ — ily módon egyfajta átme-

⁷ A várszervezethez kapcsolódó kérdésekre itt és a későbbiekben lásd: *Zsoldos* 1999., a határvédelem intézményeire: *Zsoldos* 2000a. (jelen kötetben: 47–63. o.).

⁸ Így rendelkezik pl. az 1222. évi Aranybulla 1231. évi megújításának 15. cikkelye: *Enchiridion*, 136. o.

⁹ 1263: UB I. 291. o.

neti réteget alkottak részint a várnépbeliek, részint a hozzájuk képest „természetes” vagy „igazi” várjobbágyoknak tekintett, született várjobbágyok között.

A várispánságok egyik leginkább figyelemre méltó sajátosságát az a kapcsolat adja, amely az ország területi igazgatásának alapintézményéhez, a megyéhez (latinul a leggyakrabban: *comitatus* vagy *provincia*) fűzte őket. Az egyes várak alá rendelt földek láncolata rajzolta meg a vár uralmi körzetének határát — szlávól átvett régi magyar szóval: „megyé”-jét (‘határ’) —, s az e határon belül fekvő terület egésze tette ki magát a megyét. Némi leegyszerűsítés árán elmondható: a szabolcsi vár földjei Szabolcs megyében feküdtek, s megfordítva, Somogy megye ott volt, ahol a somogyi vár birtokai találhatóak. A megye területileg nem volt tehát független a várispánságtól, ám azonos sem volt vele, hiszen magában foglalta a várispánság földállománya mellett a határain belül fekvő egyéb királyi birtokok, valamint az egyházak és a magánbirtokosok földjeit is. Ez az összefüggés csak a várispánságok egy részére, igaz, a nagyobbik részére érvényes. Voltak ugyanis olyan várispánságok, amelyek nem álltak kapcsolatban a megyei intézménnyel. Ezek a várispánságok azonban másodlagosan jöttek létre az ország olyan területein, ahol szükségesnek látszott a királyi hatalom katonai jelenlétének megnövelése. Különösen nagy számban találunk ilyen várispánságokat az ország északnyugati részén, a Vág folyó völgyében — Bolondóc, Bánya (más névváltozat szerint: Árkibánya), Szolgagyőr (más néven: Galgóc) és Sempte központokkal —, de hasonló jellegű volt például a nyugati határszélen a locsmándi várispánság Sopron megyében vagy a karakói Vasban. E várispánságok földjei az ország különböző megyéiben feküdtek, a szolgagyőri például a várának is helyet adó Nyitra megyén kívül további 15 megyében birtokolt: a viszonylag közelinek mondható Pozsony, Hont és Komárom mellett a kifejezetten távoli Vasban vagy Zalában is.¹⁰ Mivel a megyei háttér nélkül megszervezett várispánságok szembevetendő sajátossága, hogy rendszerint az ország határvidékeihez közeli területeken jöttek létre, alighanem okkal gondolhatjuk, hogy elsősorban a határvédelem erősítésében jutottak szerephez.

A várispánságok belső szervezete — legyen szó akár valamely megyével összefüggő, „klasszikus” várispánságról, akár határvédő várispánságról — azonos mintát követett. Az ispánság élén az ispán (*comes*) állott, akit a király nevezett ki megbízhatónak tartott hívei közül. A klasszikus várispánságokat irányító ispánok egy személyben annak a megyének is az ispánjai voltak, amelyben a várispánság működött, s rendszerint az előkelő nagybirtokos rokonságok tagjai számíthattak ilyen tisztség elnyerésére. A várispánság és az ahhoz tartozó népek minden ügyében elvileg az ispán volt az illetékes, a gyakorlatban azonban a várjobbágyok közül általa kiválasztott tisztségviselők segítették munkájában. A várnépbeliek századainak élén a száznagyok (*centurio*) álltak: feladataik a munka irányításán és ellenőrzésén kívül a várnépbeliek kisebb ügyeiben való bírászkodásra és az adószedésben való közreműködésre is kiterjedtek. Az ispánság központjaul szolgáló várral kapcsolatos teendők a várnagyra (*maior castrī*) hárultak: ő gondoskodott a falak karbantartásáról, a megfelelő készletek felhalmozásáról, s feltehető, hogy a vár aljában rendre kialakuló településen (*suburbium*) élő várnépbeliek közvetlen igazgatása

¹⁰ Györffy 1987–1998. IV. 388–389. o.

is neki adott munkát. A hadnagy (*maior exercitus*) kötelezettségeiről nincsenek ismereteink, a tisztség neve után ítélve mindenesetre viselője valamiféle katonai jellegű tevékenységet látott el. Külön tisztségviselő, a hirdetőnagy (*maior preconum*) állt a várnépbeliek századokba nem osztott, speciális feladatokat ellátó csoportja, a hirdetők (*preco*) élén. A határmenti várispánságokban a határok őrzetével szolgáló örök (*speculator*) szinten a várnépbeliek közé tartoztak, jóllehet sajátos körülményeik bizonyos fokig elkülönítették őket a többi várnépbelitől. Őket a megye határszéli területén (*confinium*) telepítették le, az őrnagyot (*maior speculatorum*) rendelve fölējük. A bíraskodás terén végezett az udvarispán (*curialis comes*) segédkezett az ispánnak. Mindezen tisztségek eredetileg a várispánság igazgatásában jutottak szerephez, ám a klasszikus várispánságokban az ispán mind a várispánsági tisztségviselőket, mind a tisztség nélküli várjobbágyokat rendszeresen igénybe vette a megye ügyeinek intézése során is.

A király és családja eltartására rendelt udvari birtokszervezet szolgálonépei között szintén találunk rendszeresen hadakozókat a forrásainkban rendszerint szolgálatuk típusa szerint megnevezett csoportok (például lovászok, udvarnokok, vadászok) korlátozott szabadsággal rendelkező tagjai személyében.

A királyi birtokszervezetek által kiállított harcosok együttes létszámára vonatkozóan egyetlen időmetszetből sincsenek adataink, mégis bizonyosra vehető, hogy nem lehetnek valami sokan. Erre az enged következtetni, hogy egy-egy várispánság várjobbágyainak létszáma a XIII. század első harmadában aligha becsülhető 25–30 főnél többre, s ez a létszám a század végére a nagyobb várispánságokban sem igen emelkedhetett 100 fő fölé, márpedig sejthető, hogy ezen harcoskategórián belül a várjobbágyok lehettek a legtöbben. Az Árpád-kori magyar hadsereg zömét ily módon a szabadok különböző csoportjai alkották.

A szabadok társadalma vagyoni szempontból már a XI. század elején is erősen rétegzettnek mutatkozik: a skála a nagybirtokos előkelőktől a csupán személyes szabadsággal rendelkező nincstelenségig terjedt. A XI–XII. század folyamán a szabadok alsó rétege fokozatosan elvesztette függetlenségét, s ez nem csak a személyes szabadság elvesztésével, hanem a hadakozók köréből való kiszorulással is együtt járt. A királyok különböző intézkedésekkel próbálták gátat vetni a hadakozók létszámát apasztó folyamatnak, ám sem Sámuel, sem I. Béla királynak a szegény szabadok védelmében hozott rendelkezései nem hoztak különösebb eredményeket. Több sikerrel járt e téren Kálmán király, aki egy kifejezetten katonai indíttatású adóreformtól várta a megoldást. Kálmán egy, az addig minden szabadtól szedett adót, a „szabadok dénárjai”-t (*denarii liberorum*) eltörölte, s úgy rendelkezett, hogy azt a továbbiakban csak azoktól a közszabadoktól szedjék be, akik — nem rendelkezvén saját birtokkal — más földjén élnek, illetve a korban „szabad”-nak nevezett kötött szabad csoportokat is az adó megfizetésére kötelezte. A birtokos közszabadokat viszont mentesítette az adó megfizetése alól, nyilvánvalóan abból a megfontolásból, hogy azok így továbbra is képesek lesznek a katonáskodás terheinek viselésére.¹¹

¹¹ Colomanni regis decretorum liber primus, cc. 35., 45., 79–81. (*Závodszy* 1904. 187–188., 189., 193–194. o.).

A reform a jelek szerint elérte célját, mindenesetre a már említett Freisingi Ottó a XII. század közepén említést tesz olyan „parasztk”-ról (*coloni*), akik többen összeállva szerelnek fel egy-egy harcost s küldik el a király seregébe.¹² Okkal gondolható, hogy ezen „parasztk” a szegényebb sorsú, de még önálló közszabadokkal azonosíthatók.

A XI–XII. század folyamán mindezen hadakozók a történetírásunk által közkeletűen megyei csapatként emlegetett intézményben katonáskodtak.¹³ Ezek a csapatok (*agmen*) a magyar hadsereg alapvető szervezeti és taktikai egységei voltak, melyek különböző jogállású harcosokat foglaltak egységbe a megyésispán katonai joghatósága alatt. A megyei csapatok keretei között tettek eleget katonáskodási kötelezettségüknek a várispánságok harcosai éppúgy, mint az adott megyében élő, ám a várispánsághoz nem tartozó királyi szolgálónépek katonái, valamint a helyi közszabadok, ez utóbbiak közé értve a korai időkben inkább csak királyi birtokokon megtelepedő, külföldről érkező vendégtelpeket (*hospes*) is. Szerfelett valószínűnek tűnik, hogy az előkelők közül kikerülő megyésispánok személyes kíséretében hadba vonulók szintén a megyei csapatok harcosainak számát gyarapították.

A megyei csapatok létszámára vonatkozóan XII. századi forrásaink őriztek meg értékes adatokat. Joannés Kinnamos bizánci történetíró szerint az 1167. évi magyar–bizánci háborúban a 15 ezer főnyi magyar sereget 37 vezér irányította,¹⁴ az orosz évkönyvek pedig arról írnak, hogy az 1152. évi halicsi hadjáratban 73 magyar csapat vett részt.¹⁵ Mivel a XII. századi magyar vármegyék, illetve ispánságok számát több forrásunk is 70 körülire teszi,¹⁶ indokolt arra gondolni, hogy az említett halicsi adat a megyék által kiállított teljes haderőre, a bizánci pedig annak felére vonatkozik. Ezek az adatok egy-egy megyei csapat átlagos létszámát 400 főnyinek mutatják. Bármily realitásnak tűnik is ez az eredmény, hiba lenne elfeledkezni egyfelől arról, hogy az egyes megyék csapatainak nagysága jelentősen eltérhetett egymástól, másfelől pedig arról, hogy az említett adatok csak a hadjáratra kivonult harcosok létszámáról tájékoztatnak. A külföldre vezetett hadjáratok idején a határok védelmére és a hátszág biztosítására nyilván megfelelő számú katonaság maradt hátra, ennek létszámáról azonban éppúgy nincsenek ismereteink, mint a mozgósított és a hátrahagyott hadakozók egymáshoz viszonyított arányáról.

Bizonyosra vehető ugyanakkor, hogy már a királyság első két évszázadában is voltak olyan jelentős katonáskodó csoportok, amelyek a megyei csapatoktól függetlenül vonultak hadba. Ezek közé sorolhatók mindenekelőtt az egyházak által kiállított harcosok. Az Árpádok országuk főpapjainak szolgálataira hadjáratok idején is igényt tartottak, s szép számmal vannak adataink egyházi személyek katonai szerepvállalására. A hadba vonuló király táborában rendre ott találjuk a püspököket, apátokat és más egyházi tisztségek viselőit, akiknek kíséretét az egyházuk birtokain élő hadakozásra kötelezett szolgálónépek adták. A XII. század közepétől kezdődően megtelepedtek az országban az egyházi

¹² Gesta Friderici I imperatoris, 369. o.

¹³ Az intézményre összefoglalóan: *Zsoldos* 1991a. (jelen kötetben: 65–77. o.).

¹⁴ ÁMTBF 242. o.

¹⁵ OÉMV 172–173. o.

¹⁶ Gesta Friderici I imperatoris, 369. o.; *Hrbek* 1955. 208. o.; *iff. Barta J. – Barta G.* 1993. 444. o.

lovagrendek (a templomosok és a johanniták) is, ezek nem éppen nagy létszámú, de gyakorlottságuk és szervezetségük miatt rendkívül ütőképes csapatai megint csak elkülönültek a megyei seregtestektől.¹⁷ Az országban élő, s etnikai alapon elkülönülő közösségek szintén kívül maradtak a megyei csapatok keretein. Ezek között ott találjuk a török népek közé tartozó besenyők és a muszlim izmaeliták (régi magyar nevükön: böszörmények) — etnikai szempontból elsősorban volgai bolgár és alán eredetű — Magyarországon letelepedett csoportjait,¹⁸ illetve a magyar nyelvet beszélő, ám középkori forrásaink által különálló népként kezelt székelyeket.¹⁹ Ezek a keleties jellegű lovas íjászok alkották rendszerint a magyar haderő elővédjét, s nyilván rájuk vonatkozik Freisingi Ottó már említett utalása a magyar sereg élén harcolók „undok fegyverzeté”-ről. Az éppen tisztséget nem viselő előkelők, akiket az 1070-es évektől kezdődően „nemes”-eknek (*nobilis*) mondanak forrásaink, minden bizonnyal a király személye körül csoportosultak egyfajta testőrséget alkotva. Az említett elemekből felépülő magyar hadsereget ugyanakkor a XI–XII. század folyamán alkalomszerűen külföldi zsoldosok csapatai egészítették ki.

A magyar társadalomban a XIII. század folyamán dinamikus változások mentek végbe. Az élet szinte minden területére kiterjedő változások közül a királyi várszervezet és a megyei csapatok intézményeinek a XIII. század elején meginduló felbomlási folyamata gyakorolta a legközvetlenebb befolyást a hadszervezetre.

A várispánságokból felépülő királyi várszervezet történetében az Árpád-kor utolsó évszázada a fokozatos hanyatlás után bekövetkező összeomlás időszaka. A királyi várszervezet felbomlásának okait többnyire a XIII. század elején radikálisan megváltozó királyi birtokpolitikára szokás visszavezetni, ami, ha tévedésnek nem is mondható, mindenestre némileg egyoldalú képet fest a történekről. Tagadhatatlan, hogy a királyi birtokok eladományozásának a XII–XIII. század fordulója táján meginduló, majd a II. András király trónra kerülése után minden addig ismert mértéket meghaladó bőkezűséggel folyó gyakorlata jelentős befolyással volt a királyi várszervezet további sorsának alakulására. A magyar királyok addig is adományoztak birtokokat arra érdemesnek talált híveiknek, ám András, úgy tűnik, jelentősen többet adott elődeinél, s eközben — ellentétben a korábbi évszázadok gyakorlatával — nem kímélte a várispánságok népeit és földjeit sem. Esetenként egész várispánságokat adományozott el (például a már említett locsmándit), többnyire azonban csak egyes várispánsági birtokokat juttatott magánkézre. Az adományok a várispánságok legértékesebb hadakozóit, a várjobbágyokat ugyan nem érintették — a várjobbágyok Szent Istvántól eredeztetett kiváltságai közé tartozott ugyanis, hogy sem őket magukat, sem földjeiket nem lehet eladományozni —, az adományok áradása mégis felforgatta a várispánságok hagyományos rendjét. Apja adományainak érvénytelenítésére András fia, Béla — a későbbi IV. Béla király — tett részint még hercegként, részint trónra kerülése után több kísérletet elődei adományainak felülvizsgálata révén, ám ezek az akciók végül is számottevő sikert nem értek el, hacsak az általuk gerjesztett politikai feszültségeket nem tekintjük annak. A XIII. század közepének kataklizmája,

¹⁷ Borosy 1987.

¹⁸ Czeglédy 1969.; Benkő 1970.; Göckenjan 1972.; Székely 1974.; Szűcs 1987.; Pálóczi Horváth 1989.

¹⁹ Legújabbban lásd: Kristó 2002. (különösen: 61–84. o).

a tatárjárás ugyanakkor arra is fényt derített, hogy a várispánságok központjai, a várak felett eljárt az idő, csak elenyésző kisebbségük volt képes a siker reményében ellenállni a mongolok haderejének.

A katasztrófa tanulságait levonva IV. Béla újragondolta politikáját, s 1242 után kibontakozó reformjai javarészt az ország védelmi képességének megerősítését célozták. Ezzel kapcsolatos intézkedéseiben azonban a nagy múltú várszervezetnek vajmi kevés szerep jutott. Az északi országrész jószerével még érintetlen, óriási kiterjedésű királyi birtokainak fejlesztése során nem szervezett új várispánságokat, s bár néhány ispánsági várat modern kővárrá építtetett át, az újonnan emelt királyi várak és uradalmaik többnyire szervezeten kívül függetlenek voltak a még működő várispánságoktól. Végleg felhagyott a korábban eladományozott várispánsági földek visszaszerzésére irányuló akcióiról, azaz lemondott arról a korábbi céljáról, hogy a várispánságokat ily módon szervezze újjá. Mindez távolról sem jelenti azt, hogy a király eleve leírta volna a várispánságokat, ám kétségtelennek látszik, hogy törekvéseit a várispánságok további bomlásának megakadályozására korlátozta. A siker nem is maradt el, s ennek jeleként néhány évvel halála (1270) után a várszervezet katonai szempontból még működőképes intézménynek mutatkozik: a várispánságok hadakozói a II. Ottokár cseh király ellenében 1273-ban vívott harcokban nagy számban vettek részt.²⁰

IV. Bélának a várispánságok konzerválására irányuló politikája utódaiban azonban nem talált folytatókra, s a bomlási folyamat ismét felgyorsult. Ebben több olyan körülmény jutott szerephez, melyek egyaránt a várispánságok hanyatlásának irányában fejtek ki hatásukat. V. István és IV. László uralkodása alatt tömegessé vált a várispánságok népeinek — elsősorban a várjobbágyoknak, kisebb részt a várnépbelieknek — az addig kivétel számba menő nemesítése. A vasi várjobbágyok létszáma a XIII. század utolsó negyedében mintegy 100 fő lehetett, 1271 és 1281 között azonban közülük több mint 80 nemesítésére került sor. Nemesítésekre az ország más várispánságaiban is szép számban ismerünk példákat, s ezek következtében a várispánságok legértékesebb katonáskodói váltak ki a várszervezet intézményéből. Új fejleményként jelentkezett IV. Béla halála után a várispánsági központokban élő királyi vendégtelepesek (*hospes*) kiváltságolásának gyakorlata is. Vendégtelepesek, Kálmán király törvényeinek tanúsága szerint, már a XI–XII. század fordulója táján is éltek a várispánságok földjein,²¹ s alig volt az országban olyan ispánsági vár, amelynek suburbiumában ne éltek volna kisebb-nagyobb közösségeik. Jelenlétük tette a várispánsági központokat városias jellegű településsé már a korai időkben: nem véletlen, hogy a magyar nyelvben a „vár” szóból alakult ki a „város” — tulajdonképpen ’váras hely’ — kifejezés, s ugyanezt jelzi, hogy a magyarországi latinságban eredetileg ’vár’-at jelentő *civitas* szó utóbb ’város’ értelmet nyert. A telepesek — ellentétben a várispánsági népekkel — személyükben szabadok voltak, az ispán joghatósága mindazonáltal rájuk is kiterjedt. A hospesközösségek által élvezett addigi korlátozott önkormányzat városi kiváltságokká fejlesztése az ispáni joghatóság alól mentesítette a telepese-

²⁰ Zsoldos 1991a. 69–71. o. (jelen kötetben: 90–92. o.).

²¹ Colomanni regis decretorum liber primus, c. 35. (*Závodszy* 1904. 187–188. o.).

ket, mint történt az 1271-ben Győrben, 1277-ben Sopronban, 1279-ben Vasvárott vagy 1291-ben Pozsonyban. E kiváltságolások eredményeként a várispánságok elvesztették központjaikat. A várispánsági kötelek megglazulását jelzi továbbá, hogy az 1260-as években feltűnik, s rövidesen széles körben elterjed a gyakorlat, mely szerint kisebb-nagyobb világi birtokosok szolgálatukba fogadnak várispánsági népeket, miközben azok — elvben legalábbis — továbbra is a várispán, s így közvetve a királyi joghatósága alá tartoznak. A gyakorlatban azonban az ilyen várispánsági népek uruk parancsait teljesítették, akár a királyi hatalom ellenében is, mint tették azt azok a mosoni várjobbágyok, akik az 1292-ben III. András hatalmába kerítő egyik oligarcha parancsára a fogoly uralkodó őrei voltak.²² Végezetül pedig a XIII. század végén, kiváltképp IV. László kiskorúságának éveiben a várispánságok és más királyi birtokok maradékainak eladományozása II. András korát idéző lendülettel újult fel.²³

Mindezen körülmények együttes hatásai végérvényesen és visszavonhatatlanul szétzilálták a királyi várszervezetet. A várispánsági népek maradékai — a nemességet nem szerző várjobbágyok és az eladományozást elkerülő várnépbeliek — ugyan még a XIV. században is viszonylagos gyakorisággal szerepelnek forrásainkban, maga a várszervezet azonban mint intézmény a XIII–XIV. század fordulója körüli évtizedekben megszűnt létezni.

A magyar hadszervezetet érintő másik XIII. századi fejlemény a megyei csapatok intézményének szétesése volt, mely fejlemény alapvetően társadalomtörténeti jellegű folyamatokra vezethető vissza. A jómódú birtokos közsabadok a XII. század végétől kezdődően mind határozottabban elkülönültek a vagyontalan, paraszti sorban élő közsabadoktól. A birtokos közsabadok, valamint a hozzájuk hasonló helyzetet királyi kiváltságokkal elnyerők megnevezésére a XIII. század elején jelent meg a királyi szerviensek (*serviens regis/regalis*) kifejezés, mely elkülönítette őket mind a paraszti életet élő birtoktalan közsabadoktól, mind az előkelő származású, tradicionális nemességtől. A királyi szerviensek az élet más területeihez hasonlóan a katonáskodás terén is jelentős kiváltságokhoz jutottak. Ezek három elemet tartalmaztak: 1. a külföldi országokba vezetett hadjáratokban nem voltak kötelesek részt venni, csak akkor, ha a király külön fizetett nekik ezért, amint azt az 1222. évi Aranybulla is törvénybe foglalta;²⁴ 2. fejenként vonultak hadba, amit már a század közepén a királyi szerviensekre jellemző hadakozási formaként említenek forrásaink;²⁵ s végezetül 3. a „királyi zászló alatt” (*sub vexillo regio*) vonulhattak hadba, miként azt a királyi szerviensek jogállást adományozó királyi kiváltságlevelek megfogalmazták.²⁶ E kiváltságok némelyik eleme más jogállású hadakozók esetében is feltűnik, együttes meglétük azonban csak a királyi szerviensekre jellemző, s azt követően, hogy

²² 1295: UB II. 296. o.

²³ A várispánságok felbomlásának bemutatását a vasi példán lásd: *Zsoldos* 2000b. (jelen kötetben: 119–135. o.).

²⁴ 1222: 7. c. Enchiridion, 136–137. o.

²⁵ „Eo modo, sicut servientes regales, per se et personaliter armati nobiscum exercituare teneantur” írja IV. Béla király egyik keltezetlen oklevele (CD IV/3. 548. o.).

²⁶ Lásd pl. 1271: ÁÚO VIII. 350. o.; 1273: CD VII/2. 73. o.; ÁÚO IX. 18. o.; 1275: ÁÚO IV. 49. o.; CD V/2. 252. o. stb.

a XIII. század végére a királyi hatalom elismerte a királyi szerviensek nemesi jogállását,²⁷ ezek váltak a nemesi hadakozás jellegzetes tartalmi jegyeivé. Mire azonban ez a társadalomtörténeti fejlemény bekövetkezett, a kiváltságok egyike már a múlté volt. A XIV. század elején ugyanis I. Károly király egyik oklevele úgy fogalmaz, hogy a megadományozottak „országunk nemeseinek módjára és szokása szerint saját költségükön kötelesek velünk hadba vonulni, amikor csak hadjáratot vezetünk” (*more et consuetudine nobilium regni nostri cum ipsorum propriis expensis et sumptibus, quandocumque nos exercitum habere contingat, nobiscum tenetur exercituare*),²⁸ amiből világos, hogy a királyi szervienseknek a külföldi hadjáratoktól való távolmaradást biztosító kiváltsága, miként az Aranybulla annyi más rendelkezése is, csupán holt betű maradt. Adataink arra engednek következtetni, hogy a királyi szerviensek ezen kiváltságát már IV. Béla idején sem tekintették érvényben lévőnek.

A királyi szerviensek „királyi zászló alatt” való hadakozásának joga ellenben már a XIII. század közepe táján általánossá vált. Ez nem kevesebbet jelentett, mint hogy a királyi szerviensek — azaz az egykori birtokos közszabadok XIII. századi utódai — mentesültek a megyésispánok katonai joghatósága alól, s kiváltak a megyei csapatok szervezeti rendjéből. A megyei csapatok ily módon harcosaik egy jelentős részét elvesztették, s ezzel az addig általános hadseregszervezési modell válságba jutott, aminek következményei már a Magyarországot 1241–1242-ben ért elementáris erejű mongol támadás idején megmutatkoztak. Minden bizonnyal erre a jelenségre utal a mongol támadás előzményeit és eseményeit összefoglaló krónikás, Rogerius, arról írván, hogy a megyésispánokat „amikor [hadjáratra] kivonultak, a vármegyék jogainak megnyirbálása következtében egyszerű vitézeknek gondolhatták”, mivel nem volt elég katonájuk.²⁹ A megyei csapat intézményének összeomlása a későbbiekben feltartóztathatatlanul haladt előre, melynek jeleként 1282-ben már arról értesülhetünk, hogy a királyi szolgálónepek egyik hadakozásra kötelezett csoportja is olyan kiváltsággal rendelkezik, amely szerint „királyi zászló alatt” hadakozhat, miként a királyi szerviensek.³⁰

A mongol támadás egyfajta korszakhatárt jelent az Árpád-kor hadtörténetében. A katasztrofális katonai vereség és a nyomában járó pusztulás, miként az élet annyi más területén, a hadsereget illetően is jelentős változások alapjait vetették meg. E változásokat rendre a királyi hatalom kezdeményezte, ám az ily módon megindult folyamatokat esetenként az uralkodók nem voltak képesek ellenőrzésük alatt tartani.

1242 után szembetűnően eltűnnek forrásainkból a magyarországi muszlimokra vonatkozó adatok, s mivel ismert lakóhelyeik a mongol seregek útjába estek, okkal gondolhatunk arra, hogy közösségeik nagyrészt megsemmisültek. A magyar királyi haderőnek megsem kellett nélkülöznie a XIII. század második felében sem a — részben legalábbis

²⁷ IV. Béla király 1267. évi törvénye azonosítja fogalmilag is egymással a régi nemesség és a királyi szerviensek társadalmi csoportjait: „Nobiles regni Ungarie universi, qui servientes regales dicuntur” (Középkori oklevélszövegek 53. o.).

²⁸ 1312: RDES I. 429. o.

²⁹ Rogerii Carmen Miserabile, c. 10. c. (SRH II. 558. o.).

³⁰ 1282: ÁÚO IV. 243. o.

az izmaeliták által kiállított — keleties jellegű lovas íjászokat. IV. Béla ugyanis, régi ter-
vét valóra váltva, valamikor 1246 előtt betelepítette országába a török nyelvek egy fajtá-
ját beszélő kunokat. Bár a kunok és a magyarok együttélése alkalmanként összetűzése-
khez vezetett — forrásaink több kun lázadás emlékét tartották fenn —, mégis, a kunok
rendszeresen részt vettek a Magyar Királyság katonai vállalkozásaiban mint az ellensé-
ges területeket pusztító könnyűlovasok.³¹

A magyar történetírásban közhelyszerűen szokás emlegetni, hogy a mongol támadás
tapasztalataiból okulva IV. Béla erőfeszítéseket tett a páncélos lovagok arányának növe-
lésére a magyar hadseregben. Kétségtelen tény, hogy az uralkodónak több olyan okle-
vele ránk maradt, amelyek ezt látszanak sugallni,³² ám az alaposabb vizsgálat arra vetett
fényt, hogy a magyarországi források „páncél”, illetve „páncélos (katona)” említései gyak-
ran nem nyugat-európai jellegű lovagokra és felszerelésükre, hanem bőrből készült védő-
fegyverzetre, illetve azt használó harcosra utalnak.³³ A jelenség érthető, hiszen egy teljes
lovagi páncélzat — a hozzá tartozó felszereléssel és persze, a hadiménnel együtt — rend-
kívül drága volt. Nem csodálható tehát, hogy egy szegénynek egyébiránt nem mond-
ható birtokos is kénytelen volt egyik birtokát zálogba vetni ahhoz, hogy beszerezhesse
a megfelelő hadifelszerelést IV. László 1278. évi hadjárata előtt.³⁴ Teljes lovagi páncél-
zatra csak a leghatalmasabb előkelők vagyonából futotta, s értékét pontosan jelzi, hogy
amikor egyikőjük megvásárolt egy birtokot, az eladó nem csak pénzt kért, hanem egy
ilyen fegyverzetet is, amelyet a vásárló szokott használni.³⁵

A mongol támadás ugyanakkor arra is rámutatott, hogy leginkább az erődített helyek
voltak azok, amelyek a siker reményében kísérelhették meg az ellenállást. 1241-ben azon-
ban nagyon kevés — a rendelkezésünkre álló adatok szerint tíz, vagy annál nem sokkal
több — olyan kőből épült vár volt az országban, amely a kor fogalmai szerint modern-
nek számított. A mongolok elvonulása után ezért IV. Béla valóságos várépítési programot
hirdetett meg: „miután országunkat a tatárok kegyetlensége elnéptelenítette — olvas-
hatjuk egyik oklevelében — [...] elrendeltük, hogy a koronánk alá tartozó egész terü-
leten, arra alkalmas helyeken, erődítmények létesüljenek, várak épüljenek, ahol a nép
mehúzhatja magát, ha veszedelem fenyeget”.³⁶ A várak építése terén a királyi hatalom
mutatott példát részint régi ispánsági várak újjáépítése, részint pedig új erősségek eme-
lése révén, s csakhamar az előkelő nagybirtokosok is bekapcsolódtak a program megva-
lósításába. IV. Béla halálának évében már mintegy 100 kővár állhatott, s számuk a XIII.

³¹ Pálóczi Horváth 1989., vö. még: Zsoldos 1997a. (jelen kötetben: 139–166. o.).

³² 1244: EFHU III/2. 38. o.; 1245: CDES II. 133. o.; 1252: CDES II. 273. o.; 1255: CDES II. 332. o.

³³ Vö. Veszprémy 1995. és Zsoldos 1997b. 15–16. o.

³⁴ 1291: CD VI/1. 174–176. o.

³⁵ 1296: *insuper pro una lorica militari cum appendiciis eiusdem, scilicet quam loricam talis baro regis [ti. a vásárló] in sua propria persona portare consuevit (CD VI/2. 46. o.)*.

³⁶ 1260: *cum [...] regno nostro depopulato a tyrampnide Tartarorum [...] ordinavimus, quod in locis aptis in omnibus terris corone nostre subiecti munitiones fierent, castra surgerent, ubi se populus imminente persecutionis tempore salutis causa recipere posset et salvare (PRT II. 309. o.)*.

század végére közel 300-ra növekedett.³⁷ A várak többségét a világi nagybirtokosok építették fel birtokaikon, s ez messzemenő következményekkel járt a királyi hatalom és az előkelők közötti hatalmi egyensúlyt illetően. A várbirtokosok ugyanis hamar felismerték, hogy a vár nem csak védelmet nyújthat számukra szükség esetén, de hatalmat is biztosít nekik a környék felett. A várak építése ezért királyi engedélyhez volt kötve, ám az ellenőrzés csakhamar kicsúszott a központi hatalom kezéből, s III. András király törvényei már arról voltak kénytelenek rendelkezni, hogy „az újonnan s a király engedélye nélkül épült erődítményeket és várakat, vagy ha voltak olyanok, amelyekből károkat okoztak, vagy a jövőben okozni merészelnék [...] haladéktalanul le kell rombolni”.³⁸

II. András király pazar bőkezűségű adományai a XIII. század elején megvetették az előkelők nagybirtokainak alapjait, s a század második felében az uradalmakban immár várak is emelkedtek. Ezek az új fejlemények lehetővé tették, hogy az előkelők, előlépve a királyi hatalom árnyékából, önálló politikai erővé fejlődjenek, melynek érdekei nem feltétlenül esnek egybe az uralkodóéval. A megyei csapat intézményének felbomlása ugyanakkor ahhoz teremtett az előkelők számára lehetőséget, hogy olyan férfiakat kössenek a maguk személyéhez, akik segítségükre lesznek a nagybirtokok és a várak által biztosított hatalmi erőforrások működtetésében.

A hadakozás terén a XI–XII. századi birtokos közsabadok a megyésispán katonai joghatóságán keresztül, közvetve kerültek kapcsolatba a királyi hatalommal. A „királyi zászló alatt” hadakozás kiváltsága alapján azt gondolhatnánk, hogy a megyei csapatokból királyi szerviensként kiváló egykori birtokos közsabadok katonáskodása a korábbiaknál szorosabb szálakkal, közvetlenül kötődött a XIII. század folyamán az uralkodóhoz, erősítve ezzel a kor magyar hadseregének királyi jellegét. Valójában azonban éppen ellentétes jelenségeknek lehetünk tanúi. A „királyi zászló alatt” való hadakozás ugyanis kiváltság volt, s nem kötelezettség. A királyi szerviensek többsége a mongol támadást követő évtizedekben nem a királyhoz csatlakozva tett eleget hadakozási kötelezettségének, hanem mint familiáris (*serviens* vagy *familiaris*) katonáskodott.

A familiaritas intézménye³⁹ — a korábbi évszázadok előzményeiből építkezve — a XIII. század második felében terjedt el, s vált társadalomszervező erővé. Maga a kifejezés a latin familia (‘család, háznép’) szóból ered, s arra a kapcsolatra utal, amely a királyi szerviensek — illetve más, hozzájuk hasonló kisbirtokosok — nagy része és az előkelő nagybirtokosok között jött létre. Ennek lényege abban állt, hogy védelem és pártfogás reményében a kisebb birtokos valamely hatalmasság szolgálatába állt, s a familiáris illy módon ura, a dominus tágabb értelemben vett háznépének tagjává vált. Ez a kapcsolat távolról emlékeztet ugyan a nyugat-európai hűbériségre, közelebről nézvést azonban a két intézmény között több az eltérés, mint a rokon vonás. A familiárisi kapcsolat nem volt

³⁷ A várépítési programra lásd: *Fügedi* 1977. 18–32. o. és *Szűcs* 1993b. 27–32. o., az egyes várakra vonatkozó adatokat lásd: *Engel* 1996. I. 261–468. o.

³⁸ 1298: 10. c. (Kovachich 1798. 111. o.), magyarul: *Bertényi* 2000. 292. o.

³⁹ Vö. *Szekfű* 1912. Az oligarchák és a familiaritás kérdésére összefoglalóan lásd: *Kristó* 1979. 167–172. o., egy oligarcha vezető familiárisaira vonatkozóan lásd: *Zsoldos* 1997c. (jelen kötetben: 167–183. o.).

ugyanis örökletes, létesítése nem járt együtt hűbértörök adományozásával, s a dominus bírói joghatósága nem terjedt ki sem a familiáris személyére, sem annak birtokaira.

A familiárisi szolgálat az élet számos területén szerephez jutott: a legmegbízhatóbbnak tartott familiárisok lettek az úr várának vagy várainak várnagyai, voltak, akik egy-egy uradalom ügyeit intézték afféle gazdatisztként, megint mások a *dominus* különféle alkalmi megbízásainak tettek eleget. Minél nagyobb hatalommal rendelkezett az úr, annál kívánatosabb volt a szolgálatába szegődni, hiszen ha a *dominus* valamely királyi tisztséghez jutott, vezető familiárisai bizton számíthattak arra, hogy közülük kerül majd ki a méltóság viseléséből fakadó munkát ténylegesen ellátó helyettes, aki ugyanakkor a tisztséggel járó jövedelem egy részét is megkapta szolgálatai fejében. A familiárisok legfontosabb kötelezettsége mindazonáltal az volt, hogy urukkal együtt vonuljanak hadba. Az Árpád-kor végére a leghatalmasabb előkelők szolgálatában birtokoscsaládok tucatjait találjuk — nem ritkán egy-egy tekintélyesebb familiárisnak magának is voltak familiárisai —, s ily módon csupán némileg tekinthető túlzónak az az 1308 körüli évekből származó leírás, mely szerint „a főrangúak nagyon hatalmasok, mert egyesek közülük tízezer harcost is képesek tartani, mások pedig ötezret, azok pedig, akik kevesebbet tudnak tartani, kétezret tartanak” (*Potentes sunt valde dicti principes: nam aliqui ex eis facere possunt X milia armatorum, aliqui vero V milia. Illi vero, qui minus facere possunt II milia*).⁴⁰

Mindaddig, amíg a familiárisok seregének parancsoló előkelők alávetették magukat a királyi hatalomnak ez, a familiaritáson alapuló újfajta hadszervezeti rendszer nem veszélyeztette az ország rendjét, sőt, mivel a *dominus*oknak a királynál jóval hatékonyabb eszközeik voltak annak ellenőrzésére, hogy familiárisaik ténylegesen eleget tesznek-e katonáskodási kötelezettségüknek, kifejezetten előnyösnek volt mondható. Másfelől azonban a *dominus* és familiárisának kapcsolata olyan erős volt, hogy, ha úgy adódott, a familiáris a királlyal szemben is inkább a maga urát támogatta. Márpedig a XIII. század utolsó negyedében előbb gyakorivá, majd kifejezetten rendszeressé váltak az erejükre ráébredvén oligarchákká váló nagybirtokosok és az uralkodók közötti, többnyire fegyveres összecsapásokig fajuló ellentétek. A magánhadseregek rendszerét — közel negyedszázados, részint politikai, de főként katonai eszközökkel vívott küzdelmet követően — csak az új dinasztia első királya, I. Károly volt képes újra a központi hatalom szolgálatába állítani.

⁴⁰ Anonymi Descriptio Europae Orientalis 140. o., magyarul: KRE 74. o.

A hadszervezet átalakulása a XIII. századi Magyarországon

A XIII. századi magyar hadszervezetről megrajzolt kép fő motívumai már a tudományos igényű magyar történetírás hajnalán felkerültek a vászonra, s színük mit sem fakult azóta. Ennek szemléltetésére elegendő felidézni Szalay László 1852-ben és Kristó Gyula 2001-ben megjelent egy-egy munkájának ide illő sorait. Szalay II. András politikájának értékelése kapcsán fogalmazta meg azon véleményét, mely szerint: „a’ II. dik Endre korában a’ hazára nehezedett gyásznak egyik fő okát nem a’ királyi várak’ institutiójának bomlásában, hanem azon körülményben kell nyomoznunk, hogy a’ várszerkezet veszni indult, mielőtt pótléka országoltalmi szempontból: a’ banderialis szerkezet némi fejlődést ért”.¹ Kristó kísértetiesen hasonló álláspontja — mely azonban, vélhetően Molnár József tanulmányának² hatására, a tatárjárás időszakára vonatkozik — így hangzik: „a régi hadszervezet, a várispánságok katonasága *már* nem, az újonnan formálódó magánhadseregek ereje *még* nem volt képes az ország és a király megvédésére”.³ A másfél évszázados történetírói hagyomány azt sejteti, hogy valamiféle olyan alapigazsággal állunk szemben, melynek felismeréséhez már a XIX. század közepén rendelkezésre álló forrásanyag is elégséges volt, s az utóbb feltárt adatok sem kényszerítették ki módosítását. A lényeg, a nyilvánvaló különbségek ellenére, az volna tehát, hogy a XIII. század folyamán a magyar hadszervezet jelentős átalakuláson ment keresztül: a korábbi — a „királyi várak institutiójá”-n, illetve a nyilvánvalóan azonos értelemben használt „várispánságok”-on alapuló — szervezet átadta helyét valami másnak, amit Szalay „banderialis szerkezetnek” nevezett, Kristó pedig a „magánhadseregek” kifejezéssel írt körül. Ez utóbbi, a felületes szemlélő számára talán csak szóhasználatbelinek tűnő eltérés sem a XIII., hanem a XIV. századi magyar hadszervezetre vonatkozó új ismeretekkel magyarázható. Jó ideig ugyanis mi sem számított biztosabb pontnak a középkor magyar hadtörténetében, mint az Árpád-ház kihalását követően trónra került új dinasztia, a nápolyi Anjouk által bevezetett, a „banderialis hadszervezet”-et életre keltő reform megtörténtében való szilárd meggyőződés, vita legfeljebb a tekintetben merülhetett fel, hogy az mennyiben követte szorosan a feltételezett nápolyi mintát, s mennyiben indokolt esetleges magyarországi előzményekkel számolni.⁴ Mára azonban világossá vált — részben éppen Kristónak köszönhetően —, hogy az I. Károlynak tulajdonított hadszervezeti reform eredményének tekintett „banderialis hadszervezet” valójában nem létezett a XIV.

¹ Szalay 1852. 6. o. (az idézett szövegben meghagytam az eredeti helyesírási sajátosságait).

² Molnár 1959.

³ Kristó 2001. 484. o. (a kiemelések Kristó Gyulától származnak).

⁴ Lásd pl.: Erdélyi 1925. 252–253. o.; Miskolczy 1932. 312–316., 318 o.; Erdélyi 1933. 357–358. o.; Miskolczy 1933. 480. o., vö. még: Deér 1936. 10. o. és Hóman – Szekfü II. 85–87. o.

században,⁵ miként az is, hogy a magyar Anjou-korral kapcsolatosan sokat emlegetett, de meggyőzően sosem bizonyított „nápolyi hatások” feltételezésével tanácsos csínján bánni,⁶ annál is inkább, mert ezen — elsősorban igazgatástörténeti vizsgálatok alapján levont — következtetés helyes voltát igazolják azon gazdaságtörténeti kutatások, amelyek bizonyítják, hogy jó néhány, korábban az „Anjou-kori reformok” közé sorolt jelenség valójában már az Árpád-korban is megfigyelhető.⁷

A „banderialis szerkezet”-et a „magánhadseregek”-kel helyettesítő új megfogalmazás lényegtelennek semmiképp sem nevezhető változást jelent. Mindazonáltal mégiscsak továbbélte az alap gondolatot, mely a magyar hadsereg szervezet XIII. századi jelentős átalakulásában a következő tényezőknél juttat szerepet: a királyi várszervezet XIII. század elején meginduló, majd az 1230-as évek második felében megtorpanó, s végül újra, immár visszafordíthatatlanul végbemenő elsovadásának (amiben a királyi birtokpolitikának jutott főszerep), az ugyanezen időtájt kialakult új kiváltságolási formának, a királyi szerviensek emelésnek (utóbb: nemesítésnek), mely maga is hozzájárult az előbb említett folyamat kiteljesedéséhez, s végül az előbbiekkal párhuzamosan — és szoros összefüggésben — kibontakozó társadalomtörténeti jelenségnek, melyek eredményeként a birtokadományok következtében gyors gyarapodásnak induló világi magánbirtokok a familiaritás intézményén keresztül a királyi hatalomtól mind függetlenebb előkelő nagybirtokosok szolgálatába vontak a királyi szervienseket (és a hozzájuk hasonló kisebb birtokosokat). Mindezek együttes hatására egyfelől a „XIII. század első évtizedeiben [...] számottevően csökkent a királyi had létszáma”, másfelől a „XIII. század utolsó évtizedeiben a magyarországi haderő mind számra, mind minőségre meghatározó része a magánbirtokosok kezén volt”.⁸ Valóban, mi sem egyszerűbb annál, mint — az Árpád-kor forrásadottságaihoz mérten, persze — tömegével idézni a rendelkezésünkre álló forrásanyagból a várszervezeti földeket (ritkábban: népeket) eladományozó királyi okleveleket. Ugyanez a helyzet a királyi szerviensek jogállást, illetve nemességet biztosító királyi kiváltságlevelekkel, valamint a familiaritás különféle megjelenési formáit dokumentáló adatokkal is, hogy aztán ott álljanak a sor végén a XIII–XIV. század fordulója körüli évtizedek leghatalmasabb oligarcháinak jelentős létszámú seregeire vonatkozó közismert forráshelyek. Mégis úgy vélem — részint korábbi, a XIII. századi hadsereg szervezet kérdéseivel közvetlenül vagy közvetve összefüggő kutatásaim, részint a kérdés megítélése során mindeddig érthetetlenül mellőzött források alapján —, hogy a fentiekben felvázolt kép jelentős módosításra és kiegészítésre szorul.

Mindenekelőtt egyre erősebb a gyanú bennem, hogy a királyi várszervezetet a kutatás némely vonatkozásban jelentősen túl-, másokban pedig alulértékeli. A korai magyar hadsereg alapvető szervezeti és taktikai egysége, az úgynevezett megyei csapat (*agmen*) ugyanis csak részben — mégpedig, ami a létszámot illeti, kisebb részben — állt a várszervezet hadakozóiból, a csapat nagyobbik fele a megye élén álló ispán személyes kísé-

⁵ Kristó 1988. 196–197. o.; Engel 2001a. 73–82. o.

⁶ Csukovits 2009a.

⁷ Weisz 2007.; Weisz 2012a.; Weisz 2012b.

⁸ Kristó 2003a. 266–280. o. (az idézetek: 266. és 279. o.).

retéből, a megye területén élő egyéb (a várszervezethez nem kötődő) királyi népek hadakozóiból, s végezetül — a minden bizonnyal a legnagyobb tömeget képviselő — közszabadokból állt.⁹ A várjobbágyok létszámának óvatos megbecslésére alkalmas adataink szintén határozottan ellene mondanak annak, hogy nagy létszámú társadalmi csoportként tekintsünk a várispánságok legjelentősebb hadakozó rétegére, ugyanakkor bizonyos, hogy a XIII. századból — Szlavóniát leszámítva — egyetlen olyan adat sem ismert, amikor a király várjobbágyot vagy várjobbágyi földet adományozott volna el, s az is kétségtelen, hogy azért, mert az nem volt szokás, azaz a jelenség nem magyarázható a rendelkezésünkre álló források közhelyszerűen ismételtetett — de attól még, sajnos, nagyon is igaz — töredékességével.¹⁰ Mindebből az következik, hogy a várispánságok tartozékainak — földeknek és népeknek — az eladományozása jóval kevésbé befolyásolta kedvezőtlenül a királyi várszervezet katonai teljesítőképességét, mint azt feltételezni szokás. A királyi birtokok és az azokon élők eladományozása — ide értve a várszervezethez nem tartozókat is — már sokkal inkább lehetett hátrányos a hadra kelt sereg élelemmel és a hadjárat során felhasználható kézműves termékekkel való ellátását illetően, elsősorban a még az ország területén vonuló sereg esetében. Másfelől ugyanakkor a királyi várszervezetet katonai szempontból adataink még az 1273. évi cseh háború idején is működőképes intézménynek mutatják,¹¹ így II. Andrásnak a királyi várszervezet hagyományos viszonyait kétségtelenül felforgató birtokpolitikája nyilvánvalóan nem járt olyan következményekkel, hogy azt gondolhatnánk: a tatárjárás időszakára — vagy még korábban — „az ország elveszítette védelmi képességét”.¹² A várispánságok mint intézmények felbomlása, amint az a vasi példáján jól nyomon követhető, sokkal inkább tehető a XIII–XIV. század fordulója körüli évtizedekre, ennél korábbi időponttal csak azon várispánságok esetében indokolt számolni, amelyek a tatárjárás során végzetes veszteségeket szenvedtek el, mint például a bihari vagy a borsovai.¹³

A tatárjárást megelőző évtizedekben, azaz II. András uralkodása idején, ugyanakkor valóban történt egy jelentős, a hadszervezetet közvetlenül érintő változás, csakhogy az nem a várszervezet összeomlása, hanem a királyi szerviensek megjelenése volt. Ezt a társadalmi csoportot II. András reformjai keltették életre, részint a birtokos közszabadok jogállásának új elemekkel történő bővítése, részint királyi szolgáló népekhez tartozó személyek kiváltságolása révén. A királyi szerviensi jogállás egyik pillére az a kiváltság volt, hogy birtokosai mentesültek a megyésispán katonai joghatóságától, s immár „királyi zászló alatt” (*sub vexillo regio*) hadakozhattak. Mivel a királyi szerviensek zömmel — nemcsak társadalomtörténeti, de genealógiai értelemben is — a korábbi időszak birtokos közszabadjainak utódai voltak, a társadalmi csoport kialakítása szükségképpen

⁹ Zsoldos 1991a. 46–56. o. (jelen kötetben: 65–77. o.), vö. még: *Veszprémy* 2008. 9. o.

¹⁰ Zsoldos 1999. 102–111., 77–89. o.

¹¹ Zsoldos 1991a. 69–71. o. (jelen kötetben: 90–92. o.).

¹² Kristó 2011. 481. o.

¹³ Zsoldos 2000b. (jelen kötetben: 119–135. o.).

hatással volt az addig a birtokos közsabadok katonáskodásának kereteket adó megyei csapat intézményére.¹⁴

A XIII. század hadszervezeti átalakulásának alapvető kérdése tehát valójában nem a várszervezet sorsához kapcsolódik, hanem sokkal inkább az: mit jelentett a „királyi zászló alatt” történő hadakozás, azaz mi módon teljesítették a királyi szerviensek — nemesi jogállásuk elismerését követően: nemesek — katonáskodási kötelezettségüket?

A kérdésre választ elsősorban azoktól a forrásainktól remélhetünk, amelyek elárulják, hogy egy-egy királyi szerviens vagy nemes kinek a vezetésével vett részt valamely hadjáratban. Ezek az adatok — mint látni fogjuk — mindjárt több megoldást is felkínálnak.

Az egyik változatot azok az esetek képviselik, amelyekben a királyi szerviens, illetve nemes megyésispánja, illetve — erdélyi vagy szlavóniai birtokos esetében — a vajda vagy a bán oldalán harcolt, noha kiváltságai szerint választhatott volna más megoldást is. Így szerzett érdemeket István ifjabb király 1263. évi bulgáriai hadjáratában László vajda zászlaja alatt (*sub vexillo Ladizlay voyvode*) verekedve egy, a Kolozs megyei Gerenden birtokos testvérpár,¹⁵ 1273-ban — az eredetileg a vasi várjobbágyok közé tartozó, s 1271-ben megnemesített¹⁶ — Herény nembéli Bana fia Paris és rokonai Gutkeled nembéli Amadé fia Amadé vasi ispán oldalán.¹⁷ Szintén Vas megyei adatok tanúskodnak arról, hogy a jelenség ismétlődően is megfigyelhető egy-egy nemesi rokonság történetében: a Ják nembéli Sitkeiek 1273-ban az említett Amadé vasi ispán csapatában harcoltak (*in societate Omodei filii Omodei tunc comitis Castri Ferrei*), a rokonság egyik tagja azonban korábban, minden bizonnyal 1260-ban, IV. Béla II. Ottokár ellen indított hadjáratában az akkori vasi ispán, Pál fia István pálcája alatt szolgálva (*in obsequio Stephani filii Pauli quondam comitis Castri Ferrei*) esett el.¹⁸ A Sitkeiek példája nemcsak azért érdemes különös figyelmünkre, mert a Ják nemzetség hozzájuk hasonlóan szerényebb vagyoni helyzetű tagjait II. András 1221-ben mint királyi szervienseket (*fideles nostri servientes de genere Gaku*) említette egy oklevelében,¹⁹ hanem azért is, mert 1260-ban és 1273-ban két különböző megyésispánnal vonultak hadba, ami szerfelett valószínűtlenné teszi, hogy akár egyik, akár másik ispánhoz a familiaritás kötelékei fűzték volna őket. A várszervezeti népek maradékai esetében szintén nem megy ritkaságszámba a XIII. század második felében, hogy a megyésispánnal vonulnak hadba. Erre találunk példát a tatárjárás idejéből a trencsényi,²⁰ V. István ifjabb királyságának éveiből a gömöri várispánság esetében,²¹ az 1273. évi harcokkal kapcsolatosan pedig a vasi várispánság sőjtöri és gencsi várjobbágyai harcoltak megyésispánjuk csapatában,²² miközben a somogyi vár garicsi

¹⁴ Bolla 1983. 62–74. o.; Zsoldos 2011a. 11–15. o.

¹⁵ 1270. (ápr.): HO VI. 166–167. o.

¹⁶ 1271. aug. 9.: UB II. 8. o.

¹⁷ 1273. máj. 28.: UB II. 36–37. o.

¹⁸ 1273. júl. 4.: CD) VII/3. 72–73. o. Pál fia István vasi ispánságára lásd: Zsoldos 2011b. 224. o.

¹⁹ 1221: UB I. 80. o.

²⁰ 1259: CDES II. 445. o.

²¹ 1265: CD VII/5. 341. o.

²² 1273. jún. 24.: UB II. 37–38. o.; 1273. július 27.: UB II. 42–43. o.

várjobbágysai (*iobagiones castris Simigiensis ad comitatum de Garygh pertinentes*) Héder nembéli (kőszegi) Henrik szlavóniai bán zászlaja alatt hadakoztak.²³

A két adatsort — a megyei nemességre, illetve a várszervezeti népekre vonatkozót — IV. László azon hadba hívó parancsa kapcsolja szervesen össze, melyben Szatmár, Szabolcs és Bereg megyék összes nemesének és minden egyéb, hadakozásra kötelezett lakosának (*universis nobilibus et aliis omnibus exercituantibus seu exercituare debentibus in comitatibus de Zathmar, Sobouch et Beregh existentibus*) írta elő 1289 végén, hogy felfegyverkezve (*armati*) siessenek szolgálatára Ubul fia Mihály ispán fiaihoz, István és Pál meszterekhez csatlakozva.²⁴ Az oklevél keltének időpontjában nincs adatunk a három említett megye ispánjainak személyére,²⁵ a Kállai-ősök és IV. László kapcsolatának ismeretében²⁶ azonban nem túl merész annak feltételezése, hogy éppen István és Pál viselte a parancs kiadásának idején a felsorolt megyék ispánságát.²⁷ Akár így volt, akár nem, szemponctunkból az a lényeges, hogy a királyi hadba hívó parancs megfogalmazása ugyanarra enged következtetni, mint a megyei nemességnek és a várszervezeti népeknek a megyésispán csapatában való hadakozására vonatkozó adataink: a megyei csapat hagyományos intézménye a XIII. század második felében is létezett.

Mindezen adatok egy tekintélyes hányada azon Vas megyéhez kapcsolódik, amelyben a Héder nembéli Kőszegiek oligarchikus magánhatalmának kiépítése az idő tájt már köztudottan jelentősen előrehaladt.²⁸ Ha 1273-ban még ott is voltak olyan megyebeli hadakozók, akik a Kőszegiek magánfamiájája helyett a megyésispánnal vonultak hadba, még inkább így lehetett ez az ország más területein. Ennek jelentőségét az adja meg, hogy a XIII. század második felében rendre a bárói méltóságok viselői tűnnek fel forrásainkban kisebb-nagyobb seregtestek élén,²⁹ indokolatlan azonban azt feltételezni, hogy harcosaik kizárólag — vagy akár többségükben — magánfamiárisaik közül kerültek volna ki, a megyei csapattal ellenben bizonyosan rendelkeztek, lévén valamennyien megyésispánok is egyúttal. Abban az esetben, ha a királyi haderő súlypontja már évtizedek óta az uralkodóval együttműködni kész előkelők „magánhadseregei”-re esett, aligha számított volna említésre méltó érdemnek az, amit IV. László egyik, az 1273. évi hadjáratra utaló oklevélben olvashatunk a kiváltságolt személy érdemei között: a szöveg hangsúllyal említi, hogy az illető, bár nem viselt tisztséget, mégis csapat élén vonult hadba (*idem [...] licet tunc nullo esset honoris culmine sublimatus, ad nostrum venit exercitum ducens secum manu potentes milites et in belli examine virtuosos*).³⁰ Az eset súlyát növeli, hogy szlavóniai bir-

²³ 1273. júl. 20.: RA II/2–3. 53. o.

²⁴ (1289.) dec. 25.: CD V/3. 506–507. o., vö. még: (1289.) dec. 7.: CD V/3. 505. o. (a két oklevél keltére lásd: RA 3538–3539. sz.).

²⁵ Vö. *Zsoldos* 2011b. 136., 201., 203. o.

²⁶ *Zsoldos* 2000c. (jelen kötetben: 201–213. o.).

²⁷ Bátorítja a feltételezést, hogy 1290 nyarán bizonyosan együtt viselték az ugocsai ispánságot, lásd: *Zsoldos* 2011b. 215. o.

²⁸ Vö. *Szűcs* 1993a. 108., 290. o.

²⁹ (1269?) ápr. 8.: HO VIII. 96. o. (keltére lásd: RA 1604. sz.); 1273. júl. 6.: UB II. 41. o.; 1279. (szept. 3. u.): UB II. 134. o. (keltére lásd: RA 3005. sz.); 1283. (jún. 24. e.): CD V/3. 157. o. stb.

³⁰ 1273. máj. 29.: CDCr VI. 39. o.

tokosról van szó — a décsei Rohfi család őséről³¹ —, és Szlavóniában az 1273. évi báni gyűlés döntései rögzítették a szlavóniai nemesek azon jogát, hogy hadjárat esetén azzal a báróval vonulhatnak hadba, akivel akarnak,³² ami aligha értelmezhető másként, mint úgy, hogy korábban megkövetelték a báni csapathoz való csatlakozást. Meglehet persze, hogy a gyűlés egy, a gyakorlatban már élő jogot foglalt írásba, ám, ha így is volt, az semmiképp sem tekinthetett sok évtizedes múltira vissza, különben szükségtelen lett volna beiktatni egy javarészt perjogi és adószedési kérdésekkel foglalkozó dokumentumba.

Továbbra sem vonható kétségbe, hogy egy-egy seregvezéri megbízatást kapott báró csapatában ott harcoltak magánszervienseik is. Már a korábbi időszak megyei csapata esetében is indokoltan feltételezhető volt, hogy a megyésispán személyes kísérete követte urát a harctérre. Ebben a kíséretben a báró rokonai éppúgy helyet kaptak, mint familiárisai.³³ A kifejezetten és félreérthetetlenül valamely báróval együtt harcoló magánszerviensekre utaló adataink sorozata ugyanakkor, csak az 1260-as évek végén kezdődik — s a legkorábbi események, amelyekre utalnak, sem korábbiak az 1264–1265. évi beháborúnál, illetve az 1268. évi szerb hadjáratnál³⁴ —, számuk azonban csak a következő évtizedekben gyarapodik szembetűnő mértékben.³⁵ Jellemző módon az egyetlen olyan adat, amely minden kétséget kizárólag egy „magánhadereg”-nek joggal minősíthető csapat összetételéről számol be, 1291. évi eseményre vonatkozik: amikor a király Kőszegi Miklóst és fivéreit a vasi és zalai határvidék védelmére küldte, a Kőszegiek „társaikat, barátaikat és más részokról való, felfogadott embereket összegyűjtve” (*congregatis sociis et amicis suis ac aliis hominibus de pluribus partibus apretiatibus*) tettek eleget az utasításnak,³⁶ ami nem sok kétséget hagy afelől, hogy ez esetben valóban a Kőszegiek magánfamiliájáról lehet szó.

A hadba vonulás harmadik változatát képviselik azok az esetek, amikor valamely előkelő, de bárói méltóságot éppen nem viselő birtokos a király közvetlenül hozzá intézett parancsára csatlakozott egy-egy báró vezette seregesthez. Így küldte Ják nembéli Kázmér fia Csépánt — Monyorókerék és Rohonc uraként maga is várbirtokos,³⁷ az 1270-es évek második felében királyi pohárnokmester, illetve vasi ispán³⁸ — mind V. István, mind IV. László különböző hadi vállalkozásokra,³⁹ így rendelte szintén IV. László az 1273. évi harcok idején Kőszegi János soproni ispán mellé Péc nembéli Lukács fia Benedeket, aki azonban ugyanezen hadjárat más összecsapásaiban unokafivére, Dénes nádor zászlaja

³¹ Engel 2001a. (Rohfi [décsei].)

³² 1273. ápr. 19.: *nobiles regni de Sclavonia singuli et universaliter ire in exercitum tenebuntur, ita tamen, quod iidem cum baronibus quibus voluerint exercituandi habebunt liberam facultatem* (CDCr VI. 27. o.).

³³ 1234: ÁÜO VI. 545–549. o.; 1250. jún. 23.: RA I/2. 277–278. o.; 1296. okt. 26.: CD VI/2. 25. o.

³⁴ 1269: RA II/1. 46–47. o. (a familiárisi kapcsolatra lásd: *Zsoldos* 2009. 547. o.); 1269(?) ápr. 8.: HO VIII. 96–97. o. (keltére lásd: RA 1604. sz.).

³⁵ 1275. júl. 21.: CDCr VI. 113–115. o.; 1285. jan. 1.: CD V/3. 258–261. o. (a familiárisi kapcsolatra lásd: *Zsoldos* 2011c. 49–51. o.); 1296. okt. 19.: Apponyi okl. 30–33. o.

³⁶ 1294. szept. 7.: UB III. 290. o., az esemény időpontjára vö. *Kiss – Zágorbídi* 2007. 168. o.

³⁷ Engel 1996. I. 368., 401. o.

³⁸ *Zsoldos* 2011b. 225. o.

³⁹ 1273. júl. 6.: UB II. 40–42. o.

alatt harcolt,⁴⁰ míg Hermán nembéli Rubin — pályafutása csúcsán rövid ideig országbíró⁴¹ — V. István parancsára harcolt Monoszló nembéli Gergely vasi ispán csapatában az 1271. évi cseh háborúban.⁴² Mivel mind Csépán, mind Rubin Vas megyében birtokolt, és a király is a vasi ispánok mellé rendelte őket, indokoltan lehet arra gondolni, hogy a történetek háttérben a megyei csapat megerősítésének uralkodói szándéka húzódik meg.

A XIII. század fentiekben számba vett új fejleményei — a királyi várispánságok hozsuzan elnyúló felmorzsolódása és a familiaritás térnyerése a társadalomban — ily módon csak annyiban hatottak a kor magyar hadszervezetére, amennyiben megváltoztatták az arányokat a megyei csapat intézményén belül: a várszervezeti hadakozók száma folyamatosan csökkent, a megyésispán személyes kíséretének súlya pedig hasonló módon nőtt, ám a fordulópont, a korábbiakban megfogalmazott feltételezésekkel ellentétben, jóval későbbi időszakra, az 1270-es évek elejére tehető. Ez változás ugyan, de korántsem hadszervezeti változás, mint ahogy önmagukban a IV. Béla „hadszervezeti reformjá”-hoz sorolt intézkedések — a páncélos haderő növelésére és a feltételes birtokadomány bevezetésére tett kísérletek⁴³ — sem tekinthetők annak.

Már inkább bukkanhatunk egy hadszervezeti reformnak is nevezhető új jelenség nyomára, ha tüzetesebben szemügyre vesszük a királyi (vagy udvari) ifjak (*iuvenis noster* [sc. regis]) hadakozására vonatkozó ismereteinket. A királyi ifjak csoportjának mibenlétéről és jellegzetességeiről történetírásunkban különböző elképzelések születtek,⁴⁴ abban azonban egyetértés uralkodik, hogy a királyi ifjak a kor rendszeres hadakozói közé tartoztak. S valóban, számos forrásunkban találunk adatokat a királyi ifjak részvételére különféle hadjáratokban.⁴⁵ Ezek közül különös figyelmünkre érdemesek azok, amelyek arról tanúskodnak, hogy a királyi ifjak esetenként maguk is egy-egy csapat élén vettek részt a harcokban. Osl nembéli Osl fia Herbordot nem mondja ugyan forrásunk „királyi ifjú”-nak, tudjuk ellenben, hogy IV. Bélával együtt nevelkedett a királyi udvarban, utóbb pedig, a tatárjárás idején, Klissza várában őt rendelte a király fia, István herceg védelmére, így királyi ifjú volta aligha vonható kétségbe.⁴⁶ Közvetlenül a Dalmáciából való visszatérés után Kőszeg várának visszavételekor csapat (*suum consorcium*) élén harcolt.⁴⁷ Héder nembéli Dénes fia Herrand szintén a királyi udvarban nevelkedett,⁴⁸

⁴⁰ 1274. (febr. 22–szept. 3. k.): HO I. 60. o. (keltére lásd: RA 2462. sz.).

⁴¹ *Zsoldos* 2011b. 34. o.

⁴² 1280. (aug. 17. e.): RA II/2–3. 264. o. (keltére lásd: RA 3063. sz.).

⁴³ *Szücs* 1993a. 22–26. o. A páncélos haderővel kapcsolatosan lásd még: *Veszprémy* 1995. 3–10. o. és *Zsoldos* 1997b. 15–16. o.

⁴⁴ *Czímer* 1913.; *Borosy* 1978. 330–336. o.; *Kurcz* 1988. 51–57. o.; *Engel* 2001b. 126–127. o. A magam álláspontját a királynéi udvar ifjaival kapcsolatban fejtettem ki részletesen: *Zsoldos* 2005. 112–118. o. (az ott előadottak, úgy vélem, a királyi udvar ifjaira vonatkozóan is érvényesek).

⁴⁵ 1254. nov. 19.: RA I/2. 317–318. o.; 1269. ápr. 9.: CD IV/3. 490–491. o.; 1271. júl. 24.: Zala okl. I. 60–61. o.; 1274. febr. 16.: ÁÚO IX. 51–52. o.; 1274. máj. 23.: RA II/2–3. 88. o.; 1274. aug. 4.: ÁÚO IX. 63–66. o.; 1275. júl. 21.: CDCr VI. 113. o.; 1291. aug. 9.: CD VI/1. 136. o.; 1300. (júl. 23. e.): CD VI/2. 258–259. o. (keltére lásd: RA 4317. sz.).

⁴⁶ *Kurcz Ágnes* is az udvari ifjak (nála: „pródok”) között tartja számon: *Kurcz* 1988. 298. o.

⁴⁷ 1248. máj. 1.: CDCr IV. 352–354. o.

⁴⁸ 1268: UB I. 346. o.

IV. Béla egyik morvaországi hadjáratában csapatot vezetve tüntette ki magát.⁴⁹ Básztyély nembéli Rénold kétségtelenül István herceg, majd ifjabb király udvari ifja volt,⁵⁰ s mint ilyen ura 1263. évi bolgár hadjáratában nagyobb fegyveres csapattal vett részt.⁵¹ Rátót nembéli Balduin fia Gyula királyi ifjúként harcolt szintén csapat élén 1273-ban.⁵² A felsorolt személyek — Básztyély nembéli Rénold kivételével⁵³ — előkelő nemzetségekből származtak, s bárói méltóságok betöltőinek közeli rokonai voltak: Osl nembéli Herbord testvérei között hercegi pohárnokmestert, valamint szörényi bánt és tárnokmestert, továbbá váradi, majd győri püspököt találunk, Héder nembéli Dénes nagybátyjának pályafutásából győri ispánsága ismert, Rátót nembéli Gyula apja számos megyéispánság mellett többször viselte a pohárnokmesterséget IV. Béla uralkodása idején.⁵⁴ A négy személy pályafutásának közös jellemzője, hogy utóbb valamennyien bárói méltóságokat kaptak, esetenként hosszú évekkel vagy akár évtizedekkel királyi ifjúként való vitézkedésük után, mint Herrand, illetve Herbord.

A lenyűgözően hosszúnak nem mondható lista jelentősen bővíthető azon személyekkel, akikről indokoltan feltételezhető, hogy királyi ifjak voltak abban az időben, amelyre vonatkozóan csapatvezérként jelennek meg forrásainkban. A Geregye nembéli Pál országbíró — apja Écs erdélyi vajda⁵⁵ — érdemeit hosszasan előadó 1249. évi oklevélben az első epizód 1224-re keltezhető, míg egy másik, amikor is királyi parancsra sereget gyűjtve (*de mandato nostro exercitu congregato*) vett részt az osztrák herceg elleni hadjáratban, 1230-ra, azaz első ismert tisztségénél csaknem egy évtizeddel korábbi időre.⁵⁶ Ákos nembéli Ernye jól ismert pályafutása⁵⁷ a muhi csatában a király közvetlen közelében tett szolgálattal kezdődik, az 1246. évi hadjáratban pedig egy katonáját (*suum militem*) említik,⁵⁸ bárói karrierje azonban csak 1250-ben indult.⁵⁹ Minden bizonnyal az udvari ifjú mivolt magyarázza Csák nembéli Péter (és fivére, Máté) István ifjabb király melletti szereplését az 1260-as években: Pétert mind ura bolgár hadjáratában, mind az 1264–1265. évi belháborúban seregvezérként említik.⁶⁰ Szintén az ifjabb király udvari ifja lehetett Miskolc nembéli Panyit, amire elsősorban nem az 1264–1265. évi belháborúban vezetett kisebb csapatának (*cum quibusdam suis sociis, licet paucis*) említéséből következtethetünk, hanem sokkal inkább abból, hogy már azt megelőzően is többször követként szolgálta urát.⁶¹ Könnyen lehet, hogy Aba nembéli Amadé szintén királyi ifjúként harcolt

⁴⁹ (1262.) aug. 11.: UB. I. 275. o. (keltére lásd: RA 1290.).

⁵⁰ 1259: HO II. 6. o.

⁵¹ 1270: ÁÚO XII. 12. o.

⁵² 1274. máj. 23.: RA II/2–3. 88. o.

⁵³ Vö. *Zsoldos* 1998a., Rénold személyére: 53–54. o.

⁵⁴ *Zsoldos* 2011b. 288., 340., 289., 307., 286. o.

⁵⁵ *Zsoldos* 2011b. 299. o.

⁵⁶ 1249. jan. 21.: CDCr IV. 382–384. o., vö. *Zsoldos* 2011b. 341. o.

⁵⁷ *Kandra* 1884. 114–126 o.; *Kis* 1995. 273–316. o.

⁵⁸ 1250. júl. 7.: CD IV/2. 92–94. o.

⁵⁹ *Zsoldos* 2011b. 300. o.

⁶⁰ 1273. máj. 23.: CDCr VI. 35–38. o.; 1274. (febr. 22–szept. 3. k.): ÁÚO IX. 71–73. o. (keltére lásd: RA 2477. sz.).

⁶¹ 1270. dec. 10.: CDCr V. 568–569. o.

katonái sokaságával (*cum suorum multitudine bellatorum*) az 1278. évi morvamezei csatában, mindenesetre ez a feltételezés könnyedén beilleszthető az 1280-ban, a nem különösebben tekintélyes tisztséget jelentő szebeni ispánsággal induló pályaképbé.⁶² Egy további személy inkább csak előkelő és — vélhetően — fiatal életkora miatt vehető számításba ezen sorozatban. Kökényesradnót nembéli Mikod IV. Béla cseh háborúiban saját zászlaja (*vexillum suum*) alatt harcolt katonái élén (*cum suis hominibus*).⁶³ Mikod 1298-ban végrendelkezett,⁶⁴ így az 1250-es években fiatalember lehetett, ugyanakkor ennek az évtizednek a viszonylag jól ismert bárói között hiába keressük személyét.

Kérdés mármost, hogy kikből állhattak a királyi ifjak által vezetett csapatok. Az ismert udvari ifjak többsége előkelő családból származott, joggal feltételezhető, hogy számíthattak azon személyes kíséretnek egy részére, amellyel egyébként a család feje rendelkezett (az egészezre aligha, hiszen nyilván a családfő is hadbavonult). Valószínűnek ítélni lehet az is, hogy a század közepétől hozzájuk csatlakoztak a kiváltságos települések által kiállított katonák. Ezek kiváltságlevellei rendre a királyi zászló alatt történő hadakozást írják elő,⁶⁵ Körmend 1244. évi privilégiuma pedig nem hagy kétséget afelől, hogy báró vezette seregesthez nem csatlakozhattak.⁶⁶

Harcosaik zömét azonban a királyi ifjak minden bizonnyal királyi parancsra „gyűjtötték”, mint tette azt 1230-ban Geregye nembéli Pál. Arra kérdésre, hogy mely körből, a választ az 1222. és az 1231. évi Aranybulla hadakozásra vonatkozó rendelkezéseitől remélhetjük.

Az 1222. évi, amint az közismert, úgy rendelkezik, hogy a királyi szerviensek nem kötelesek az uralkodó külföldre vezetett hadjáratában részt venni, hacsak a király költségén nem, ellenben ez esetben is hadra kell kelniük azoknak, akik ispánság élén állnak vagy pénzt kapnak a királytól.⁶⁷ Az 1231. évi változat annyiban tér el a korábbitól, hogy a „királyi szerviens” helyén „nemes” áll, valamint módosult a külföldi hadjáratra kötelezettek köre — a felsorolásban az ispánokról, a *stipendiariusokról*, a várjobbágyokról, a tisztségüknél fogva ezzel tartozókról, valamint a nagyobb adománybirtokosokról esik szó —, továbbá intézkedés történik a megfutó ellenség üldözésének kötelezettségéről,⁶⁸ ami nyilván úgy értendő, hogy ilyen esetben a külföldi hadakozás alól mentesülők sem távozhattak a seregből, amikor az elhagyta az ország területét. Szem-

⁶² 1290: ÁÚO XII. 496. o., vö.: *Zsoldos* 2011b. 282. o.

⁶³ 1279. jún. 29.: CD V/2. 496. o.

⁶⁴ 1298: ÁÚO X. 312–313. o.

⁶⁵ L. pl. 1230: CD III/2. 212., 1244. nov. 24.: EFHU 40., 1248: CDES II. 209., 1255: CDES II. 341., 1279: EFHU 71.

⁶⁶ 1244. okt. 28.: unum panzeratum [...] qui nulli baronum nostrorum in societate adiunctus sub nostro tantum vexillo equitabit (EFHU 38. o.).

⁶⁷ Si autem rex extra regnum exercitum ducere voluerit, servientes cum ipso ire non teneantur, nisi pro pecunia ipsius et post reversionem iudicium exercitus super eos non recipiet [...]. Item, si extra regnum cum exercitu iverimus, omnes, qui comitatus habent vel pecuniam nostram, nobiscum teneantur (Aranybulla, 16. o.).

⁶⁸ Nobis facientibus exercitum extra regnum nobiles nobiscum ire non tenentur, nisi comites et stipendiarii et iobagiones castris et qui ex officio debito tenentur et quibus amplas concessimus possessiones [...]. Regresso supervenienti exercitu pro vindicta ipsos tenentur persequi (CDES I. 268. o.).

pontunkból a két szöveg kulcsa az 1231. évben feltűnő *stipendiarius* kifejezés értelmezésében rejlik, melyet a fordítások és kommentárok rendre „zsoldos”-ként adnak vissza.⁶⁹ Ez a megoldás azonban bizonyosan téves, hiszen aligha lehetett szükséges törvénybe foglalni a zsoldosok — akár bel-, akár külföldi — hadakozási kötelezettségét, ha egyszer a zsoldos-intézmény lényegéhez tartozik, hogy a felfogadott zsoldos ott harcol, ahová küldik. Így az 1222. évi Aranybullában olvasható megfogalmazás — „azok, akik pénzt kapnak a királytól” (*qui [...] habent [...] pecuniam nostram*) — sem vonatkozhat zsoldosokra.⁷⁰ A kifejezés helyes értelmét az 1267. évi törvény párhuzamos rendelkezése fedi fel, mely szerint az annak a szövegében a nemesekkel azonosított királyi szerviensek nem kötelesek külföldi hadjáratban részt venni, „hacsak valaki önként nem akar menni vagy a mi pénzünkért” (*nisi qui sponte voluerint proficisci vel pro nostra pecunia*).⁷¹ A lényegről a kötőszó árulkodik: nem arról van szó ugyanis, hogy abban az esetben, ha valamely nemes önként csatlakozik a külföldre induló királyi sereghez, ezért fizetséget kap, hanem arról, hogy a nemesek nem kötelesek külföldön hadakozni, de vannak közöttük, akik ezt önként, mások pedig fizetség fejében teszik. Ez utóbbi csoport szerepel az 1231. évi Aranybullában *stipendiarius*ként, az 1222. évben pedig ők azok, akik a királytól pénzt kapnak, mert akkor is hadba vonulnak, amikor erre nem lennének kötelezhetőek.

A királyi ifjak által vezetett csapatokban tehát elsősorban királyi szerviensek hadakoztak, közülük is azok, akik a katonáskodásra nem veszedelmes vagy kényelmetlen kötelezettségként tekintettek, hanem az egyéni karrier építésének (és nem utolsó sorban, a remélt zsákmány révén), a vagyon gyarapításának kézenfekvő lehetőségét látták benne, azaz a királyi szervienseknek — a királyi hatalom katonai szempontjaiból — legértékesebbnek tekinthető része. Ezen elgondolás mellett további, súlyos érv az a megfigyelés, hogy a királyi ifjak csapatvezéri tevékenységére vonatkozó adataink éppen a XIII. század közepéről — az 1230-as évek elejétől az 1270-es évek elejéig terjedő időszakból — valók, azokból az évtizedekből, amelyeket joggal ítéltünk a királyi szerviensek réteg virágkorának. Mivel a királyi ifjak az uralkodótól kapott parancs alapján toborozták csapataikat, az sem lehet kétséges, hogy a királyi szerviensek csatlakozása a királyi ifjak vezette csapatokhoz „királyi zászló alatt” történő hadakozásnak számított még akkor is, ha Csák nembéli Péter a bulgáriai hadjáratban saját zászlaját (is) használta.⁷²

A XIII. századi magyar hadseregvetet ily módon feltárt elemét joggal sorolhatjuk II. András reformjai közé. Kétségtelen tény ugyan, hogy a királyi ifjakra csak a XIII. századtól állnak rendelkezésünkre adatok, maga a csoport azonban — vagy valami nagyon hasonló — létezhetett már korábban is, hiszen az előkelőknek korábban is voltak fiaik, akik számára nyilvánvalóan előnyös volt, ha a királyi udvarban nevelkedtek, és az ott tett

⁶⁹ Lásd pl.: Árpád-kori törvények, 73. o.; De Bulla Aurea, 38. o., vö. még pl.: *Kristó* 1998. 219. o. Megjegyzendő, hogy a szöveg szlovák nyelvű fordítása is a „žoldnieri” kifejezést alkalmazza, lásd: *Segeš – Sedová* 2011. 79. o.

⁷⁰ Vö. ellenben: *Kristó* 2003a. 267–268. o.

⁷¹ Középkori oklevélszövegek 54. o.

⁷² 1274. (febr. 22–szept. 3. k.): ÁÚO IX. 71–73. o. (keltére lásd: RA 2477. sz.), vö.: *Bertényi* 1987a. 397. o.

szolgálatokkal vagy az ott kapott parancsokat sikerrel teljesítve alapozták meg későbbi karrierjüket, miként a XI–XII. századi királyoknak szintén hasznos lehetett az előkelők fiainak jelenléte környezetükben, akár fiaik társaiként, akár kisebb feladatok végrehajtójaként.⁷³ A királyi szerviensek társadalmi csoportját azonban II. András hozta létre,⁷⁴ így a XIII. századi királyi ifjak elődei nyilván más módon vették ki részüket a hadakozásból. Meglehet, hogy — mások mellett — a királyi testőrségben jutott nekik szerep, legalábbis efféle tevékenységnek a XIII. századi királyi ifjak esetében is maradtak nyomai. Az István trónörökös testi épségére a dalmáciai Klisszában felügyelő Osl nembéli Herbordról esett már szó,⁷⁵ Benedek fia Merse királyi ifjú (*fidelis iuuenis noster*) IV. Béla és István herceg 1261. évi bulgáriai hadjáratában „királyi felségünk koronája mellett hűségesen küzdve” (*circa coronam nostre regie maiestatis fideliter dimicando*) kapott sebet, miközben fivére, Miklós elesett.⁷⁶

II. András reformjainak egy újabb eleméről igazolható tehát, hogy korántsem volt olyan átgondolatlan, mint azt közkeletűen feltételezni szokás.⁷⁷ A király nemcsak arról intézkedett, hogy a királyi szerviensek mentesüljenek a megyésispánok katonai joghatósága alól, de arról is gondoskodott — új szerepet találva a királyi ifjaknak —, hogy a hadakozásra leginkább alkalmas és hajlandó királyi szerviensek katonai szolgálatait a királyi hatalom számára minden korlátozás nélkül biztosítsa. Határt egyedül a hadakozásra fordítható anyagi erőforrások szabtak: a fentiekben vázolt hadszervezeti reform mindenestre sokkal inkább megterhelhette II. András kincstárát, mint az ilyen összefüggésben gyakran, de indokolatlanul kárhozottat birtokpolitika.⁷⁸ Maga a rendszer azonban, mint láthattuk, fennmaradt: Árpád-kori adataink szerint legalábbis IV. László uralkodásának elejéig. Azt követően azonban a közismert politikátörténeti fejlemények — az oligarchikus magánhatalmak mind erőteljesebb kiépülése és annak következményeként a királyi hatalom hanyatlása — megingatták a rendszert, amelynek a végső dőfést III. András azon döntése adta, amellyel a leghatalmasabb oligarcháknak átengedte az egyébként is ellenőrzésük alatt tartott területeket.⁷⁹ A hadakozásra hajlamos — vagy azt akár élethivatásnak tekintő — nemesekre nyilván addig is jóval nagyobb vonzerőt gyakorolt egy-egy nagyúr szolgálata, mint a velük szemben az 1272 után többnyire erőtlenné bizonyuló királyé. Az oligarchikus magánhatalmak területi hatáskörének elismerése ellenben szinte felhatalmazta az oligarchákat arra, hogy e szolgálatot kikényszerítsék, amit ugyan már az 1298. évi törvény tilalmazott,⁸⁰ ám, amint azt e rendelkezés

⁷³ Arról nem is beszélve, hogy egy-egy kritikus belpolitikai helyzetben az apa alighanem erősen megfontolta, hogy a király ellen forduljon-e, ha fia (vagy fia) az uralkodó keze ügyében voltak.

⁷⁴ *Zsoldos* 2011a. 11–15. o.

⁷⁵ 1248. máj. 1.: CDCr IV. 353. o.

⁷⁶ 1262: CD IV/3. 60–61. o.

⁷⁷ *Zsoldos* 2011a. (különösen: 13–21. o.).

⁷⁸ Vö. *Zsoldos* 2011a. 15. o.

⁷⁹ *Zsoldos* 2011d. 289–299. o.

⁸⁰ *Kovachich* 1818. 38–39. o.

gyakori ismétlései a XIV. század elején kétségtelenné teszik,⁸¹ hasztalan. Tény mindenestre, hogy az oligarchák szembetűnően nagy létszámú seregeire vonatkozó adataink rendre a XIV. század első két évtizedéből származnak.⁸²

Mindez azonban nem a rendszer hibája volt, aminek meggyőző bizonyossága, hogy a II. András által megalkotott hadszervezet az oligarchák leverését követően a királyi hatalom újjálesztette. A XIV. századi hadszervezet két alapeleme — a királyi lovagok által az uralkodótól kapott pénzen felállított, nagyobb harcértéket képviselő csapatok és a megyésispánok vezette, számra nagyobb, de a minőség szempontjából értéktelenebb egységei⁸³ — jól felismerhetően II. András XIII. század elején bevezetett hadszervezeti reformjában gyökeredzik.

⁸¹ 1307. okt. 10.: CD VIII/1. 222. o.; 1311. júl. 6.: Acta Gent. 388. o.; 1311. okt. 3.: RDES I. 391–393. o., vö. *Kristó* 1979. 168–169. o.

⁸² Anonymi Descriptio Europae Orientalis, 140. o.; Chronici Hungarici compositio saeculi XIV, c. 196. (SRH I. 487–488. o.).

⁸³ *Engel* 2011.

A VÁRISPÁNSÁGOK VILÁGA

Ispán és vitéz

Szent István törvényeinek nehezen túlbecsülhető jelentőségét — egyebek mellett — adja meg, hogy segítségükkel többé-kevésbé részletes képet alkothatunk az első ezredfordulót követő évtizedek magyarországi társadalmáról. A szövegek olvasásakor kirajzolódó kép értelmezéséhez elengedhetetlen a törvények társadalomtörténeti szempontból értékelhető terminológiai készletének lehető legteljesebb megismerése, hiszen csak így reménykedhetünk abban, hogy az egyes fogalmaknak ezer év távlatából is ugyanazt a jelentést tulajdonítjuk, mint tette azt a kor embere.

Az alábbiakban két, a törvények szövegében gyakran előforduló kifejezés, a *comes* ('ispán') és a magyarra többnyire 'vitéz'-nek fordított *miles* értelmezése körül felmerülő kérdések bemutatására és — ha erőmből futja — megválaszolására teszek kísérletet. A két fogalom együttes tárgyalását nem csak az teszi lehetővé, sőt, egyenesen kívánatos, hogy a törvényekben olykor egymás mellett szerepelnek, hanem az is, hogy hasonló jelenségek figyelhetők meg mindkét terminus használatában.

Az *ispán* (*comes*) szó többféle jelentésben fordul elő Árpád-kori forrásainkban.¹ A leggyakrabban a szó az 'ispánság élén álló tisztségviselő' értelemben kerül elő. Az Árpádok királysága ugyanis különböző jellegű és rendeltetésű ispánságok egyfajta halmaza volt: ispánokat állítottak a királyi (és királynéi) szolgálonépek különféle csoportjainak élére, egyfajta ispánságnak tekintették a királyi udvart — amelynek irányítóját ilyen formán a „palota ispánja”-ként (*comes palatii*,² *palatinus comes*³) emlegették — s ispánoknak nevezték az ország területi igazgatásában kulcsszerepet betöltő vármegyék kormányzóit épp úgy, mint a pénzverő- vagy a sókamarák vezetőit. Ebben az értelemben, azaz tisztségnévként, az „ispán” több helyütt is előfordul Szent István törvényeiben,⁴ igaz, esetről esetre külön vizsgálendő, hogy milyen ispánról van szó. Amikor például a törvények a vasárnapi munkavégzés tilalmának, illetve a misére járás kötelezettségének betartásával kapcsolatosan rónak feladatokat az „ispánok”-ra,⁵ minden bizonnyal a megyéispánok értendők, hiszen nyilvánvaló, hogy a keresztény vallás előírásainak megfelelő életmódot Szent István országa minden lakosa számára tette kötelezővé,⁶ s a különféle ispáni tiszteket viselők közül egyedül a megyéispánok voltak azok, akiknek a joghatósága — leg-

¹ Vö. Kristó 1988. 47–52. o.; Engel Pál – Róna-Tas András: Ispán. In: KMTL 290. o.

² Lásd pl.: 1055: DHA I. 152. o.

³ Lásd pl.: 1067 k.: DHA I. 185. o.

⁴ Lásd pl.: Sancti Stephani decretorum liber primus, c. 2., Sancti Stephani decretorum liber primus, c. 8., 19. (Závodszy 1904. 143., 154., 156. o.).

⁵ Sancti Stephani decretorum liber primus, cc. 7., 8. (Závodszy 1904. 144. o.).

⁶ Vö. Sancti Stephani decretorum liber primus, c. 13. (Závodszy 1904. 145. o.).

alábbis ebben és az ehhez hasonló ügyekben — a lakosság egészére kiterjedt. Abban a cikkelyben viszont, amely az ispánja által igazságosan meghozott ítélet ellen ok nélkül a királyhoz folyamodó vitéz büntetéséről rendelkezik,⁷ az „ispán” kifejezés a várispánra vonatkozik, feltéve persze, hogy helyes az a magyarázat, amelyet egy korábbi alkalommal fűztem ezen törvényhelyhez.⁸ Az udvar(ház) vagy vár élére állított szolga tanúskodását egy másik törvény szerint az ispánok között kell elfogadni,⁹ s ez a szöveggörnyezet arra látszik utalni, hogy ez alkalommal az „ispánok” közé a várispánok mellett legalább az udvarnokispánok is odaértendőek.

Szent István törvényeinek egy részében ugyanakkor az „ispán” szó nem tisztsegnévként szerepel, hanem társadalmi rétegre utaló kifejezésként, mint például a feleséggyilkosokról és a más házára rátörőkről rendelkező cikkelyekben.¹⁰ A törvény mindkét esetben más-más büntetés kiszabását írja elő, attól függően, hogy az elkövető ispán (*comes*), vitéz (*miles*) vagy népből való ember (*vulgaris*) volt-e. Társadalomtörténetírásunk megállapítása szerint ezek a cikkelyek a szabadok társadalmának egyes — vagyoni alapon kialakult — rétegeit állítják elének.¹¹

A jelenség — az tudnillik, hogy a törvények ugyanazt a kifejezést hol tisztsegnévként, hol pedig egy társadalmi réteg megnevezésére használják — kétségkívül magyarázatra szorul, s e feladat elől még akkor sem térhetünk ki, ha a megoldás keresése nem sokban különbözik a sötétben való tapogatózástól. Az ok, ami az „ispán” tisztsegnévet egy társadalmi réteg megjelölésére is alkalmassá tette, végső soron alighanem az lehetett, hogy az ispáni tisztseget elnyerők túlnyomó többsége ugyanazon társadalmi csoportból került ki, miközben — s ez lehet az érem másik oldala — az ispáni tisztseg elnyerése megerősítette vagy megteremtette — például a külföldről beköltöző *advenák* esetében — az ehhez a réteghez illő társadalmi státust. Ez a magyarázat mindenestre összhangba hozható a törvények azon megfogalmazásával, mely az előkelők csoportját a „születésre és méltóságra nézve nagyobbak” (*maiores natu et dignitate*) fordulattal írja körül.¹² Az „ispán” szó e sajátos alkalmazásában ugyanakkor meglehetett a maga szerepe annak is, hogy Szent István korában a magyarországi latinság, mely kialakulásának kezdeténél tartott, még csak kereste a magyar társadalom struktúrájának leírására alkalmas terminusokat. Ezzel lehet összefüggésben, hogy a szó efféle használata csakhamar eltűnt, s míg Szent István törvénye a más házára támadók között az ispánnal, a vitézzel és a népből való emberrel számolt,¹³ Szent László II. *decretum*ának ugyanezen bűnnel foglalkozó cikkelye már nemest (*nobilis*) és vitézt (*miles*) említ.¹⁴ Ebből aztán egyértelműen megállapítható — ami egyébiránt eleve feltehető volt —, hogy az a társadalmi réteg, amelynek tag-

⁷ Sancti Stephani decretorum liber primus, c. 9. (Závodszy 1904. 154. o.).

⁸ Zsoldos 2001a. 51. o.

⁹ Sancti Stephani decretorum liber primus, c. 16. (Závodszy 1904. 155. o.).

¹⁰ Sancti Stephani decretorum liber primus, cc. 15., 35. (Závodszy 1904. 146., 151–152. o.).

¹¹ Bolla 1983. 28. o.

¹² Sancti Stephani decretorum liber primus, c. 21. (Závodszy 1904. 147–148. o.).

¹³ Sancti Stephani decretorum liber primus, c. 35. (Závodszy 1904. 151–152. o.).

¹⁴ Sancti Stephani decretorum liber primus, c. 11. (Závodszy 1904. 155. o.).

jait Szent István korában „ispánnak” nevezték, a korai Árpád-kor nemességének elődjeként azonosítható.

Akár tisztségnévként használták Szent István törvényei az „ispán” szót, akár az említett társadalmi réteg tagjaira vonatkoztatták, a kifejezés kétségtől a kor magyar társadalmának ugyanazon csoportjára vonatkozott. Merőben más a helyzet a *miles* — eredeti jelentése szerint ’katona, harcos’ — esetében. Ha ugyanis abból a feltételezésből kiindulva kísérelnénk meg a törvények *miles*-fogalmát értelmezni, hogy az minden esetben ugyanabban a jelentésben szerepel, az eredmény feloldhatatlan ellentmondás lenne, melynek lényegét az alábbi két cikkely szemlélteti.

Ezek egyikében azt olvashatjuk, hogy „mindegyik úrnak legyen meg a maga *milese*, és senki se beszélje rá valamelyik *milest*, hogy régi urát elhagyja, és hozzá jöjjön, ebből ugyanis civakodás támad”.¹⁵ A másik szövege így hangzik: „Ha valakinek a *milese* vagy szolgája máshoz szökik, és az, akinek *milese* vagy szolgája elszökött, követet küld ezek visszahozására, és ezt a követet ott bárki megveri és megostorozza, előkelőink gyűlésén úgy határoztunk, hogy az ilyen verekedő tíz tinót fizessen”.¹⁶ A két cikkely jól felismerhetően ugyanarra a helyzetre vonatkozik, jelesül arra az esetre, ha a valakinek a szolgálatában álló *miles* egyoldalúan megszakítja ezt a bizonyos szolgálati kapcsolatot. Az idézett törvényhelyek közötti azonosságok ebben ki is merülnek, szenteljünk tehát némi figyelmet a különbségeknek. Nyilvánvaló mindenekelőtt, hogy esetünkben a szolgálat két, egymástól alapvetően eltérő formájával állunk szemben. Az elsőként idézett cikkelyben a *milest* „rábeszéli” (*suadere*) arra, hogy régi urát „elhagyja” (*deserere*), amit a törvényhozó ugyan helytelenít, ám semmi nyoma annak, hogy a *miles* ne tehetné ezt mégis meg, annak pedig, hogy ilyesmi valóban meg is történt, legjobb bizonyága éppen maga a törvény, amelyre nyilván nem lett volna szükség, ha az abban leírt helyzet nem fordult volna elő. A másik cikkelyben viszont a *miles* „máshoz szökik” (*ad alium fugerit*), ami egyértelműen arra vall, hogy távozása — bármely más szemponttól függetlenül — eleve jogszerűtlen cselekedetnek számít. A szolgálati viszony megszakításának kétféle értelmezésének hátterében aligha állhatott más, mint a jogállások különbözősége: míg az első törvényben szereplő *miles* olyan szabad ember lehetett, aki ugyan másnál szolgál, ám ez a szolgálat nem érinti személyes szabadságát, s így elvben jogában áll a szolgálattal felhagyni, a másodikban említett *miles* ellenben bizonyonnan szolga volt, aki sem szolgálatát nem hagyhatja el önkényesen, sem urát nem választhatja meg szabadon, s távozása ezért számított szökésnek. Ezen értelmezés helyessége mellett további érvek is felhozhatók. A régi urát a rábeszélésnek engedve elhagyó milesszel foglalkozó tör-

¹⁵ Sancti Stephani decretorum liber primus, c. 23.: Volumus, ut unusquisque senior suum habeat militem, nec aliquis alter illum suadeat antiquum deserere seniore et ad se venire, inde enim litigium habet initium (Závodszy 1904. 148. o.), a magyar fordítást lásd: Lederer 1964. 21. o. (a továbbiakban, hacsak külön nem jelezzük, a törvények magyar szövegét ebből a munkából idézzük). A lényegét tekintve hasonlóképpen fordítja a szöveget Kristó Gyula is, lásd: ÁKÍF 62. o.

¹⁶ Sancti Stephani decretorum liber primus, c. 25.: Si cuius miles aut servus ad alium fugerit et his, cuius miles vel servus fuga lapsus est, suum miserit legatum ad reducendos eos, et is legatus ibidem a quoquam percussus et flagellatus extiterit, decernimus nostrorum primatum conventu, ut ille percussor X solvat iuencos” (Závodszy 1904. 148. o.), vö. ÁKÍF 62–63. o.

vénynek ugyanis pontos párhuzamát találjuk István törvényeinek soron következő cikkelyében, mely szerint: „Ha valaki jóakarattal vendéget fogad be, és ennek eltartásáról tisztességesen gondoskodik, a vendég, ameddig a megegyezésnek megfelelő eltartásban részesül, ne hagyja el eltartóját, és ne vigye másvalakihez az ő szolgálatát”.¹⁷ A két cikkely mintegy kiegészíti egymást: a *miles*re vonatkozó elárulja, hogy miért nem kívánatos a szolgálat ok nélkül való megszakítása — mert abból „civakodás támad” (*litigium habet inicium*) —, a hospes említésként viszont kiderül, hogy mikor tartja a törvényhozó mégis elfogadhatónak a távozást: akkor tudniillik, ha a szolgálatot megteremtő „megegyezés” (*propositum*) feltételeit az úr önkényesen megváltoztatja. Ha a törvény a szolgálatban álló *miles* és *hospes* esetében ugyanazon a módon szabályozza a szolgálat elhagyásának feltételeit, annak okát bizvást kereshetjük abban, hogy a *miles* és a *hospes* jogállása azonos volt, márpedig az itt említett „vendég” (*hospes*) jogállása elválaszthatatlan tartozékának számított a szabadság, amiből az is következik, hogy a *hospesszel* azonos elbírálás alá eső *miles* sem lehetett más, mint szabad. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy abban a törvénycikkelyben, amelyben a *miles* szökéséről esik szó, a *miles* a „szolgálal” (*servus*) szerepel együtt, ami nyilván annak következménye, hogy a szolgálat önkényes elhagyását mindkettejük esetében azonos módon ítélték meg, amit megint csak a két csoport azonos, nevezetesen szolgai jogállása mellett szóló érvként vehetünk figyelembe.

Mivel az eddigiek alapján igazolhatónak tűnik, hogy a Szent István törvényeiben szereplő *miles*-emlékések egy része szabad, más része pedig szolgarendű *miles*re vonatkozik, célszerűnek látszik a következőkben megpróbálkozni ezek egymástól való elválasztásával.

A *milest* ott találjuk azok között, akikről a törvények feltételezik, hogy esetleg feleségylkosságot követnek el.¹⁸ Ez a cikkely, amint arról az ispán kapcsán már szó esett, a szabadok társadalmának Szent István-kori rétegeit sorolja fel, amely értelmezés helyességét annál is inkább biztosra vehetjük, mert ez idő szerint a szolgarendűektől megtagadták a törvényes házasság kötésének jogát,¹⁹ sőt, a szabad embert is szolgaságra vetették, ha szolganőt (*ancilla*) vett feleségül.²⁰ A szolgai jogállásúak esetében tehát egy efféle rendelkezésnek eleve nem lett volna értelme, hiszen a szolgának nem volt felesége, s így meg sem ölhette. Bizonyos tehát, hogy az ehelyütt szereplő *miles* szabad ember volt. Ugyanez az érvelés megállja a helyét a leányrabló *milesszel* foglalkozó törvényhely esetében is, hiszen ez az efféle büntelkötő *miles* megbüntetését akkor is kötelezővé teszi, ha utóbb a *miles* kiegyeznék a leány szüleivel.²¹ Mivel a szülőkkel való egyezés másra, mint a leány feleségül vételére aligha vonatkozhat, az itt említett *milest* ugyanúgy szabad embernek kell tekintenünk, mégpedig ugyanazon okból, mint az előbbi helyen említettet. A más házára rátörők büntetésével foglalkozó törvénycikk²² esetében az teszi szerfe-

¹⁷ Sancti Stephani decretorum liber primus, c. 24.: Si quis hospitem cum benivolencia accipit et nutrimentum sibi honeste inpendit, quamdiu secundum propositum nutritur, non deserat suum nutritorem, nec ad aliquem suam deferat hospitalitatem (*Závodszy* 1904. 148. o.), vö. ÁKÍF 62. o.

¹⁸ Sancti Stephani decretorum liber primus, c. 15. (*Závodszy* 1904. 146. o.).

¹⁹ *Bolla* 1983. 119. o.

²⁰ Sancti Stephani decretorum liber primus, c. 29. (*Závodszy* 1904. 150. o.).

²¹ Sancti Stephani decretorum liber primus, c. 27. (*Závodszy* 1904. 149. o.).

²² Sancti Stephani decretorum liber primus, c. 35. (*Závodszy* 1904. 151. o.).

lett valószínűvé, hogy az abban említett *miles* szintén szabad lehetett, mert ez alkalommal is az „ispán” és a „népből való ember” között, tehát az egyes szabad-kategóriák sorában szerepel a *miles*. Ugyanezek a kategóriák tűnnek fel a szabad ember önkényes szolgaságra vetését tiltalmazó törvényben,²³ amelyből az ispán és a *miles* mellől nyilván azért hiányzik a „népből valók” csoportja, mert elsősorban éppen ők lehettek azok, akiket az előbbiek esetenként megpróbáltak megfosztani szabadságuktól. Szabad ember lehetett tehát az itt említett *miles* is.

Jóval kisebb azoknak a törvényeknek a száma, amelyek a *milest* szolgarendüként ábrázolják. A már tárgyalt szökevény *milest* említő mellett egyetlen ilyen találmányt tudniunk, amely a királyi javak védelmét célozza kimondván: „különösképpen akarjuk, hogy miképpen mi másoknak megadtuk a lehetőséget, hogy javaik felett szabadon rendelkezhessenek, úgy azok a javak is, valamint *milesek*, szolgák és bármi, ami királyi méltóságunkhoz tartozik, maradjanak meg változatlanul, s azokból senki semmit el ne raboljon, vagy el ne vegyen”.²⁴ Ez a szöveg nem sok kétséget hagy afelől, hogy a benne említett *milesek* épp úgy a király tulajdonosi hatalmában álltak, mint ahogy az magától értetődik a felsorolásban említett javak, szolgák és egyéb esetében.

Van végezetül a törvényeknek egy olyan csoportja, ahol a *miles* jogállásának megállapítása szerfelett nehéznek mondható. Az ide sorolható törvények között az összefüggést az teremti meg, hogy valamennyi az — ez alkalommal kétségkívül tisztségnévként szereplő — ispán és a *miles* viszonyával foglalkozik. A nehézséget ezen törvényhelyek értelmezésében az a töredék támasztja, amelyet a törvények kéziratái Szent István II. törvénye 16. cikkelyének végén közölnek, a XI. századi törvények mindmáig mérvadó kiadásának készítője azonban — tartalmi összefüggésre gyanakodván — a 17. cikkely szövegéhez illesztett.²⁵ A töredék így szól: „Úgyszintén, ha a szolga urát, ha a *miles* ispánját megöli”.²⁶ Az említett 17. cikkely a király és az ország ellen való összeesküvés megtorlásával foglalkozik, megkülönböztetve a bűnösök között az összeesküvésben tevőleges szerepet vállalókat azoktól, akik egyetértettek az összeesküvőkkel, illetve azoktól, akik csupán tudtak az összeesküvésről, de valami okból nem jelentették azt. A két utóbbi esetben a bűnöst kiátkozással és a hívők közösségéből való kirekesztéssel sújtja a törvény, míg maguknak az összeesküvőknek a büntetéséről nem nyilatkozik, csak annyiban, amennyiben leszögezi, hogy azok nem találhatnak menedéket az egyházban,²⁷ azaz az *asylum*-jog nem vonatkozik rájuk. Alapos okkal gyanítható, hogy a kiközösítés túlságosan enyhe büntetés lett volna az urát megölni szolga számára, ezért — ha egyáltalán a kérdéses töredéket valóban joggal lehet a király és a királyság elleni összeesküvőkről szóló cikkely szövege mellé társítani — indokoltnak látszik arra gondolni, hogy az urát megölni szolgára és az

²³ Sancti Stephani decretorum liber primus, c. 22. (*Závodszy* 1904. 148. o.).

²⁴ Sancti Stephani decretorum liber primus, c. 7.: Volumus quidem, ut sicuti ceteris facultatem dedimus dominandi suarum rerum, ita eciam res, milites, servos et quicquid ad nostram regalem dignitatem pertinet, permanere immobile, et a nemine quid inde rapiatur aut subtrahatur (*Závodszy* 1904. 144. o.).

²⁵ A kérdésre lásd: *Jánosi* 1985. 39. o.

²⁶ „Sancti Stephani decretorum liber primus, c. 17.: Item, si servus seniore, si miles suum comitem interfecerit (*Závodszy* 1904. 156. o.).

²⁷ Sancti Stephani decretorum liber primus, c. 17. (*Závodszy* 1904. 155. o.).

ispánját megölő *miles*re az a rendelkezés vonatkozott, amely szerint a büntetést akkor sem kerülhették el, ha az elől valamely egyházban kerestek menedéket. Mivel a *miles* ez alkalommal épp úgy együtt szerepel a szolgálával, mint abban a törvencikkben, ahol a szolgál és a *miles* szökéséről esik szó, kézenfekvőnek tűnhet az az értelmezés, mely szerint itt is szolgarendű *milesszel* van dolgunk. Ha valóban helyes ez a gondolatmenet, az messze-menő következtetések levonására ad alkalmat, hiszen az idézett töredékben a *miles* nem akármiféle ispánt öl meg, hanem a „sajátját”-t (*suum comitem*), azaz a tévedés különösebb kockázata nélkül feltételezhetjük, hogy a várispánságokban szolgálatot vállaló *miles*ekre vonatkozik a rendelkezés, akik ezek szerint szolgarendűek voltak.

Az ispán és a *miles* közötti kapcsolat más aspektusaira vonatkozó törvények ellenben más módon is magyarázhatók. Az ide vonható törvények egyike tíz arany penzában szabja meg annak a *miles*nek a büntetését, aki „az ő ispánja által igazságosan hozott ítéletet megvetve, a királyhoz fellebbez azért, hogy ispánját igazságtalannak tüntesse fel”.²⁸ Ez alkalommal is a *miles* „saját” ispánja szerepel a szövegben, így nyilván itt is a várispánságnak szolgáló *milesszel* van dolgunk, ám a várispánnak az ilyen *miles* felett érvényesülő bírói joghatóságából nem következik szükségképpen az, hogy a várszervezetben szolgálatot vállaló *miles*ek a várszervezeti népekhez hasonlóan szolgarendűek lettek volna. Nagyon is elképzelhető, hogy szabadok voltak azokhoz a várföldön megtelepedett közszabad vendégtelepesekhez (*hospites*) hasonlóan, akiknek a bírása — XIII. századi adataink szerint, de nyilván már korábban is — szintén a vár(megyés)ispán volt.²⁹

Az ispán és a *miles* viszonyának egy másik oldalát két további törvényhely világítja meg. Ezek egyike arról az esetről rendelkezik „ha az ispánok közül valaki valamilyen ürüggyel egy *milestől* elvesz valamit”,³⁰ a másik pedig arról, hogy mi történjék akkor, „ha [...] a *miles*ek közül valaki az általa önként adott ajándékról hazug módra azt állítja, hogy azt erőszakkal vették el tőle”.³¹ A két cikkely nyilvánvalóan összefüggésben áll egymással, így az, akit a *miles* hamisan vádol javai elvételével, más, mint az ispán, aligha lehet. A törvényekből kiderül, hogy az ispánnak ahhoz, hogy valamit elvegyen a *milestől*, „ürüggy”-re volt szüksége, ha viszont mégis kapott attól valamit, az csak „önként adott ajándék” lehetett. Ez a helyzet egyértelműen arra vall, hogy az ispán nem adóztathatta az ispánságának szolgáló *milest*. Igaz ugyan, hogy utóbb a szolgálai jogállású várjobbágyok sem adóztak,³² ám esetükben az adómentesség annak a — modern társadalomtörténet-írásunk által kötött szabadságnak nevezett³³ — jogállásnak volt az elválaszthatatlan része, amely

²⁸ Sancti Stephani decretorum liber primus, c. 9.: Si quis militum iudicium a suo comite recte iudicatum spernens, regem appellaverit, cupiens comitem suum reddere iniustum, sit debitor decem pensarum auri suo comiti (*Závodszy* 1904. 154. o.).

²⁹ *Zsoldos* 1999. 37–43. o.

³⁰ Sancti Stephani decretorum liber primus, c. 10.: Si quis comitum iuventa aliqua occasione quid iniuste militi abstulerit (*Závodszy* 1904. 155. o.).

³¹ Sancti Stephani decretorum liber primus, c. 11.: Si quis autem militum, suum spontaneum donum dicens sibi vi ablatum, mendax extiterit uo.).

³² *Zsoldos* 1999. 75–77. o.

³³ A fogalomra lásd: *Bolla* 1983. 40–43. o.

Szent István korában még tudvalevőleg nem létezett, így a Szent István-kori *míles*ek adózatásának hiányát aligha lehet ennek mintájára magyarázni.

A várispánságoknak szolgáló, s azok ispánjaival ily módon kapcsolatba kerülő *míles*ek esetében tehát, sem azok szolgálai jogállását nem lehet bizonyítani, sem annak ellenkezőjét, a szabad státust. Maga a szolgálat mindenesetre nem tekinthető az előbbire utaló jelnek, hiszen az urát „rábeszélés”-re elhagyó *míles*ek kapcsán láthattuk, hogy a kor ismerte a szolgálat olyan formáját, mely jól megfér a személyes szabadság birtoklásával.

Kérdés mármost, miként értelmezzük azt a jelenséget, hogy Szent István törvényei hol bizonyíthatóan szabad, hol pedig igazolhatóan szolgálai jogállású *míles*ekről tesznek említést. A dilemma régóta jelen van a magyar történetírásban.³⁴ A kérdéssel foglalkozó történetírók között voltak, akik kétféle, egy szabad és egy szolgálai jogállású *míles*-réteget feltételeztek, míg mások a jogállást illetően egységesnek gondolták a *míles*ek rétegét: utóbbiak többsége szabad állapotú *míles*ekkel számolt, bár ennek ellenkezőjére is van példa. Az egymással összeegyeztethetetlen álláspontok kialakulásához végső soron alighanem az vezetett, hogy a kutatás azzal a feltételezéssel élt, mely szerint mindenegyes olyan törvényhely, amelyben a *míles* kifejezés felbukkan, a kor társadalmának valamelyik rétegére vonatkozik, s vita legfeljebb azon lehet, hogy ennek a rétegnek mik voltak a sajátképpen jellemzői. Mivel azonban, mint láthattuk, mind a *míles*ek szabad volta, mind pedig szolgálai jogállása mellett felhozhatók bizonyító erejűnek gondolható törvényhelyek, egy efféle vita szükségképpen zsákutcába torkollik.

A megoldást annak belátása jelentheti, hogy Szent István törvényei a *míles* kifejezést éppúgy kétféle értelemben használják, ahogy az az „ispán” esetében is megfigyelhető. Az „ispán” a törvényekben részint tisztségnévként (‘ispáni tisztet viselő személy’ értelemben), részint egy társadalmi réteg tagjainak megjelöléseként fordul elő. Mindazokon a helyeken, ahol az „ispán” az utóbbi jelentésben bukkan fel, ott találjuk a *mílest* is. Kétségtelen tehát, hogy Szent István korában a szót a társadalom egyik rétegének megjelölésére is alkalmazták. Feltűnő ugyanakkor, hogy ezek között a cikkelyek között egyetlen olyan sincs, ahol ne lehetne bizonyítani, hogy az ott említett *míles* szabad ember. Ha tehát Szent István korában a *míles* kifejezést egy meghatározott társadalmi réteg tagjainak megnevezésére használták, mint ahogy valóban használták is, akkor ennek a rétegnek a tagjai szabadok voltak. Ez idáig rendben is volna, csak hogy e gondolatmenet nem segít a szolgarendű *míles*ekre vonatkozó utalások értelmezésében. Elvileg feltételezhetnénk, hogy a kor ugyanazt a kifejezést, tudniillik a *mílest* két, egymástól alapvetően eltérő társadalmi csoport tagjaira is alkalmazta, azaz a szabad *míles*ek mellett még egy szolgarendűekből álló *míles*-réteg is létezett. Ennek a megoldásnak a támogatására még egy időben viszonylag közeli párhuzam is felhozható lenne, amennyiben ugyanis köztudomású, hogy a XI. század utolsó negyedétől kezdődően latin nyelvű forrásaink a „szabad” (*liber*) kifejezést nem csak a voltaképpen szabadokra alkalmazzák, hanem olyan szolgálai jogállásúakra is, akik a teljes alávetettségben élő társaikhoz képest kiváltságos helyzetbe

³⁴ Lásd: Borosy 1974. 3–25. o. (a kérdés korábbi irodalmának elemzésével), vö. még: Györffy 1977. 468–471. o.; Bolla 1983. 34. o.; Kristó 1986a. 186–189. o.; Zsoldos 1999. 18. o.

jutva élveztek egyfajta viszonylagos szabadságot. Csakhogy ez a párhuzam, ahogy az már analógiák esetében gyakorta megessik, éppen a lényegét illetően vezetne félre. A szolgarendűek bizonyos csoportjaira is a „szabad” (*liber*) terminust alkalmazó gyakorlat hátterében ugyanis az a nagy jelentőségű változás áll, amelynek eredményeként a „szabadság” fogalmának fogalmi egysége megbomlott az első ezredfordulótól a XI. század utolsó negyedéig eltelt évtizedek társadalmi folyamataival összhangban. Szent István korában azonban a „szabadság” (*libertas*) még egységes volt, s így a szabadokat megillető jogállás határai az Aba Sámuelhez vagy Honthoz hasonló előkelőktől egészen a nincstelen „népből valók” társadalmi státusáig terjedtek, miközben a szolgaságon belül sem különbözőt lehetek meg egymástól eltérő fokozatok.³⁵ Ami lehetséges, sőt, ésszerű fejlemény volt a „szabadság” fogalmának relativizálódása után, az e változás bekövetkezése előtt elképzelhetetlen. Szent István törvényei a *miles* terminust csak egyetlen társadalmi csoportra, jelesül a szabadok katonáskodással tartozó középrétegéhez tartozó személyekre vonatkozóan használják: ők voltak azok, akiket — a latin kifejezés magyar nyelvű megfelelőjeként — a magyar történetírás régi hagyományt követve ma is „vitéz”-eknek nevez.³⁶ A törvényekben említett szolgarendű *miles*ek nem ennek a társadalmi rétegnek voltak a tagjai, hanem különböző tulajdonosok — a törvények utalásai szerint a király és világi magánbirtokosok — szolgai jogállású harcosai, akiket a törvények megszövegezői magától értetődő természetességgel neveztek ’katoná-nak’, azaz *miles*nek.

³⁵ Bolla 1983. 30–34., 40–43. o.

³⁶ Vö. azonban: Györffy 1977. 471. o.

Confinium és marchia

Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről

Az Árpád-kori határvédelem korai intézményeivel kapcsolatosan rendszeresen találkozhatunk történetírásunkban a „határvármegye”, a „határvárispánság”, a „határvár” és a „határispánság” fogalmával. Ezek a kifejezések — feltéve persze, hogy használatuk következetes — valóban alkalmasaknak látszanak arra, hogy az Árpádok királyságának különböző határvédelmi intézményeit jelöljék, mégpedig annál is inkább, mert a közöttük meglévő tartalmi eltérések viszonylag egyszerűen leírhatók. Csakhogy a kérdéses fogalmak használata sem következetesnek, sem egységesnek nem mondható. A jelenség oka végső soron alighanem abban a nagymúltra visszatekintő vitában gyökeredzik, amely a korai határvédelem intézményi hátterét illetően jelenleg is megosztja a magyar történetírást. A terminológiai bizonytalanság, miként általában, a határvédelem kérdésében is számos félreértés forrása lehet, s ezért nagyon is kívánatos lenne felszámolása. A „végleges megoldás” — ha annak elérése egyáltalán lehetséges, ami a kor forrásadottságainak ismeretében szerfelett kérdéses — az Árpád-kori határvédelem egészének vizsgálattól lenne várható, erre azonban jelen tanulmány már csak korlátozott terjedelme miatt sem vállalkozhat. Köztudomású ugyanis, hogy a téma meglehetősen szerteágazó: a szorosan vett had- és intézménytörténeti vonatkozások mellett társadalom-, sőt, gazdaságtörténeti kérdések is felmerülnek, ide vonhatók továbbá a kor Magyarországon élt idegen (például besenyők, izmaeliták), illetve annak tekintett (székelyek) etnikai csoportokra vonatkozó kutatások jó része, s akkor még szó sem esett olyan, elsősorban a régészet eszközeivel és módszereivel kutatható és értelmezhető objektumokról, amelyekről okkal gyanítható, hogy szintén a határvédelem körébe tartozóknak tekinthetők. Az alábbiakban következő tanulmány ezért csupán néhány, a korai határvédelem intézményeivel szorosan összefüggő kérdést vizsgál abban a reményben, hogy az előadottak, ha mégoly csekély mértékben is, de hozzájárulnak majd a korai határvédelemmel kapcsolatos vitakérdések tisztázásához.

Mindenekelőtt célszerűnek látszik röviden áttekinteni az előjáróban említett négy fogalom használatában megmutatkozó főbb jellegzetességeket. Határvármegyének azokat a megyéket szokás tartani, amelyeknek az ország határaival érintkező területén a megyéével azonos néven emlegetett várispánság működött (például Nyitra, Újvár stb.).¹ Nem tartoznak közéjük tehát azok a megyék, amelyek a királyi vármegyék klasszikus típusába sorolhatók ugyan, de az ország belsejében fekszenek (például Fejér, Veszprém stb.), sem pedig azok, amelyek, bár határ mentiek, várispánságuk nem volt, mivel királyi erdőuradalmakból a XII. század közepén vagy inkább végén megszervezett erdő-

¹ Lásd pl. Györffy 1977. 208–209. o.; Kristó 1986a. 192–193. o.

ispánságként alakultak megyévé a XIII–XIV. század folyamán (például Sáros, Bereg stb.).² A határvárispánságot ugyanazon a módon választhatjuk el a határvármegyétől, ahogy a várispánság és a vármegye intézményét általában is megkülönböztetjük egymástól. A várispánságok (*comitatus castris*) ugyanis a sajátos feladatkörrel rendelkező uralkodói birtoktípus, a királyi várszervezet egyes helyi egységei voltak, amelyeknek szórta elhelyezkedő birtoktestei egyfajta, területileg össze nem függő uradalmat alkottak a központként szolgáló várral együtt. A vármegye ellenben — amint az az utóbbi évtizedek eredményei nyomán³ ma már egyértelműen megállapítható — területileg zárt⁴ igazgatói egységként írható le, amelynek területéhez a helyi várispánság földjein túlmenően az egyéb királyi (királynéi, hercegi), valamint az egyházi és a világi (magán)birtokok is hozzátartoztak. A „várispánság” és a „vármegye” tehát különböző intézményeket jelölő fogalmak, jóllehet Árpád-kori forrásaink gyakorta mindkettőre ugyanazt a kifejezést, a *comitatust* ('ispánság') alkalmazzák. A határvárispánság minősítés történetírásunkban azokhoz a várispánságokhoz kapcsolódik rendszerint, amelyek várai a mai fogalmaink szerinti országhatárokhöz közeli helyeken létesültek, s ily módon felmerül velük kapcsolatban a határvédő funkció gyanúja, ugyanakkor viszont — ellentétben a várispánságok többségével — nem szerveződött körülöttük vármegye. Ilyen megfontolások alapján tartják általában határvárispánságnak a Vág folyó völgyében épült várak (például Szolgagyőr, Bolondóc stb.) ispánságait, s néhány más, az ország egyéb vidékein létesült hasonló várispánságot (például Locsmánd, Kovázd stb.).⁵ A határvármegyék és a határvárispánságok határvédő jellege mellett szóló érvként földrajzi helyzetük mellett azt is figyelembe szokás venni, hogy XIII. századi adataink szerint ezek ispánsági népei között ott találjuk a határőrökként azonosított öröket (*speculatores*)⁶ és lövőket (*sagittarii*),⁷ valamint a várispánság tisztségviselőinek sorában szerepel az őrnagy (*maior speculatorum*).⁸

A határvármegye és a határvárispánság fogalma tehát rendben lévén látszik, két megjegyzés mindazonáltal vizsgálatunknak már ezen a pontján is ide kívánkozik. Egyfelől ugyanis maga a határvédelmi feladat az úgynevezett határvármegyék esetében mindenekelőtt a helyi várispánságra, illetve annak bizonyos népeire hárult, s a várispánságtól megkülönböztetendő megyei intézménynek a szorosán vett határvédelemhez viszonylag kevés köze lehetett. Ebből a szempontból a határvármegye kifejezés nem mondható szerencsésnek, hiszen a határvármegye és a határvárispánság fogalmak párhuzamos használata legfeljebb annak a különbségnek az érzékeltetésére alkalmas, amely például az újvári és a szolgagyőri várispánság között a megyeszervezettel való kapcsolatukban vitathatatlanul fennállt. Ez a különbség a határvédelem feladatainak ellátásában bizo-

² Vö. Mályusz 1922.; Györffy 1987–1998. I. 45–48., 191–194., 522–523., 740. o.; Szűcs 1993b. (különösen: 23–24. o.).

³ Váczy 1958. 335. o.; Györffy 1958. 28–30. o.; Kristó 1988. 100–114. o.

⁴ Néhány megye esetében (például Újvár, Hont) több, egymástól bizonyos távolságra fekvő tömbből áll a megye területe, ám a lényegét illetően ezek az egyedi sajátosságok elhanyagolhatóak.

⁵ Györffy 1977. 329. o.; Kristó 1988. 304., 352. o.

⁶ 1208: RA I/1. 75. o.; 1213: UB I. 64. o.; 1245: CDES II. 132. o. stb.

⁷ 1268: CDCr V. 481. o.; HO VIII. 438–440. o.; 1272: CD V/1. 184. o. stb.

⁸ (1262–1265 k.): Héderváry okl. I. 3. o.; 1268: ÁÚO VIII. 208. o.; 1270: Történelmi Tár 1908. 381. o. stb.

nyos szerephez juthatott ugyan — például a várszervezethez nem tartozó megyebeliek által teljesített vármunkák⁹ révén —, mégis nehéz lenne lényegi különbséget találni az újvári és a szolgagyőri várispánság egyéb jellemzői között. Határvédő szereppel rendelkező várispánságként mind a kettő határvárispánságnak tekinthető, s ebből a szempontból másodlagos jelentőségű, hogy az újvári várispánság történetesen egy vármegyéhez, jelesül Újvárhoz kapcsolódott. Másfelől azonban, miként azt a *confiniumok* mibenlétével kapcsolatosan az alábbiakban látni fogjuk, a határ menti vármegyéknek — a területi igazgatás egységeiként — mégiscsak volt olyan jellemzője, amely indokoltá teszi a „határvármegye” terminus használatát.

A másik megjegyzésnek az előljáróban említett, s az alábbiakban részletesebben is tárgyalandó vita szempontjából van jelentősége, amennyiben megállapítható, hogy mind a határvármegye, mind a határvárispánság fogalma azon az elgondoláson alapul, mi szerint az Árpád-kori határvédelem már a korai időkben, a XI–XII. században is — legalább részben — a várispánságok intézményére támaszkodott.

Az akár megyével együtt, akár attól függetlenül megszervezett, s határvédelmi feladatokat (is) ellátó várispánságok várai magától értetődően határváraknak is minősíthetők lennének, ez azonban nem kívánatos terminológiai zavart támasztana. Ebben az esetben ugyanis elsikkadna, de mindenesetre túlságosan a háttérbe szorulna az az éppen nem elhanyagolható körülmény, hogy ezek a várak nem önmagukban álltak, hanem egy-egy népekkel és földekkel rendelkező ispánság központjai voltak. A határvár kifejezést ezért célszerű azon erősségek megjelölésére fenntartani, amelyekkel kapcsolatban felmerül a határvédelmi funkció lehetősége, ám anélkül, hogy a vár ispánsági központ lenne. Ez utóbbi minden kételyt eloszlató igazolása, mint minden negatív állításé, meglehetősen nehéz, ha éppen nem lehetetlen. Jellemző példaként említhető a Sopron megyében fekvő kapuvári és babóti vár esete, amelyeket a XIV. századi krónikakompozíció egy 1074. évi eseménnyel összefüggésben szerepeltet,¹⁰ s amelyek okleveles említései sem hiányoznak.¹¹ A határvédő szerepet a földrajzi megfontolásokon túlmenően a közeli Mihályinál emlegetett királyi gyepük (*indiganes regis*)¹² valószínűsítik, valamint — Kapuvár esetében — magának a várnak a neve.¹³ Másfelől azonban Kapuvár megítélésének kérdését nehezzé teszi, hogy a rába(köz)i főesperesség,¹⁴ illetve a rábaközi *districtus*¹⁵ létrehozva felmerült: Kapuvár eredetileg „kisebb várkerület”,¹⁶ más vélemény szerint pedig Szent István-kori vármegye központja¹⁷ lett volna. E sejtések, bár további adatok nem

⁹ 1231: 28. c. (Enchiridion, 140. o.).

¹⁰ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.*, c. 124. (SRH I. 394. o., vö. még: uo. 331. o.).

¹¹ 1162: UB I. 24. o.; 1296: UB II. 303. o.; 1253: RA 996–997. sz.

¹² 1233: CD III/2. 333. o., idézi: *Kristó – Makk – Szegfű* 1973. 648. o. (97. jegyz.).

¹³ *Kristó – Makk – Szegfű* 1973. 648–650. o.; *Györffy* 1977. 213. o.

¹⁴ *Belitzky* 1938. 604–609. o.; *Kristó* 1988. 270. o.

¹⁵ *Belitzky* 1938. 437. o.; *Kristó* 1988. 270. o.; *Engel* 1996. I. 178. o.

¹⁶ *Györffy* 1977. 209. o.

¹⁷ *Kristó* 1988. 270–271. o.

hozhatók fel mellettük,¹⁸ a főesperességek és a világi igazgatás intézményeinek összefüggései¹⁹ miatt megalapozatlanoknak nem tekinthetők, s a két megoldás bármelyikének beigazolódása esetén határvár helyett ispánsági várnak kellene gondolnunk Kapuvárt. Hogy a feltételezett kapuvári ispánság, ha egyáltalán volt ilyen, milyen jellegű volt annak, vizsgálatunk szempontjából nincs jelentősége, már csak azért sem, mert bármiként is vélekedünk Kapuvárról, a közeli Babót mindenképpen megfelel a határvár előzőekben felvázolt jellemzőinek, s ezért a határvárral, mint a korai határvédelem ténylegesen létező intézményével, Kapuvár esetétől függetlenül is indokolt számolni. Néhány korai dél-erdélyi várral kapcsolatban egyébiránt szintén megfogalmazódott, hogy határvárak lennének.²⁰

Az eddig szóba került mindhárom fogalom — határvármegye, határvárispánság, határvár — közös vonása, hogy a határvédelem korai intézményei között szerepet juttatnak a váraknak. Az előljáróban említett negyedik kifejezésnek, a határispánságnak ugyanakkor csak abban az esetben van értelme, ha annak használatakor olyan — kizárólag vagy részben — határvédelmi feladatot ellátó ispánságra gondolunk, amely egyfelől, ha rendelkezett is várral, ispánságának szervezete mégis lényegesen különbözött a várispánságok ismert modelljétől, másfelől pedig ispánja és területe nem tartozott egyetlen megyésispán és vármegye joghatósága alá sem. Az előbbi feltétel arra szolgál, hogy a határispánságot fogalmilag elhatárolhassuk a már említett határvárispánságoktól, az utóbbi nem teljesülése viszont magától értetődően a kérdéses intézmény önálló ispánságot voltát kérdőjelezné meg.²¹ Általánosan elfogadott feltételezés szerint ilyen határispánságot létesített Szent István a Szerémségben, mely azonban 1072 után felbomlott. Területének keleti része megyévé alakult (Szerém), a nyugati pedig beolvadt a szomszédos megye területébe; az egymástól ezen a ponton eltérő vélekedések szerint Baranya vagy Valkó jöhet szóba. A szerémségi határispánság (*marchia*) emlékét őrizné e szerint a pécsi püspökség egyik főesperességének, a marchiainak a neve (*archidiaconatus de Marchia*).²² Ez a rekonstrukció nem mentes ugyan bizonyos, az alábbiakban még részletezendő nehéz-

¹⁸ Itt jegyzendő meg, hogy Belitzky a rábaközi terület különállását a besenyők itteni jelenlétével hozta összefüggésbe: *Belitzky* 1938. 172–174., 351. o., vö. még: *Belitzky* 1934. 65–72. o.

¹⁹ Összefoglalóan: *Kristó* 1988. 214–235. o.

²⁰ *Entz* 1994. 22. o.; *Bóna* 1995. 25–28., 37. o. Megjegyzendő, hogy Bóna Ó-Hunyadvárat „István-kori ispáni vár”-nak minősíti (uo. 27. o.). Ennek a felfogásnak azonban ellentmond az írott források teljes hallgatása egy feltételezett „hunyadi ispánság”-ról (vö. *Kristó* 1988. 505. o.), s maga Hunyad megye” (*comitatus de Hunod*) is viszonylag későn, 1276-ban tűnik fel először (UGS 111. o.). Ezt a helyzetet a magyar történetírás többnyire azzal magyarázza, hogy Hunyad területe eredetileg a Dél-Erdély nagy részét felölelő Fehér megyéből szakadt ki, hogy pontosan mikor, a felől már eltérnek a vélemények (vö. *Kristó* 1988. 505. o.). Egyébiránt a Hunyad megye Szent István-kori létrejöttét valló feltételezés is azzal számol, hogy „ispánja nem volt önálló [...] hanem a [gyula]fehérvári ispán tisztét betöltő erdélyi vajdától függött” (*Györffy* 1987–1998. III. 281. o.). Az írott források és a régészeti megfigyelések között feszülő ellentét feloldására az a magyarázat kínálkozik, mely szerint Ó-Hunyadvár az erdélyi Fehér vármegye területén létesített, szervezettel ahhoz tartozó határvár lehetett.

²¹ Vö. ellenben: *Borosy* 1977. 554. o.

²² *Györffy* 1952–1953. 33–340. o.; *Kristó* 1988. 299–302., 456–458. o.

ségektől, ezek azonban érdemben nem változtatnak azon, hogy egy korai határispánság léte valóban feltételezhető a Szerémségben.

Amint az az eddigiekből látható, történetírásunk az előljáróban említett négy fogalom mindegyikéhez társít bizonyos konkrét példákat. A kérdéses fogalmak használatának létjogosultsága ugyanakkor mindenekelőtt annak függvénye, hogy mennyiben állják ki a kor forrásaiban a határvédelemmel összefüggésben felmerülő terminusokkal való egybevetés próbáját. Éppen ezzel a kérdéssel kapcsolatban fogalmazódtak meg egymással ellentétes álláspontok a magyar történetírásban. A vita lényege abban áll, hogy a XI. század végének törvényeiben szereplő *confinium* és *marchia* kifejezések²³ 'határispánság'-ként vagy 'határvármegye'-ként értelmezendők-e. Az egyik nézet képviselői úgy vélik, hogy a *confinium* (*comitatus confini*) és a *marchia* kifejezésekkel jelölt intézmények önálló, a várispánságokkal együtt létesített királyi vármegyéktől független határispánságok voltak, ám különállásuk a XII. század folyamán fokozatosan megszűnt, s a XIII. század elejére betagozódtak a várispánságok, illetve azokon keresztül a vármegyék rendjébe. Mások ezzel szemben amellett érvelnek, hogy a határvédelem a királyság megalapításától fogva a várispánságok hálózatán nyugodott, s a „határvidékek ispánjai” (*comites confiniorum*) kifejezés is a határvármegyék — tehát a határ menti királyi vármegyék — megyéispánjaira vonatkozik. A királyi várszervezettől független határispánság legfeljebb egy-két helyen tételezhető fel, ám ezek is még a XII. század dereka előtt megszűntek, helyüket és szerepüket a várispánsággal rendelkező királyi vármegyéknek adva át.²⁴

Ha mármost állást kívánunk foglalni a kérdésben, akkor a törvények szövegében néhány ponton biztos fogódzókra lelünk. Kiderül mindenekelőtt, hogy akár *confinium*ról, akár *marchiáról* esik szó, annak élén ispán (*comes*) áll.²⁵ Ez mindenesetre beleillik abba a képbe, amely az Árpádok korai királyságát különböző jellegű és rendeltetésű ispánságok (*comitatus*) halmazának mutatja. Az „ország semelyik határvidékén” (*in aliquo huius terre confinio*)²⁶ és a „határvidékek ispánjai” (*comitates confiniorum*)²⁷ megfogalmazások egyértelműen arra vallanak, hogy legalábbis *confinium*ból kettő vagy több lehetett.

Szembevetés ugyanakkor, hogy a kérdéses törvénycikkelyek megfogalmazása terminológiai tekintetben távolról sem egységes. Bár önmagában ez a jelenség sem nem szokatlan, sem nem meghökkentő, mégis tény, hogy a terminológiai eltérések a törvények kronológiai rendjével párhuzamosan jelentkeznek. Míg Szent László II. törvénye, melynek keletkezési ideje nem ismert,²⁸ kizárólag a *confinium* terminust használja, Kálmán királynak a tarcali zsinaton hozott I. törvénye — 1100 körül²⁹ — ugyanakkor nem ismeri ezt

²³ Sancti Ladislai regis decretorum liber secundus cc. 15–17., Colomanni regis decretorum liber primus cc. 36., 76–77., 82. (*Závodszy* 1904. 170., 188., 193–194. o.).

²⁴ A kutatástörténetre lásd: *Borosy* 1977. 543–548. o., vö. még: *Veszprémy László*: Határispánság. In: KMTL 255–256. o.

²⁵ Sancti Ladislai regis decretorum liber secundus cc. 16–17., Colomanni regis decretorum liber primus c. 36. (*Závodszy* 1904. 170–171., 188. o.).

²⁶ Sancti Ladislai regis decretorum liber secundus c. 15. (*Závodszy* 1904. 170. o.).

²⁷ Sancti Ladislai regis decretorum liber secundus c. 17. (*Závodszy* 1904. 170–171. o.).

²⁸ Vö. *Jánosi* 1996. 104–120. o.

²⁹ Vö. MT I/2. 963. o. (a vonatkozó rész Kristó Gyula munkája).

a kifejezést, ellenben felbukkan benne a nyelvileg közel álló *fines*³⁰ és a fogalmilag rokon *marchia*,³¹ miközben a Szent László-kori *comes confini*ival alighanem indokoltan állítható párhuzamba az „ispán aki a[z ország] kijáratát őrzi” (*comes, qui exitus [sc. regni] tenet*)³² megfogalmazás. A terminológiai eltérések a legszembetűnőbbben Szent László II. törvénye 17. és Kálmán I. törvénye 77. cikkelyének egybevetése révén mutatkoznak meg. Az előbbi tilalmazza, hogy a „határvidékek ispánjai” a király engedélye nélkül hozzájáruljanak lovak vagy ökrök külföldre történő eladásához.³³ Kálmán törvénye szintén bizonyos javak kivételét korlátozza, megengedi viszont az ökrök exportját. A két törvénycikkely nyilvánvalóan ugyanazon kérdésre, jelesül a modern fogalmaink szerinti külkereskedelemre vonatkozik. A rendelkezések eltérései közül szempontunkból természetesen nem az ökrök eladásának tilalmazása vagy engedélyezése bír jelentőséggel, hanem az, hogy míg Szent László törvénye az intézkedés esetleges megszegőiként a „határvidékek ispánjai”-t veszi számításba, Kálmáné ugyanezen vonatkozásban a minden külön jelző vagy értelmező nélkül említett „ispánok”-at szerepelteti.³⁴ Világos tehát, hogy ugyanazon összefüggésben a Szent László-kori „határvidékek ispánjai” helyén Kálmán idejében az „ispánok” álltak. Önmagában ebből a párhuzamból azonban kockázatos lenne messzemenő következtetéseket levonni. Bár aligha lehet alaptalannak tartani a kérdéses cikkely *comeseinek* ’megyésispán’-ként való értelmezését — ugyanez a törvény számos más cikkelye esetében természetesnek tűnő megoldás³⁵ —, mégis óvatosságra int, hogy a pusztá „ispán” (*comes*) kifejezés köztudottan számos jelentésben volt használatos az Árpád-kor latinságában, s ráadásul Kálmán törvényének más helyein felbukkan a ’megyésispán’ szabatos megfelelőjeként a *comes parochianus* és a *comes comitatus/civitatis* forma.³⁶ A két törvénycikkely párhuzama alapján ily módon a *comites confiniorum* azonosítása a megyésispánokkal lehetséges ugyan, de nem szükségszerű.

Jóval határozottabb eredményre vezet, ha Szent László ugyanezen törvénycikkelyének (II. 17.) a *confiniumok* szervezetére vonatkozó adatait vesszük szemügyre. E szerint a *confiniumok* élén, mint arról már szó esett, ispánok (*comites*) állottak, a határ őrzésének feladatát pedig „a határvidékek őrői, akiket közönségesen öröknek mondanak” (*custodes [...] confiniorum, qui vulgo ewrii vocantur*) látták el, s ez utóbbiaknak közvetlen előjárói is voltak (*illis [...] custodibus, qui presunt*). Ez a szervezeti modell ugyan megfelel a XIII. századi várispánságokra jellemző őr–örnagy–vár(megyés)ispán (*speculator–maior speculatorum–comes castr/comitatus*) hármasságnak, de a párhuzam ez esetben sem per-

³⁰ Colomanni regis decretorum liber primus c. 76. (*Závodszy* 1904. 193. o.).

³¹ Colomanni regis decretorum liber primus c. 36. (*Závodszy* 1904. 188. o.).

³² Colomanni regis decretorum liber primus c. 82. (*Závodszy* 1904. 194. o.).

³³ Sancti Ladislai regis decretorum liber secundus c. 17. (*Závodszy* 1904. 170–171. o.).

³⁴ Colomanni regis decretorum liber primus c. 77. (*Závodszy* 1904. 193. o.).

³⁵ Lásd pl.: Colomanni regis decretorum liber primus cc. 2., 5., 13., 24., 25., 38., 78., 79. (*Závodszy* 1904. 184., 185., 186., 188., 193. o.).

³⁶ Colomanni regis decretorum liber primus c. 11., 28. (*Závodszy* 1904. 185., 187. o.). Megjegyzendő, hogy a 28. cikkelyben szereplő „comes comitatus/civitatis” a megyei bíró (vö. Colomanni regis decretorum liber primus c. 37. [*Závodszy* 1904. 188. o.]) említése miatt tekinthető inkább ’megyésispán’-nak, semmint ’várispán’-nak.

döntő, hiszen elvileg lehetséges, hogy az az egykor önálló határispánságoknak a várispánságokba történt beolvadását követően, másodlagosan jött létre. Hogy mégsem erről van szó, arra a határőrök népnyelvi elnevezése mutat rá, mégpedig nagy nyomatékkal. Az „örök” (*ewrii*) kifejezés ugyanis felbukkan egy másik, közelkorú forrásban, Szent László III. törvényének 1. cikkelyében. Ennek szövege a várak közönségesen „örök”-nek nevezett népeit említi, akiknek az élén száznagyok és tíznagyok állnak.³⁷ Vitán felül áll, hogy az ebben a törvénycikkelyben szereplő várak (*civitates*) a várispánságok váraival, maguk az örök pedig az az idő szerint többnyire *civis* vagy *civilis*, a XIII. századtól többnyire *castrensis* néven szereplő³⁸ várnépbeliekkel azonosak. Kérdéssé legfeljebb az tehető, hogy az „ör” kifejezés azonos társadalmi csoportra vonatkozik-e Szent László törvényeinek e két cikkelyében. A várispánságoktól független határispánságok egykori létének hívei a kérdésre határozott „nem”-mel felelnek. Érveik mindmáig legteljesebb gyűjteménye Tagányi Károly tanulmányaiban lelhető fel. Tagányi szerint a határőrök azért nem lehetnek azonosak a várnépbeliekkel — vagy ahogy ő emlegeti őket: „várszolgák”-kal —, mert 1. csak a határőrök szerepelnek az oklevelekben örökként, a várszervezet népei viszont soha; 2. a határőrök a határokat őrizték, s nem a határszéli várakat; 3. a határvédelem régibb a várszervezetnél, s ezért nem is tartozott ahhoz; 4. a várnépbeliek német vagy szláv szolgák, a határőrök viszont magyarok, besenyők vagy székelyek voltak; 5. a várnépbeliek félszabadok, a határőrök ellenben szabadok voltak; s végül 6. a várnépbeliek tízes és százas szervezetbe oszta, míg a határőrök őrnagyaik irányítása alatt éltek.³⁹

Tagányi etnikumokkal kapcsolatos és társadalomtörténeti jellegű érvei felett oly mértékben elszállt az idő, hogy azokkal nem szükséges részletesebben foglalkozni.⁴⁰ Az, hogy központilag szervezett határvédelem lett volna már a királyság megalapítását megelőzően, nagyon is kétséges — vagy inkább valószínűtlen⁴¹ —, mindenesetre Tagányi ezzel kapcsolatos érve logikailag sem állja meg a helyét. Abban, hogy a határőrök feladata elsősorban a határok őrzete volt, s nem a váraké, egytérthetünk Tagányival, ám nyilvánvalóan a bácsi és a szabolcsi vár halászaik⁴² vagy a bihari vár vadászaik⁴³ sem a várban halásztak, illetve vadásztak, mégis nehéz lenne ezen az alapon kétségbe vonni várnépbeli mivoltukat. A vélekedést, miszerint a várszervezet népei közé tartozókhöz soha nem kapcsolódott volna az „örök” (*custodes*) kifejezés, nem csak Szent László III. törvényének említett cikkelye cáfolja, de azok az adatok is, amelyek a bihari vár kapuinak őreit, a borsodi vár börtönének őreit vagy éppen a vasi várhoz tartozó rábai híd őreit emlegetik.⁴⁴ Igaza lehet végül Tagányinak abban, hogy a határőrök nem *centurionatusok*ba oszta szolgáltak,⁴⁵ ám ebből nem következik a várszervezettől való különállásuk, már csak azért

³⁷ Sancti Ladislai regis decretorum liber tertius c.1. (Závodszy 1904. 172–173. o.).

³⁸ Vö. Zsoldos 1992. 3. o.; Zsoldos 1993. 27. o.

³⁹ Tagányi 1913. 100–102. o.; Tagányi 1916. 301–303., 409–448. o.

⁴⁰ Vö. Borosy 1977. 554. o.; Bolla 1983. passim (különösen 42. o.).

⁴¹ Kristó – Makk – Szegfű 1973. 640. o.

⁴² 1192: ÁÚO XI. 62. o.; 1245: ÁÚO VII. 187–188. o.

⁴³ 1177: *Levéltári Közlemények*, 33. (1962) 215. o.

⁴⁴ 1177: *Levéltári Közlemények*, 33. (1962) 215. o.; 1219: VR 223. sz.; 1280: UB II. 145. o.

⁴⁵ Vö. ellenben: Györffy 1977. 454. o.

sem, mert ismeretes a várszervezeti népek olyan, hasonlóképpen sajátos szolgálatot ellátó csoportja, tudniillik a hirdetőké (*precones*), amelynek tagjai szintén a *centurionatusok* szervezetén kívül, hirdetőnagyaik (*maior preconum*) vezetése alatt éltek,⁴⁶ mely tiszttség e tekintetben pontos megfelelője az őrnagynak.

Mindebből az következik, hogy nincs olyan ok, mely indokoltá tenné a Szent László két törvényében (III. 1. és II. 17.) szereplő „örök” egymástól való megkülönböztetését. A „határvidékek őrei” a várszervezet népei közé tartoztak, jogállásukat (*status*) tekintve várnépbeliek, szolgálatuk (*officium*) szerint⁴⁷ pedig határőrök voltak. A népnyelvi „ör” szónak ezek szerint ’várnépbeli’ jelentése (is) volt a XI. század utolsó negyedében, s hogy később is ez lehetett a helyzet — legalábbis egy ideig —, arról az tanúskodik, hogy a XIII. század elején író Anonymus a ’várnépbeli’-t jelentő *civilisszel* azonos értelemben használja a *custos castris* kifejezést.⁴⁸ Idővel a szó jelentésstartalma leszűkül, s a ’határőr’ értelmű *speculator* megfelelőjévé vált,⁴⁹ meglehet, azért, mert a *speculatorok* voltak a várnépbeliek rétegén belül a legnépesebb olyan csoport, amelynek az *officiuma* ténylegesen az őrzéssel, tudniillik a határok őrzésével állt kapcsolatban. A XIV. század elején a körösi vár börténének őrzésére rendelt várnépbelieket (*custodes carceris castris*) ennek megfelelően „tömlöcvók”-nak nevezték, amit földjük neve — *terra Themlechow* — bizonyít.⁵⁰ Az „ör” szónak a várszervezet népeivel való összetartozása mutatkozik meg ugyanakkor abban a jelenségben, hogy az erdőispánságok latinul *custodes silvarum* névvel illetett⁵¹ jellegzetes szolgálónépi csoportját magyarul nem „erdőőr”-nek, hanem „erdőővő”-nak (*erdeouou*) mondták.⁵² Márpedig, ha a „határvidékek őrei” várnépbeliek voltak, akkor szükségképpen ispánjuk is várispán volt, azaz a *confiniumok* nem lehettek a várispánságoktól független határispánságok.

Arról, hogy a határőrök már jóval a XIII. század eleje előtt is a várispánságok kötelékébe tartoztak, a XIV. századi krónikakompozíció őrzött meg figyelemre méltó tudósítást. A krónikás előadása szerint az 1068. évi besenyő–úz betörés idején „egy bizonyos ör, név szerint Fanciska, aki Újvárból való volt” (*quidem [...] de speculatoribus, nomine Fanciska, qui erat de Novo Castro*) értesítette a Dobokavárott tartózkodó Salamon királyt, valamint Géza és László hercegeket a zsákmányukkal együtt visszavonuló nomádok közeledtéről.⁵³ Az ehelyütt említett „Újvár” meghatározása nem egyértelmű: a kutatók egy része Abaújvárral azonosítja,⁵⁴ felmerült azonban az is, hogy az erdélyi Marosújvárról lenne

⁴⁶ 1213: VR 36. sz.; 1214: VR 103. sz.; 1229: VR 369. sz.; 1230: HO VII. 18. o.; 1253: CDES II. 292. o.; 1260: HO VI. 106. o. stb.

⁴⁷ A különbségtételre lásd: *Zsoldos* 1991a. 49. o. (jelen kötetben: 69. o.).

⁴⁸ P. magistri, qui Anonymus dicitur Gesta Hungarorum c. 21.: „Tunc Zobolsu et socii sui de incolis terre ad castrum illud multos ordinaverunt servientes, qui nunc civiles vocantur” (SRH I. 62. o.) és uo. c. 37: „ordinatis custodibus castrorum” (SRH I. 79. o.).

⁴⁹ 1273: terra speculatorum nostrorum vulgariter ewr dictorum Ffyntha vocata (HO V. 46–47. o.); 1306: condicionales custodes viarum sive speculatores, vulgariter evr dicti (MNL OL DL 68 770.).

⁵⁰ 1325: CDCr IX. 248. o., vö. még: 1318: CDCr VIII. 496. o.

⁵¹ 1216: CDES I. 165. o.; 1237: DL 61 136. o.; 1273: HO VIII. 151. o. stb.

⁵² 1353: MEO I. 74. sz.

⁵³ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.*, c. 102. (SRH I. 366–367. o.).

⁵⁴ *Kristó* 2003a. 193. o.; *Commentarii*, 359. o.

szó.⁵⁵ Bármelyik értelmezés mellett foglalunk állást, bizonyos, hogy az őr illetőségét a tudósítás megfogalmazója egy várra, mégpedig egy várispánsági központra való hivatkozással határozta meg, akár a Szolgagyőr-típusú marosújvári, akár a megyével összekapcsolt (aba)újvári várispánságra gondolt. A kérdéses szöveg a XI. századi krónikaszerkesztés Kálmán-kori folytatójának munkája,⁵⁶ melyet utóbb interpoláltak.⁵⁷ Az, hogy az interpoláció az említett Fanciska újvári illetőségét érintené, meglehetősen valószínűtlen, az „őr” (*speculator*) kifejezés pedig Kálmán korában korszerűnek minősíthető.⁵⁸ A kérdéses krónikahely tehát ugyanarra vall, mint Szent László néhány évtizeddel korábbi törvényei: a XI–XII. század fordulója táján a határőrök a várispánságok szervezetébe tartoztak.

Ha az érem másik oldala felől vesszük szemügyre a *confiniumok* mibenlétének kérdését, megint csak a várispánságok intézményével találjuk magunkat szembe. Köztudomású, hogy az Árpád-kori várispánságok egy részét megyei háttér nélkül szervezték meg, s különösen nagy számban találunk ilyen várispánságokat a Vág völgyében. Kialakításuk idejét a kutatás egyöntetűen a XI. század első felére teszi, a vélemények csak abban térnek el egymástól, hogy az új várispánságok létrehozása a Bátor Boleszló lengyel fejedelemmel 1018 előtt vívott harcokkal vagy a német–magyar viszony 1024 után bekövetkezett megromlásával hozható-e összefüggésbe.⁵⁹ Az Altaichi Évkönyvek III. Henrik 1042. évi hadjáratára vonatkozó híradása mindenesetre arra vall, hogy ekkor már léteztek a Vág-völgyi várispánságok.⁶⁰ Mivel a határvédelem erősítésén kívül nehéz lenne bármi más indokát találni a Vág-völgyi várispánságok megszervezésének, pusztán létükből is meglehetősen biztonsággal következtethetünk arra, hogy a határvédelem Szent István korától kezdve mindenekelőtt a várispánságok intézményére támaszkodott, s nem pedig az azoktól független határispánságokra: ellenkező esetben ugyanis nyilván nem várispánságok, hanem határispánságok megszervezésére került volna sor.

Mivel a Szent László II. törvényében szereplő *confiniumok*at, amint az az előzőekből kiderült, a várispánságok intézményéhez kell kapcsolnunk, maga a kifejezés ugyanakkor jól felismerhetően területet jelöl,⁶¹ megállapítható, hogy a „határvidékek” (*confinia*) az ország határai mentén elterülő vármegyék — a „határvármegyék” — területéhez tartoztak, s ez az a körülmény, ami ezeket a megyéket „határvármegyék”-ké tette. A *confiniumok* katonai szervezete ezen vármegyék várispánságainak részeként működött: ispánjuk azonos volt a kérdéses várispánság — és vármegye — ispánjával, a „határvidékek őrei” (*custodes confiniorum*) pedig a várispánság speciális szolgálatot, tudniillik a *confinium* őrizetét ellátó várnépei voltak.

A határvármegyék belső, sűrűbben lakott területei és az attól a mai fogalmaink szerinti országhatár felé akár tekintélyesebb távolságra eső *confinium* kapcsolatát területi

⁵⁵ Györffy 1987–1998. II. 189. o.

⁵⁶ Gerics 1961. 84–88. o.

⁵⁷ Commentarii, 355. o.

⁵⁸ Vö. 1113: DHA 393. o.

⁵⁹ Györffy 1977. 329. o.; Kristó 1988. 352–354. o.

⁶⁰ Cat. font. I. 96. o., értelmezéséhez lásd: Györffy 1977. 329. o.; Kristó 1988. 353–354. o.

⁶¹ Sancti Ladislai regis decretorum liber secundus cc. 15., 16. (*Závodszy* 1904. 170. o.).

vonatkozásban a legérzékletesebben talán a gömörörök példája szemlélteti. A Szepesség nyugati része eredetileg Gömör megye területéhez számított, jóllehet a tornai Feketeerdő területileg elválasztotta attól. A Gömör megye *confinium*-át alkotó szepesi részeken letelepített határörök felett a gömri ispán fennhatósága érvényesült, amit a vidéken feltűnő Gömör helynév, valamint a határörök „gömörör” (*Gumureur*) elnevezése igazol.⁶² Hasonlóképpen voltak az újvári ispánságnak is határőrei az utóbb erdőispánsággá szervezett, majd önálló megyévé alakuló sárosi *confinium* területén.⁶³ A gömörörök csoportja a tornai és a szepesi ispánságok XII. század végére tehető kialakulása⁶⁴ után szakadhatott ki a gömri várispánság kötelékéből. Ezt követően az örök nem kerültek a területileg illetékes szepesi ispán joghatósága alá, hanem „szepesi jobbágyfiúk”-ként, utóbb „szepesi nemesek”-ként sajátos partikuláris nemesi csoportot alkotva éltek önálló ispánságuk keretei között. Az ország más vidékein fekvő *confinium*-ok őreinek sorsa ugyanakkor a szepesiekétől eltérően alakult. A XII. század végén ispánsággá szervezett, nagy kiterjedésű zólyomi erdőuraldom területe eredetileg Bars⁶⁵ — és valószínűleg Hont⁶⁶ — megyéhez tartozott. Ennek megfelelően a későbbi zólyomi erdőispánságban feltűnő turóci és lip-tói jobbágyfiúk, illetve „nemesek” elődei, a szepesi gömörörökhöz hasonlóan, Bars (és Hont) megye *confinium*-án letelepített határörök lehettek. A zólyomi erdőispánság kialakítását követően a helyi jobbágyfiúk — szepesi társaikkal ellentétben — az erdőispánságot igazgató *comes* joghatósága alá kerültek.⁶⁷ Azokon a vidékeken viszont, ahol nem ékelődött a vármegye és *confinium*-a közé erdőispánság, a *confinium* a határszéli területek fokozatos benépesülésével közvetlenül az illető megyébe tagolódott be, a „határvidékek őrei” pedig, mint *speculatorok*, megmaradtak a helyi várispánság népei sorában.

A *confinium*-oknak a megyéjük központi területeitől való távolsága lehetett elsősorban az a tényező, amelynek következtében az őrnagy (*maior speculatorum*) tisztség különleges jegyei kifejlődtek. E sajátos vonásokról a vasi várispánság Mogyorósdon élő őreinek (*speculatores de Monorosd*) köteles szolgálatait (*condiciones ac debita*) írásba foglaló 1270. évi kiváltságlevél rajzol viszonylag részletes képet. Ennek rendelkezései önmagukban is sokat mondóak, kár lenne azonban kihasználatlanul hagyni azt a lehetőséget, amelyet a várszervezet alá rendelt népek egy másik csoportjának hasonló jellegű oklevelével való összehasonlítás kínál. Az elődei által tett „felesleges és haszontalan” adományok visszavonása érdekében indított akciói befejeztével IV. Béla a királyi birtokszervezetek belső

⁶² Fekete Nagy 1934. 18. o., az ott felsorakoztatott adatok értelmezéséhez lásd: Györffy 1987–1998. II. 466–467. o. A Szepesség keleti része ugyanilyen módon tartozhatott Borsod vármegyéhez (Györffy 1987–1998. I. 737–740. o.). Megjegyzendő, hogy Kristó Gyula elvitatja Gömör határvármegye voltát, s a legkorábbi időkben a Szepesség egészét Borsodhoz tartozónak véli (Kristó 1988. 386–390. o.).

⁶³ 1272: HO V. 47. o.; 1282: RA II/2–3. 290. o. Sáros eredetileg Újvár megyéhez tartozott, lásd: Györffy 1987–1998. I. 45–48. o.; Kristó 1988. 398–409. o.

⁶⁴ Vö. 1243: CDES II. 89. o.; Fekete Nagy 1934. 253–301. o.

⁶⁵ Györffy 1987–1998. I. 416. o.; Kristó 1988. 371. o.

⁶⁶ Kristó 1988. 376–377. o.

⁶⁷ Összefoglalóan lásd: Mályusz 1922. passim (különösen: 157–159. o.). A turóci és lip-tói jobbágyfiúk „nemességére” lásd: Gerics — Ladányi 1991. 13. o.

ügyei rendezésének szentelte figyelmét.⁶⁸ Ezzel kapcsolatos intézkedéseiről több oklevele tájékoztat,⁶⁹ melyek közül az egyik a győri várispánság Ság, Nyúl, Tarján és Écs falubeli szőlőműves várnépeinek helyzetét szabályozza.⁷⁰ Az örök és a szőlőművesek oklevelének rendelkezései mind tartalmukat, mind nyelvi megformálásukat tekintve igen közel állnak egymáshoz. Némely pontokon ugyanakkor szembetűnők az eltérések, s a továbbiakban éppen ezek a különbségek érdemelnek megkülönböztetett figyelmet. (Az összehasonlítás megkönnyítése érdekében a két oklevél tartalmilag összevethető rendelkezéseit egymás mellé rendeztük.)

Szőlőműves várnépek, 1240

háznépneként 20 bolgyáni köből bort adjanak az ispánnak, és 1 pondust fizessenek a királyi pohárnokok ispánjának (korábban a megtermelt bor felének kétharmada járt a királynak, egyharmada az ispánnak)

sem szállásadást az ispánnak, sem a száznagy járandóságát ne fizessenek

sem az ispánnak ajándék vagy lakoma címén, sem a királynak ne adjanak ennél többet, csak ha külön királyi levél azt előírja

az ispán ne szálljon meg közöttük

az udvarispánnak ne legyen helyettese, csak ha eltávozik a várból

és [az udvarispán] ne ítéljen olyan perben, mely a falu lerombolásával vagy a szabadság elvesztésével jár, az ilyen ügyeket az ispán ítélje meg

az udvarispán ne éljen vissza bírói hatalmával az udvarispán ne ítéljen a szőlőművesek ügyében eljáró saját szerviense felett, ilyen esetben az ispán ítéljen, de ő is csak a várjobbágyok jelenlétében

csak az ispán és az udvarispán ítélkezhet felettük^k

Vasi örök, 1270

minden tíz háznép 1 birkát, 4 tyúkot, 1 ludat, 20 kenyeret, 1 köből sört és 5 köből gabonát adjon az őrnagynak

ezen felül járandóság vagy szállásadás fejében semmit se adjanak az őrnagynak

sem az ispánnak, sem az őrnagynak ne adjanak ajándék címén semmit, csak ha külön királyi levél azt előírja

az őrnagy ne szálljon meg közöttük, és az említettek felül semmit se szedjen szállásadás címén

az őrnagynak ne legyen helyettese, de ha elmegy, visszatérteig állíthat helyettest az örök közül

az őrnagy ne ítéljen olyan perben, mely a falu lerombolásával vagy a szabadság elvesztésével jár, az ilyen ügyeket az ispán — és ne az udvarispánja — ítélje meg

az őrnagy ne éljen vissza bírói hatalmával

az őrnagy ne ítéljen az örök ügyében eljáró saját szerviense felett, ilyen esetben az ispán ítéljen

csak a maguk bírása [=őrnagy] és az és az ispán ítélkezhet felettük

⁶⁸ Rákos 1974. 20. o.

⁶⁹ 1240: CDES II. 51., 56–57., 62–63. o.

⁷⁰ 1240: HO III. 5–7. o.

a fiúörökös nélkül meghalt személy után örököljön annak fitestvére

ha nincs fitestvér, a vagyon fele az ispánnak, fele az özvegynek és leánya(i)nak jusson

ha leánygyermek(ek) sincs(enek), a vagyon kétharmada az ispánnak, egyharmada az özvegynek jusson

a fiúörökös nélkül meghalt személy javaira se az ispán, se az őrnagy ne tegye rá a kezét, hanem azok a meghalt személy fivérenek jussanak, ám az őrnagy az ingóságok közül — kivéve a szolgálkat — választhat egy dolgot magának

ha nincs fitestvér, a vagyon fele az őrnagynak, fele az özvegynek és leánya(i)nak jusson

ha leánygyermek(ek) sincs(enek), a vagyon kétharmada az őrnagynak, egyharmada az özvegynek jusson

Az előjáróban említett különbségek, mint látható, azokban a rendelkezésekben mutatkoznak meg, amelyek a szőlőművesek, illetve az örök terheivel,⁷¹ az ezek rendszerébe illeszkedő öröklésszabályozással, a *mortuariummal*,⁷² valamint a bíraskodással kapcsolatos kérdéseket szabályozzák. A szőlőművesek *officiumuk* szerint a megtermelt borral adóztak, melynek egy része a győri (vár)ispánt illette.⁷³ Ennek párhuzamát az öröknel értelemszerűen hiába is keresnénk, hiszen szolgálatuk nem anyagi javak előállításának kötelezettségét rótták rájuk, hanem a határok őrzését. A jogállásukat (*status*) tekintve a várnépbeliek közé tartozó szőlőművesek, más várnépbeli csoportokhoz hasonlóan, eredetileg *centurionatus*-ba szervezve éltek, melynek élén a várjobbágyok közül kikerülő száznagy (*centurio*) állott. Száznagyuknak a szőlőművesek korábban „járandóság”-gal (*debitum centurionis*) tartoztak, míg IV. Béla meg nem szüntette száznagyságukat — a választott falusi bírót (*villicus*) állítva a száznagy helyébe —, s fel nem mentette egyúttal a szőlőműveseket e teher fizetése alól.⁷⁴ Hasonló „járandóság” az örök terhei között is szerepel, ez azonban a száznagy helyett az őrnagynak járt. Ez a körülmény egyfelől megerősíti azt, az adataink hallgatásából adódó feltételezést, mely szerint az öröket nem szervezték *centurionatusok*-ba, s így száznagyuk sem volt. Másfelől pedig, mivel néhány státusper tanúsága szerint a „(száznagy) járandósága” magához a várnépi jogálláshoz kapcsolódott,⁷⁵ ismételen igazolódik, hogy az örök a várszervezet népeinek hierarchiájában a várnépbeliekkel azonos fokon álltak, azaz maguk is várnépbeliek voltak. Helyzetük annyiban lehetett kedvezőbb a várnépbeliek átlagánál, amennyiben fegyveres szolgálatuk megbecsültebbnek számított a várnépbeliek többségét terhelő *officiumok*hoz képest, jóllehet a várjobbágyi szabadságok által biztosított szintnek még így is alatta maradt.⁷⁶

A szőlőművesek eredeti terhei között ott találjuk az ispánnak járó szállásadást (*descensus*), melynek teljesítése alól megint csak az 1240. évi oklevél rendelkezése mentette fel őket. *Descensus*-szal az örök is tartoztak, ám annak joga esetükben az ispán helyett

⁷¹ Összefoglalóan lásd: *Zsoldos* 1994a. 260–262. o.

⁷² *Solymosi* 1987. (különösen: 564–566., 572., 578. o.).

⁷³ Bővebben lásd: *Solymosi* 1990. (különösen: 33. o.).

⁷⁴ 1240: HO III. 5. o.

⁷⁵ *Zsoldos* 1994a. 261. o.

⁷⁶ 1269: UB I. 358. o.

az őrnagyot illette. A mogyorórsdiak kiváltságlevele összevonva, „járandóság vagy megzallás” (*debitum seu descensus*) néven említi a két terhet, s figyelmet érdemel, hogy az őrnagy ez alkalommal olyan összefüggésben szerepel, mint amilyenben a szőlőművesek esetében a várispánnal találkoztunk.

Ugyanez a jelenség figyelhető meg két további kérdés kapcsán. Az „ajándék” (*donum*) követelésétől a szőlőművesek esetében az ispánt, az örökében az őrnagyot és az ispánt tiltja el a király, az öröklési jog szabályozásakor pedig az örökös nélkül meghalt szőlőműves javainak fele, illetve harmada — meghatározott feltételekkel — az ispánnak jutott, az öröknél ellenben ugyanilyen módon az őrnagy részesült a hagyatékából.

A szőlőművesek és az örök feletti bíraskodással foglalkozó rendelkezések az őrnagyti tiszttség újabb jellemzőit világítják meg. A szőlőművesek kisebb jelentőségű pereiben eredetileg vélhetően éppúgy a száznagyuk járt el, miként az más várnépbeli csoportok esetében is szokásos volt.⁷⁷ A száznagyság megszüntetése után ügyeiknek az udvarispán (*curialis comes*) elé utalása magától értetődő fejleménynek tartható, annál is inkább, mert megfelel az 1222. évi Aranybulla egyik rendelkezésének.⁷⁸ Az udvarispán a vár(megyés)ispán bírói ügyekben illetékes helyetteseként gyakorolt joghatóságot a várnépbeliek felett.⁷⁹ Mindazon rendelkezések, amelyek az udvarispánnak a szőlőművesek feletti bíraskodását szabályozzák, az örök kiváltságlevelében is feltűnnek, ám azzal a különbséggel, hogy a szöveg megfelelő helyein ott nem az udvarispán, hanem az őrnagy szerepel.

A szőlőművesek és az örök oklevelének egybevetése révén kibontakozó kép az őrnagyti tiszttség legszembetűnőbb jellemzőjeként azt mutatja, hogy az olyan hatásköröket és jogokat egyesített magában, amelyek más várnépbeli csoportok esetében megosztottak a száznagy, az udvarispán és a vár(megyés)ispán között. Ez a sajátos helyzet minden bizonnyal annak következményeként állt elő, hogy az őrnagy egyszerre volt — a száznagy helyett — az örök közvetlen várszervezeti előljárója és az ispáni hatalom — viszonylag széles hatáskörrel felruházott — képviselője a távoli *confiniumon*.⁸⁰

A Szent László-kori *confinium*-emléteket tehát nem lehet a várispánságoktól független határispánságokkal összefüggésbe hozni, egy efféle intézmény létét mindazonáltal nehéz lenne tagadni. Forrásainkban ugyanis, ha nem is gyakran, felbukkan a *marchia* kifejezés, mely ’határvidék, határőrgrófság’ értelemben volt használatos a középkor latin-ságában.⁸¹ Az Árpádok királyságában, amint arról már szó esett, egy terület, nevezetesen a Szerémség tulajdonneveként (is) szerepel ez a közszó,⁸² s ezért a kutatás egyöntetűen feltételezi, hogy a Duna és a Száva között egy *marchia* létezett egykoron. Maga a kifejezés — eltekintve a Szent István neve alatt ránk maradt, s a német császári oklevéladás

⁷⁷ 1213; VR 25. sz.

⁷⁸ 1222: 5. c. (Enchiridion, 136. o.). Az intézkedés háttérében álló tényleges gyakorlatra lásd: Bolla 1957. 98. o.

⁷⁹ Holub 1917. 190–191. o.; Holub 1929. 38–39. o.

⁸⁰ Vö. Zsoldos 1994a. 262. o.

⁸¹ Glossarium V. 270.; Novum Glossarium 159. o. (vö. még: uo. 191. o.); Niermeyer 1976. 654. o. (vö. még: uo. 651. o.).

⁸² A kifejezést a korai magyar oklevelek használják ’birtokhatár’ értelemben is, lásd: DHA I. 183–185., 250–252., 259–260. o.

hatását tükröző oklevelek *marchio*-emléteitől⁸³ — felbukkan még az Altaichi Évkönyvek tudósításai között, ahol is az 1039. évnél megemlékeznek bizonyos Sebes *marchio Ungarie* haláláról,⁸⁴ valamint Konrád salzburgi érsek életírásában, mely szerint a főpap követé felkereste a *marchia Ruthenorum*ban tartózkodó magyar királyt.⁸⁵ Előbbi adat az ország nyugati határvidékéhez köthető,⁸⁶ az utóbbi inkább az északkeletihez,⁸⁷ bár van vélemény, mely ezt is a nyugati végekre, a mosoni Oroszvár környékére vonatkoztatja.⁸⁸ Szerepel végül a kifejezés Kálmán király I. törvényében, mely elrendeli, hogy ha valamely fontos hírről szerez tudomást a *marchia* ispánja, követei útján értesítse arról a királyt.⁸⁹ A szakirodalom által feltárt adatok száma tehát meglehetősen csekély, s ráadásul a két külföldi forrás által fenntartott említés esetében az sem áll vitán felül, hogy valóban témánkhoz tartoznak. Nem zárható ki ugyanis sem az, hogy az Altaichi Évkönyvek szerzője valamelyik határmenti magyar vármegye — „határvármegye” — ispánját tekintette a maga fogalmai szerinti *marchiónak* — azaz „örgróf”-nak —, miként az sem lehetetlen, hogy a *marchia Ruthenorum* egyszerűen csak az ’oroszok felé eső határvidék’ formában értelmezendő. A Szerémség *Marchia* neve és Kálmán említett törvénye ugyanakkor kétségtelenné teszik, hogy a *marchia* intézménye jelen volt az Árpádok királyságában, s valamiképpen a határvédelemmel állt összefüggésben. A „határvármegye” fogalmának használói a kifejezést e fogalom latin nyelvű megfelelőjének tartják, a *marchiót* pedig az ilyen megye ispánjának.⁹⁰ E megfeleltetéssel szemben azonban kételyt ébreszt annak megfontolása, hogy a *marchia* ’határvármegye’ jelentésének elfogadásából következően jónéhány *marchiával* kellene számolnunk az országban, éppen annyival tudniillik, ahány határmenti megye volt. Ez esetben viszont nehezen lenne megválaszolható, hogy az ország számos területére alkalmazott közszó miképpen válhatott csupán egyetlen vidék, a Szerémség tulajdonnévé. Ez az ellentmondás a legegyszerűbben oly módon oldható fel, ha feltételezzük: *marchiának* nevezett intézmény csak a Szerémségben létezett, vagy — tompítva e kijelentés élét — legalábbis ott működött elég hosszú ideig ahhoz, hogy a szerémségi *marchia*, nevet adván az egész vidéknek, a *Marchiává* válhasson.

A szerémségi *marchia* létével azonban a kutatás eddig csak egy rövid időszakot, a XI. századot illetően számolt, felbomlásának idejét részint 1072 utánra,⁹¹ részint az 1075 és 1096 közötti évekre⁹² helyezve. A lényegyet tekintve egymáshoz közel álló vélekedések nehezen egyeztethetőek össze a már említett ténnyel, hogy a pécsi püspökség egyik főesperessége utóbb „marchiai” (*de Marchia*) néven szerepel. A főesperességek kialakulását ugyanis a XI. század végéhez lehet kötni, s ezen egyházkormányzati intézmények

⁸³ DHA I. 40., 53., 58., 80., 119. o.

⁸⁴ Cat. font. I. 93. o.

⁸⁵ Cat. font. III. 2326. o.

⁸⁶ Lásd a 24. jegyzetben Veszprémy László szócikkét, 256. o.

⁸⁷ Pauler 1899. I. 476. o. (436. sz. jegyz.).

⁸⁸ Kristó 1983b. 202–207. o.

⁸⁹ Colomanni regis decretorum liber primus c. 36. (*Závodszy* 1904. 188. o.).

⁹⁰ Lásd például: Györffy 1977. 208. o.; Kristó 1988. 192. o.

⁹¹ Györffy 1952–1953. 340. o.

⁹² Kristó 1988. 302., 456–457. o.

területi szempontból az az idő szerinti világi igazgatási egységekhez igazodtak,⁹³ amelyek azonban, amint arra a győri egyházmegye pápai vagy a veszprémi püspökség segedői főesperessége figyelmeztet, nem feltétlenül voltak vármegyék. Ha a szerémségi *marchia* valóban felbomlott volna a XI. század vége előtt, magyarázatra szorulna, hogy miképpen kaphatta a főesperesség egy (már) nem létező igazgatási egység nevét. Elvileg feltételezhető, hogy a főesperesség neve nem a már megszűnt *marchiára*, hanem a *Marchia* tájnévre utal — ez esetben analógiaként kínálkoznék az egri püspökség kemeji főesperessége⁹⁴ —, csakhogy a *marchia* mint tájnév az egész Szerémséget jelentette,⁹⁵ az annak keleti részén fekvő, a kalocsai főegyházmegyéhez tartozó szerémi főesperesség területével együtt, s nem csupán a marchiai főesperességet alkotó nyugati részt. Jóval valószínűbbnek tűnik, hogy esetünkben inkább Borsova vármegye és a borsovai főesperesség példája alkalmazható, ahol is a vármegye felbomlását követően — egyfajta nyelvi konzervativizmus érvényesüléseképpen — továbbra is borsovainak mondták a főesperességet. Ehhez persze az kellett, hogy előzőleg közel másfél évszázadon keresztül párhuzamosan létezzen egymás mellett Borsova vármegye és a borsovai főesperesség.⁹⁶ A marchiai főesperesség elnevezésére — a borsovai példát alapul véve — kielégítő magyarázatnak tekinthető annak feltételezése, hogy a szerémségi *marchia* még évtizedekkel a XI. század végét követően is létező igazgatási egység volt, jöllehet Szerém megye kialakulásával kiterjedése hozzávetőleg a marchiai főesperesség területére szorult vissza. Ezt a megoldást látszik alátámasztani az a megfigyelés is, mely szerint a valkói várispánság földjei feltűnő módon hiányoznak a főesperesség területéről.⁹⁷ A jelenség magyarázata alkalmasint abban lelhető fel, hogy ezen vidék eredetileg nem tartozott Valkó megyéhez, hanem attól független határispánság volt. Bátorítja a feltevést, hogy a szerémségi *marchia* határai között számításba vehető szerémségi muszlimok közössége még 1220 táján is létezett.⁹⁸

A (szerémségi) *marchia* élén Kálmán törvénye szerint ispán állott, a kérdés mármost az, hogy ez az ispánság mi módon illeszkedett a vármegyék és várispánságok rendszerébe. Mivel a *marchia* 'határvármegye'-ként való értelmezése az előzőekben elmondottak miatt elesik, okkal gondolhatjuk a kifejezés szabatos megfelelőjének a 'határispánság'-ot. Az így értelmezett *marchia* szükségképpen kívül állt a megyeszervezeten, s erre Kálmán említett törvényének szövegében is találunk — igaz, meglehetősen halvány — utalást. A törvény rendelkezése szerint a *marchia* ispánjának négy hadi lóval (*equis exercituaibus*) ellátva kellett útnak indítania a királyhoz hírvivőit. Ugyanez a törvénycikkely más összefüggésben is említést tesz „hadi lovak”-ról elrendelvén, hogy amikor a király vagy a herceg valamely megyébe látogat, vezessenek elé egy ilyen lovat.⁹⁹ A két említés között szembevetendő az a különbség, hogy az utóbbi esetben — amikor is kétségtelenül a megyéről

⁹³ Összefoglalóan: *Kristó* 1988. 214–235. o.

⁹⁴ Kemejre lásd: *Györffy* 1987–1998. III. 106–107. o., vö. még: *Kristó* 1988. 405–406. o.

⁹⁵ *Györffy* 1952–1953. 338–339. o.; *Kristó* 1988. 301. o.

⁹⁶ Borsovára lásd: *Györffy* 1987–1998. I. 520–523. o.; *Németh* 1975.; *Kristó* 1988. 421–425. o.

⁹⁷ *Kristó* 1988. 303. o.

⁹⁸ *Szűcs* 1987. 18–20. o.

⁹⁹ Colomanni regis decretorum liber primus c. 36. (*Závodszy* 1904. 188. o.).

van szó — a lovak a „megyei” (*megalis*) jelzővel szerepelnek, míg a *marchia* ispánjának követői által használt lovaknál hiányzik ez a jelző. Hogy ennek az apróságnak jelentősége lehet, valószínűsíti, hogy ugyanez a törvénycikk megint csak a „két megyei bíró” (*iudices II megales*) formában említi meg a megyénként két-két önálló bírói kerületben ítélkező királybírákat,¹⁰⁰ s így nem indokolatlan bizonyos fokú következetességet feltételezni e tekintetben a törvény megfogalmazásával kapcsolatban.

A XI. századi törvényekben szereplő *confinium* és *marchia* kifejezések vizsgálatának eredményeiből — feltéve persze, hogy azok helyesek — a magyar határvédelem korai intézményrendszerére vonatkozóan az alábbi következtetések vonhatók le. A határvédelem legáltalánosabb, s vélhetően legkorábbi intézményei a határmenti vármegyék várispánságai voltak. E megyék „határ vármegye” jellegét az adta meg, hogy az ország „határvidékei”, a *confiniumok* ezen megyék területéhez számítottak, s a „határvidékek őrei” (*custodes confiniumorum*) az említett megyékben működő várispánságok sajátos, a határvédelemmel közvetlenül összefüggő szolgálatot ellátó várnépei voltak. Egyes határ vármegyék esetében a *confiniumokra* telepített örök mellett az ispánsági vártól megkülönböztetendő, de szervezetileg a várispánsághoz tartozó határvárak egészítették ki a határvédelem rendszerét.

A határvédelem további — de még mindig korai, azaz Szent István-kori — kiépítése során keltek életre a megyei háttérrel nem rendelkező határ várispánságok. Ezekkel elsősorban az ország leginkább veszélyeztetett nyugati és déli határai mentén találkozunk, ami egyértelművé teszi: kialakításuk hátterében az a szándék állt, hogy sűrűbbé tegyék a határvédelem intézményeinek hálózatát ezeken a területeken. További kutatásokat igényel annak a viszonynak a pontos feltárása, amely a XIII. századot megelőzően a határ várispánságok és a központjukul szolgáló várnak helyet adó vármegye — és annak várispánsága — között volt. Néhány korai időkből való, illetve azokra utaló forrásadat ugyanis azt sugallja, hogy eredetileg a Szolagyőr-típusú várispánságok nem voltak önállóak, hanem a — központjuk szerint — területileg illetékes megyésispán joghatósága alá tartoztak. Ha ez valóban így volt, akkor elsősorban ezek lehetnek azok várak, amelyek élére esetenként szolgát állított a király.¹⁰¹ A különböző határ védelmi intézmények sajátos kombinációját a soproni példa szemléltetheti, ahol is Sopron határ vármegye várispánságához határvárak is tartoztak (Babót és talán Kapuvár),¹⁰² s a megye területén határ várispánság (Locsmánd) is létesült. Ez a struktúra inkább a nyugati végekre lehetett jellemző, hiszen a határ várispánságok többsége (Bolondóc, Szolagyőr, Sempte, Locsmánd, Karakó) a Német-római Birodalommal határos területekről ismert, míg délen feküdt az egyetlen olyan határispánság, amelynek egykori léte kétségtelennek tekinthető. Ennek földrajzi fekvése szerfelett valószínűvé teszi azt az elgondolást, hogy létrehozását a Nyugat-Európát a Balkánnal összekötő szárazföldi útvonal Magyarországot elhagyó szakaszának ellenőrzése indokolta. Nem lehetetlen tehát, hogy hasonló határispánság léte-

¹⁰⁰ A királybírákra összefoglalóan lásd: Váczy 1930.

¹⁰¹ Sancti Stephani decretorum liber secundus c. 16. (Závodszyky 1904. 155. o.).

¹⁰² Ha beigazolódna Kristó Gyula feltevése arról, hogy az eredeti ispáni központ Sopron helyett Kapuvár lett volna, akkor az említett struktúra értelem szerűen akként módosulna, hogy a soproni lenne a kapuvári ispánság határvára, s nem fordítva.

sülhetett ugyanezen útvonal magyarországi szakaszának másik végpontján, a Mosoni kapu¹⁰³ táján. Ennek feltételezését a Sebes *marchióra* vonatkozó 1039. évi adat egyfajta értelmezése is lehetővé teszi.¹⁰⁴

A határvédelem e korai intézményrendszere a későbbiekben részint új elemekkel bővült, részint átalakult. A XIII. század második harmadára a határispánság (*marchia*) típusa eltűnt, bár megjegyzendő, hogy az Erdély délkeleti szegletében kialakított székely ispánság¹⁰⁵ főbb vonásai — a megyeszervezettől független, határvédelmi funkcióval (is) rendelkező, önálló ispánság — szembenűnően egyeznek a (szerémségi) *marchia* ismert jellemzőivel. Az új elemek között említhető ugyanakkor a német és a johannita lovagrendeknek a határvédelemmel összefüggő, s mindkét esetben kudarcba fulladó letelepítése a Barcaságban, illetve a Szörénységben.¹⁰⁶ Az átalakulás említett folyamatában mindezekelőtt a várispánságok intézményének a XIII. század folyamán bekövetkező megroppanása, majd a XIII–XIV. század fordulója körüli évtizedekben végbemenő felbomlása jutott szerephez, párhuzamosan a tatárjárás után nagy számban épített várak megjelenésével¹⁰⁷ és a várispánsági központok *hospes*közösségeinek kiváltságolásával.¹⁰⁸

¹⁰³ SRH I. 357., vö. *Kristó – Makk – Szegfű* 1973. 648–650. o.

¹⁰⁴ Vö. *Kristó* 1988. 301–302. o. Kristó Gyula részben más megfontolások alapján számol egy korai nyugat-magyarországi határispánság létevel: *Kristó* 1983b.

¹⁰⁵ A székelyispán tisztségének első okleveles említése IV. Béla 1235. évi oklevelében szerepel egy 1228. évi esemény (vö. *Senga* 1988. 41–48. o.) előadása során „comes et ductor Siculorum” formában (CDES II. 4. o.). Említést érdemel, hogy az 1146. évi Fischa menti csata leírásakor Freisingi Ottó a magyar elővéd két csapatának élén egy-egy ispánt (comes) szerepeltet (Cat. font. III. 1768. o.). Mivel a magyar krónikák párhuzamos előadásából kitűnik, hogy az elővédet a besenyők és a székelyek alkották (SRH I. 456. o.), okkal merülhet fel az az elgondolás, hogy a székelyispán tisztsége már 1146-ban is létezett. Megnehezíti azonban az adatok effajta értelmezését, hogy külső szemlélőként a német püspök nem feltétlenül tekintethető jó értesültnek a székelyek igazgatásának kérdését illetően, ugyanakkor viszont nyilvánvaló, hogy valamilyen módon már a XI–XII. században is megtörtént a székelyek beillesztése a Magyar Királyság intézményrendszerébe. Bár erről nincsenek ismereteink, az aligha tagadható, hogy a lehetséges megoldások között számolnunk kell egy – a területiális jelleget alkalmasint nélkülöző – székely ispánság létevel már a délkelet-erdélyi székely ispánság létrejötte előtt is.

¹⁰⁶ 1211: UGDS I. 11–12. o., vö. *Pauler* 1899. II. 44–45., 92–94. o.; *Szücs* 1993a. 18–19. o.

¹⁰⁷ Lásd pl. 1265: CD IV/3. 257. o. (vö. 1275: RA II/2–3. 14. o.); 1274: UB II. 62–63. o.; 1282: ÁÚO XII. 355. o. stb.

¹⁰⁸ *Ladányi* 1996a., vö. még: *Ladányi* 1996b. 137–140. o.

A királyi várszervezet és a tatárjárás

1241. április 11-én a IV. Béla király által vezetett magyar sereg súlyos vereséget szenvedett a Sajó melletti Muhinál a tatároktól. A csatavesztés nagyszámú áldozatot követelt: emberei súlyos — később halálosnak bizonyult — sebbel menekítették ki a király öccsét, Kálmán szlavóniai herceget, a csatából, illetve az azt követő fejvesztett menekülés közben halálát lelte az ország egyházi és világi méltóságainak egész sora, nem is beszélve magának a seregnek és az azt követő szolgaszemélyzetnek a veszteségeiről. A király csak nagy nehézségek árán, hívei ismételt önfeláldozásának köszönhetően menekülhetett el a csataterőről. Nem kevésbé voltak súlyosak a muhi csata későbbi következményei sem: az ország nagyobb része közel egy évre tatár megszállás alá került, de a királyi családot üldöző, illetve az átvonuló tatár seregek pusztításait az ország szinte minden vidéke megsínylette.

A vereség valóban sokkoló hatását lehetett a készülődő tatár támadás hírére félvállról vevő, az összecsapás elé túltengő önbizalommal tekintő¹ magyar közvélemény számára. Az Árpád-kori magyar történelem e kétségkívül jelentős katonai kudarcának okait már a kortársak is elkezdték kutatni. Rogerius váradi kanonok, aki a tatárjárás eseményeinek átélője, pusztításainak túlélője volt, *Siralmas énekében* a „magyarok és a király gyűlölködéseire” vezette vissza a katasztrófa okait. Éleslátását, történetírói képességeit mi sem mutatja meggyőzőbben, mint az, hogy az általa felvetett kérdések (magyar–kun ellentétek, a II. András híveit sújtó megtorlás, birtokvisszavételi politika, archaikus hatalomgyakorlási szokások megváltoztatása) többségét — kisebb vagy nagyobb mértékben — a modern szakirodalom is számon tartja a katonai vereséghez vezető okok között. A tudományos igényű magyar történetírás ugyanakkor más szempontokat is vizsgálata tárgyává tett e kérdéssel kapcsolatban. Voltak, akik a tatárok nyomasztó túlerejével magyarították az 1241-ben történeteket,² mások IV. Béla — egyébként tagadhatatlan — katonai tehetetlenségét kárhoztatták.³ Molnár József alapvető tanulmányában a tatároktól elszenvedett vereség legfőbb katonai okaként „a magyar hadszervezet átmeneti jellegét” jelölte meg. Megállapításai szerint az ország hadszervezete a XIII. század közepén, a tatárjárás időpontjában éppen átalakulóban volt: a XII. század közepén még virágzó királyi vármegyrendszer — mely az úgynevezett megyei csapatok révén a magyar hadszervezet alapjául szolgált — a század végén meginduló, majd a XIII. század első harmadában megsohasodó birtokadományok következtében bomlásnak indult, ugyanakkor a későbbiek

¹ Ilyen értelemben nyilatkozik a tatárjárás eseményeit elbeszélő mindkét bővebb terjedelmű forrás: Rogerius cc. 14., 28. (SRH II. 560–561., 569–570. o.) és Spalatói Tamás c. 36. (Cat. font. III. 2232–2233. o.).

² Lásd pl.: *Olchváry* 1902. 414. o.

³ Lásd pl.: *Zichy* 1934. 49–50. o. Árnnyaltabban fogalmaz Hóman Bálint: *Hóman – Szekfü* I. 543. o.

ben majd a helyébe lépő, a magánúri nagybirtokok önálló seregtesteiből felépülő haderő kifejlődésének kezdeti szakaszánál tartott. Az előbbi már nem, az utóbbi még nem volt képes sikerrel felvenni a harcot a tatárokkal.⁴ Ez a vélemény kedvező fogadtatásra talált a szakirodalomban; lényegét tekintve ma is uralkodó felfogásnak számít. Erre az álláspontra helyezkedtek a tatárjárás témáját érintő legújabb összefoglalások is.⁵ Mivel a tatár támadás elleni védekezés kudarcának eme közkeletű magyarázatában központi helyet foglal el a királyi megye — pontosabban a királyi várszervezet — XIII. század közepi állapota, feltétlenül indokoltnak tűnik a tatárjárás és a királyi várszervezet története közötti kapcsolatok néhány kérdésének végiggondolása.

Az Árpád-kori magyar államszervezet szerkezetére hosszú időn át döntő befolyással volt az a tény, hogy a király volt az ország legnagyobb földbirtokosa. A királyi birtokok két alapvető típusa, az udvari és a várszervezet közül az utóbbi a helyi igazgatásban is szerephez jutott: az úgynevezett királyi vármegyéket, illetve a királyi várispánságokat szoros szálak fűzték egymáshoz. Kormányzattörténeti szempontból nem annyira a királyi vármegye és a királyi várispánságok területi egybeesésének határozott tendenciája a figyelemre méltó: ez az egybeesés, mint az köztudomású, korántsem volt kizárólagos, számos várispánságnak voltak más, esetleg kifejezetten távoli vármegyében földjei, illetve népei. Jóval jelentősebbeknek ítéelhetők a királyi vármegye és a királyi várszervezet közötti szervezeti kapcsolatok. A királyi vármegye ugyanis nem kizárólag attól „királyi”, hogy területének túlnyomó része királyi birtok (ide értve a vár- és udvari szervezet földjein kívül a királyi család egyes tagjainak eltartására rendelt birtoktesteket is). A vármegye „királyi” jellegének kialakításában és megtartásában el nem hanyagolható jelentőségű az a jellegzetesség, hogy a hatalmat helyi szinten gyakorló, a közfunkciókat ellátó vármegyei szervezet a király személyéhez, illetve méltóságához kapcsolódott: a megyésispánok az uralkodó mindenkori személyes híveiből, bizalmasaiból kerültek ki, míg a megye igazgatása során adódó kisebb feladatokat jórészt a királytól *propriusi* függésben⁶ lévő várjobbágyok látták el. Ennek köszönhetően, bár a királyi vármegye és a királyi várszervezet két határozottan különböző intézmény — lévén előbbi a magyar helyi igazgatás birtoktípusoktól független alapegysége, utóbbi pedig éppen ellenkezőleg, maga is királyi birtoktípus —, a kettő kapcsolatának pontos feltárása, a kora Árpád-kori vármegye feltételezett „dualizmus”-ának elutasítása jó száz éve heves viták tárgya volt. Jóllehet a modern magyar történetírás ma már elveti a „politikai” és a „katonai” megye egykor hangoztatott párhuzamos létének a gondolatát, a kérdés némely vonatkozása ma sem mondható megnyugtatóan tisztázottnak. Elég talán a vármegyéhez nem kapcsolódó Szolgagyőr-típusú várispánságokkal kapcsolatos kérdéseket megemlíteni. A királyi vármegye és a királyi várszervezet kapcsolatának vizsgálata egy további, témánkhoz a legszorosabban illeszkedő hadtörténeti kérdést is felvet, nevezetesen az úgynevezett megyei csapatok ügyét.

⁴ Molnár 1959. 222., 237. o.

⁵ MT I/2. 1431. o. (a vonatkozó rész Kristó Gyula munkája); MHt I. 41. o. (a vonatkozó rész Borosy András munkája); Kristó 1986a. 207. o.

⁶ A fogalomra lásd: Bolla 1983. 30. o.

Történetírásunk hagyományos és általánosan elfogadott előadása szerint a tatárjárás előtti magyar hadsereg alapját a királyi vármegye hadakozói adták. Közismertek azok a XI–XII. századi eseményeket elbeszélő forráshelyek, amelyek e felfogás igazát bizonyítják. Az 1071-ben Nándorfehérvárt ostromló magyar sereg egységei közül külön is megemlítik a soproniak Jan ispán által vezetett csapatait (*agmina Suproniensium*). Az 1074. évi kemeji csatában Géza herceget „három vár csapatai” (*tribus agminibus castrorum*) hagyták magára átvállván Salamon király oldalára, míg a mogyoródi csata leírása Géza és László hercegek seregében a bihari és a nyitrai (*Bihoriensi agmine, Nitriensi agmine*), Salamon oldalán pedig a bácsi csapatot (*Bachienses*) nevezik meg.⁷ Ioannés Kinnamos-nak az 1167. évi magyar–bizánci háborúra vonatkozó tudósítása a vármegyei csapatok létszámára is felvilágosítást nyújtó adatokat tartalmaz. E szerint a 37 vezér által irányított sereg összlétszáma 15 ezer főt tett ki. Kinnamos híradását összekapcsolva a XII. századi Magyarország vármegyéinek, illetve ispánságainak több, egymástól független forrás által 70 körülire tett, valamint az 1152. évi halicsi hadjáratban harcoló magyar csapatoknak az orosz krónikákban 73-ban megadott számával, lehetőség nyílt az egyes királyi vármegyék által kiállított csapatok létszámának meghatározására. Az 1167-ben szereplő magyar sereg ugyanis alighanem a teljes haderő feléből állt (36 megyei csapat és a „királyi dandár”), s ha ennek létszáma 15 ezer, akkor egy vármegyére 300–400 főnyi katonaság jut.⁸

Régebbi történetírásunk túlnyomó része ennek a 300–400 fős kontingensnek a tagjait a várjobbágyokkal azonosította, bár néhányan a várnépek hadi szerepével is számoltak. Molnár József gondos adatgyűjtésen alapuló tanulmánya⁹ óta aligha vonható kétségbe a várnépek bizonyos fokú részvétele a különböző hadjáratokban. Az újabb szakirodalomban a várnépek hadakozásának kérdésében kibontakozott vita sem ennek tényét érinti, hanem a várnépek katonáskodásának elsődleges vagy járulékos, másodlagos jellege körül forog, s mint ilyen a XI–XII. századi hadtörténet problémáit feszegeti. Mint látni fogjuk, a vita mégis lényeges ponton kapcsolódik a tatárjárás korát közvetlenül megelőző fél évszázad hadszervezeti kérdéseéhez.

A vita egyik résztvevője, Borosy András véleménye szerint a várnépek alapvetően termelő tevékenységgel foglalkozó, a várszervezetet eltartó szolgálóréteg tagjai voltak, s csak egy részük tartozott rendszeres hadakozással szolgálni. A hadakozó várnépbeliek külön falvakban laktak, és a „hadakozás mestersége apáról fiúra szállott közöttük”.¹⁰ Ezzel szemben Kristó Gyula a várnépekben látja azt a réteget, mely a megyei csapatok, s így a királyi haderő gerincét képezte. Érvelésében központi helyet foglal el az a nagyon is megfontolandó megállapítás, hogy a királyi várszervezet keretei között viszonylag kis számú várjobbágyosság élt, következésképpen a megyei haderő zömét csak a várnépek adhatták. Álláspontja szerint a várnépbeliek eredendően a királyi várszervezet hadakozó népei közé tartoztak, s csak másodlagosan, a XII. század második felét követően térhettek át

⁷ SRH I. 371., 384., 389., 390. o.

⁸ Kinnamos szövegét lásd: ÁMTBF 242. o. A vármegyék számára utaló forrásokat lásd: Cat. font. III. 7167. o.; *Hrbek*: 1955. 208. o.; *Forster* 1900. 140. o. Az 1152. évi hadjáratra lásd: OÉMV 172–173. o.

⁹ *Molnár* 1959.

¹⁰ *Borosy* 1983a. 20. o.

a termelő, illetve egyéb, a várszervezet működtetéséhez szükséges, de nem kifejezetten katonai tevékenységre. A kérdést eldöntő forráshelyként idézi Szent István I. törvényének azon cikkelyét, amely úgy rendelkezik, hogy a vasárnapi munkán rajtakapott személytől büntetésképpen elvett ökröt át kell adni a várnépeknek elfogyasztásra.¹¹ Kristó magyarázata szerint, ha a várnépek a törvény keletkezésének idején (agrár)termelő tevékenységet folytattak volna, úgy igásállatként jobban hasznosíthatták volna az elkobzott ökröt, s annak élelemként való felhasználása a várnépek nem termelő, katonáskodó jellege mellett bizonyít.¹²

Kristó Gyula érvelését — bár maradéktalanul osztsjuk véleményét a várjobbágyok viszonylag alacsony, a megyei csapatokkal kapcsolatban felmerülő 300–400 főt távolról sem megközelítő számáról — nem tartjuk meggyőzőnek. Mindenekelőtt az idézett törvényszöveg nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a várnépek (agrár)termeléssel foglalkoztak akár a saját, akár a vár ekéjével és ökreivel. Kristó helyesen mutat rá arra, hogy az ökrök — az elkobzottak is — elsődlegesen igásállatként szolgáltak, melyek elfogyasztására az állat eredeti tulajdonosa legfeljebb végszükség esetén kényszerülhetett, hiszen az igaerő felélése a termelés folyamatosságát veszélyeztette volna. A mástól, büntetésképpen elkobzott ökrök elfogyasztása azonban nyilvánvalóan nem járt ilyen következményekkel, nem érintette a várnépbeliek gazdaságának igaerejét, legfeljebb étrendjét tette, alkalomszerűen, gazdagabbá. Más megfontolások is a várnépek eredendően termelő tevékenysége mellett szólnak. Feltéve, de meg nem engedve, hogy a várnépek a XI–XII. században kizárólag, de legalábbis túlnyomórészt katonáskodtak, óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy ebben az esetben a korabeli magyar társadalom mely rétegében kell keresnünk a várszervezet fenntartóit. A várakat fel kellett építeni, a megépülteket karban kellett tartani, megfelelő fegyver- és élelmiszerkészlettel kellett ellátni. Azoknak a várispánságoknak az esetében, amelyek egy-egy királyi vármegyével voltak területi és szervezeti összefüggésben, ez a kérdés megfelelő lenne annak feltételezésével, hogy a várispánság részesült a királyi megye területén élő, de a várispánságtól független királyi népek szolgáltatásaiból. Ez a megoldási kísérlet sem adna azonban megnyugtató magyarázatot a királyi vármegye hátterére nem támaszkodó Szolgagyőr-típusú várispánságok fenntartásának problémájára, jóllehet ez annál is inkább megkerülhetetlen kérdés, mert ezeknek a várszervezeteknek a létevel a kutatás már a XI–XII. században számol.¹³ A várnépek alapvetően katonai jellegű eredeti szolgálatának feltételezése ellen szól Anonymus egyik megjegyzése is, amely határozottan megkülönbözteti a várnak szolgáló várnépeket (*servientes qui nunc civiles vocantur*) és a vár őrizetére rendelt hadakozókat (*milites*).¹⁴ Igaz ugyan, hogy a Névtelen tudósítását legfeljebb a XIII. század első évtizedeire vonatkozóan tarthatjuk hitelt érdemlőnek, mégis, a várhoz tartozó népek hadakozás szerint való megkülönböztetésének a honfoglalás — azaz Anonymus koncepciója szerint a várszervezet létrehozásának — korába való visszavetítése félreérthetetlenül jelzi, hogy a XII–XIII. század for-

¹¹ Sancti Stephani decretorum liber primus, c. 8. (Závodszy 1904. 144. o.).

¹² Kristó 1976. 24. o.; Kristó 1988. 160–161. o.

¹³ Györffy 1977. 329. o.; Kristó 1988. 352–354. o.

¹⁴ Anonymus, c. 21. (SRH I. 62. o.).

dulója táján nem volt hagyománya, vagy emlékezete annak, hogy a várnépek valaha is elsősorban hadakozók lettek volna. Ez pedig aligha képzelhető el abban az esetben, ha még a XII. század közepén — a vármegyei csapatok létszámáról árulkodó források idejében — a várnépek tömegesen megjelentek volna a királyi hadban.

Az elmondottak semmi esetre sem jelentik a várnépbeliek hadakozásának teljes és kategorikus tagadását. A fenti megfontolások alapján azonban arra a következtetésre juthatunk, hogy a várnép már a várszervezet létrehozásának idejétől kezdve annak ellátására rendelt szolgáltatónép-fajta volt, amelyet a várispánság kötelékén belül ellátott speciális feladatok tagoltak csoportokra. Ennek megfelelően, amikor forrásaink egy várnépbelit pusztán a *castrensis* (*civis, civilis*) néven emlegetnek, nem adnak teljes felvilágosítást az illetőnek a várispánságban betöltött szerepéről. Az említett terminusok tudniillik csak a kérdéses személynek a várispánság népeinek hierarchiájában — ha úgy tetszik, vertikális keresztmetszetében — elfoglalt helyét világítják meg, de homályban hagyják azt, hogy a várnépi státuson belül — a horizontális tagolódásban — milyen feladatot lát el. Erre a kérdésre azok az említések adnak választ, amelyek egy vár halászáiról, szőlőműveseiről vagy éppen hadakozó várnépeiről beszélnek. Azaz a hadakozó várnépbeli számára a katonáskodás éppen olyan speciális szolgáltatásfajta volt, mint más várnépbeli csoportok számára a kenyérsütés, a hídörzés, vagy bármely más feladat. A hivatásszerűen és rendszeresen hadba vonulók tehát a várnépbeliek egyik csoportját alkották, s indokolatlan a katonáskodást mint kötelezettséget kiterjeszteni a réteg egészére.

A vármegyei csapatokra vonatkozóan megfontolást érdemlő szempont az is, hogy a külföldi országokba vezetett támadó hadjáratokat megörökítő forrásokból kiszámított 300-400 főnyi kontingenst bajosan lehetne az egyes vármegyék által kiállítható haderő maximumának gondolni. Ellenkező esetben ugyanis — például az 1152. évi halicsi hadjárat alkalmával, amelyben az ismert gondolatmenet szerint valamennyi megyei csapat részt vett — fel kellene tételeznünk, hogy az országon belül nem maradtak hivatászerűen, vagy rendszeresen hadakozók az ispánsági várak őrzésére, az utak vigyázására, a belső rend fenntartására, a hadjárat helyétől távol eső határok biztosítására. Ez nyilvánvaló képtelenség, következésképpen a királyi vármegyék csapataiban rendszeresen — de nem feltétlenül egy időben — katonáskodó harcosok létszáma akár jelentős mértékben is meghaladhatta a gyakran emlegetett 300-400 főt. Ez olyan nagy számot jelent, amelynek kiállítására még az ereje teljében lévő királyi várszervezet — akár valamennyi várnépbeli hadba vonulása mellett — sem lehetett képes. Változatlanul megválaszolatlan tehát a kérdés: kik biztosították a vármegyei csapatok jelentősnek mondható létszámát?

A válasz a királyi várszervezet keretein kívül keresendő, nevezetesen annak a felismerésében, hogy a királyi vármegye csapata nem azonos a megyében működő királyi várispánság által kiállított katonai kontingenssel, az utóbbi az előbbinek csupán része.¹⁵ A várjobbágyokon és a hadakozással szolgáló várnépeken kívül további, a királyi várszervezet kívül álló katonáskodó elemek jelenlétével is számolnunk kell a megyei csapatokban.

¹⁵ Itt és az alább elmondottak magától értetődően nem vonatkoznak a Szolgagyőr-típusú várszervezetekre.

Mielőtt ezeket a különböző hadakozó csoportokat számba vennénk, célszerű elkülöníteni azokat, amelyek vármegyei haderőben való megjelenése nem valószínűsíthető. Ezek közé sorolhatók mindenekelőtt az egyházak hadakozó népei az egyházi birtokoknak és népeknek a megyei igazgatás szervezetétől az egyház immunitása révén megvalósuló nagyfokú függetlensége, hangsúlyos elkülönülése miatt. Nehezen képzelhető el ugyanis, hogy például a szentmártonhegyi apátság különböző megyékben élő hadakozó jobbágysai — noha ugyanazon *familia ecclesiastica* tagjai — egymástól függetlenül, a lakóhelyük szerinti megyék csapataiban vonultak volna hadba. Hasonlóképpen eleve kizárhatjuk a megyei haderő tagjai közül a vármegyerendszertől független szervezetben élő hadakozókat: a lovagrendeket (amelyeket egyházi jellegük miatt az előző csoporthoz is szoros szálak kapcsolnak), valamint az etnikai különkormányzatok csapatait. Ez utóbbiak között tarthatjuk számon a tatárjárás előtti időkben a székelyeket, a szepesi és erdélyi szászokat, a főként a XII. században emlegetett magyarországi muszlimokat, továbbá a nádori méltósághoz való kapcsolódásuk miatt a besenyőket.

A királyi vármegye — egyszersmind a területén működő várispánság — élén álló ispán az esetek túlnyomó többségében a nagybirtokos világi előkelők közül került ki. Ezek katonaillesztési kötelezettségéről már a XI. századból vannak adataink.¹⁶ Kézenfekvő arra gondolni, hogy a megyésispáni tisztet viselő nagybirtokosok fegyveres kíséréte nem különült el a megyei csapattól, hanem annak részeként szerepelt. A világi nagybirtoknak a XI–XII. században megfigyelhető fokozatos, majd a XIII. században felgyorsuló előretörése, a magánúri kíséret archaikus formáit felváltó familiaritás megjelenése és megszilárdulása valószínűsíti, hogy a megyei csapatoknak ez a komponense létszámban és katonai erőben mind jelentősebbé vált. Ez a hagyományos megyei haderő keretein belül lejátszódó folyamat döntő jelentőségű lehetett az új, a magánúri bandériumokon alapuló hadszervezeti rendszer megalapozása terén.

Kérdéses, hogy a királyi vármegye csapatához tartoznak-e szervezetileg a megye területén élő, a királyi várszervezethez azonban nem tartozó királyi népek katonáskodó elemei. Erre vonatkozóan tanulságos az udvarnok ispánok fiaiként emlegetett csoport (*fili comitum udvarnicorum*) hadba vonulásának szabályozása. 1282-ben Máté nádor előtt az udvarnok ispánok fiai olyan panasszal éltek, hogy noha „rég és bevett szabadságuk szerint” (*iuxta antiquam et approbatam libertatem eorum*) a királyi zászló alatt lennének kötelesek hadakozni, miként a királyi szerviensek (*tamquam regales servientes*), mégis, V. István halála után csorbultak kiváltságaik, és kérik azok helyreállítását. A nádor elismerve a panasz jogosságát elrendelte, hogy az udvarnok ispánok fiainak hadakozása „István király [...] rendelkezése szerint” (*iuxta ordinacionem [...] regis Stephani*) történjék.¹⁷ Jóllehet az előkelő udvarnokok „rég szabadságukra” hivatkoztak, azt mégsem vezethetjük vissza a XIII. század elejénél korábbi időkre. Egyrészt ugyanis a „*sub vexillo regio*” történő hadakozás az említett esetben kifejezetten a királyi szerviensek rétegére való hivatkozással fordul elő, már pedig a *serviens regis* elnevezés és az azt hordozó társadalmi réteg

¹⁶ Colomanni regis decretorum liber primus, c. 40. (Závodszy 1904. 188. o.).

¹⁷ ÁÚO IV. 243. o.

éppen a XIII. század elején jelent meg.¹⁸ Ezt megelőzően az udvarnok ispánok fiai — nem lévén királyi szerviensi réteg — aligha katonáskodhattak a királyi szerviensek módjára. Jóval valószínűbb, hogy az 1282-ben felemlgetett „régí és bevett szabadság” a III. Béla egyik oklevelében szereplő „szabad udvarnokok szabadságával” (*libertas liberorum udvornicorum*) lehet azonos,¹⁹ amelynek konkrét tartalmáról nincsenek ugyan ismereteink, maga az említés azonban megengedi annak a lehetőségnek a kizárását, hogy az esetlegesen 1186 körül ténylegesen létező kiváltságot csak utólag értelmezték a királyi szerviensi réteg katonáskodási gyakorlatára való hivatkozással. Másrészt pedig az udvarnok ispánok fiait megillető „régí szabadságnak” ahhoz az V. István királyhoz kötése, akinek az udvarnokokkal kapcsolatos intézkedéseiről viszonylag pontos információink vannak,²⁰ arra enged következtetni, hogy István említett *ordinatio*ja nem egy régi joggyakorlat megállapítása és írásba foglalása volt, hanem — a középkor jogelveinek megfelelően — újonnan hozott intézkedés régi jogszokásként való feltüntetése. Az elmondottak alapján úgy véljük, nincs akadálya annak a feltételezésnek, hogy a várszervezethez nem tartozó királyi népek hadakozói nem a királyi zászló alatt, hanem a vármegye csapatában vonultak hadba.

Az eddig számba vett, különböző katonáskodó rétegek (várjobbágyok, hadakozó várnépek, valamint az egyéb királyi népek katonáskodói és a mindenkori megyéspán magánúri kísérete) azonban, még együttesen is, aligha lehettek elegendően a vármegyei csapatok nagy létszámú fegyveres erejének kiállítására. A vármegyei csapatok összetételének vizsgálata során indokolt tehát egy olyan társadalmi csoportnak is a kutatás körébe vonása, amellyel a szakirodalom nagy része mindeddig nem számolt. Ez a közszabadok rétege.

Az Árpád-kori közszabadok katonáskodási kötelezettségét a magyar történetírás egyöntetűen és egyértelműen megállapította. Mellőzve ezúttal a XI. századi törvényekben szereplő *mílesekre* vonatkozó ismereteink tárgyunktól messzire vezető elemzését, a közszabadok hadakozását érintő kérdések vizsgálatát kezdjük Kálmán királynak a szabadok dénáraitól rendelkező törvényével. A törvény az addig minden szabadtól (*liber*) szedett adót eltörölte, majd megállapította azokat a *liber*-kategóriákat, amelyek — az általános szabályozás ellenére — a továbbiakban is kötelesek fizetni a nyolcdénáros adót. Az adófizetésre kötelezett, illetve az attól mentesített *liberek* közötti különbségtétel alapja annak figyelembe vétele volt, hogy a *liber* saját földjén él-e, van-e önálló egzisztenciája, vagy sem. A törvény az önálló (föld)tulajdonnal rendelkező szabadokat mentette fel az adófizetési kötelezettség alól, míg a más földjén élő — jogállás szerint egymástól különböző — *liberek* adózását részletesen szabályozta. Kálmán törvényét a kutatás teljes joggal hozta kapcsolatba egy feltételezett hadszervezeti reformmal. A törvény katonai szempontokat figyelembe vevő jellegét minden kétséget kizáróan igazolja a várnépek közé telepített közszabad vendégtelepesek (*hospes*) katonáskodásának rendezése: a *hospes*eknek ugyanis vagy fizetniük kellett a nyolcdénáros adót, vagy vagyonuk fele arányában részt

¹⁸ Bolla 1983. 61–64. o.

¹⁹ 1186: ÁÚO VI. 164. o., vö. 1186: HO VI. 4. o.

²⁰ Lásd pl.: 1272: ÁÚO VIII. 402. o., vö. még: Pauler 1899. II. 300. o.

kellett vállalniuk a várnépek katonai kötelezettségeiből. Mivel a törvény a katonai szolgálat vállalásához köt kedvezményt — csak a vagyon fele, s nem egésze a szolgálatvállalás alapja —, nyilvánvaló, hogy a törvényhozói szándék az utóbbi, a vendégek katonáskodását jelentő változatot kívánta ösztönözni.²¹

Arra vonatkozóan, hogy a törvény szabályozása által érintett *hospesek* eredetileg a megyésispánnal, azaz a megyei csapattal vonultak hadba, perdöntő adattal rendelkezünk a tatárjárást közvetlenül megelőző időből. E szerint a trencsényi vár zamari vendégeit három várjobbágy azzal vádolta, hogy a vár szállásadó várjobbágyai közé tartoznak. A zamariak viszont közszabadnak és vendégnek (*homines libere condicionis et hospites*) mondták magukat. Az eljárás során Lodomér trencsényi ispán is megerősítette a zamariak állítását, s hozzátette, csak azzal a szolgálattal tartoznak, hogy hadjárat esetén minden hat háznép (*mansio*) után egy jól felfegyverzett katonát kötelesek adni a trencsényi ispán csapatába.²² Hasonló gyakorlatot szüntethetett meg IV. Béla akkor, amikor a somogyi ispánt eltiltotta attól, hogy a berényi *hospeseket* katonáskodásra kényszerítse.²³ A *hospestelepülések* XIII. század közepi kiváltságlevelének többsége már a berényiek esetében érvényesülő elv szerint fogalmazódott meg: rendszeresnek mondható a privilegiumokban az a rendelkezés, amelyik a közösség által kiállított fegyvereseket a királyi zászló alá (*sub vexillo regio*) rendeli, kiszakítva őket a vármegyei csapat hadszervezeti rendjéből.²⁴ A XI–XII. századra vonatkozóan tehát nagy biztonsággal megállapítható a külön katonai jellegű kiváltsággal nem rendelkező *hospes*közösségek által felszerelt katonák megjelenése a vármegyei csapatokban.

A közszabadok másik, önálló tulajdonnal rendelkező, és ennek alapján a nyolcdénáros adó fizetése alól mentesülő csoportjának XII. századi hadakozásáról igen kevés pozitív adattal rendelkezünk. Mindenesetre indokoltnak mondható a szakirodalomnak az az állásfoglalása, mely a Freisingi Ottó püspök által a XII. század közepén kollektív katonaaállítási gyakorlattal jellemzett „parasztk” (*coloni*) csoportját a szegényebb sorsú, de még önálló közszabad réteggel azonosítja.²⁵ Ennek figyelembevételével a jómódú birtoikos közszabadok katonáskodása még inkább kézenfekvő, még abban az esetben is, ha részletes ismereteink nincsenek erre vonatkozóan. A vagyonos közszabadoknak az elszegegyedő, fokozatosan lesüllyedő közszabadoktól való, a jogállás tekintetében is megmutatózó elkülönülési folyamatát társadalomtörténetírásunk már feltárta.²⁶ A jómódú köz-

²¹ A szabadok dénárainak és a hadszervezeti reform összefüggésére lásd: *Bolla* 1983. 46–49., 59–60. o.; *Kristó* 2003a. 196–197. o. Kálmán törvényének szövegét lásd: *Závodszy* 1904. 187–188., 189. o. A *hospeseket* érintő rész: „Si quis hospitem accola terram civium cohabitavit, aut iuxta medietatem substantie civilium expeditionem facit, aut VIII denarios solvate” (uo. 187–188. o.). Az idézett törvényhely nem alkalmas a várnépek általános jellegű hadakozásának bizonyítására, vonatkozhat ugyanis a hadakozással szolgáló várnépbeliekre.

²² 1241: a zamariak „de sex mansionibus unum militem armis bellicis optime preparatum cum comite de Trinchin in exercitum, cum expedierit, mittere tenentur” (CDES II. 62–63. o.).

²³ 1264: a berényieket „ultra voluntatem eorum per comitem ad exercitum ire non cogantur” (ÁÚO XI. 533. o.).

²⁴ Az ide vonható adatok többségét idézi és — más szempontból — elemzi: *Mályusz* 1942. 292–293. o.

²⁵ Freisingi Ottó szövegét lásd: *Cat. font.* III. 1767. o., vö. *Bolla* 1983. 60. o.; *Kristó* 2003a. 199–200. o.

²⁶ *Bolla* 1983. 61–67. o.

szabadok, valamint a hozzájuk hasonló helyzetet királyi kiváltsággal elnyerők elnevezése a XIII. század elején jelent meg a királyi szerviens (*serviens regis*) elnevezés. A királyi szervienssé fogadó oklevelek tartalmazzák a XII. századi közszabaddá tevő felszabadító privilégiumok kiváltságait, ugyanakkor egy lényeges többletet is, nevezetesen magát a királyi szervienssé fogadás aktusát. Ezen a módon egy új jogállás jelent meg az Árpád-kori magyar társadalomban, a királyi szervienseké.²⁷ Az alapvetően társadalomtörténeti folyamat igen fontos hadtörténeti következményekkel is együtt járt. Ezek minél pontosabb felméréséhez elengedhetetlen, hogy előbb számba vegyük a királyi szerviensi jogállásra jellemző katonáskodási jogokat és kötelezettségeket.

A királyi szerviensek helyzetének rendezésére vállalkozó 1222. évi Aranybulla 7. cikkelyében foglaltak a királyi szervienseknek a külföldi hadjáratokban való részvételét úgy szabályozzák, hogy azok abban részt venni nem kötelesek, legfeljebb a király pénzén. Ez a rendelkezés elhatárolta a királyi szervienseket azoktól, akik kötelesek voltak a királyt követni külföldi hadjárataiba, elsősorban az ispáni tiszteket betöltő, az Aranybulla idején még nemeseknek (*nobiles*) nevezett világi előkelőktől. A királyi szerviensek jogállásához kapcsolódó másik jellegzetesség a személyes hadba vonulás, a fejenkénti katonáskodás. Ezt igazolja a vátyi székelyek (*siculi de Wagb*) kiváltságolása. IV. Béla egy keltezetlen oklevele szerint a székelyek addig — a király egy korábbi rendelkezésének megfelelően — száz fegyverrel tartoztak őt szolgálni. Hadba vonulásuk újbóli szabályozása alkalmával IV. Béla úgy döntött, hogy ezentúl, királyi szerviensek módjára, személyesen szálljanak hadba.²⁸ A királyi szerviensek személyes hadkötelezettsége fontos megkülönböztető jegy lehetett a szegényebb, a fejenkénti hadakozás terheit viselni nem képes, s mint Freisingi Ottó tudósításából láthattuk, éppen ezért a XII. század közepén — s minden bizonnyal azt megelőzően és követően is — kollektív katonáállítás révén hadakozó közszabadokkal és, mint a zamari *hospesek* vagy a vátyi székelyek példája mutatja, más társadalmi rétegekkel szemben. A királyi szerviensi státus harmadik, a katonáskodással kapcsolatos jellemző vonása a „királyi zászló alatt” (*sub vexillo regio*) történő hadakozás volt. A királyi szervienssé fogadó, illetve a későbbiekben nemesítő oklevelek formulái között is megjelennek az erre utaló megfogalmazások. Különösen IV. László privilégiumaiban szerepel rendszeresen a királyi szerviensek, illetve az — immár közép- és kisbirtokosokat is jelentő — nemesek királyi zászló alatti hadakozásának fel- említése.²⁹ A királyi udvarnok ispánok fiainak már említett kiváltsága is kifejezetten a királyi szerviensekre hivatkozva ír a királyi zászló alatti hadakozásról. Mindezek alapján kétségtelen, hogy ez a hadba vonulási forma a XIII. század elején, de legkorábban a XII. század végén megjelenő királyi szerviensi jogállás nagyon is hangsúlyos elemét alkotta.

²⁷ Bolla 1983. 64. o. A XII. századi szolgafelszabadítási típusokról: uo. 54–58. o.

²⁸ (É. n.): duximus faciendam, quod non sub certo numero, sed eo modo, sicut servientes regales, per se et personaliter armati nobiscum exercituaire teneantur (CD IV/3. 548. o.).

²⁹ Az említett formula egy kifejelett változata úgy fogalmaz, hogy a király nemesít „volentes, ut tam iidem [ti. a nemesítettek], quam eorum heredes illa eademque gaudeant libertate, qua veri, puri et naturaliter nobiles regni nostri gratulantur sub vexillo regio militantes” (CD V/3. 345. o.). További példák: 1271: ÁÚO VIII. 350. o.; 1273: CD VII/2. 73. o.; ÁÚO IX. 18. o.; 1275: ÁÚO IV. 49. o.; CD V/2. 252. o. stb.

A királyi szerviensek nem előzmény nélkül, mintegy varázsütésre jelentek meg az Árpád-kori magyar társadalomban. A királyi szerviensi réteg a vagyonos közsabadok új jogállásának királyi elismerése által jött létre: erre utal mind az a jól ismert jelenség, hogy maga az elnevezés is a királyi kancelláriában jelent meg, s annak hatására terjedt el országosan,³⁰ mind az 1222. évi törvényhozás pusztá léte. Megfontolva azt a tényt, hogy a XI–XII. századi vagyonos közsabadok kétségtelenül a korabeli magyar társadalom hadakozó elemei közé tartoztak, továbbá, hogy a XIII. században már királyi szerviensek nevezett, új jogállást élvező, de társadalomtörténeti szempontból valójában ugyanazon kis- és középbirtokos réteg kiváltságainak egyik központi eleme a király zászlaja alatt való hadakozás volt, kézenfekvő a következtetés: a birtokos közsabadok, mielőtt királyi szervienseként elkülönültek volna a közsabadok vagyontalan vagy nem eléggé vagyonos rétegeitől, nem a „királyi zászló alatt”, hanem más szervezeti keretek között hadakoztak. Már pedig, ha ez így volt, ez a szervezeti egység aligha lehetett más, mint a királyi vármegye csapata. A királyi zászló alatti katonáskodás ily módon — hasonlóan a királyi szerviensek hadakozására jellemző másik két vonáshoz: a külföldi hadjáratban való részvétel önkéntességéhez, valamint a személyes hadba vonuláshoz — szintén egyfajta elhatárolódást jelentett, ezúttal azonban a XIII. századi királyi szerviensi réteg társadalomtörténeti előképétől, a XII. századi vagyonos közsabadoktól, s a maga módján híven tükrözi azokat a különbségeket, amelyek a XII. századi közsabad és a XIII. századi királyi szerviensek között kitapinthatóak.

A birtokos közsabadok hadakozásának a királyi vármegye csapatával való összekapcsolása több olyan kérdésre is választ ad, amelyek megnyugtató megoldásával a szakirodalom mindeddig adós maradt. Mindenekelőtt választ kapunk eredeti kérdésünkre, ugyanis a birtokos közsabadok rétegében rámutathatunk arra a társadalmi csoportra, amelyik — a királyi vármegye csapatában megjelenő többi hadakozóval együtt — képes volt biztosítani a harcosoknak azt a tömegét, amelynek létre a magyar haderő létszámára vonatkozó adataink alapján joggal gondolhatunk. Következtetésünk mellett szól az a tény is, hogy a királyi szerviensek már a XIII. század elején, a forrásokban való felbukkanásukat követően azonnal, jelentős létszámú társadalmi rétegnek mutatkoztak.

A közsabadok hadakozásának a királyi vármegye csapatának szervezeti keretébe helyezése lehetővé teszi a királyi várszervezet egyik tisztségviselője, a hadnagy szerepének tisztázását is. A hadnagy (legáltalánosabban használt latin nyelvű formában: *maior exercitus*) már csak a tisztség nevéből adódóan is, a katonáskodással közvetlenül összefüggő feladatot látott el. Ennek a feladatnak a pontosabb meghatározása azonban a szakirodalomban ellentmondásos véleményekhez vezetett. Borosy András véleménye szerint a hadnagy „a vármegye katonai kontingensének parancsnoka” volt.³¹ Ezzel szemben Kristó Gyula joggal hivatkozott azokra a forráshelyekre, melyek kétségbe vonhatatlanul bizonyítják, hogy a vármegye csapatát a megyésispán vezette hadba. Kristó a had-

³⁰ Bolla 1983. 63. o. A szerviensek kifejezésnek a királyi hatalomhoz, ill. udvarhoz való szoros kötődését hangsúlyozza: Szuics 1984. 353–362. o.

³¹ Borosy 1983a. 20. o.

nagyot olyan „katonai vezetőnek” jelölte meg, aki „nem elsősorban hadvezéri, hanem inkább seregszervezési feladatot láthatott el”.³²

Magunk — az utóbbi véleményhez hasonlóan — a vármegyei csapat szervezetében látjuk a hadnagy szerepének értelmezéséhez a lehetőséget. A királyi vármegye által kiállított katonaság — a fentebb kifejtetteknek megfelelően — két különböző kontingenst foglalt magába. Egyrészt a királyi várispánság különböző hadakozó elemeit (várjobbágyokat, a várnépek közül kiemelt jobbágyokat, hadakozó várnépeket), akik a vármegyei csapaton belül a hivatásos katonáskodókból álló magot alkották, s akik az őket vezető hadnagy személyén keresztül kapcsolódtak a királyi vármegye, s egyszersmind az ahhoz tartozó királyi várispánság élén álló megyésispánhoz. Másrészt viszont a vármegyei csapat magába foglalta a vármegyében élő és katonáskodásra kötelezett, de a királyi várszervezettől független hadakozókat is (a megyésispán személyes kíséretét, a különböző királyi népek hadakozó elemeit, s mindenekelőtt a közsabadokat), akikre, éppen a várszervezettől való függetlenségük miatt, a hadnagy katonai igazgatási hatásköre nyilvánvalóan nem terjedhetett ki, s közvetlenül a megyésispán alá tartoztak. Ez a gondolatmenet a királyi vármegyével szimbiózisban nem lévő, Szolgagyőr-típusú várispánságokra vonatkozóan természetesen nem áll meg. Annak magyarázataként, hogy ezekben a várszervezetekben is találkozunk a hadnagy tisztségével, felhozható a vármegyei háttérre támaszkodó várispánságok példájának hatása, valamint szerepet játszhatott a hadnagy tisztségnek az ilyen várispánságokban való megjelenésében az is, hogy a hadnagy alkalomszerűen helyettesíthette a távollévő ispánt.

A királyi vármegye haderejének szervezeti rendjét a birtokos közsabadoknak királyi szerviensként a vagyontalan közsabadoktól való elkülönülése jelentős mértékben megbontotta. A királyi szerviensek jogállásának egyik központi eleme — mint fentebb rámutattunk — a királyi zászló alatti hadakozás volt. Ez pedig nem jelentett kevesebbet, mint az addig a vármegye csapatához tartozó jelentős létszámú katonáskodó rétegnek a vármegyei csapat szervezetéből való kiválását.³³

A kiválás, s ez ismételten hangsúlyozandó, a vármegyei csapat szervezetéből történő kiválást jelentett, s nem következik ebből feltétlenül annak feltételezése, hogy érvényesült a hadba vonulás gyakorlati kivitelezésekor is. Alig-alig tűnik valószínűnek, hogy egy hadba hívó parancs kézhezvétele után a vármegyei csapathoz tartozók, illetve a királyi zászló alatt hadakozók külön-külön gyülekeztek, rendeződtek és indultak volna útnak.³⁴ A királyi szerviensek hadba vonulása minden bizonnyal továbbra is a megyei csapattal együttesen történt, azonban személyük felett — a királyi zászló alatti hadakozás kiváltsága következtében — nem, vagy csak külön királyi felhatalmazásra érvényesülhetett a megyésispán egyébként katonai ügyekre is kiterjedő joghatósága. A változás lényege voltaképpen abban állt, hogy a királyi szerviensi jogokat élvező egykori közsabad előtt megnyílt a választás lehetősége: továbbra is a vármegyei csapattal együtt, de annak szervezetétől elkülönülve vonul-e hadba, avagy más kapcsolatrendszerek alapján tesz eleget

³² *Kristó* 1988. 183–184. o.

³³ Vö. *Bolla* 1983. 64. o.

³⁴ Vö. *Fügedi* 1986. 101–102. o.

hadkötelezettségének. A választás lehetőségének konkrét példajaként a Somogy megyében tekintélyes birtokokkal rendelkező, de a világi előkelők közé nem tartozó Bó nembéli Izsép és fia, János esetét említhetjük. Apa és fia nem a László somogyi ispán vezette, a muhi csatából végül is elkéső Somogy megyei csapattal indult a tatárok ellen, hanem — mivel Izsép maga Kálmán szlavóniai herceg pohárnokmestere volt — IV. Béla öccsének oldalán. A herceg csapatában mindketten részt vettek a muhi ütközetben, s Izsép ott is lelte halálát.³⁵ Az a jól ismert tény, hogy a familiaritás milyen viharos gyorsasággal terjedt el éppen a tatárjárás körüli évtizedekben, arra utal, hogy az említett Izséphez hasonlóan a királyi szerviensek jelentős része köthette sorsát valamely világi vagy egyházi méltóság familiárisi szolgálatához. A királyi vármegye csapatából nem csak szervezetileg, de ténylegesen is kiváló királyi szerviensek miatt érzékelhetően csökkenhetett egy-egy vármegyei csapat létszáma.

Történetírásunk a XIII. század első harmadában folytatott tömeges birtokeladományozási politika káros hatásainak különösen nagy jelentőséget tulajdonított a tatárjárás során elszenvedett súlyos katonai kudarchoz vezető jelenségek számbavételekor. Alátámasztani látszik ezt a vélekedést az események egyik fő forrásának, Rogerius *Siralmas énekének* egyik passzusa is. A kérdéses szöveg úgy szól, hogy IV. Béla elődei eladományozták „a vármegyékhez tartozó birtokokat, falvakat és fekvőségeket, aminek következtében az ispánok nem rendelkeztek emberekkel, és amikor kivonultak, a vármegyék jogainak megnyirbálása következtében egyszerű vitézeknek gondolhatták őket” [ti. a megyésispánokat].³⁶ A forráshely értelmezésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a finom különbségtételt, amellyel Rogerius a szöveg megfogalmazásakor élt. Egyfelől ugyanis az eladományozásokkal magyarázza azt, hogy az ispánok „nem rendelkeztek emberekkel”, s ezt valóban joggal tarthatjuk a XIII. század első harmadában tetőző és a királyi várszervezetet sem kímélő birtokeladományozási hullámra történő utalásnak. Másfelől viszont egy más indokkal, a „vármegyék jogainak megnyirbálásával” magyarázza a serevezér megyésispán jelentőségének csökkenését. Ez utóbbi megfogalmazást nem a királyi várszervezet földjeinek és népeinek eladományozására, hanem a királyi szervienseknek a vármegyei csapatokból történt szervezeti kiválására vonatkoztatjuk. Rogerius, úgy véljük, a királyi vármegyében, illetve a királyi várszervezetben (mely fogalmakat természetesen nem különböztette meg egymástól) egyidejűleg lezajlott folyamatokat állította egymás mellé idézett mondatában.

Álláspontunk alátámasztására az alábbi érveket hívjuk segítségül. Mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell, hogy a tatárjárást megelőző tömeges eladományozások a királyi várispánságok alárendeltjei közül a várnépeket, illetve az ő földjeiket érintette. A várnépek a XIII. század első felében, ebben történetírásunk egyöntetű álláspontra helyezkedik, nem elsősorban katonáskodással, hanem termeléssel, vagy egyéb szolgáltatásokkal

³⁵ A somogyi haderőre lásd: Rogerius, c. 29. (SRH II. 571. o.). Izsép és fia, János szereplésére lásd: 1286: HO III. 14. o.; *Szűcs* 1984. 383–384. o.

³⁶ Rogerius, c. 10.: possessiones, villas et predia ad comitatus pertinencia in perpetuum contulerant, ex quo viros comites non habebant et, cum incedebant, simplices milites propter diminutionem comitatum putabantur (SRH II. 588. o.). Az idézett magyar szöveg Horváth János fordítása, lásd: TjE 118. o.

tartoztak a várnak. Magánúri függésbe kerülésük így nem járt közvetlen következményekkel a várszervezet katonai teljesítőképességére. Annál kedvezőtlenebbül befolyásolta a megyésispánok jövedelmi viszonyait, hiszen köztudomású, hogy az ispánok részesedtek a királyi vármegye — valamint a királyi várispánság — népei által fizetett adók jövedelméből, mely a várszervezet alá rendelt népek csökkenésével arányban szintén megcsappant. A magánúri függésbe került várnépek esetében — ha az adományos rendelkezett bíraskodási kiváltságokkal — elesett az ispán az ítélkezésből származó jövedelmektől, továbbá olyan egyéb bevételektől, mint amilyen például a várnépbeli halálát követően az ispánnak járó „örökösödési illeték”.³⁷ A tömeges eladományozások elsősorban a megyésispáni méltóság gazdasági alapját ingatták meg, mert, amint azt Rogerius nem mulasztja el megemlíteni, az ispánoknak „a vármegyéből származott a pompájuk, gazdagságuk, birtokuk, hatalmuk, felségük és erősségük”.³⁸ Amennyiben tehát az ispánok „nem rendelkeztek emberekkel”, akkor adózókkal, s nem katonáskodókkal nem rendelkeztek.

A királyi várszervezet elsődleges hadakozóit, a várjobbágyokat a várföldek magyarányú eladományozása kevéssé érintette.³⁹ Ebből következően a vármegyei csapatoknak a királyi várszervezet által kiállított része sem szenvedhetett el olyan mértékű létszámcsökkenést, amely indokolná Rogeriusnak az ispánokat az egyszerű vitézekhez hasonlító véleményét. A megyésispán által vezetett megyei csapat létszámának Rogerius szövegéből egyértelműen megállapítható létszámcsökkenésére a királyi szervienseknek a megyésispán katonai joghatósága alól, illetve a vármegyei csapat szervezeti kereteiből való kiválasztása — „a vármegye jogainak megnyirbálása” — adhat magyarázatot.⁴⁰

Összegezve vizsgálatunk eddigi eredményeit arra a megállapításra juthatunk, hogy a XIII. század első felében bekövetkezett gazdasági és társadalmi átalakulások nem érintették közvetlenül a királyi várszervezet katonai teljesítőképességének mértékét. A várnépek földjeinek és személynek tömeges eladományozása tagadhatatlanul megalapozta a királyi várszervezet felbomlásának később be is következő folyamatát, azonban nem befolyásolta a királyi várszervezet pillanatnyi, 1241. évi erejét. Annál inkább megrendült az a hadszervezési forma, amely a megyei csapatokon alapult. A tatárjárást közvetlenül megelőző időszakban tehát nem — hadtörténeti szempontból még nem — a királyi várszervezet került válságba, hanem az attól határozottan megkülönböztethető és megkülönböztetendő vármegyei csapat intézménye. Ennek megfelelően a tatárjárás során elszenvedett katonai kudarchoz vezető további hadtörténeti okokat is más tényezőkben kell keresnünk.

A tatárjárással foglalkozó szakirodalomban viszonylag kis teret kapott annak hangsúlyozása, hogy a tatárjárás olyan próba elé állította az Árpád-kori magyar hadszervezetet és annak irányítóit, mint addig még egy ellenség sem. Korábban ugyanis a magyar

³⁷ Az utóbbira lásd: 1240: HO III. 6. o.

³⁸ Rogerius, c. 10.: ex his comitatibus habebant delicias, divitias et honores, potentiam, altitudinem et munimen (SRH II. 558. o.), magyarul: TjE 117. o.

³⁹ Vö. *Zsoldos* 1990. 8., 10. o. (jelen kötetben: 97., 99. o.).

⁴⁰ A megyei csapatok létszámában tapasztalható csökkenést — eltérő megfontolások alapján — Fügedi Erik is a királyi szerviensek megjelenésével magyarázta: *Fügedi* 1986. 92. o.

hadsereg nem került szembe olyan ellenféllel, amelynek egymástól jelentős távolságra lévő, önálló seregtestei képesek lettek volna összehangoltan tevékenykedni. Márpedig a másfél hónapon belül három különböző irányból Magyarország területére betörő tatár seregek éppen ezt tették. A bekövetkezett események ismeretében megállapítható, hogy a tatár haderő önállóan tevékenykedő seregtestekre bontása a tatár hadvezetés tudatos lépése volt, amely a magyar hadsereg mozgósításának és egyetlen, ütöképes seregbe való egyesítésének megakadályozását célozta. A tatár főssereg március eleji megjelenése az Északkeleti-Kárpátokban és győzelme az ellene küldött nádor felett, mint forrásaink egybehangozán állítják,⁴¹ kiváltotta ugyan IV. Béla reagálását, a teljes magyar haderő összehangolásának elrendelését, ennek megvalósítására azonban már nem kerülhetett sor. A muhi csata előtti események voltaképpen a magyar haderő mozgósításának látványos kudarcát tárják szemünk elé. A magyar hadak mozgósítási rendjének összeomlásában különböző okok játszottak közre, s a csőd csak részben magyarázható a tatárok magyar haderő megosztására irányuló törekvéseivel. Az előre nem látható események közé sorolhatjuk annak a királyi táborhoz igyekvő nagyobb csapatnak az elpusztulását, amelyet Bulcsú csanádi püspök és Barc fia Miklós vezetett, s melyet a Kötöny meggyilkolása után az országból rabolva, pusztítva kivonuló kunok szórtak szét.⁴² Eredetileg a királyhoz akart csatlakozni a Benedek váradi püspök gyűjtötte sereg is, amely azonban ehelyett önállóan ütközetet kezdeményezett az Egert felprédáló tatárokkal, s ennek során — ha hihetünk Rogerius előadásának, egy hadicsel következtében — felmorzsolódott.⁴³ Ezek az események, jóllehet nyilvánvalóan az előzetes tatár haditervektől függetlenül következtek be, következményeiket tekintve mégis azok sikeréhez járultak hozzá. Még a IV. Béla vezette magyar királyi és a Batu által irányított tatár főssereg összecsapása előtt megsemmisült egy harmadik jelentős magyar seregtest; ez azonban a tatár haditerveknek megfelelően. Pósa erdélyi vajda közelebről nem ismert időpontban, de vélhetően április 5-e előtt, megsemmisítő vereséget szenvedett az Erdélyre törő tatár seregektől.⁴⁴ Ilyen előzmények után került sor 1241. április 11-én a muhi csatára.

Korábbi történetírásunkban vita folyt annak megállapítása érdekében, hogy mekkora haderő állt IV. Béla rendelkezésére az ütközet megvívásához.⁴⁵ A legújabban Borosy András hívta fel a figyelmet arra, hogy a csatában korántsem vett részt az ország teljes hadereje.⁴⁶ Az általa számba vett, a muhi csatától különböző okok miatt távol maradt — mint láttuk addig jórészt már megsemmisült — csapatokon (Dénes nádor, Pósa erdélyi vajda, Bulcsú csanádi püspök, Benedek váradi püspök hadereje) kívül további esetek alapján is megállapíthatjuk, hogy IV. Béla megkésített hadba hívó parancsa csak részleges eredményekre vezetett. Így például László somogyi ispán katonasága elkészt a muhi csatá-

⁴¹ Thomas Spalatensis: *Historia Salonitanorum*, c. 36. (Cat. font. III. 2233. o.); Rogerius, c. 16. (SRH II. 561–562. o.).

⁴² Rogerius, c. 26. (SRH II. 567–568. o.).

⁴³ Rogerius, c. 27. (SRH II. 568–569. o.).

⁴⁴ *Annales Frisacenses ad a. 1241.* (Cat. font. I. 131. o.).

⁴⁵ *Pauler* 1899. II. 160. o.; *Ólchváry* 1902. 427. o. (65 ezer fő); *Félegyházi* 1941. 20. o. (40–50 ezer fő); *Zichy* 1934. 16. o. (15 ezer fő).

⁴⁶ MH I. 45. o. Hasonlóan nyilatkozik: *Kristó* 2003a. 120–121. o.

ból. Ez az eset annál is inkább a magyar mozgósítás sikertelenségére hívja fel a figyelmet, mert tudjuk, hogy Kálmán szlavóniai herceg saját katonáit vezetve részt vett a csatában, s tudjuk azt is, hogy Somogy megye az ő kormányzása alatt állt.⁴⁷ Egy oklevél adata szerint Apa fia Mihály bolondóci ispán már a tatár előőrssel vívott rákosi összecsapásban harcolt, ugyanakkor az is bizonyos, hogy az alárendeltségébe tartozó bolondóci várjobbágyoknak legalább egy része nem csatlakozott a király táborhoz, illetve a sereghez, hiszen más forrásból arról értesülhetünk, hogy a bolondóci vár Sőreg falubeli (Gömör m.) várjobbágyai megerősítették birtokukon a Dánoskő nevű hegyet, és ott sok környékbelit megvédelmeztek a tatárjárás alatt.⁴⁸

A sőregi várjobbágyok példája felhívja a figyelmünket arra a kettősségre, ami a tatárjárás katonai eseményeinek egyik jellemző vonása. Ennek egyik eleme a királyi sereg (ebben a vonatkozásban bizvást ide sorolhatjuk az erdélyi vajda seregét is) teljes veresége, másik viszont a viszonylag sikeresnek mondható helyi ellenállás. E kettősség magyarázata éppen a magyar mozgósítás sikertelenségében kereshető. Ennek következtében ugyanis egyfelől a király az ország katonai teljesítőképességéhez mérten szerény létszámú sereget vezetett csupán a Sajóhoz, s így győzelmi esélyei jelentősen megcsappantak. Másfelől a királyi sereghez időben csatlakozni nem tudó, esetleg nem akaró csapatok olyan erőt alkottak, amely képesnek bizonyult részben összehangolt védekezésre, részben pedig egymástól elszigetelt ellenállási góccok kialakítására. Paradox módon tehát a magyar mozgósítás kudarcra hozzájárult ahhoz, hogy a királyi sereg veresége ellenére sem tört meg az ország ellenálló képessége.

Az említett, központiilag szervezett és összehangolt védekezést Geregye nembéli Pál országbíró vezette, aki megszervezte a Duna vonalának védelmét, s ennek köszönhetően a tatárokat sikerült 1242 februárjáig távol tartani a mai Dunántúl területétől.⁴⁹ Seregét alighanem azok a dunántúli hadak alkották, amelyek, a somogyihoz hasonlóan, nem tudtak már csatlakozni a Sajó felé vonuló királyi sereghez. A dunántúli helyi erők ütőképességét jelzi, hogy nemcsak a tatárok dunai átkelését tudták megakadályozni jó ideig, hanem erejükből a Győrt elfoglaló Babenberg Frigyes herceg csapatainak legyőzésére is futotta.⁵⁰

A helyi ellenállás megszervezői között több olyan személyt találunk, akik a muhi csatából való szerencsés megmenekülésüket követően vették át egy-egy település, vagy terület védelmének irányítását. Így az aragóniai Simon ispán Esztergomot védte, az Ákos nembéli Máté fiai közül Detre követte királyát a tengerpartra, míg fivére, Fülöp, Kemlék várát őrizte. Közéjük sorolhatjuk azokat a katonai vezetőket is, akiknek a tatárok elleni harcairól a muhi csatát követően nincs adatunk, azonban jelentős szerepet játszottak a tatárok kivonulását közvetlenül követően, 1242 májusában bekövetkezett osztrák támadás visszaverésében, mint a Szentgyörgyi-ösök, Kozma és Achilles ispán, akik a pozso-

⁴⁷ Rogerius, c. 29. (SRH II. 571. o.); 1243: CD IV/1. 287. o., vö. *Kristó* 1979. 68. o.

⁴⁸ 1244: HO I. 22. o.; 1245: RA II/1. 21. o.

⁴⁹ 1249: ÁÚO VII. 282. o.

⁵⁰ Rogerius, c. 33. (SRH II. 576. o.).

nyi, vagy mint Lőrinc ispán, aki a soproni határokat védte.⁵¹ Hontpázmány nembéli Ivánka fia Andrásról tudjuk, hogy részt vett a muhi csatában, s közvetlenül a tatárjárás után felépítette Túróc várát.⁵² Nem zárható ki annak a lehetősége, hogy — hasonlóan Dánoskőhöz — a turóci építkezésnek is megvolt a maga tatárjárás kori előzménye. Kérdéses, hogy a muhi csatára vagy az északról betörő tatárokkal vívott helyi jelentőségű összecsapásra vonatkozik-e egy oklevélnek azon megjegyzése, hogy Szoboszló fia Bogomér trencsényi ispán „alig menekült meg a gonosz tatár nép karmaiból” (*manus gentis impie Tartarorum vix evaserit*), máris a rábízott trencsényi határokat védelmezte. A muhi csatában való részvétele mellett szóló érvnek tartjuk az oklevél azon megjegyzését, amely szerint Bogomér előbb „hozzátartozóitól és rokonaitól elszakítva” (*privatus parentibus et cognatis*) harcolt a tatárok ellen, ugyanis egy másik forrásból arról értesülünk, hogy utóbb, a trencsényi határok védelmében már sógora (*gener*), Gabriel fia Gabriel is az oldalán küzdött.⁵³

A helyi védelem irányítóinak egy másik csoportja is elkülöníthető forrásaink alapján. Esetükben okleveleink hallgatnak a muhi csatáról, amit — tekintettel arra, hogy az előbbi csoport tagjaira vonatkozóan ezek az érdekek is szerepelnek — aligha magyarázhatunk mással, mint hogy valóban nem vettek részt az ütközetben. Közülük egy bizonyos Folwine Komárom várát erősítette meg, ahol számos környékbeli talált menedékre. A nyitrai *hospesek* a nyitrai vár védelmében tüntették ki magukat, s fegyvereseket adtak a menekülő király kíséretébe. A Pop falubeli Ech Toboly királyi várát védte.⁵⁴

A tatárjárás alatti helyi ellenállás mintegy összegzője az a levél, amelyet bizonyos magyarok intéztek a pápához 1242. február 2-án.⁵⁵ A levél azt a helyzetet tárja elénk, amely a tatároknak a befagyott Dunán való sikeres átkelése után alakult ki. A levélírók felsorolják azokat a megerősített helyeket, amelyek tudomásuk szerint még ellenállnak. Ezek a mai Dunántúl területén Fehérvár, Esztergom, Veszprém, Tihany, Győr, Szentmártonhegy (Pannonhalma), Moson, Sopron, Vasvár, Németújvár, Zala, Léka, míg a Duna túloldalán Pozsony, Nyitra, Komárom, Füle, Abaújvár, valamint „más várak és erődített helyek” (*aliis castris et locis similiter munitis*).⁵⁶ Feltűnő, hogy a név szerint említett helyek többsége királyi várszervezet központja, s csak néhányuk új típusú — nem ispánsági — vár (Németújvár, Léka, Füle) vagy megerősített helynek számító kolostor-épület (Tihany, Pannonhalma, s talán Zalavár). Az ellenálló ispánsági központok sorozatát kiegészíthetjük még Trencsénnel.⁵⁷ Nem kétséges tehát, hogy a helyi védelem centru-

⁵¹ 1243: CD IV/1. 272. o.; 1243: CD IV/1. 287. o.; 1245: CD IV/1. 390. o.; 1256: CD IV/2. 390. o.; 1263: ÁÚO VIII. 50. o.

⁵² 1253: CD IV/2. 206. o., vö. *Fügedi* 1977. 206–207. o.

⁵³ 1244: ÁÚO VII. 174. o.; 1244: RA I/2. 229–230. o., vö. még: 1244: CD IV/1. 343. o.

⁵⁴ 1245: CD VII/3. 26. o.; 1248: CD IV/2. 455. o.; 1249: HO VIII. 54. o.

⁵⁵ A pápai szék ekkor, IV. Celesztin halála után, üresedésben volt. IV. Ince megválasztására csak 1243-ban került sor.

⁵⁶ *Györffy* 1991. 86–87. o. A levél más szempontú elemzése: *Fügedi* 1977. 21–22. o.

⁵⁷ ÁÚO VII. 135. o.

mai a várszervezet központjai voltak.⁵⁸ A jelenséget jószerivel magától értetődőnek tartjuk, hiszen történetírásunk egykorú véleményre, nevezetesen IV. Béla megítélésére alapozott megállapítása szerint az országban, az ispánsági központokat nem számítva, alig-alig volt sikeres ellenállás reményével kecsegtető erődítés, vár.⁵⁹

Egy további adat arra figyelmeztet, hogy más szempontokat is figyelembe kell venni a királyi várszervezet — mint a tatárok ellenében kifejtett helyi ellenállás alapjául szolgáló intézmény — értékelésekor. Egy 1257. évi Zala megyei adat szerint ugyanis bizonyos zalai királyi szerviensek a tatárjárás idején félelmükben a zalai vár kerkei őreinél (*speculatoribus Zaladiensibus de Karka*) kerestek menedéket beállván közjük földjeikkel együtt (*se cum terris suis [...] adiunxissent*). Ezek a királyi szerviensek nem a megerősített várban, hanem magában a várszervezet intézményében látták azt az erőt, mely képes megvédeni őket. A várszervezet tehát nem pusztán a központjaiul szolgáló várak miatt volt alkalmas a helyi ellenállási góccok kialakítására, hanem — a kortársi megítélés szerint — társadalmi és főként katonai szervezettsége miatt is.⁶⁰

A királyi várszervezet népeinek a tatárjárás harcaiban való részvételéről csak meg lehetőségen kis számú forrás alapján alkothatunk képet. Jóllehet a muhi csata résztvevői közül több mint két tucat személyt ismerünk név szerint is, egyetlen várszervezetbeliről sem állíthatjuk minden kétséget kizáróan, hogy ott volt a Sajónál.⁶¹ Forrásainknak ez a hallgatása kétségtelenül magyarázható bizonyos mértékig azzal, hogy a tatárjárás alatt szerzett érdemek jutalmazásakor a király közvetlen környezetéhez tartozók helyzetükből fakadóan előnyt élveztek. Néhány eset azonban jelzi, hogy a világi előkelők-nél jóval kisebb társadalmi presztízzsel rendelkező érdemszerzők tettei sem maradtak viszonzatlanul. Így például egy Wochv nevű pozsonyi polgár (*civis Posoniensis*) jelentős, hat ekényi földadományban részesült 1243-ban a muhi csatában tanúsított vitézségéért és a királynak a menekülése közben tett szolgálataiért.⁶² Mivel az oklevelek hallgatá-

⁵⁸ Ide értendők természetesen azok az ispánsági központok is, amelyek sikertelenül álltak ellen. Várad: Rogerius, c. 34. (SRH II. 576–577. o.); Gyulafehérvár: Rogerius, c. 40. (SRH II. 587–588. o.); Csanád: Rogerius, c. 34. (SRH II. 578–579. o.); Kolozsvár: Annales Frisacenses ad a. 1241. ad a. 1241. (Cat. font. I. 131. o.).

⁵⁹ Vö. *Fügedi* 1977. 22. o.

⁶⁰ 1257: ÁÜO VII. 465. o. Jellemző, hogy a tatárjárást követően a királyi szerviensek már ki akartak válni az örök közül „ne libertati ipsorum aliquid impingatur”.

⁶¹ Két várjobbágy személyével kapcsolatban merül fel annak lehetősége, hogy a muhi csata résztvevői voltak. Egyikük az a Hecsei Mihály, Bars megyében birtokos szolgagyőri várjobbágy, akiről a fiát királyi szervienség fogadó oklevél azt állítja, hogy a tatárokkal folytatott harcban esett el (1268: CD IV/3. 432. o.). Nem állítható bizonyosan, hogy Mihály a Sajó melletti ütközetben, vagy az azt követő menekülés során vesztette életét, ugyanis halála bekövetkezhetett azokban a helyi jelentőségű összecsapásokban is, amelyek következtében a barsi hospesek menekülésre kényszerültek, s amelynek alkalmával privilegiumuk megsérült, vö. ÁÜO VII. 352. o. A másik személy Radiszló (Razlo) fia Pousa trencsényi várjobbágy, akiről Bogomér trencsényi ispán 1242 utánról való oklevele feljegyezte, hogy „in exercitu domini regis mortuus fuisset” (CDES II. 77. o.). Ha esetében hajlanánk is annak megállapítására, hogy Pousa Bogomér ispán kíséretében a muhi csata résztvevője és áldozata volt, azonban az a körülmény, hogy halála bekövetkezhetett az 1242-ben Frigyes osztrák herceg ellen vezetett hadjárat során is, nem teszi lehetővé a kérdés minden kétséget kizáró eldöntését.

⁶² 1243: MES I. 346. o.

sából módszertanilag meglehetősen kétes értékű következtetések lennének csak levonhatók, meg kell elégednünk azzal a feltételezéssel, hogy a királyi várszervezet hadakozói minden bizonnyal képviseltették magukat a Sajó mellett vereséget szenvedett királyi hadban. E feltételezés azért is indokolt, mert a tatárjárás elbeszélő forrásainak legrésztetesebbike, Rogerius műve is egyedül a királyi sereggel kapcsolatban alkalmaz olyan kifejezést, amelyet a királyi várszervezethez kapcsolhatunk. A magyar haderő mozgósításáról szólva Rogerius úgy fogalmaz, hogy IV. Béla elrendelte, hogy „mind a nemesek, mind azok, akiket királyi szervienseknek neveznek, mind a várkatonák, vagyis a fentebb említett várakhoz tartozók, készüljenek fel a hadra”.⁶³ Az idézett szöveg várszervezetre való utalása nyilvánvaló, annál inkább magyarázatra szorul azonban a „*castrenses et pertinentes ad castra*” kifejezés. Abban az esetben ugyanis, ha Rogerius terminológiáját a XIII. századi magyar okleveles gyakorlat várszervezetbeliekre vonatkozó szóhasználatának alkalmazása alapján értelmeznénk — ahol is a *castrensis* várnépbelit, a *jobagio castris* pedig várjobbágyot jelöl —, arra az alig valószínű következtetésre kellene jutnunk, hogy a király csak a várnépbeliek hadba vonulását rendelte el, míg a várjobbágyokról, akik pedig kifejezetten a királyi várszervezet katonáskodói közé tartoztak, nem intézkedett. Rogerius egész művének terminológiai áttekintése alapján azonban nyilvánvalóvá válik, hogy a szerző korántsem törekedett a sokszínű XIII. századi magyar társadalom egyes rétegeinek pontos terminológián alapuló elkülönítésére: nem alkalmazta a kornak a jogállásokat is tükröző, s így a modern történetírás által társadalomtörténetileg is értékelhető, speciális kifejezéseit, hanem — választott műfajának megfelelően — általános, irodalmi jellegű terminusokkal élt. Bármely rendű vagy rangú „katona” számára *miles*⁶⁴ volt épp úgy, mint ahogy a „hadsereg, csapat” is *militia* vagy *exercitus*.⁶⁵ Ez a sajátosság arra bátorít, hogy a Rogeriusnál szereplő „*castrenses et pertinentes ad castra*” kifejezést széles körű, a várjobbágyokat és a hadakozó várnépbelieket egyaránt magába foglaló megfogalmazásnak tartsuk, amelynek két eleme (*castrenses*, illetve *pertinentes ad castra*) egymást tautologikusan magyarázza, de nem kiegészíti.⁶⁶ Rogerius szövegére támaszkodva tehát nem lehet arra következtetni, hogy a várjobbágyok általában nem jelentek meg a királyi seregben és nem vettek részt a muhi csatában.

Némileg más a helyzet az okleveles anyagból kihüvelyezhető adatokkal. Az a kevés információ ugyanis, amellyel a várszervezetbelieknek a tatárjárás harcaiban való részvé-

⁶³ Rogerius, c. 14.: tam nobiles, quam qui servientes regis dicuntur, quam castrenses et pertinentes ad castra superius nominate se ad exercitum prepararent (SRH II. 560. o.), magyarul: TjE 120. o.

⁶⁴ Lásd pl.: Rogerius, c. 16.: unus de militibus palatini (SRH II. 561. o.); c. 34.: Váradon „multi loricati milites errant” (SRH II. 577. o.); c. 37.: az egresi monostorban „se milites [...] receperant” (SRH II. 582. o.); c. 39.: Esztergom városában „erat [...] populus infinitus et burgenses ditissimi, milites, nobiles et domine” (SRH II. 584. o.) stb.

⁶⁵ Lásd pl.: Rogerius, c. 16.: az egyházi és világi előkelők „aggregate militia” térjenek vissza a királyi táborba (SRH II. 562. o.); c. 27.: Benedek váradi püspök „magno exercitu congregato” támad az Egert kifosztó tatárok ellen (SRH II. 568. o.); c. 29.: László somogyi ispán „cum sua militia” siet a királyi táborba (SRH II. 571. o.).

⁶⁶ A mondottakból következően különösen találónak tartjuk Horváth János magyar fordítását, mely a modern magyar társadalomtörténet által már nem használt „várkatoná” szó alkalmazásával pontosan tükrözi Rogerius e megfogalmazásának értelmezésében rejlő nehézségeket.

telére vonatkozóan rendelkezünk, nem a királyi sereg tevékenységéhez, hanem határozottan a helyi ellenálláshoz kapcsolódik. Említettük már a bolondóci vár Sőreg falubeli várjobbágyait, akik a birtokukon levő Dánoskő nevű hegyet megerősítve, sok királyi népet (*populos nobis* [sc. regi] *subiectos*) megvédelmeztek. A trencsényi vár Wetislou falubeli népei (*homines castri*) Trencsén várát védték csakúgy, mint Premysl és Nosk várjobbágyok. Az utóbbiak Bogomér ispán oldalán részt vettek a trencsényi határok védelmében is. Otrmarus fia András és öt rokona, a nyitrai vár alsójécsbeli várjobbágyai csatlakoztak a menekülő király kíséretéhez, akinek aztán a tengerparton tettek jeles szolgálatokat.⁶⁷

A négy adat legjellemzőbb közös vonása, hogy egyik esetben sem állapítható meg a várszervezetbeliek részvétele a muhi csatában, sőt, ellenkezőleg, minden valószínűség szerint valóban nem vettek részt az ütközetben. Ez a tény mind a négy esetben magyarázatot igényel, ugyanis az említett várispánságához vagy szűkebb pátriájához tartozó személyek királyi seregben való megjelenéséről viszont van tudomásunk. A söregi várjobbágyok annak ellenére sem jelentek meg a királyi táborban, hogy ispánjuk ott tartózkodott.⁶⁸ Erre az esetre kielégítő magyarázatot adhat a körülmény, hogy a tatár előőrs minden bizonnyal elvágta a söregieket a királyi tábortól. A wetislou-iakkal kapcsolatban megoldásként kínálkozik annak feltételezése, hogy eredendően nem hadakozással tartozó várnépek voltak,⁶⁹ így nem szálltak hadba Szoboszló fia Bogomér trencsényi ispán oldalán — akinek részvételét a muhi csatában fentebb valószínűsítettük —, s csak akkor ragadtak fegyvert, amikor az északi tatár sereg április végére tehető betörése miatt rákényszerültek a védekezésre. A hasonló érvek azonban elesnek a nyitrai és a trencsényi várjobbágyok távolmaradásának lehetséges indokai közül. Várjobbágyi státusuk alapján kétségtelen, hogy hivatásos harcosok voltak. A nyitraiak ispánja, Csák nembeli Máté királyi asztalnokmesterként IV. Béla szűkebb környezetéhez tartozott, s így jelenléte a muhi csatában — ha adatokkal nem is igazolható — mindenképpen szerfelett valószínű, annál is inkább, mert a tengerparton már bizonyosan IV. Béla mellett tartózkodott.⁷⁰ Részes-e és — Csák nembeli Máté ispántól eltérően — áldozata volt a muhi csatának Jakab nyitrai püspök is.⁷¹ A trencsényi várjobbágyok érdemeit részletesen taglaló oklevél is hallgat Premysl és Nosk esetleges muhi szerepléséről, jóllehet információi a trencsényi ispántól, Bogomértól származtak.

A nyitrai és a trencsényi várjobbágyok muhi csatától való távolmaradásának okait kutatva némi támpontot szolgáltathat néhány, a közeli Pozsony megyéből származó adat. 1245-ben IV. Béla a pozsonyi vár szállásadó jobbágyfiainak Nyék (*Neku*) nevű földjét adományozta Moch fia Lék (*Leku*) és Csukár (*Chuguer*) fia Péter pozsonyi várjobbágyoknak és rokonságuknak azért, mert azok Pozsonyban saját költségükön tor-

⁶⁷ 1245: RA II/1. 21. o.; 1243: ÁÚO VII. 135. o.; 1259: CDES II. 445. o.; 1258: RA I/3. 362–363. o.

⁶⁸ 1244: HO I. 22. o.

⁶⁹ A kérdés megválaszolását csak megnehezíti a wetislou-iakat illető, megnyugtatóan még nem tisztázott „*homines castri* [...] qui in cabatis servire consueverant” kitétel.

⁷⁰ Csák (I.) Máté személyére összefoglalóan: *Kristó* 1973. 13–15. o.

⁷¹ Rogerius, c. 30. (SRH II. 572. o.).

nyot építettek (*turrim aedificaverunt*) és ígéretet tettek annak őrizetére.⁷² A szakirodalom egyértelműen a tatárjárást követő várépítések közé sorolta be ennek a toronynak a megépültét.⁷³ A magunk részéről nem tartjuk kizárhatónak azt a lehetőséget sem, hogy egy, már a tatárjárás alatt kialakított ideiglenes védőműnek, a tatárjárás utáni végleges kiépítéséről lehet szó. Erre a feltételezésre elegendő alapot biztosítanak azok az adataink, amelyek a tatárjárás ideje alatt végrehajtott ilyen építkezésekre vonatkoznak. Rogerius számol be arról, hogy Váradon a vár „nagy árkokkal és a falakon fatornyokkal volt megerősítve”, ám egy korábban leomlott falszakaszt sebtiben kellett pótolni, s az új fal nem is volt képes ellenállni a tatár kőhajító gépek koncentrált támadásának.⁷⁴ Az esztergomiak is közvetlenül az ostrom előtt erősítették meg városunk védelmét.⁷⁵ Hasonló előkészületekre sor kerülhetett Pozsonyban is. A sietve felépített, s aligha tökéletes — ne feledjük, mind Váradot, mind Esztergom városát bevették a tatárok — védőművek végleges felépítésére Pozsonyban a tatárjárás után kerülhetett sor, s a munkálatok befejezését nyilván alaposan meggyorsította a Pozsonyt 1242 tavaszán ért támadás is.⁷⁶

Akár a tatárjárás alatt, akár közvetlenül az után építették meg az említett pozsonyi várjobbágyok a tornyot, egy további adat az építkezés értelmezésének további jelentőséget ad. 1255-ben a pozsonyi várhoz tartozó karcsai várjobbágyok a pozsonyi vár földjeinek visszaállítására kirendelt bírák, Roland nádor és pozsonyi ispán, valamint Vince nyitrai püspök előtt bemutatták azt a királytól nyert oklevelüket, amely bizonyította, hogy a benne felsorolt karcsaiak, bár nem szerepelnek a pozsonyi várszervezet népeit előszámláló *regestrum regaléban* a várjobbágyok között, mégis a „szent király valódi jobbágyfiai” (*veri filii jobagionum sancti regis*) közé tartoznak. A nádor és a püspök átírva a királyi pátenst a megye várjobbágyai, várnépei és nemesi tanúsága mellett, megerősítették a karcsaiak státusát.⁷⁷ Pontosan egy évvel később, ugyanezek a karcsai várjobbágyok a király elé járulva Roland nádor és Vince püspök oklevelének megerősítéséért folyamodtak, amit meg is szereztek. Igen tanulságos az indoklás, amit IV. Béla oklevele írásba foglalt. E szerint ugyanis a király „megfontolva, hogy a pozsonyi vár tornyainak az oltalmazása, amelynek az őrzésére, miként a szent király többi Pozsony megyei jobbágya is, amazok [ti. a karcsaiak] rendelve vannak, az egész országnak hasznos és szükséges a jelenben és a jövőben is” erősítette meg a karcsaiak státusát.⁷⁸

⁷² CDES II. 126. o. Itt jegyzendő meg, hogy az adományosok leszármazottai a későbbiekben az említett Nyéken, ill. egy másik, Turna nevű birtokukon is erősséget (*castrum*) emeltek, amelyek feltehetően fából készültek, mert 1286-ban a király ellen lázadó Opor felégette azokat (1287: ÁÚO XII. 451. o.).

⁷³ Fügedi 1977. 27–28. o.

⁷⁴ Rogerius, c. 34.: Várad „magnis munitum erat fossatis et turribus ligneis super muros”, viszont „castrum ex una parte dirutum cerneretur, amplo muro illud fecimus reparari”, végül azonban a tatárok „castrum illico circumdantes ex opposite ad murum novum septem machinas posuerunt et die noctuque cum eis emittere lapides quousque novus murus dirutus est ex toto” (SRH II. 577. o.).

⁷⁵ Rogerius, c. 39.: Strigonienses interim se cum fossatis, muris et turribus ligneis fortissime munierant (SRH II. 584. o.).

⁷⁶ Pauler 1899. II. 189. o.; Kristó 2003a. 132. o.

⁷⁷ (1255 e.): CDES II. 326. o.; 1255: CDES II. 354. o.

⁷⁸ 1256: IV. Béla „attendentes, quod custodia turrium castrum Poseniensis, ad quarum conservacionem ipsi, sicut et alii iobagionum sancti regis de comitatu Poseniensi sunt deputati, toti regno sit utile ac

Az idézett királyi nyilatkozat nem kevesebbet állít, mint azt, hogy a várjobbágyok katonai szolgálataikat — legalábbis Pozsony megyében és legalábbis részben — a várispánság központjának, a várnak a védelmével teljesítették, annak megoltalmazására voltak kirendelve. Amennyiben forrásunk nem valamely, az országos gyakorlattól jelentős mértékben eltérő helyi sajátosságot tükröz, s így a benne foglaltak érvényesek az ország valamennyi várispánsága tekintetében is, akkor IV. Béla uralmának második felében a várjobbágyok legalább egy részében kifejezetten várvédő katonákat kell látnunk. Tovább lépve, témánk szempontjából az igazi kérdés valójában az, hogy vajon az 1256. évi oklevélben foglaltak — amennyiben nem kizárólag Pozsony megyében érvényes állapotot rögzítenek — alkalmazhatók-e már a tatárjárás évére is. Kérdéses, hogy vajon nem csupán a tatárjárást követően megindult várépítési, illetve -korszerűsítési hullám által előidézett új jelenség-e a várjobbágyoknak a várszervezet központjának védelmére rendelése.

A felmerülő kérdések minden kétséget kizáró, megnyugtató megválaszolása további hadtörténeti kutatások feladata lehet. A várjobbágyságnak a várispánsági központot védő katonasággént való meghatározása mellett szóló érvként figyelembe kell venni azt, hogy a várjobbágyság volt az Árpád-kori magyar társadalom hivatásos katonáskodó rétegei közül az egyetlen, amelyik közvetlenül a várszervezethez, illetve az azt megtestesítő várhoz tartozott. Az összefüggő területű vármegye hátterével nem rendelkező, Szolgagyőr-típusú várispánságok esetében egyenesen nem is lehettek mások a vár védelmére rendelt katonák. További érvként felmerülhet, hogy a királyi várszervezet tisztségei között ismerünk olyat, amely kifejezetten a várhoz mint a várispánság központjához kapcsolódik: ez a várnagy (*maior castris*). A várnagy feladatai közül a szakirodalom eddig jórészt a vár karbantartását, gondozását emelte ki,⁷⁹ jóllehet kézenfekvő annak feltételezése, hogy a távollévő ispánt a vár védelmének irányításában a várnagy helyettesítse. Nem mond ennek ellent az a kétségtelen tény sem, hogy nincs adatunk a várnagyok katonai szereplésére, hiszen hasonló a helyzet a hadnagyok esetében is, már pedig utóbbi tisztség katonai jellegében aligha lenne indokolt kételkedni. A kérdés vizsgálata során figyelembe veendő, hogy Premysl és Nosk trencsén várjobbágyok — egyebek mellett — kifejezetten a vár megvédésében (*in conservando castro*) tüntették ki magukat.⁸⁰

Ezek a megfontolások lehetővé teszik annak megállapítását, hogy a várjobbágyok egy része már a tatárjárás idején, s alighanem azt megelőzően is, nem vonult hadba a megyéispán vezette vármegyei csapattal, hanem a várnagy irányítása alatt a várban, illetve annak környékén maradván, mintegy biztosította a hadba indulók hátszágát, avagy, ha úgy adódott, a vár védelmét látták el. Újabb adatok vagy szempontok felmerüléséig a muhi csatában részt nem vevő várjobbágyokban részben ilyen, az ispánsági központ védelmére hátrahagyott katonákat kell látnunk. A várszervezet hadakozóinak a tatárjárás harcaiban való részvételéről valló adataink tehát annyiban módosítják a muhi

necessarium in presenti et posterum profuturum, id, quod per dictos fideles nostros iuste et legitime est ordinatum, presentibus confirmamus” (CDES II. 389. o.).

⁷⁹ Györffy 1977. 204. o.; Kristó 1988. 184. o. Borosy András szerint a várnagy „a vár parancsnoka és gondozója” (Borosy 1983a. 20. o.).

⁸⁰ 1259: CDES II. 445. o.

csata előtti magyar mozgósításról fentebb kifejtetteket, hogy a várjobbágyok egy részének távol maradása a Sajó mellett vereséget szenvedett királyi seregtől nem a megkésített és nem kellően hatékony mozgósítás sikertelenségének, hanem a magyar hadszervezet imént vázolt sajátosságának tulajdonítható.

A tatárjárás pusztításainak mértékéről pontos számadást készíteni, a források elégtelen volta miatt, nem képes a történettudomány. Az egyes történétírók között jelentős eltérések mutatkoznak a pusztítások becsült értékeinek tekintetében is: történt kísérlet a tatárjárás által okozott károk teljes eljelentéktelenítésére⁸¹ éppen úgy, mint a pusztulás nagyságának eltúlzására,⁸² míg végül a két előbbi vélemény között elhelyezkedő, mérsékelt álláspont vált elfogadottá, amely szerint a veszteségek, ha egyes esetekben és egyes helyeken súlyosak is voltak, nem bizonyultak helyrehozhatatlannak és kiheverhetetlenek.⁸³ Jóllehet számszerű becslésekre aligha lehet vállalkozni, néhány tendencia mégis meglehetősen biztonsággal megállapítható. Aligha szorul különösebb indoklásra az a megállapítás, hogy a tatárjárás pusztításai nem egyforma mértékben sújtották az ország egészét: míg az Alföld és Erdély területén — mely csaknem egyéves tatár megszállás alá került — igen jelentősek lehettek, a mai Felvidék és Dunántúl, valamint a Drávántúl esetében legfeljebb a tatár seregek útvonalába eső vidékek szenvedhettek számottevő károkat.⁸⁴

Amennyiben a tatárjárás által okozott pusztítások kérdését leszűkítjük pusztán a királyi várszervezetet érintő vonatkozásokra, hasonló nehézségekkel és hasonló tendenciákkal találjuk magunkat szemben. Az ország egész területéről ismerünk olyan, a várszervezethez tartozó településeket, illetve birtokokat, amelyek a tatárjárás során váltak néptelenné. Abaújban Kércsről (*Kerch*), Biharban a szabolcsi várhoz tartozó Horongról, Mosonban Inséről, Pozsonyban a vár erdőóvóinak egy földjéről, Győrben Hecsenek (*Heche*) a szolgagyőri vár alá tartozó két ekényi részéről, Valkóban Szerkény (*Zerken*), Csenedj (*Chendey*) és Málé (*Maley*) nevű földekről, Zemplénben Kengyeltelekiről (*Kengeltelequi*) állítják forrásaink, hogy a tatárjárás óta „üres és lakóitól elhagyott” (*vacua et habitatoribus destituta*) várföldek.⁸⁵ Mivel ezek az említések igen későiek, az 1262–1288 közötti időkből valók, jó okkal feltételezhető, hogy a pusztán maradt várföldek fenti sorozata csak azokat a várföldeket foglalja magába — s nyilván nem hiánytalanul —, amelyek a tatárjárás során véglegesen elnéptelenedtek. Jóval magasabb lehetett azoknak a várszervezethez tartozó lakott helyeknek a száma, amelyek csak részlegesen pusztultak el, vagy elmenekült lakói a tatárok elvonulása után visszatértek lakhelyükre.⁸⁶

⁸¹ Zichy 1934.

⁸² Györffy 1987–1998. I. 205., 497., 700–702., 841. o.

⁸³ Szabó 1966. 174–180. o.

⁸⁴ MT I/2. 1438. o. (a vonatkozó rész Kristó Gyula munkája).

⁸⁵ 1262: CD IV/3. 77. o.; (1266–1269 k.): CD VI/2. 390. o.; 1268: UB I. 346. o.; 1288: ÁÚO IV. 310. o.; 1282: ÁÚO IV. 237. o.; 1264: HO VI. 124. o.; 1271: ÁÚO VIII. 342. o.

⁸⁶ Jellemző e tekintetben, hogy IV. László 1288. évi oklevele a pozsonyi vár elpusztult birtokát mint „a tempore [...] introitus antiquorum Tartarorum hactenus desertam, vacuum et suis habitatoribus destitutam” jellemzi, megkülönböztetve ezzel az 1241–1242. évi tatárjárást az 1285-ben visszavert tatár betöréstől.

A tatárjárás következtében véglegesen elnéptelenedett várföldek esetében sem állítható bizonyosan, hogy egykori lakóik áldozatul estek a harcoknak, hiszen — mint Szabó István arra figyelmeztetett⁸⁷ — nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy elmenekülve sikerült életben maradniuk, de valamilyen, pontosan nem ismert oknál fogva nem tértek vissza korábbi otthonukba. Alig egy-két esetben ismerjük a várszervezethez tartozó lakosság sorsát. A Nyitra megyei Udvarnokon négy várnépbeli háznép (*mansio*) maradt életben, a többieket a tatárok megölték.⁸⁸ Nógrádban Zellő (*Zelevu*) és Rendő (*Rendwey*) lakói valamennyien áldozatul estek.⁸⁹ Bizonytalán a tatárjárás során halt meg az az Ekusyoachim nevű szabolcsi várjobbágy is, akinek üresen álló földjére — az említettnek ugyanis nem voltak örökösei — a tatárjárás után Sándor ispán fiai tették rá a kezüket minden királyi adomány nélkül.⁹⁰ Kérdéses, hogy a Csongrád megyében említett, a tatárok által megölt Csupor (*Chupur*) nembeliek a csongrádi várispánsághoz tartoztak-e.⁹¹

Nem csupán egyes településeket, várszervezethez tartozó birtokokat pusztítottak el a tatárok, hanem egy egész várispánságot is. Történetírásunk állásfoglalása szerint a Felső-Tisza vidékétől a Kárpátokig terjedő, és éppen a tatár főserég útjába eső Borsova vármegye — melynek területén az azonos nevű várispánság működött — a tatárjárás következtében akkora veszteségeket szenvedett el, hogy helyreállítására már nem volt mód. Területe részben a szomszédos megyékbe, részben az újonnan kialakuló Bereg vármegye (korábban beregi erdőispánság) területébe olvadt be.⁹²

A tatárjárás királyi várszervezetre gyakorolt hatása nem korlátozható csupán az elnéptelenedő várföldek kérdésére. Az 1241 tavaszán bekövetkezett támadás egy további ponton beavatkozott a királyi várszervezet történetébe: megakasztotta azt az át-, illetve újjászervezési folyamatot, amelyet IV. Béla még a tatárjárás előtt megkezdett, s amely szervesen kapcsolódott a király úgynevezett birtokrestaurációs politikájához.⁹³ Történetírásunk már felfigyelt arra a jelenségre, hogy a birtokvisszavételi politika 1239. évi befejezése után IV. Béla hozzákezdett az udvar-, illetve várszervezet népei helyzetének rendezéséhez.⁹⁴ A király több oklevelében is kifejtette, hogy „egynémely elődei idejében” (*quorundam antecessorum nostrorum temporibus*) zavarok következtek be a királyi várszervezet életében, így például a várszervezethez tartozó népek szolgáltatásait vagy státusügyeit illetően.⁹⁵ 1240 áprilisában rendezte és foglalta írásba IV. Béla a győri vár jog-

⁸⁷ Szabó 1966. 179. o.

⁸⁸ 1247: ÁÚO VII. 225. o.

⁸⁹ (1244–1245 k.): CDES II. 107. o.

⁹⁰ 1266: ÁÚO VII. 146. o.

⁹¹ 1247: *Reizner* 1899–1900. IV. 3. o. A várszervezethez tartozásuk mellett szólhat, hogy birtokukat — egy halászóhelyet — a csongrádi várhoz tartozó lakatlan Tápéval együtt adományozta el a király, továbbá a halászóhelyeknek a várszervezetre utaló neve (Warthow), ez utóbbi érvet bizonytalanná teszi azonban, hogy nem zárható ki annak lehetősége, hogy a várszervezettől független Csupor nembeliek más címen (királyi adomány, csere stb.) is hozzájuthattak a halászóhelyhez.

⁹² *Györffy* 1987–1998. I. 520–523. o.; *Kristó* 1988. 421–425. o.

⁹³ Vö. *Rákos* 1974. 20–21. o.

⁹⁴ Legújabbban: MT I/2. 1979. o. (a vonatkozó rész Kristó Gyula munkája).

⁹⁵ Lásd IV. Béla két 1240. évi oklevelének egymással helyenként szó szerint is megegyező sorait: HO III. 5. o. és CDES II. 51. o.

hatósága alá tartozó Ság, Nyúl, Tarján és Écs falubeli szőlőműves várnépbeliek kötelezettségeit és jogait, majd néhány hónappal később, szeptemberben, a barsi *suburbium*ban lakó *hospesek* szabadságait állapította meg.⁹⁶ Pozsony megyében az előkelő „szent király régi és valódi jobbágysai” (*antiqui et veri iobagiones sancti regis*) névvel illetett két várjobbágy-nemzetség, az Etre (*Ethuruh*) és a Magyar (*Mogor*) *mansiõ*inak összeírására került sor. Bár ez utóbbi intézkedésnek az emléke az érintettek számára kiadott oklevél formájában maradt ránk,⁹⁷ mégis bizonyos, hogy a kérdéses összeírás nem egyedül a két említett rokonság státuszának rendezésére irányult. Erre utalnak a különböző várakkal kapcsolatos jegyzékekre, regesztrumokra vonatkozó adataink.

A tatárjárás után IV. Béla, ha megváltozott céllal is, folytatta a birtokjogi vizsgálatokat.⁹⁸ Ezek során Pozsony megyében többször is hivatkoznak a király regesztrumára. Egy 1253-ban lefolytatott birtokperben a várföld jogtalan elfoglalásával vádolt egykori pozsonyi hirdetőnagynak (*maior preconum*) úgy sikerült megvédenie tulajdonjogát a szintén a várszervezetbeliek közül kikerülő vádlóival szemben, hogy bemutatta királyi adománylevelét, valamint amikor igazolódott, hogy korábban, „amikor a pozsonyi vártól elidegenített más földeket Béla király úr regesztruma által a pozsonyi várnak visszaállították” (*cum alie terre a castro Posoniensi alienate per registrum domini Bele [...] regis [...] castro Posoniense fuissent restitute*), akkor az eljárást lefolytató nádor és pozsonyi ispán már a hirdetőnagynak ítélte a vitatott földet.⁹⁹ Egy másik, két évvel későbbi adatunk közelebbről is meghatározza a regesztrum tartalmát. A karcsai szent király jobbágyainak más összefüggésben már említett státusügyében Roland nádor és pozsonyi ispán, valamint Vince nyitrai püspök által kiállított oklevél szerint „amikor a király úr az örökadományok visszavonása idején a pozsonyi vár minden jogát és az állapotát személyesen elrendezte és megújította az ehhez a várhoz tartozó összes várjobbágy és bármely más állapotú embernek a nevét királyi regesztrum rendjébe foglalva” (*cum dominus rex tempore revocationis perpetuitatum omnia jura et statum castri Posoniensis ordinasset personaliter et renovasset, nomina omnium iobagionum ac aliorum cuiuscunque condicionis hominum ad id castrum pertinencium in tenorem registri regalis concludendo*), akkor az említett karcsaiak kimaradtak a regesztrumból, noha ők is a szent király jobbágyai közé tartoznak.¹⁰⁰ Az ebben az oklevélben említett regesztrum szolgálhatott alapul az Etre és a Magyar nembeli pozsonyi várjobbágyok 1240. évi oklevelének kiállításához is.¹⁰¹ A pozsonyihoz hasonló regesztrumokról más vármegyék esetében is tudomásunk van.

⁹⁶ 1240: HO III. 5–7. o.; 1240: CDES II. 56–57. o. Mindkét intézkedéssel kapcsolatban felemlíthetők néhány évvel korábbi párhuzamok. A barsi eset beilleik a különböző hospes-közösségek kiváltságolásának már az 1230-as években megindult sorozatába, míg a Győr megyei szőlőművesekéhez — a kötelezettségek megszabott rendjének rögzítése tekintetében — társítható a bélakúti apátságnak juttatott várnépfallak szolgáltatásainak megállapítása, vö. 1237: ÁÚO VII. 29. o.

⁹⁷ 1240: CDES II. 51. o.

⁹⁸ Rákos 1974. 21–27. o.

⁹⁹ 1253: ÁÚO VII. 358. o.

¹⁰⁰ 1250: CDES II. 354. o.

¹⁰¹ 1240: CDES II. 51. o. Az oklevél közvetetten utal is az összeírásra: „eorum nomina et numerum, qui antique et veri iobagiones sancti Regis inventi fuerant [...] placuit designare”.

Nógrádban 1254-ben IV. Béla megerősített egy bizonyos Andrást a korábban neki adományozott Szerdahely egykori nógrádi várföld birtokában azon határok között, amelyek a királyi regesztrumban (*in nostro regestro*) megtalálhatók.¹⁰² 1272-ben pedig Gutkeled nembéli Csépan fiai, Lőrinc és Mihály adták elő V. Istvánnak, hogy még apja, IV. Béla idejében Roland nádor, akit a király a „várak jogainak visszaállítására” (*pro renovandis iuribus castrorum*) rendelt ki bírónak, Feketenép nevű birtokukat „a szerémi vár jogának címén belefoglaltatta és bejegyeztette a regesztrumba” (*nomine iuris castris Sirmiensis [...] fecisset impediri et annotari in registro*). Az V. István koronázása után a szerémi vár jogtalanul elfoglalt földjeinek visszavételére kiküldött Pál pécsi prépost erre a regesztrumra hivatkozva (*regestri pretextu*) a birtokot ténylegesen is vissza akarta csatoltatni a várhoz.¹⁰³ Ezek az adatok kétségtelenné teszik, hogy IV. Béla király a királyi várszervezet népeinek és földjeinek rendezésére irányuló akciói együtt jártak egy-egy várispánság pillanatnyi állapotának írásba foglalásával.¹⁰⁴ A regesztrumok közül a pozsonyiról valószínűsíthető, hogy már a tatárjárás előtt elkészülhetett: erre utal, hogy már az idézett 1240. évi oklevélben említik egy, az előkelő várjobbágyokat összeíró jegyzék elkészítésének szándékát, valamint, hogy az 1255. évi oklevél szerint a pozsonyi összeírás elkészítésére az „örökadományok visszavonásának idején” (*tempore revocationis perpetuitatum*) került sor, amely megfogalmazás egyértelműen a tatárjárást megelőző időre helyezi a regesztrum keletkezésének idejét. A nógrádi jegyzék keletkezésének megállapításához nincs támpontunk, míg a szerémi — Rátót nembéli Roland nádorként való említése miatt — bizonyítva a tatárjárás utáni várföld-vizsgálatokhoz kapcsolható.

A várszervezet rendezésének folyamatát megakasztó tatárjárás alaposan meglazíthatta a várszervezetet összetartó kötelekeket. Maga IV. Béla is felemlíti a királyi váraknak a tatár támadás által megzavart állapotát.¹⁰⁵ A tényleges veszteségeken kívül jócskán akadhattak, akik a várszervezettől való függetlenedésre használták fel a zűrzavaros állapotokat. Az sem mehetett ritkaságszámba, hogy a valamilyen oknál fogva üresen álló várföldet egy-egy élelmes szomszéd a maga birtokaihoz csatolt.

A tatárjárás viharának elültével IV. Béla folytatta a birtok- és tulajdonjogok egész országra kiterjedő vizsgálatát. Az 1248 és 1258 között lefolytatott birtokvizsgálatok fő célja — noha a tatárjárás előtti hasonló akciókkal ellentétben már nem korlátozódott kizárólag a királyi javak visszavételére, hanem minden birtokos elbitorolt tulajdonának visszaállítására irányult¹⁰⁶ — a várszervezet restaurálása volt. Szemben IV. Béla tatárjárás előtt követett belpolitikájával, mely a III. Béla-kori állapotokhoz való teljes visszatérést

¹⁰² 1254: CD IV/2. 234. o.

¹⁰³ 1272: CD VI/2. 393–394. o.

¹⁰⁴ Ezekre a regesztrumokra lásd: *Szentpétery* 1930. 92–93. o. A várszervezettel kapcsolatos különböző jegyzékek már a XI. században is készültek, vö. Sancti Ladislai decretorum liber tertius, c. 2. és Colomanni regis decretorum liber primus, c. 79. (*Závodszy* 1904. 173–174., 193. o.).

¹⁰⁵ 1256: statum castrorum nostrorum in regno nostro existencium per hostilem Thartarorum introitum confusum pariter et turbatum (ÁÚO II. 271. o.).

¹⁰⁶ *Rákos* 1974. 21–22. o.

hirdette,¹⁰⁷ s a várszervezet ügyét kimondatlanul is mennyiségi kérdésre egyszerűsítette, a várszervezet restaurálásának a tatárjárás után alkalmazott módja inkább a minőséget tartotta szem előtt. A IV. Béla birtokpolitikájában bekövetkezett változás véget vetett annak a kísérletnek, amely erőszakos úton kívánta helyreállítani, illetve konzerválni a királyi várszervezet XII. századi állapotát, s amely kísérlet, ellentétes lévén a társadalmi fejlődés tendenciáival, szükségszerűen szembeállította az uralkodót a társadalom jelentős, politikai akaratnyilvánításra képes részével. Az új politika lényege abban ragadható meg, hogy a király a maga sajátos eszközeivel igyekezett elősegíteni a királyi várszervezet népei a központi hatalom számára legértékesebbnek tartott részének, a birtokos várjobbágyoknak a beilleszkedését az ország megváltozó birtokstruktúrája által meghatározott, újonnan formálódó társadalmi keretekbe. Ennek, s nem Béla valamiféle következetlenségének tudható be, hogy a király minden ózdkodás nélkül mondott le az egyes várak lakatlan — s így a várszervezet számára hasznot nem hozó — birtokairól, s adományozta el híveinek, miközben — különösen a várjobbágyok esetében — a lakott vár-földek birtokosait a királyi birtokpolitika által nyújtható védelemben részesítette.¹⁰⁸ Az így kialakult helyzetre maradéktalanul jellemző az az adománya, amelyet Márton fiainak, Istvánnak és Mikének, honti várjobbágyoknak tett, akik hasznossá tették magukat „várunk jogainak megőrzése és azoknak, amelyeket elidegenített a vártól, a visszaállítás érdekében” (*pro iuribus castri nostri conservandis et pro his, que sunt de castro alienata, revocandis*), nekik adományozva a honti vár Százd nevű földjét.¹⁰⁹

A királyi várszervezet tatárjárást követő történetének tanúsága alapján a várszervezet működőképességének helyreállítása sikeresnek mondható. Az 1242 utáni évek magyar külpolitikai és katonai aktivitása jelzi, hogy az ország erejét a tatárjárás következményei nem gyengítették meg jelentősen.¹¹⁰ Annak a politikának a helyességét, amelyet IV. Béla a tatárjárás után a királyi várszervezettel kapcsolatban folytatott, a XIII. század második fele hadtörténetének több eseménye is igazolja. A királyi várszervezet hadakozóit ott találjuk a korszak számos hadjáratának résztvevői között.¹¹¹ Különösen az 1273. év katonai eseményei kapcsán ránk maradt adatok tanulságosak.

Az 1273. év a Babenberg-örökség birtoklásáért vívott, hosszú évtizedeken átívelő harc egy eseményekben gazdag állomása volt.¹¹² Februárban magyar csapatok törtek be Stájerországba és Karintiába, illetve Ausztriába és Morvaországba. Ennek megtorlásaként ápri-

¹⁰⁷ Lásd pl.: 1237: regnum nostrum in eum statum, in quo fuerat tempore felicitis memorie Bele regis antecessoris nostri reducendo (MES I. 322. o.).

¹⁰⁸ Lásd: *Zsoldos* 1990. 5–13. o. (jelen kötetben: 93–103. o.).

¹⁰⁹ 1261: HO VIII. 81–82. o.

¹¹⁰ *Bertényi* 1978. 241–249. o.

¹¹¹ 1247: MNL OL DL 86 580.; 1258: RA I/3. 362. o.; 1259: HO VI. 97. o.; 1268: CD IV/3. 342. o.; 1266: HO VI. 142. o.; 1267: CD IV/3. 413. o.; 1268: UB I. 347. o.; Csáky Okl. I. 10. o.; 1281: HO VIII. 210. o.; Hazai okl. 90. o. (az oklevél kétes hitelű, lásd: RA 3114. sz.); Palásthyak I. 12. o.; 1282: ÁÚO IX. 330. o.; 1284: Hazai okl. 96. o.; 1285: ÁÚO XI. 276. o.; 1287: CD V/3. 345. o.; ÁÚO IX. 451. o.; ÁÚO IX. 177. o.; 1298: ÁÚO XII. 619. o. srtb.

¹¹² Az év eseménytörténetét előadja: *Szabó* 1866. 11–16. o.; *Pauler* 1899. II. 306–314. o.; *Kristó* 2003a. 141–142. o.

lisban osztrák és morva hadak hatoltak be Magyarország területére, elfoglalták többek között Győrt, Szombathelyet, Nyitrát, felégették Kőszeget. Nyitra védői között ott volt Roland ispán nyitrai várjobbágy.¹¹³ A támadásnak sikerrel ellenálló Németújvár védelmében esett el Salamon, Káld faluból való vasvári várjobbágy.¹¹⁴ A kora nyáron Győrt visszafoglaló magyar seregben több mint féltucatnyi vár képviselőiről van biztos tudomásunk. Jelen voltak szolgagyőri hadakozó várnépek, két vasvári (söjtöri és gencsi) várjobbágy-rokonság, soproni, abaúji, nógrádi, veszprémi és borsodi várjobbágyok.¹¹⁵ Győr visszafoglalását követően, a magyarországi hadjáratra készülődő II. Ottokár cseh király Laa-i táborát szétugrasztó magyar seregben harcolnak az abaúji vár Horvátiból való várjobbágyfiúi, gömöri öt *pondust* fizető jobbágyfiúk, továbbá a pozsonyi vár olgyai várjobbágyai.¹¹⁶ Kérdéses, hogy az a „cseh királlyal vívott Morva melletti ütközet” (*in conflictu, quem iuxta Moraviam cum rege Boemorum habuimus*), ahol gömöri és borsodi várjobbágyok tüntették ki magukat, azonos-e a Laa-i rajtaütéssel.¹¹⁷ Az olgyai várjobbágyok Detrekő felmentésében is részt vettek.¹¹⁸

Adataink messzemenően bizonyítják, hogy a királyi várszervezet hadakozói még a XIII. század utolsó harmadában is szerves részét alkották az országos haderőnek. A harcokban nem csak a hadműveletek által közvetlenül érintett területek (Nyitra, Vas, Sopron, Veszprém, Pozsony, valamint az ide sorolható Szolgagyőr),¹¹⁹ hanem az ország távolabb fekvő várainak (Abaúj, Nógrád, Borsod, Gömör) hadakozói is részt vettek. Figyelemre méltó, hogy a harcokban részt vevő várszervezetiek közül csupán a Pozsony megyei olgyai várjobbágyokról feltételezhető, hogy nem pusztán várjobbágyi státusuk alapján jelentek meg a hadban. Ők ugyanis Hontpázmány nembéli Tamás szlavóniai bán familiárisai (*familiares milites*) is voltak.¹²⁰ A többiek esetében nincs okunk kételkedni abban, hogy hadba vonulásuk a hagyományos rend szerint, a várszervezet hadakozói közé tartozásuk alapján történt. További említést érdemlő körülmény, hogy az 1273-ban harcoló várszervezetbeliek többségéről megállapítható: részt vettek az 1273 előtti hadjáratokban is. Az 1273. évi szereplésük tehát nem valamiféle kivételes jelenség: az ország rendszeresen hadba vonuló fegyveresei közé tartoztak. Több esetben az 1273-ban szerzett érdemek

¹¹³ 1275: RA II/2–3. 125. o.

¹¹⁴ 1273: UB II. 38–39. o.

¹¹⁵ CD VIII/2. 73–75. o.; UB II. 37–38., 42–43., 63–64. o.; 1274: MNL OL DL 65 661. o.; HO VI. 199–200. o.; 1275: CD VII/2. 37–39. o.; HO VI. 205–207. o.

¹¹⁶ 1273: RA II/2–3. 63–64. o.; 1274: HO VII. 150–152. o.; 1275: ÁÚO IX. 113–114. o.

¹¹⁷ 1275: HO VII. 158–159. o., valamint 1275: a csata „contra exercitum regis Boemorum iuxta fluvium Morva” (HO VI. 206. o.).

¹¹⁸ 1275: ÁÚO IX. 113–114. o.

¹¹⁹ Tagányi Károly a Győr megyeivel azonosítja az említett Ság falut (*Tagányi* 1882. 393. o.). Győrffy György azonban a Győr megyei Ságot nem sorolja a szolgagyőri vár tartozékai közé (*Győrffy* 1987–1998. II. 567., 622. o.).

¹²⁰ 1275: ÁÚO IX. 113–114. o. Tamás 1275 végétől töltötte be a szlavón báni tisztséget (*Wertner* 1909. 658. o.), korábban pedig — 1275. március 24. és június 4. között kimutathatóan — pozsonyi ispán volt (*Wertner* 1897–1898. 666. o.). Mivel az olgyai várjobbágyokat Tamás familiárisaként említő oklevél 1275. december 10. utánra datálható (RA 2664. sz.), amikor is Tamás már bán volt, nem állapítható meg, hogy a várjobbágyok a hadjárat idején, 1273-ban, is a familiárisai voltak-e már.

ecsetelése előtt csak a szokásos „különböző hadjáratokban” (*in diversis expeditionibus*) tett szolgálatokat emlegetik fel forrásaink,¹²¹ míg más esetekben pontosan megjelölik okleveleink V. István bolgárok vagy csehek elleni hadjáratát, a lázadó kunok elleni hadakozást.¹²² Az 1273-ban lezajlott harcoknak az idézett adatai tehát katonai szempontból működőképes intézménynek mutatják a királyi várszervezetet.¹²³

A vizsgálódásaink eredményeiből leszűrhető tanulságok több részletben is pontosítják, árnyaltabbá teszik, vagy kiegészítik a tatárjárásról szóló ismereteinket. Változatlanul helytállóan bizonyult a korábbi szakirodalom azon megállapítása, amely szerint a tatár támadás olyan időszakban érte az országot, amelyben a korábbi hadszervezet szerkezetének megbomlása és átalakulásának megindulása figyelhető meg. A szervezeti változást kiváltó jelenségek sorában azonban nem a királyi várszervezetet sem kímélő, nagyarányú földadományozások és ezek következményei jelölhetők meg a központi tényezőként, hanem a birtokos közsabadok, a királyi szerviensek kiválása abból az archaikus hadszervezeti keretből, amit történetírásunk „megyei csapat”-nak nevez, s amely nem azonosítható az egy-egy vármegyéhez kapcsolódó várispánság által kiállított katonai kontingenssel. Ennek megfelelően a tatárjárás során elszenvedett katonai vereség sem magyarázható a királyi várszervezet katonai teljesítőképességének eddig feltételezett nagyarányú csökkenésével. Éppen ellenkezőleg, a helyi ellenállásról — forrásaink kis száma és szűkszavúsága ellenére is — megrajzolható kép a királyi várszervezet intézményét működőképesnek mutatja. A tatárjárás megrázkódtatása kétségtelenül veszteségeket, helyenként — mint Borsova példája mutatja — helyrehozhatatlan károkat okozott a királyi várszervezetnek. Minden bizonnyal döntő szerepet játszott az ország keleti felének közel egyéves megszállása és többé-kevésbé módszeres pusztítása annak az aránytalanságnak a fenntartásában, illetve megerősítésében, amely már eleve jellemző volt az egyes várszervezeteknek az ország egész területére kivetített regionális eloszlására.¹²⁴ A királyi várszervezet azonban nem semmisült meg a tatárjárás során. Az egyes várszervezetek megbolydult belső viszonyait IV. Bélának a birtok- és státuskérdések rendezésére tett intézkedései stabilizálták. A tatárjárás annyiban befolyásolta közvetlenül a királyi várszervezet fejlődését, annyiban tekinthető az intézmény történetében jelentős, korszakhatárként is alkalmazható eseménynek, amennyiben a tatárjárás történései és az azokból levont tanulságok IV. Béla korábbi belpolitikájának megváltozásához vezettek. Az új belpolitika ugyanis részint megváltoztatta azokat az elveket, amelyek érvényesítésével az uralkodó restaurálni kívánta a királyi várszervezetet, részint pedig olyan hosszú távú társadalomfejlődési tendenciák előtt nyitott szabad utat, amelyek döntő és közvetlen hatással voltak a királyi várszervezet intézményeinek és népeinek későbbi sorsára. Ez a folyamat azonban messze vezet mind a tatárjárás kérdéskörétől, mind pedig — időben — a XIII. század közepétől.

¹²¹ 1274: ÁÚO IX. 81–82. o.; MNL OL DL 65 661. o.; HO VI. 199–200. o.; 1275: CD VII/2. 37–39. o.; RA II/2–3. 125–126. o.; HO VI. 205–207. o.

¹²² 1273: CD VII/2. 73–75. o.; UB II. 42–43. o.; RA II/2–3. 63–64. o.; 1274: HO VII. 150–152. o.

¹²³ Nem változtat ezen a tagadhatatlan tény sem, hogy az idézett oklevelek — kettő kivételével — nemesítő oklevelek, hiszen az érintettek az 1273. évi hadjáratban még várjobbágyként vettek részt.

¹²⁴ Pesty 1882. 9–11. o.; Molnár 1959. 232. o.

A várjobbágyi birtoklás megítélésének változásai a tatárjárást követő másfél évszázadban

A XI–XII. században a magyarországi birtokstruktúrára mindenekelőtt a királyi birtokok nyomasztó mennyiségi túlsúlya nyomta rá a bélyegét. Ezeknek az arányoknak a megváltozása a XII. század közepétől kezdve indult meg. Az egyre gyakoribbá váló és a királyi birtokállományból egyre nagyobb darabokat kiszakító birtokadományok áradása a XIII. század első harmadában tetőzött: II. András *novae institutiones*ként ismert belpolitikájának tudatos eleme volt a királyi birtokok elosztogatása. Az eladományozások a királyi birtokok mindkét típusát, mind az udvari, mind a várszervezetet súlyosan érintették. Különösen komoly következmények lehetőségét vetette fel a várszervezet meggyengülése. Ez ugyanis — ellenétben az udvarszervezettel — nem egyszerűen az uralkodói kíséret eltartására rendelt birtoktípus volt, hanem szorosan összefonódott az államszervezettel, így a királyi hatalom erejének alakulására gyakorolt hatása nem közvetett, hanem nagyon is közvetlen volt. A várszervezet alá rendelt földek, ha nem is fedték tökéletesen a királyi megyék területét, de mégis azok gerincéül szolgáltak; a várszervezet tisztjei egyszerűen a megyei igazgatás feladataiból is kivették a részüket. A várszervezet megroppanása a jellegzetesen kora középkori modellekből építkező magyar államszervezet egyik pillérének kidőlésével fenyegetett. Az sem elhanyagolható szempont, hogy a királyi várszervezet hadakozó elemei adták az ország haderejének, igaz, minőségileg nem a legkiválóbb, de mindenképpen az egyik legjelentősebb kontingensét. Cseppet sem meglepő tehát, ha a királyi birtokok — s mindenekelőtt a várföldek — eladományozása a kortársak jelentős részében ellenzökre talált. Ennek az elégedetlenségnek állt az élére II. András idősebb fia, Béla herceg.

Béla már apja életében megpróbálkozott az elidegenített királyi javak visszaszerzésével. 1228 és 1231 között még herceggként, 1235 és 1239 között már uralkodóként törekedett a III. Béla-kori birtokstruktúra helyreállítására. Ennek során fokozatosan bővült céljainak köre: előbb főként a világiak kezére jutott várföldeket állította vissza a várszervezet számára, utóbb pedig már általános birtokvizsgálatot hajtott végre, nem kímélve az egyházi tulajdont sem. Átütő sikert egyik akciója után sem könnyelhetett el. Herceggként elsősorban apja és annak hívei hátráltatták, királyként pedig a szerzett jogaik védelmére felsorakozó egyházi és világi birtokosok ellenállásába ütközött, mígnem végül is meghátrálásra kényszerült. A tatárjárást követően Béla maga is kivihetetlennek ítélte a korábbi adományok érvénytelenítésének kieroszakolását. Az 1248 és 1258 között, illetve az 1267 után kibontakozó újabb földvizsgálati akciók a bármely jogállású birtokostól jogtalanul elidegenített javak visszaszolgáltatását tűzték ki célul.¹

¹ Rákos 1974. 9–27. o.

IV. Béla a tatárjárás előtti földvisszavételi politika kudarca után sem mondott le a várak földállományának védelméről. Törekvéseinek módszere azonban alapvetően megváltozott: tartózkodott az egyházi és világi birtokosok szerzett jogainak érvénytelenítésétől. Ehelyett az üresen álló, lakói által elhagyott, a királyi főtulajdonjog alá tartozó, de annak hasznot nem hozó földek eladományozásának — alkalmanként már a XIII. század első felében is megfigyelhető² — gyakorlatát tette a királyi adománypolitika alapelvévé. Történetírásunk már korábban is felfigyelt arra a jelenségre, hogy „IV. Bélától kezdve uralkodóink csaknem kizárólag üres [...] nem lakott [...] területeket adományoznak”.³ Waldapfel Eszter szerint az új adományozási gyakorlatot Béla azon törekvése magyarázza, amelynek célja a királyi népek magánföldesúri joghatóság alá kerülésének megakadályozása volt. Molnár József az 1260-as évekre tette a „castrensisek által elhagyott földek” tömeges megjelenését, s a tényt a királyi vármegye felbomlásához vezető válságjelenségek közé sorolta.⁴ Bolla Ilona körültekintően úgy fogalmazott, hogy a királyi népek jelentős része „kedvezőbb kilátások reményében önkényesen” távozott földjéről, „s talán ennek a jelenségnek is tulajdonítható, hogy a királyi adományok zöme ekkor üres, lakóitól elhagyott föld volt”.⁵

Az üres földek eladományozásának gyakorlata hamar megszilárdult. E folyamat betetőzéseként a „lakóitól elhagyott föld” a királyi adomány addig nem ismert, új címeként jelenik meg a XIII. század második felében. 1268-ban István pozsonyi ispán és királynéi udvarbíró a karakói, részben a vasvári vár alá tartozó, tizenöt ekényi Nezdyn földet kérte fel a királytól „üres föld címen” (*nomine terre vacue*).⁶ Hasonló címen tett adományt V. István 1270-ben, IV. László 1277-ben, 1279-ben és 1283-ban.⁷ Az üres földre vonatkozó adományok többségénél ugyan nem találkozunk az adomány címének fenti, pontos meghatározásával, az adományozás körülményei azonban az ilyen esetekben is biztos támpontot nyújtanak. Az adományozás menete rendszerint a következő volt. Az adományos felkérte az általa üresnek és lakóitól elhagyottnak tudott földet a királytól. Ezt követően az uralkodó vizsgálatot rendelt el annak megállapítására, hogy mekkora, illetve valóban üres és a királyi adományozás alá tartozó földről van-e szó (*sed quia qualitate et quantitate dicte terre et utrum vacua sit et nostre pertinens collacioni nec ne, nobis ad plenum veritas non constabat*), és a vizsgálat lefolytatására királyi embert és hiteleshelyi tanúbizonyságot küld ki, akiknek a jelentése alapján végül az adományt privilegiumba foglalja.⁸ Az adományos állításának következetes ellenőrzése kétségtelenné teszi, hogy az üres föld címen való adományozás gyakorlata a királyi adománypolitika tuda-

² 1217 (1224?): UB I. 72–74. o.; 1229: ÁÚO XI. 211. o.

³ Waldapfel 1931. 22. o.

⁴ Molnár 1959. 251. o.

⁵ Bolla 1983. 232. o. A középkori pusztásodás jelenségét összefoglalóan tárgyalja: Szabó 1966. 139–188. o.

⁶ 1268: CD IV/3. 437. o.

⁷ 1270: CD V/1. 199. o.; 1279: CD V/2. 494. o.; 1283: GyRTF III. 24. (ez utóbbi esetben a formula: „nomine terre vacue et habitatoribus destitute”).

⁸ 1289: Hazai okl. 116–117. o., vö. 1291: UB III. 288–289. o.; 1267: Turul, 1928. 81–82. o.; 1270: PRT II. 337. o.; 1274: ÁÚO XII. 94. o.; 1275: MNL OL DL 104 825.

tos eleme volt. Ezt a megállapítást két további adatunk is megerősíti. 1280-ban Hermán nembéli Endre fia András ispán felkérte a királytól a rábai hídőrök Hídvég nevű földjét arra hivatkozva, hogy az egyébként is szomszédos saját földjével. IV. László nem zárkózott el a kérés teljesítésétől, de előzetes vizsgálatra kiküldte királyi emberként Rubynus mestert olyan parancssal, hogy „*ha ama földet üresnek és adományozási jogunkhoz tartozónak találja*”, akkor statuálja az adományosnak (*si ipsam terram vacuum et ad nostram collacionem pertinentem invenerit, statueret et assignaret*). A vizsgálat kedvező eredményre vezetett, így a király Andrásnak adta a birtokot.⁹ Az idézett esetet az teszi szempontunkból különösen figyelemreméltóvá, hogy az uralkodó akkor is a föld elhagyatottságát tette az adomány sarkalatos pontjává, amikor a birtokot nem annak címén kérték fel. Még érdekesebb talán egy 1263. évi ügy. Ekkor egy bizonyos Tyba kért fel a királytól *valamely* üres vasvári földet (*supplicavit [...] ut sibi in aliqua terra castri Ferrei vacua et habitatoribus destituta [...] dignaremur providere*). A király a föld kijelölésére Benedek vasi ispánnak adott parancsot, aki helyett végül is a vasi várjobbágyok a régóta elhagyatottan álló Sah nevű birtokba vezették be Tybát.¹⁰ Tyba eljárásából arra következtethetünk, hogy a nemesek az 1260-as évek elején elfogadták a királyi adománypolitika új vezérlő elvét és — egyebet nem tehetvén — igyekeztek ahhoz alkalmazkodni.

A király által felállított korlátok önkényes áttörése ugyanis, amint azt a Sopron megyei Harka föld ügye tanúsítja, megtorlást vont maga után. A kérdéses Harka birtokot a soproni vár lakatlan földjeként IV. Béla 1257-ben adományozta Kuru-i Fülöp mesternek. Az adományt 1270-ben Fülöp fiainak és özvegyének kérésére V. István megerősítette. Valamikor 1270 és 1284 között azonban Szoboszló fia Péter „elhallgatva az igazságot és hamisságot sugalmazva, *üres föld címén*” felkérte magának (*tacita veritate et suggesta falsitate nomine vacue terre petiverat sibi dari*). Fülöp mester fiainak a tiltakozására IV. László állította vissza az eredeti adományos utódainak birtokjogát.¹¹ Az eset figyelmet érdemlő körülménye, hogy Szoboszló fia Pétert az uralkodó minden további egyezkedés lehetőségét kizárva fosztotta meg Harkától. A királyi birtokadományozások során korántsem volt szokatlan, hogy egy-egy birtokot több személynek is eladományozott valamelyik uralkodó. Ilyen esetekben azonban, a kölcsönös jóhiszeműség figyelembevételével, a király kárpótlást nyújtott az eredeti adománytól eleső személy számára, s ily módon büntetésszámba menő kár egyik felet sem érte.¹² Ennek az uralkodói gesztusnak a megtagadása, a csalárdul szerzett adomány érvénytelenítése egyértelműen jelzi, hogy az „üres föld” adományozásának esetében a királyi adománypolitika jogszokás rangjára emelt elemével van dolgunk, amit adott esetben a király hívének számító személlyel szemben is érvényre juttattak. A Ludány nembéli Szoboszló fia Pétert tudniillik bizvást Kun László személyes hívei közé sorolhatjuk: 1277-ben királyi ember volt, egy 1280. évi oklevél szerint részt vett a morvamezei csatában, s ott szerzett érdemei elismerésül a nyitrai vár Kend nevű földjét kapta. A harkai eset lezárása után sem fordult

⁹ 1280: UB II. 145. o.

¹⁰ 1263: UB I. 295–296. o.

¹¹ 1257: ÁÚO II. 284. o.; 1270: ÁÚO III. 234. o.; 1284: HO II. 16. o., vö. *Waldapfel* 1931. 23. o.

¹² Lásd pl.: 1225: PRT I. 672. o.; RA I/2. 315–316. o.; 1275: ÁÚO XII. 131–132. o.

el tőle végleg a királyi kegy: még 1284-ben újabb adományt nyert el Nyitra megyében. A XIII. század végén viszont már nem királyi szolgálatban, hanem trencsényi Csák Máté familiájában találkozunk nevével.¹³

A fentiekben azonosított adományozási elv kettős célt szolgált. Egyrészt határt szabott az adományra vágyók igényeinek, s igyekezett azokat a központi hatalom számára még elfogadható korlátok között tartani. Másrészt viszont nyíltan bevallott célja volt a még meglévő, lakott várföldek védelme. Ezt a törekvést érhetjük tetten azokban a megfogalmazásokban, amelyek a várföld eladományozásokkal kapcsolatban a vár érdekeinek védelmét emlegetik. IV. Béla még 1264 előtt Lippoldus mosoni *civis*nek adta a mosoni vár Perun nevű földjét. 1264-ben Lippoldus felkérte a királytól az eredetileg Perunhoz tartozó Kaal birtok felét is. A király által elrendelt előzetes vizsgálatot végrehajtó Csák mosoni ispán jelentette az uralkodónak, hogy „ama földnek a felét a vár jogsérelme nélkül el lehet adományozni” (*illam medietatem terre posse sine castris prejudicio condomari*).¹⁴ A következő évben Demeter fehérvári ispán nyilatkozott úgy, hogy Gyemes föld „jelen-téktelen, lakóitól elhagyatott és Fehérvártól messze eső, és ezért [...] Fehérvár jogsérelme nélkül” eladományozható (*dixit, quod illa terra sit modica et habitatoribus destituta et a castro Albensi et ob hoc [...] eam donare possemus sine prejudicio Albensis castris*).¹⁵

A várföldek védelmének ez a politikája a dolog természetéből adódóan a reménybeli adományosoknál is közelebbről és mélyebben érintette a királyi várszervezet népeit. Aligha szorul bizonyításra, hogy az adománypolitika érvényesülésének legközvetlenebb hasznélvezői a várszervezetbeliek voltak, jóllehet korántsem egyenlő mértékben. Történetírásunk megállapítása szerint a várszervezet joghatósága alá tartozó királyi népek egyes rétegeit az általuk teljesített szolgálatok és a várszervezet keretein belül élvezett szabadságok határozottan elkülönítették egymástól,¹⁶ bár státusuk alapvető jellemzője — a királytól való *proprius*i függés — azonos volt.¹⁷ Az egyes rétegek eltérő helyzete a legélesebben annak kapcsán nyilvánult meg, hogy a király milyen mértékben tűrte el a várszervezet népeinek azt a törekvését, mely a már elért státus, illetve a használt föld jogszerű birtoklásának elismertetésére irányult. A várszervezet ellátására rendelt, túlnyomórészt termelőmunkát végző várnépbeliek¹⁸ esetében szinte egyáltalán nem találkozunk a szolgálat stabilitásának biztosítását eredményező királyi magatartással. A várbirtokok XIII. század eleji tömeges elidegenítése elsősorban ezt a réteget érintette. Az uralkodók

¹³ 1277: HO VIII. 194. o.; 1280: ÁÚO IX. 274. o., vö. 1279: MES II. 266. o.; 1284: Vagner 1896. 407. o.; Kristó 1973. 122. o.

¹⁴ 1264: UB. I. 300. o.

¹⁵ 1265: CD IV/3. 257. o. Hasonló esetek: 1270: ÁÚO III. 235. o.; PRT II. 337. o.; 1271: Zala okl. I. 60–61. o.

¹⁶ Czímer 1914. 5–8. o.; Erdélyi 1915. 181–182. o.; Novák 1940. 45–50. o.; Borosy 1983a. 19–20. o.; Bolla 1983. 222–223. o.

¹⁷ Bolla 1983. 51., 225., 228. o.

¹⁸ A várnépbeliek hadakozására vonatkozóan az újabb szakirodalom ellentmondásoktól nem mentesen foglal állást, lásd: Molnár 1959. 232–235. o.; Borosy 1983a. 20. o.; Kristó 1988. 160–161. o.

belátásuk szerint adományozták el a *castrensis mansió*kat földjeikkel együtt,¹⁹ s kivételes esetben számított, ha az adomány csak a földre szólt, és a várnépbeliek személyét visszatartották a vár szolgálatára.²⁰

A lakóival együtt eladományozott várföldek szépszámú sorozatában várjobbágyokkal és földjeikkel nem találkozunk. A várjobbágyi státus és birtoklás védelmét a királyi hatalom szempontjából több tényező is indokolta. A várszervezet hivatásszerűen hadakozó elemei közül a várjobbágság volt a legjelentősebb, gazdasági ereje akár a korszerű nehézfegyverzet beszerzését is lehetővé tette. A tisztségeket viselő várjobbágyok voltak a várszervezet közvetlen előljárói, akik — királyi vagy ispáni megbízatást teljesítve — közhatalmi feladatokat is elláthattak.²¹ A központi hatalom elsőrendű érdeke volt a királyi várszervezet legértékesebb rétegének, a várjobbágságnak a védelme.

A királyi adományozási gyakorlattal párhuzamosan, sőt esetenként azt meg is előzve, a várjobbágyok olyan jogokat tulajdonítottak státusuknak, amelyek szerint földjeiket a király nem adományozhatja el. 1216-ban II. András eladományozta a nógrádi vár Lengend nevű földjét a rajta élő öt várnépbeli *mansió*val együtt. A beiktatáskor Vilmos várjobbágy és társai tiltakoztak és azt állították, hogy a föld fele saját tulajdonuk, s a király úgy tette meg adományát, hogy ezt nem tudta (*propria sua terra esset, nec rex eam sciendo contulisset*). A király előtt perre került sor amelynek során azonban kiderült, hogy a tiltakozókat semmilyen jog nem illeti meg Lengenden (*ordine iudicario [...] probatum est, quod [...] Wylmos nichil ibi juris habuisset*).²² A várjobbágyi birtoklás királyi elismerésének fontos bizonyossága a földhöz fűződő jog (*ius*) elvi elismerése, illetve az, hogy ennek alapján II. András akaratát nem az öt megillető főtulajdonosi hatalomra hivatkozva, hanem jogi eljárás keretei között érvényesítette. Hasonló esettel találkozunk 1247-ben is; ekkor párviadal döntött az adományos javára.²³ A várjobbágyok által maguknak tulajdonított jog általános érvényű megfogalmazásáról is rendelkezünk adattal. 1222-ben mosoni várjobbágyok pereskedtek a szentmártonhegyi apátsággal Nulos föld és annak lakói ügyében. Az apát királyi adományra hivatkozva védte a birtokhoz való jogát, míg a várjobbágyok szerint „sem ama embereket, sem a földjüket a király nem adományozhatta volna el, mivel azok Szent István király jobbágyainak fiai” (*nec homines illos, nec terrarum eorum rex conferre potuisset, cum filii iobagionum sancti Stephani regis sint*). Az apátság javára végül az döntött az ügyben, hogy a várjobbágyok vonakodtak letenni a nekik megítélt esküt.²⁴ A várnépbeliek és a várjobbágyok birtoklásának megítélésében tehát igen jelentős különbségek mutatkoznak már a XIII. század első felében is.

Ezek a különbségek megmaradtak az üres várföldekkel kapcsolatos királyi adományozási gyakorlatnak a XIII. század közepén bekövetkező megszüllődésük után is. Továbbra

¹⁹ 1209: MES I. 194. o.; 1217: HO V. 8–9. o. (vö. 1222: HO V. 9–10. o.); 1217: HO V. 7. o.; MES I. 216–217. o.; 1222: CDES I. 203. o.; CD VII/1. 220–223. o.; 1224: ÁÚO I. 196. o.; 1225: PRT I. 672. o.; CD III/2. 11. o.; 1231: PRT I. 711. o. stb.

²⁰ 1217: ÁÚO XI. 151. o.; 1238: CD IV/1. 109. o.

²¹ *Bolla* 1983. 222–223. o.

²² ÁÚO XI. 139–140. o.

²³ ÁkO 23–24. o.

²⁴ ÁÚO I. 189. o., vö. 1262: ÁÚO III. 20. o.; *Erdélyi* 1915. 102. o.

is folytatódott a várnépek földjeinek eladományozása a rajtuk élőkkel együtt,²⁵ ami arra utal, hogy az új adománypolitika elsősorban a várjobbágyi birtoklás védelmének jogi garanciáját teremtette meg azért, hogy az uralkodó a maga adománypolitikájába emelte be a várjobbágyok által már korábban hangoztatott jogokat. A várnépbeliek és a várjobbágyok státusa között húzódtott az a határvonal, amellyel a királyi hatalom megszabta a védettséget élvezők körét. Így magyarázható, hogy III. András szükségesnek látta kivizsgáltatni azt, hogy az általa — egyébként várjobbágyoknak — eladományozott barsi Zimány föld várnépi vagy várjobbágyi birtok-e (*utrum [...] terra Ziman sit castrensiū aut iobagionum castrī*).²⁶

A várnépi és a várjobbágyi birtoklás világos jogi disztinkciója, illetve ennek következményei eggyel több okot szolgáltatott arra, hogy egyes várnépbeliek megpróbáljanak önkényesen a várjobbágyok soraiba férkőzni. Míg a tatárjárás előtt a várnépbeliek sokkal inkább arra törekedtek, hogy — akár jogtalanul is — sorstársaiknak nyilvánítsanak várjobbágyokat vagy éppen a várszervezettől független személyeket,²⁷ az új adománypolitika megjelenése után törekvéseik iránya megváltozott, s a várnépbeliek az eladományozás elkerülése érdekében várjobbágyoknak tüntették fel magukat. Így tettek például Egyed fia Jónás és társai, a szolgyőri vár Thena falubeli öt nehezéket fizető népei, amikor IV. Béla eladományozta földjüket. Az Ákos budai prépost által lefolytatott vizsgálat azonban kiderítette valódi státusukat, és a király, nem véve figyelembe Jónás állítását, helyben hagyta az adományt (*non obstante eo, quod idem Jonas [...] iobagionem castrī se diceret, cum non esset*).²⁸ Hasonló eset történt Zalában, ahol a vár debrétei népei „a királyi alkancellárián hamis sugalmazás és az igazság elnyomása által” (*in vicecancellaria nostra per falsi suggestionem et veri suppressionem*) oklevelet szereztek maguknak arról, hogy „ők nem várnépek, hanem várjobbágyok” (*ipsi non castrenses, sed iobagiones fuerint dicti castrī*), s ezen az alapon akarták peres úton megakadályozni földjük eladományozását. A család napvilágra kerülése után a király parancsot adott az ügyben illetékes bírának, hogy ne tárgyalják a debréteiek által esetlegesen megindítandó pert, mivel — indoklása szerint — „a várnépbeliek földjeit szokás szerint eladományozhatjuk” (*nosque rite terram populorum castrensiū conferre poteramus*).²⁹

A várnépbeliek státusa és birtoklása tehát teljes egészében a király kegyén múltott, kimondott és alkalmazott jogelvek által biztosított védelemben nem részesült. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy olyan adományokkal is találkozunk, amelyek — legalábbis bizonyos fokig — tekintettel voltak a várnépbeliek érdekeire. 1247-ben IV. Béla Aba fia Tamás ispánnak adományozta a nyitrai Udvarnokot, amelynek *castrensis* lakóit a tatár

²⁵ 1245: ÁÚO VII. 197–198. o.; 1251: Hazai okl. 21. o.; 1263: HO VII. 85. o.; 1273: Hazai okl. 67. o.; 1276: UB II. 94. o. stb.

²⁶ 1293: MES II. 311. o., vö. RA 3904. sz. Az adományosok várjobbágy voltára lásd a 88–89. sz. jegyzetek adatait. A várjobbágyi és a várnépi birtoklás eltérő jogi helyzetét R. Kiss István is felismerte, de tévesen a várjobbágyok állítólagos „nemes hűbéres” státusának tulajdonította (*R. Kiss* 1932. 42–43. o., vö. még: *Novák* 1940. 16–17. o.).

²⁷ 1213: VR 32., 52. sz.; 1214: VR 74. sz. stb.

²⁸ 1261: ÁÚO XI. 503–504. o., vö. RA I/3. 387. o.

²⁹ 1274: HO V. 50–51. o., lásd még: 1271: Zala okl. I. 57. o.; ÁÚO VIII. 339. o., vö. *Bolla* 1983. 235. o.

rok négy háznép kivételével megölték. A négy megmaradt *mansio* számára a király egy-egy ekényi földet különítettett el, kivonva a várnépbelieket az adomány hatálya alól.³⁰ Hasonló eljárást választott az uralkodó a bolondóci vár két Gömör megyei birtokának eladományozásakor: a földek egy részét meghagyta az ott élő várnépbeliek kezén, nehogy azok földönfutók módjára szétszéledjenek (*ne iidem veluti vagi et profugi exheredentur omnino et dispergantur*) földjük elvesztése miatt.³¹

A várnépbeliekhez képest a várjobbágság egzisztenciájának védelme három ponton is jelentős többletet tartalmaz a XIII. század második felében. Egyrészt, míg korábban kifejezetten szokatlan dolog volt a várjobbágyoknak tett földadomány, ez idő tájt már sokasodnak az erre vonatkozó adatok. 1248-ban pozsonyi várjobbágy kapott birtokot a meglévő mellé, mivel azt árvíz lepte el és így nem tudott a várnak kötelezettségei szerint szolgálni (*terra eius per inundacionem aquarum fuisset occupata nec utiliter posset castro deservire, sicut deberet*).³² Szintén Pozsony megyében történt, hogy a király azért hagyta egy várjobbágy nemzetség kezén annak vitatott birtokát, mert nagy volt a rokonság és szűkölködtek a földben (*qui multi sunt e sua generatione, terra plurimum indigerent*).³³ Ezek az adományok, mint az oklevelek esetenként meg is fogalmazzák, azt a célt szolgálták, hogy a várjobbágyok szolgálatukat megfelelőbben és könnyebben teljesíthessék (*commodius et expedicius valeant sua servicia exhibere*).³⁴ Másrészt, ha sor is került valamely várjobbágy birtokának eladományozására, a király gondoskodott arról, hogy cserébe megfelelő birtokhoz jusson a kárvallott, így biztosítva továbbra is a várjobbágyi státusz fenntartásához szükséges anyagi javakat.³⁵ A várjobbágyi birtoklás védelmének legfontosabb eleme mindazonáltal továbbra is a várjobbágyok és földjeik elidegenítésétől való tartózkodás volt.

Várjobbágyi birtokok eladományozására természetesen sor kerülhetett, ezek az alkalmak azonban két nagy csoportra oszthatók. Több ízben is valamilyen bűncselekményt elkövető várjobbágy birtokának elkobzásáról, majd eladományozásáról olvashatunk. 1198-ban Pál soproni várjobbágy Michal nevű birtokát — közelebbről meg nem határozott — „gazzettének büntetése miatt” (*ob sui facinoris vindictam*) vesztette el.³⁶ 1258-ban lopásban elmarasztalt (*in fures sunt convicti*) szolgálgyőri várjobbágyok földjét adományozta el István herceg.³⁷ Birtokelkobzásra várjobbágyok esetében is okot adhatott a hűtlenség.³⁸

A várjobbágyi birtok eladományozásának másik, az előzőnél jóval gyakoribb esete a várjobbágy örökös nélküli halála után következhetett be. Ezen a címen tett adományok-

³⁰ 1247: ÁÚO VII. 225–226. o.

³¹ 1247: ÁÚO II. 194–195. o. Hasonló eset még: 1247: ÁkO 25. o.; 1269: HO VII. 117. o.; 1298: Hazai okl. 164–165., 166–167. o.

³² ÁÚO II. 206–209. o.

³³ 1256: CD IV/2. 368–369. o. Hasonló esetek: 1269: ÁÚO VIII. 234–235. o.; 1291: ÁÚO X. 31–32. o.

³⁴ 1291: ÁÚO X. 32. o.

³⁵ 1267: *Turul*, 1928. 81. o.; 1275: ÁÚO XII. 131–133. o.; 1327: MNL OL DL 86 983.

³⁶ UB I. 34–35. o. Hasonló eset: 1274: ÁÚO IX. 83–84. o.

³⁷ 1258: HO VIII. 73. o.

³⁸ 1226: MES II. 389–390. o.; 1269: UGDS I. 105. o.; 1295: Apponyi okl. 26–27. o.

kal nem csak a XIII. század folyamán,³⁹ de a XIV. században is találkozunk.⁴⁰ A várjobbágyi birtoklás király általi elismerését bizonyítja, hogy ezek a birtokok csak az örökösök hiányában háramlottak az uralkodó kezére. Így történt ez az örökösök nélkül elhunyt Tivadar szatmári várjobbágy irinyi birtokrészével is (*quam quidem particulam terre iuxta regni consuetudinem ad manus nostras devolutam pro eo, quod idem Theodorus heredum solatio destitutus decesserit*), amit a király Irinyi Vyd fiainak adományozott.⁴¹

A várjobbágyi státus föld birtoklására feljogosító voltát — mint azt az eddig felsorakoztatott adatok bizonyítják — a magyar királyok a XIII. században elismerték. Ez az elismerés azonban korántsem jelentette azt, hogy a királyok, akár a legcsekélyebb mértékben is, lemondtak volna a várjobbágyok személyéhez, illetve földjeihez való főtulajdonosi hatalmukról.⁴² A várjobbágyi birtoklás védelmét biztosító elv gyakorlati alkalmazásától, ha a szükség úgy kívánta, eltekintettek az uralkodók. Közismert és gyakran idézett példája ennek a magatartásnak a nevezetes locsmándi adomány. 1263-ban IV. Béla Lőrinc soproni ispánnak adományozta a locsmándi ispánságot.⁴³ Az adományról két oklevél maradt ránk, amelyek szövege lényeges eltéréseket mutat. A korábban kiadott okmányban ugyanis a király a várispánság minden népét, tekintet nélkül státusukra, az adományos joghatósága alá juttatta, elrendelve, hogy „a várjobbágyok, a keltjobbágyfiúnak nevezett jobbágyfiak és a várnépbeliek [...] ugyanazzal a szabadsággal és szolgálattal tartozzanak szolgálni” Lőrincnek, mint korábban a királynak, illetve a locsmándi ispánnak (*volentes et statuentes, ut jobagiones castri, filii jobagionum, qui kelthiobagfyu dicuntur et castrenses [...] eadem libertate et servicio [...] servire teneantur*). A magánúri függést nem vállaló várjobbágyok és jobbágyfiúk számára meghagyta annak lehetőségét, hogy földjeiket hátrahagyva (*relictis terris suis*) szabadon távozzanak.⁴⁴ Ez az intézkedés oly mértékben sértette azokat a jogokat, amelyeket a várjobbágyok maguknak tulajdonítottak, hogy történetírásunk joggal gondolt arra, hogy az érintett várjobbágyok tiltakozó mozgalma készítette IV. Bélát döntése megváltoztatására és az adományról szóló privilégium ennek megfelelő átfogalmazására.⁴⁵ A tiltakozás alapja minden bizonnyal a várjobbágy-birto-

³⁹ 1231: ÁÚO XI. 219–230. o.; 1251: ÁÚO XI. 373–374. o.; 1252: ÁÚO VII. 340. o.; 1264: HO VI. 130. o.; 1275: ÁÚO IX. 123. o.; 1282: Zichy okm. I. 51–52. o.; 1298: ÁÚO X. 298. o. stb.

⁴⁰ 1318: AO I. 462–465. o.; 1344: AO IV. 420. o.; 1363: Zichy okm. III. 476–477. o.

⁴¹ 1279: CD VI/2. 500–503. o.; CDCr V. 197. o., vö. Novák József téves magyarázatával: *Novák* 1940. 17. o. Régebbi történetíróink gyakran következtettek a magvaszakadt várjobbágy birtokának a királyra háramlásából a várjobbágyok eredendően nemesi státusára, lásd pl.: *Tagányi* 1916. 583. o. Az azóta történetírásunk által már tisztázott számos egyéb tényező mellett cáfolja ezt a tételt az is, hogy számos olyan várföldről van tudomásunk, amelyet várnépbeli birtokosa magtalan halálát követően adományoztak el királyaink (1279: HO VI. 249–250. o.; 1290: CD VI/1. 50–53. o.; 1299: CD VI/2. 184–186. o.; 1321: HO III. 66–68. o., ez utóbbit vö. 1278: HO VI. 236. o.) a háramlás bekövetkezése után (pl. 1338: *possessionem [...] hominum castrensiuum sine herede decedentium et sic nostre collationi de iure pertinentem* [CD VIII/4. 310–311. o.]). A várnépbeliek nemességének per analogiam feltételezése nyilvánvaló képtelenség; a jelenség a várszervezet lakott földjeinek védelmét szolgáló királyi politikával magyarázható.

⁴² *Bolla* 1983. 244. o.

⁴³ Locsmándra és az adományra lásd: *Kristó* 1969.; *Kristó* 1988. 276–280. o.

⁴⁴ 1263: ÁÚO VIII. 49–50. o.

⁴⁵ *Mályusz* 1942. 411. o.

kok eladományozhatatlanságának jogi fikciója volt, annál is inkább, mert mind 1263 előtt, mind azt követően találkozhatunk ezzel a jelenséggel.⁴⁶ A király új döntése értelmében a nemesek és a nemes várjobbágyok földjei kikerültek az adomány hatálya alól (*exceptis possessionibus nobilium [...] salvis nihilominus terris nobilium jobagionum castrum in terra dicti comitatus existentibus*) és megőrizhették Lőrincsel szemben függetlenségüket.⁴⁷

A locsmáncsi adomány ügye az általunk vizsgált kérdések szempontjából több fontos tanulsággal szolgál. Mindenekelőtt figyelemre méltó, hogy a locsmáncsi várjobbágyok, ha nem is minden nehézség nélkül, de végül is sikerrel ismertették el státusukhoz és ennek alapján a földjükhöz való jogukat. A királyi döntés megváltoztatásának igazi vesztesei a keltjobbágyfiúk voltak. Ez az átmeneti réteg a várnépbeliek közül a várjobbágyok közé emelt — mint a privilegium írja „a várjobbágyok közé újonnan besorolt” (*qui in numerum iobagionum castrum de novo sunt computati*) —, de a várjobbágyi státus által biztosított jogok teljességét nem élvező elemekből állt.⁴⁸ Az eltérő helyzet a locsmáncsi ispánság eladományozásakor a lehető legélesebb formában jelentkezett: a keltjobbágyfiúk földjeire az új adománylevél is érvényes volt. Ezzel tehát megszilárdult az a jogi határ, amely a „szent király fiai”-nak, a „valódi, nemes várjobbágyok”-nak tekintett tulajdonképpen várjobbágyok és a várnépi státusból kiemelték (*exempti*) között húzóódott. Ugyanakkor a földjüket megőrző nemes várjobbágyok sorsára is döntő hatással volt az eladományozás. A született várjobbágyok a locsmáncsi ispánság legelőkelőbb elemeként — a várszervezetten belül — kiváltságokat élveztek, helyzetük kedvező volt. A királyi hatalmat megtestesítő várhoz, a királyi tulajdonhoz tartozás egyfajta védelmet nyújtott számukra, elsősorban éppen a magánbirtokosokkal szemben. A védett helyzet az ispánság magánkézre kerülésével egy csapásra megszűnt; a védelmet, de legalábbis annak reményét nyújtó szervezet széthullása után a várjobbágyok magukra maradtak. Ez a tény egy alapvető következményt vont maga után. Mivel a várjobbágyok földjeiket — nemesítés híján — továbbra is várjobbágyként birtokolták, földhöz való joguk alapjává egy fikció vált: a már nem létező locsmáncsi várispánság szolgálata. A fiktív jogviszony — amellyel még találkozunk — csak addig maradhatott birtoklási jogcím, amíg azt a királyi hatalom, illetve a várjobbágyok társadalmi környezete kész volt elismerni. Nem véletlen tehát, ha történetesen a locsmáncsi várjobbágyok között is találunk olyanokat, akik — akár új függőségi viszony vállalása árán is — bizonyos fokú védeltséget nyújtó társadalmi kapcsolatokat építettek ki. 1270-ben a Geotan faluba való várjobbágy-rokonság tizenegy tagja szegődött földjuttatás fejében az 1263. évi adomány kedvezményezettje, Lőrinc kíséretébe. Feltűnő, hogy hét évvel a locsmáncsi ispánság felbomlása után is, a familiaritást vállalók társadalmi helyzetének megjelölésére még mindig az egykori locsmáncsi várjobbágyi státust alkalmazták (*iobagionibus quondam castrum de Luchman*).⁴⁹

⁴⁶ 1216: ÁÚO XI. 139–140. o.; 1222: ÁÚO I. 189. o.; 1247: Áko 23–24. o.; 1261: ÁÚO XI. 503–504. o.; 1274: HO V. 50–51. o. stb.

⁴⁷ 1263: ÁÚO VIII. 51–52. o.

⁴⁸ Czímer 1914. 9–14. o.; Novák 1940. 12–15. o.; Borosy 1983a. 12. o.; Bolla 1983. 223. o.

⁴⁹ 1270: UB I. 385. o.

A locsmáncsi adomány miatt támadt feszültségek tanulságait IV. Béla a jelek szerint maga is levonta. Erre enged következtetni egy újabb *comitatus*, ezúttal a komáromi, alig néhány évvel később — valamikor 1265 előtt — bekövetkezett eladományozásának néhány jellegzetessége.⁵⁰ 1268-ban került arra sor, hogy az adományost, Walter ispánt Olivér királynéi tárnokmester bevezesse a komáromi vár és tartozékainak birtokába. Az ekkor kiállított oklevélben felsorolták és meghatározták a komáromi várispánsághoz tartozó földeket, ám korántsem az összeset.⁵¹ A lista, nem számítva a halászhelyeket, huszonnégy falu és birtokrész nevét tartalmazza. Számbavéve ezeket megfigyelhetjük: az elidegenítés kizárólag várnépek által lakott birtokokat érintett. Némelyiküknél maga az 1268. évi oklevél említi meg a település várnépbeli lakóit (Aranyos, Megyer, Tany, Szakállas). Megállapításunknak azonban sokkal fontosabb bizonyossága az, hogy két esetben is olyan várjobbágyi birtokkal találkozunk az oklevél szövegében, amelyek az eladományozott falvak határosaiként, s nem pedig mint azokkal együtt eladományozott területek szerepelnek. Árpa falu határosai között még két azonos nevű települést találunk, ezek közül az egyik a királyné, a másik pedig Apa komáromi várjobbágy birtoka (*terciam villam Arpa, que pertinet ad Apa, iobagionem castri de Camarun*). Kürt egyik határosa, Pat szintén várjobbágyi birtok volt (*terra Poth, que est iobagionis castri Camarun*). Adataink tehát nem csak megengedik, de egyenesen meg is követelik azt a következtetést, miszerint a komáromi ispánság eladományozásakor IV. Béla — ellentétben a korábbi locsmáncsi esettel — eleve nem terjesztette ki az adomány érvényét a várjobbágyok birtokaira. S valóban, a komáromi ispánság magánkézre jutása, a várszervezet felbomlása után továbbra is fel-feltűnnek forrásainkban a komáromi várjobbágyok. 1269-ben és 1284-ben a patyaiak szerepelnek Sár, illetve Billeg határosaiként. 1276 körül Pünkösdi fia Miklós és rokona, László komáromi várjobbágyok sikertelenül pereskedtek a nyúl-szigeti apácákkal. 1283-ban János, Sebestyén és Mikó ispánok várjobbágy társaikkal együtt vitás birtokrészek elhatárolásában vettek részt. A locsmáncsi Geotan falubeliekéhez hasonló magatartással a komáromi várjobbágyok esetében is találkozunk. Folkus fia István várjobbágyot és pati rokonságát még 1284 előtt a királyi szerviensek közé sorolta Kun László, 1284-ben arra hivatkozva, hogy a békétlen időkben önerőből nem képesek megvédeni magukat a gonosztevők zaklatásaival szemben (*videntes etiam in hoc tempore impacato a malefactorum insultibus propria virtute se non posse defensare*) a király engedélyéért folyamodtak, hogy az esztergomi egyház nemes jobbágyai közé állhassanak, amit — megkapván a jóváhagyást — meg is tettek. A patiak elhatározásában ismét a magára maradt várjobbágyosság védelmet nyújtó szervezet iránti igénye játszott döntő szerepet. Más pati várjobbágyokat közel nyolcvan év múltán — 1360-ban — madari, kürti és pati birtokaikkal együtt Nagy Lajos király nemesített meg.⁵² Adataink ismeretében a komáromi adományt feltétlenül azon intézkedések közé kell sorolnunk, amelyek meghozatalakor a várjobbágyi birtoklás királyi védelmének szempontjai érvényesültek.

⁵⁰ A komáromi adományra lásd: Györffy 1987–1998. III. 430. o.; Kristó 1988. 152–153., 337–338. o.

⁵¹ 1268: MES I. 550–560. o.

⁵² 1269: CD VII/1. 357. o.; 1284: MES II. 187. o.; (1276 k.): BTOE I. 161–162. o.; 1283: BTOE I. 213–214. o.; 1284: MES II. 177–178. o.; 1360: CD IX/6. 106–107. o.

A későbbiek során — amennyire ez a rendelkezésünkre álló szűkszavú forrásokból megállapítható — a komáromi, s nem a locsmáncsi adomány szolgált az ispánságok elidegenítésének mintájául. Erre enged következtetni I. Károly egy 1320. évi intézkedése. Ekkor a király elcserélte Tamás esztergomi érsekkel a korábban (1315-ben) a főpápnak, illetve egyházának juttatott Komárom ispánságát a barsival. Az 1320. évi oklevél nem hagy kétséget afelől, hogy a várjobbágyok személye és birtokaik ezúttal sem tartoztak az eladományozott javak közé. Az oklevél felsorolja ugyan a barsi várispánság tartozékait, ezek közé sorolva a várnépbelieket is (*civitatem Borsiensem cum toto comitatu districtus eiusdem, iudicatu, iurisdictione, tributis cum villis et hominibus castrensibus seu condicionariis ad dictum comitatum pertinentibus*),⁵³ a listában azonban egyetlen utalás sem foglalkozik a várjobbágyokkal, jöllehet a XIV. század első feléből számos adattal rendelkezünk rájuk vonatkozóan. Az esztergomi érsekségtől való függésüknek — ami, ha az adomány érintené személyüket és birtokaikat, elvárható lenne — a legcsekélyebb nyoma sincs.

XIII. századi való adataink összességésként megállapíthatjuk, hogy az Árpád-házi királyok — főtulajdonosi jogaik épségben hagyása mellett — elismerték a várjobbágyi státus föld birtoklására feljogosító voltát, s ennek az elismerésnek adománypolitikájuk révén érvényt is szereztek. Kun László király elvi igénnyel is megfogalmazta a várjobbágyi birtoklás védelmével kapcsolatos uralkodói álláspontot egy évszám nélküli — Borsa Iván által 1274-re datált — oklevelében. Ebben védelmébe vette — a talán kiskorú — Wyduzlou fia Márton és Petruzlou fia Bánk somogyi várjobbágyokat, akik elpanaszolták, hogy Netécs nevű földjüket egy bizonyos Opey elfoglalva tartja azt állítván, hogy a királytól kapta adományba. Kun László azonban, megcáfolván Opey kijelentését, megparancsolta két Somogy megyei hívének, hogy vegyék védelmükbe a várjobbágyokat, „mivel várunk jobbágyainak *lakott* földjeit senkinek sem adományozzuk el, és ama Opeynek sem akarjuk a mondott Netécs földet adományozni” (*unde cum terras jobagionum castris nostri populosas nemini conferamus et ipsi Opey conferre dictam terram Necech non velimus*). Az idézett elvi nyilatkozat érvényesítésének következetességét bizonyító adattal is rendelkezünk. Nem sokkal később tudniillik — talán még 1274-ben — valóban sor került Netécs eladományozására. Az adomány azonban csak az említett Wyduzlou (Vydoslo) által birtokolt részre vonatkozott, akit az oklevél utód nélkül meghalt várjobbágyának mond. Az adományra tehát minden bizonnyal az előző oklevélben még élőként szereplő Márton halála után került sor, amikor is a család birtoka immár ténylegesen a királyra háramlott. Az adomány nem érintette viszont a Netécsen szintén birtokos Petruzlou fia Bánk részét.⁵⁴

A XIV. század első felében az egész ország területén találkozunk birtokos várjobbágyokkal. Mindennapi életükben nem sok változást tapasztalhatunk a XIII. századhoz képest: földet adnak el és vásárolnak, pereskednek, részt vesznek megyéjük közéletében.⁵⁵ A jelenség kétségkívül magyarázatra szorul, hiszen a várjobbágyágot megjelenése

⁵³ 1315: CD VIII/2. 63–69. o.; 1320: MES II. 781–782. o.

⁵⁴ 1274: ÁÚO IX. 555–556. o. (vö. *Bolla* 1983. 245. o.); (1274?): ÁÚO IX. 112. o. (vö. RA 2575. sz.).

⁵⁵ 1301: MNL OL DL 97 979.; 1304: MES II. 545–546. o.; 1313: CD VIII/1. 526. o.; 1317: VeR 83. sz.; 1321: MNL OL DL 2030.; 1323: MES III. 28. o.; 1326: AO II. 246. o.; MNL OL DL 5987.; CD VIII/3. 95. o. stb.

pillanatától kezdve elszakíthatatlan szálak fűzték a korai középkor királyi vármegye-rendszeréhez. Ennek, a kötelezettségeket és jogokat egyaránt számon tartó szervezetnek a felbomlása után — melynek bekövetkeztét éppen a XIII–XIV. század fordulója körüli időkre teszi történetírásunk — a várjobbágyok alkalmazkodni kényszerültek a megváltozott viszonyokhoz. Abban, hogy ez az alkalmazkodás — legalábbis a század első felében — sikerrel járt, sajátos módon két egymással homlokegyenest ellentétes folyamat játszott főszerepet: a tartományúri hatalom kiépülése és közel félévszázados virágzása, majd ezt követően a királyi hatalom újbóli megszilárdulása.

A tartományúri hatalom kiépülésének, jellegének, működési mechanizmusának vizsgálatát az újabb szakirodalom már elvégezte.⁵⁶ Általános tapasztalatként jelentkezett, hogy az oligarchák országos méltóságok vagy megyésispáni tisztségek szerzése, nem egyszer bitorlása révén királyi jogokat gyakoroltak territóriumuk felett, miközben nyílt vagy burkolt erőszak alkalmazásával arra törekedtek, hogy a területükön élő birtokosokat, legyenek azok akár világiak, akár egyháziak, a familiaritás intézményén keresztül saját személyükhöz kapcsolják, de legalábbis uralmuk tényleges elismerésére kényszerítsék. A familiaritás ugyanis a tartományúri hatalom egyik alappillére volt: az oligarcha familiárisain keresztül igazgatta birtokait és várait, irányította territóriumait, s ugyanakkor a familiárisok alkották haderejének gerincét.

A várjobbágyok is ezen a ponton kapcsolódik a tartományuraság történetéhez. A várjobbágyok — hasonlóan a kis- és középbirtokos nemességhez — nem kerülhették el a tartományúr familiájától való függés vállalását. Egy-egy tartományúr familiája pedig gyakorlatilag korlátlan mértékben volt képes magába olvasztani a különböző eredetű, de hadakozásra egyaránt alkalmas társadalmi csoportokat, annál is inkább, mert az állandósult háborúk időszakában a minél nagyobb, ütőképesebb haderő a további terjeszkedés lehetőségét teremtette meg. A várjobbágyok, mint hivatásszerűen katonáskodó réteg, különösen értékes részét adta egy-egy tartományúri családnak. A várjobbágyok azonban — a dolog természetéből adódóan — csak földjeik birtokában harcolhattak teljes értékű harcokként az oligarcha seregében, így annak egyszerűen nem állt érdekében a várjobbágyi birtoklás tényének megkérdőjelezése. A tartományúri családon belül egyébként sem az egyes familiárisok eredeti státusa szolgált rendező elvként; a jogállások között húzódnó határok elvesztették jelentőségüket. Az érvényesülés egyetlen mércéje csakis az oligarcha iránt tanúsított egyéni hűség, a neki tett szolgálatok mértéke és hasznossága lehetett. Éppen ezért egyáltalán nem meglepő, hogy néhány várjobbágyot nagyfontosságú, bizalmi tisztségek és megbízatások betöltőjeként vagy végrehajtójaként találunk valamely tartományúr oldalán. Trencsényi Csák Máté familiájából két ilyen várjobbágyot is azonosítani tudunk. Egyikük, Menoldus fia Vörös Ábrahám a galgóci várjobbágy volt. 1292-től kezdve szerepel Máté familiárisai között, 1293 és 1296 között kimutathatóan Pozsony megye *curialis comese* volt, párhuzamosan ura pozsonyi ispánságával. 1294-ben szerzett nemesítést III. Andrástól, bizonyosan Máté hathatós segítségével. Egy

⁵⁶ Kristó 1973.; Kristó 1975.; Kristó 1978a.; Kristó 1978b.; Kristó 1979. 139–212. o.; Fügedi 1986. 151–181. o.; Kristó 1986b.

1297. évi adat szerint Máté tárnokmestereként is tevékenykedett. A nagyhatalmú Csák árnyékában Ábrahám nem tétlenkedett, számos birtokszerzéséről van tudomásunk. Vélhetően 1310 táján hagyta el Csák Máté familiáját, s ettől kezdve újra a Pozsony megyei közéletben, majd pedig I. Károly híveként szerepel.⁵⁷

Hasonló karriert mondhatott magáénak a barsi vár jobbágysági közül származó Kistapolcsányi Gyula is. Csák Máté szolgálatában a lévai várnagyságig vitte, miközben birtokai gyarapításáról sem feledkezett meg. Vörös Ábrahámmal ellentétben Gyula kitartott a trencsényi oligarcha mellett annak haláláig, ennek ellenére sikerült birtokait megőriznie Károly hatalmának megszilárdulása után is.⁵⁸

A mosoni várjobbágyság közül Pál fia Nikel (*Nykylinus*) egész rokonságával együtt szegődött a Kőszegiek familiájába. Amikor 1292-ben III. András a Kőszegiek fogságába esett, Henrik bán fia János (Iván) Nikelékét bízta meg a király őrzésével. A fogságból kiszabadult András a várjobbágyság nyilvánvaló hűtlenségére hivatkozva adományozta el 1295-ben a rokonság egyik Győr megyei földjét. Nikelék mindazonáltal továbbra is megmaradtak a Kőszegiek szolgálatában. 1297-ből arról értesülünk, hogy Sopron megyei várföldet tartottak jogtalanul elfoglalva. Egy 1311-ből való adat szerint Nikel felesége, Erzsébet a Rápolyt nemzetségből származott.⁵⁹ Forrásaink szűkszavúsága miatt a tartományúri familiákba lépett vagy kényszerült várjobbágyság túlnyomó többségének a sorsát nem tudjuk nyomon követni, de a felsorolt példák is meggyőzően bizonyítják, hogy a várjobbágyság birtoklását a tartományúri hatalom nem veszélyeztette, sőt, kedvező esetben akár a társadalmi felemelkedés, a vagyoni gyarapodás útját is egyengethette.

A tartományurak felszámolása, az uralkodói hatalom erejének és tekintélyének újrakedése ismét felvetette a várjobbágysági birtoklás királyi megítélésének kérdését. A tartományúri hatalom jószerevével egyáltalán nem érintette a várjobbágyság státusát és birtokjogát: az oligarcha és a várjobbágyság kapcsolatát egy másik dimenzió, a familiaritás keretei szabták meg. I. Károly azonban nyilvánvalóan nem maradhatott közömbös a végső soron a királyi joghoz tartozó réteg sorsa iránt. Közismert, hogy hatalma megszilárdulása után, 1327-ben nagyszabású, az egész országra kiterjedő vizsgálatokba kezdett, hogy a jogtalanul elfoglalt királyi javakat visszaszerezze.⁶⁰ Egyéb királyi birtokok mellett ez természetesen érintette a várföldeket, illetve a várjobbágyságokat is. A mintegy másfél évtizeden keresztül folytatódó akció során számos nemes személye vagy birtoka került komoly bajba. 1327-ben a Sáros megyei vizsgálat alkalmával Fonyi Balázstól akarták a várföldek visszavételére kirendelt királyi emberek elvenni Kurima (más néven Dubyna) nevű birtokát. Balázs — melleleg a király bizalmas híve, várnagyságot, ispánságot viselt, 1323–1326 között lovászmester — azzal védekezett, hogy birtoka nem várföld volt, és királyi ado-

⁵⁷ Kristó 1973. 124–125. o.; Zsoldos 1988. 16. o.

⁵⁸ Kristó 1973. 121. o. A Kistapolcsányiakkal az alábbiakban részletesen foglalkozunk.

⁵⁹ 1295: Apponyi okl. 26–27. o.; 1297: UB II. 305–306 o.; 1311: UB III. 49. o.

⁶⁰ Hóman 1921. 47–63. o.; Székely 1953. 54–60. o.; Bertényi 1987b. 62–63. o.; KRE 12. o. (a vonatkozó rész Kristó Gyula munkája).

mány útján jutott hozzá, s így aztán sikerült is azt megtartania.⁶¹ 1332-ben Mihály fia János *comest* akarták megfosztani több veszprémi *sessiójától*, s csak az 1335-ös per során derült ki, hogy azok jogosan illetik meg.⁶² 1335-ben Ugodi Cseh Csenik, a király által a karakói vár birtokai és népei visszaszerzésére kirendelt vizsgáló (*recaptivator et requisitor*) az országbíró elé idézte a kisdamonyiai nemesi rokonságot azt állítván, hogy azok várjobbágyok (*nomine iobagionum castris Karakow vocati*). A perben a kisdamonyiaiak nemesnek vallották magukat, s állításukat megerősítette az a mintegy háromszáz Sopron és Vas megyei egyházi és világi, nemes és *ignobilis* személy is, akik az országbíró által elrendelt vizsgálat során a perbefogottakat és elődeiket „Szent István király ideje óta nemes királyi szerviensek”-nek (*a tempore sancti regis Stephani nobiles servientes et regales*) mondták.⁶³ A Csenik vezette eljárások sorában olyan esettel is találkozunk, amikor egy nemes esküvel volt kénytelen bizonyítani, hogy egyik jobbágya nem a karakói vár *castrensisei* közül való, hanem szabad ember (*non castrensis dicti castris Karakou vocati, sed liber homo sit*).⁶⁴ Nem bizonyítható, de jó okkal feltételezhető, hogy ehhez az 1335. évi, a karakói vár birtokait és népeit érintő vizsgálathoz kapcsolható az a gyakran idézett adat, amelyik szerint 1349-ben azért nem találták a fehérvári káptalanban a Szent István legendájának nevezett jegyzéket — melyben a karakói várjobbágyok és várnépek birtokai, valamint szabadságaik voltak összefoglalva —, mert azt I. Károly már korábban, János örkanonok idejében magához kérte Visegrádra.⁶⁵ A kisdamonyiaiak esete figyelmeztető jel lehetett a környék nemessége számára. Mindenesetre a Kun László által a soproni várjobbágyok közül megnesemesített gyóróiak jónak látták bemutatni nemesítő okleveleiket a Druget Vilmos által 1335-ben tartott *generalis congregatió*n.⁶⁶

I. Károly király földvisszaszerzési akciói során érdekes perrel találkozunk Zala megyében. 1328-ban a zalai ispán „a várnépbeli emberek felkutatására és a vár földjeinek visszaszerzésére” (*ad inquirendas castrenses homines et reinveniendas terras castris*) kapott a királytól megbízást. Feladata végrehajtása során perbe fogta Itimer fia Budát és annak itimérföldjei rokonságát azon a címen, hogy várnépbeliek (*sub nomine castrensium*). Budák viszont azt állították, hogy „ők maguk a vár örökös nemes jobbágyai és sohasem voltak várnépbeliek” (*se ipsos hereditarios nobiles jobagiones castris fore et nunquam castrenses fuisse*). Erre huszonöt nemessel együtt esküt is tettek, ami a javukra döntötte el a pert.⁶⁷ A per fontos tanulságokkal szolgál az I. Károly-féle föld- és státuszvizsgálatok megítélésének tekintetében. Buda és társai egyáltalán nem tagadták a várszervezethez tartozásuk tényét, ugyanakkor viszont a várszervezetten belül élvezett kiváltságos státusukhoz határozottan ragaszkodtak. Annak a királyi várszervezetnek a belső hierarchi-

⁶¹ CD VIII/3. 270–273. o. Fonyi Balázs lovászmesteri és honti, ill. borsodi ispáni tisztségére, valamint fűleki várnagyságára lásd: *Fügedi* 1986. 247. o. (13. sz. táblázat); *Fügedi* 1977. 134. o.

⁶² VeR 265. sz.

⁶³ Sopron megye okl. I. 162–165. o.

⁶⁴ 1335: AO III. 198. o.

⁶⁵ 1349: CD VII/1. 108–109. o., vö. *Székely* 1953. 57. o. Az oklevélben említett János örkanonoksága 1313 és 1347 között mutatható ki: *Sörös* 1916.

⁶⁶ HO III. 126–127. o.

⁶⁷ Zichy okm. VI. 14. o.

áját tekintették jogállásuk megítélésében mércének, amely várszervezet intézményként ténylegesen már nem létezett. Újra találkozunk tehát azzal a jelenséggel, amely már a XIII. században, Locsmánd és Komárom esetében is megfigyelhető volt: a helyi igazgatás alapvetően megváltozott viszonyai között a várjobbágyi státus alapjává egy fiktív jogviszony vált. Ennek a fikciónak a fenntartása és ápolása a királyi várszervezet felbomlása miatt védtelen, kiszolgáltatott helyzetbe került várjobbágyok természetes önvédelmi reflexe volt. A nemesítést nem szerzett, magánfamilia védelmét nem élvező várjobbágyok birtokos volta, földjük jog szerint való birtoklásának elismertetése éppen a várjobbágyi státuson alapult, s ugyanakkor ez volt egzisztenciájuk gyenge, támadható pontja is. Értelmezhető, hogy ebben a helyzetben a várjobbágyok görcsösen kapaszkodtak abba a jogokból és kötelezettségekből font, személyüket a királyi várszervezethez fűző kötelékbe, amely létüket igazolta a társadalom előtt. A jelenség korántsem a XIV. század változásai által hozott újdonság: egy meglehetősen speciális, ám az alaphelyzetet tekintve lényegileg azonos esetben már a XIII. század második felében találkozunk vele; abban az időszakban, amikor a királyi várszervezet, bár már végzetesen meggyengült, de általános és teljes felbomlása még korántsem sem következett be.

A szakirodalom már tisztázta az egykori Borsova vármegye megszűnésének körülményeit. Általános vélemény szerint a megye a tatárjárás során pusztult el, s területe részben a szomszédos megyékbe (Szatmár, Szabolcs), részben a már a XII–XIII. század fordulójától kezdve szereplő beregi erdőispánság, majd az 1242 után kialakuló Bereg megye területébe olvadt be.⁶⁸ Ennek ellenére még a XIII. század utolsó harmadában is találkozunk borsovai várföldekkel és birtokosaikkal. 1268-ban István ifjabb király egy Kék nevű földet adományozott el, amelyről megjegyzi, hogy „borsovai várjobbágyoké volt, mindazonáltal [...] Szabolcs megyében van” (*erat jobagionum castri de Bursua, tamen est [...] in provincia de Zabouch*). 1282-ben pedig Kun László adományozta el a borsovai vár Szatmár megyei Mérgesd nevű birtokát örökös nélkül elhalt ember földje címen.⁶⁹ A két adat kétségtelenné teszi, hogy még évtizedekkel Borsova vármegye megszűnte után is a vár földjeit az egykori várispánsághoz tartozásuk alapján tartották számon, és a borsovai vár jobbágysága föld birtoklására feljogosító címnek számított. A régi királyi vármegyék szervezetének a XIII–XIV. század fordulója táján bekövetkező felbomlása ezt, a Borsova esetében még a sajátos helyzetből fakadó különlegességet általánossá tette. A fikció — a várjobbágyok léte királyi várszervezet nélkül — kiállta a XIV. század első próbáit: sem a tartományúri, sem az újraéledt királyi hatalom nem rombolta le, sőt, az utóbbi, amint azt Itimérföldei Buda és rokonai példáján láttuk, éppenséggel megerősítette a várjobbágyi birtoklás jogszerűségét, s ezzel mintegy elismerte a várnépbeliek és a várjobbágyok, valamint a két réteg birtokjoga közötti különbségeket.

A XIV. század folyamán a várjobbágyok egy része a megszűnt várszervezethez kapcsoló fikció mellett mindazonáltal nagyon is reális viszonyokon alapuló kapcsolatot tartott fenn a királyi megyét felváltó úgynevezett nemesi megyével. A kapcsolat

⁶⁸ Györffy 1987–1998. I. 520–523. o.; Kristó 1988. 421–425. o.

⁶⁹ 1268: ÁÜO VIII. 196–200. o.; 1282: ÁÜO IX. 329–330. o.

kiépülésének kiindulópontja a korábbi királyi vármegyék igazgatásának egy jólismert sajátossága volt. A megyeispánok, vagy akár közvetlenül a király, rendszeresen igénybe vették a várjobbágyokat különböző közhatalmi feladatok ellátására.⁷⁰ Adataink szerint a formálódó nenesi megye maga is igényt tartott a várjobbágyok ilyen jellegű szolgáltatásaira. Az Abaúj megyei Bölzsére való várjobbágyok évtizedeken keresztül szerepelnek megyei emberekként. Szintén Abaújban más várjobbágyok kikiáltói szolgálatot láttak el a megyei *generalis congregatiók* alkalmával. 1323-ban Pozsony megye hatósága a nemes Elek fia Miklós megyei embert és a várjobbágy Béli Damján fia Domokost küldte ki, hogy megjárják a pozsonyi káptalan két birtokának határait. 1358-ban Nógrádban egy hatalmaskodási ügy kivizsgálására az egyik szolgabíró Mihály várjobbágy társaságában szállt ki, s ugyanebben az évben István várjobbágy két ízben is megyei ember Veszprém megyében.⁷¹ A várjobbágyok és a megyei nemesség képviselőinek együttműködése azt bizonyítja, hogy a várjobbágyoknak sikerült beilleszkedniük a megyei élet megváltozott keretei közé: birtokosi egzisztenciájukat az I. Károly uralkodása alatt lefolytatott földvizsgálatok a régi, Árpád-kori jogcímen biztosították, közhatalmi funkcióikat pedig — igaz, immár az úgynevezett nemesi megye alárendeltségében — továbbra is ellátták.

A Nagy Lajos trónra léptét követő mintegy félszáz évben olyan gyökeres változások következtek be a várjobbágyok és birtoklásának megítélésében, amelyek végül is a több évszázados múltra visszatekintő társadalmi réteg felmorzsolódásához vezettek. A változások szembeűnő jeleként újra megsokasodnak a várjobbágyok nemesítésére vonatkozó adataink. A XII. század végétől kezdődően az utolsó Árpád-házi uralkodó, III. András haláláig több tucat királyi servienssé fogadó, illetve nemesítő oklevél maradt fenn. Ezek többsége várjobbágyok kiváltságolásával foglalkozik.⁷² I. Károly idejéből azonban alig-alig ismerünk nemesítést; ez a körülmény a várjobbágyi birtoklás elismertségét és a nemesi birtoklás melletti egyidejű meglétét mutatja. A kevés kivétel közé tartozik Márk mester bálványosi alvárnagy és rokonainak a nemesítése. Márk és szűkebb családjának tagjai Szécsényi Tamás erdélyi vajda bálványosi várnagyának, Pogány Istvánnak a *serviensei* voltak. Őket és fogácsi rokonaikat a havasalföldi hadjárat során szerzett érdemeik, valamint két rokonuk — akik közül az egyik, István fia Pető csicsói várnagyként vajdai familiáris volt — halála miatt, a vajda kérésére nemesítette meg az uralkodó. Az oklevél a kiváltságoltak korábbi státusát „a hevesújvári ispánság fogácsi jobbágyai és várhoz tartozó kondicionárius várnepei” (*iobagiones et condicionarii castrenses de Fagach de comitatu Heweswyvar*) kifejezéssel adja meg.⁷³

Az 1350-es évektől kezdve egyre többször találkozunk hasonló királyi kegyvel. A nemesítések megsokasodása a kortársak számára is szembeűnő lehetett, hiszen Küküllői János érdemesnek tartotta megörökíteni Nagy Lajos-életrajzában azt, hogy az uralkodó sok

⁷⁰ Holub 1929. 43., 46. o.; Bolla 1983. 222. o., vö. 1263: ÁÚO VIII. 81. o.; 1266: UGDS I. 7. o. stb.

⁷¹ Gábor 1908. 88. o.; Novák 1940. 74. o.; Zsoldos 1988. 15–16. o.; 1323: MES III. 27. o.; 1358: AO VII. 322–323. o. és 125., 374–375. o.

⁷² Váczy 1927. 252–263. o.; Bolla 1983. 247. o.

⁷³ UGDS I. 458–459. o., lásd még: 1327: CD VIII/3. 216–217. o.

királyi kondicionáriust emelt nemesi rangra.⁷⁴ Ami a várjobbágyokat illeti, 1354-ben Lajos egy zimányi (Bars megye) rokonságot emelt ki „a várhoz tartozó jobbágyok közönségéből és társaságából” (*a popularitate et consortio iobagionum castrensium*). 1358-ban Borfői János és rokonai mentesültek a „honti vár kondicionáriusi szolgálata alól” (*a [...] servitute conditonaria castris nostri Huntensis*). 1362-ben a Szolnok megyei Dobáról való Miklós „a várhoz tartozó kondicionárius jobbágy” (*iobagio castrensium condicionarium*) szerzett nemességet.⁷⁵ A nemesítések új sorozata folytatódott Zsigmond uralma alatt is.⁷⁶

Két esetben a nemesítés iránti kérelem pontos okát is tudjuk. 1358-ban Kistapolcsányi Miklós és rokona, András azért volt kénytelen Tapolcsány és Bajka birtokaihoz fűződő birtokjogát nemesivé változtatni, mert a Bars megyei *generalis congregatio* az esküdtek és a megyei nemesség várjobbágyi birtoknak minősítette ezt a két ingatlant (*possessiones ipsorum [...] pridem in congregatione [...] nomine possessionum iobagionum castris Borsiensis per iuratos assessores et universos nobiles [...] extradatas et assignatas*).⁷⁷ Teljesen hasonló eset zajlott le ugyanabban az évben a szomszédos Hont megyében. A Borfői-rokonságot a Kont Miklós nádor által tartott *generalis congregatio*n a várnéphez tartozás címén vádolták be a nádor előtt, s csak a királyi kegy gyors beavatkozása mentette meg a Borfőiek független, úri egzisztenciáját.⁷⁸ Mindkét esetben merőben szokatlan jelenséget tapasztalunk: a mindaddig háborítatlanul és békésen, nemes módjára birtokló várjobbágyok ellen a megyei nemesség igen súlyos, személyüket és birtokjogukat egyaránt fenyegető támadást intézett. Mivel a két eset egyetlen nádori bíraskodási körút egymás utáni állomásain, időben egymást szorosan követte, a véletlen egybeesés feltételezésére vajmi csekély lehetőséget látunk. A két ügy hátterében a középkori magyar társadalomfejlődés egyik hosszan elnyúló, meghatározó folyamatának, a köznemesség kialakulásának utolsó szakasza ragadható meg. A továbbiakban ennek az utolsó szakasznak a várjobbágyi birtoklás jogi megítélésével közvetlenül érintkező, legfontosabb jelenségeit helyezzük vizsgálatunk középpontjába.

Középkori köznemességünk kialakulásának mindmáig legnagyobb hatású elméletét Mályusz Elemér dolgozta ki. Alapvető tanulmányában a különböző eredetű és jogi helyzetű, de egyaránt hadakozó elemek egymáshoz közel álló életmódját és hivatását, azonos életfelfogását tartja a folyamat döntő tényezőjének. Álláspontja szerint a XIII. századi királyi szerviensek és a várjobbágyok összeolvadása eredményezte a köznemesség létrejöttét. Előadásában alapvetően új vonás a történeti kutatás korábbi elképzeléseihez képest,

⁷⁴ Küküllői szövegét — többek között — fenntartotta Thuróczy János krónikája: *Thuroczy: Chron. Hung.* 186. o.

⁷⁵ 1354: AO VI. 238. o.; 1358: AO VII. 522. o.; 1362: Zichy okm. III. 208–210. o., lásd még: 1358: AO VII. 478–479. o.; 1359: AO VII. 554. o.; 1360: CD IX/3. 684–686. o.; CD IX/6. 106–107. o.; (1342–1382 k.): *Levéltári Közlemények*, 1939. 256. o. stb.

⁷⁶ 1389: CD X/1. 558. o.; MNL OL DL 7487.; 1392: MNL OL DL 49 303.; MNL OL DL 7803.; 1411: *Turul*, 1940. 20. o. stb.

⁷⁷ AO VII. 478–479. o.

⁷⁸ A Borfőiek kéri nemesítésüket „quia pridem in congregatione generali [...] Nicolai Konth regni nostri palatini [...] celebrata iurati et assessores comitatus nomine populorum castrensium eidem palatino incusando assignassent” (AO VII. 522. o.).

hogy felismerte az úgynevezett nemesi vármegye kialakulásának a folyamatra gyakorolt hatását. A nemesi megyét — megítélése szerint — végső soron az hozta létre, hogy a királyi szerviensek „a megye keretei közé léptek”, a megyésispán hatásköre alá kerültek, de egyszersmind annak hatalmát korlátozták is a szolgabírói intézményen keresztül. Az új típusú megyében a királyi szerviensek és a várjobbágyok azonos helyzete és hasonló kötelezettségei domináltak; a birtokjogok különbözőségei „a mindennapi életben számottevő szerepet nem játszottak”, így az úgynevezett nemesi megye létrejötté felgyorsította a két réteg egységes (köz)nemességgé való összeolvadását.⁷⁹ A későbbiekben Bolla Ilona felhívta a figyelmet arra, hogy a királyi szerviensek és a várjobbágyok összeolvadásának feltételezése során elsősorban azokkal a várjobbágyokkal számolhat a kutatás, akiknek *servitium*mal nem terhelt, ősi vagy adománybirtoka(i) volt(ak).⁸⁰

A várjobbágyok nemesítésének a XIV. század második felében újra jelentkező gyakorisága arra figyelmeztet, hogy a várjobbágyoknak a királyi kegynyilvánítás aktusát — a nemesítést — nélkülöző beolvadása a köznemességbe, pontosabban a várjobbágyi birtoklásnak az elismertsége és a nemesivel egyidejű létezése véglegesen megakadt, még mielőtt maga a folyamat végérvényessé, visszafordíthatatlanná vált volna. Erre az időszakra értek meg azok a társadalomfejlődési tendenciák, amelyek a királyi vármegye-rendszer felbomlását követően létalapját, társadalmi legitimációját elvesztő várjobbágyosság fennmaradása ellen hatottak. Az 1267. évi dekrétumban nemesnek elismert királyi szerviensek közel egy évszázad alatt eljutottak fejlődésük azon fokára, amelyen már a megyében élő többi birtokos rétegtől való elkülönülésre törekedtek. Intézménytörténeti szempontból ennek a folyamatnak a részeként indult meg az új típusú megye valódi „nemesi megyévé” válása, az *ignobilis* birtokoslemek kiszorítása a megyei élet fórumairól.⁸¹ Ugyanakkor a XIV. század folyamán általánossá válik az a gyakorlat, mely a személyileg szabad, de földesúri függésben élő agrárnépesség megjelölésére a korábban társadalmi presztízst biztosító „jobbágy” kifejezést alkalmazza. Ilyen körülmények között joggal írta Bolla Ilona, hogy „a XIV. század második felében a jobagio elnevezés régi patinája — még a nobilis jobagioé is — megkopott”.⁸² A „várjobbágy” név — s vele együtt a státus — inflálódásának árulkodó jele a XIV. században feltűnő *iobagio castrensis* kifejezés, melynek talán legérdekesebb, a terminus különböző eredetű és funkciójú elemeinek keveredését legérzékletesebben mutató példája az 1341-ben említett *veri nobiles castrenses iobagiones* megjelölés.⁸³ Látszólag nincs sok különbség a *iobagio castri* (‘várjobbágy’) és a *iobagio castrensis* (‘várhoz tartozó jobbágy’) között. Valójában azonban az új terminus technicus alkalmazása megadta a kegyelemdőfést a várjobbágyosság intézményének. Mindenekelőtt a kifejezés egybemossa a várjobbágyi (*iobagio castri*) és a várnépi (*castrensis*) státus között korábban meglévő és a királyi, illetve a társadalom által is elismert alapvető különbsé-

⁷⁹ Mályusz 1942. 407., 409., 411., 422–423. o.

⁸⁰ Bolla 1983. 247–253. o., lásd még: uo. 64–71., 228–230. o.

⁸¹ A fokozatosan kiteljesedő folyamatra lásd: Székely 1953. 69–74. o.; Zsoldos 1988. 17. o. A hagyományos „nemesi megye” kifejezés félrevezető voltára felhívta a figyelmet: Szűcs 1984. 380–383. o.

⁸² Bolla 1983. 251. o.

⁸³ Bolla 1983. 251. o. (82. sz. jegyz.), 253. o.

geket. A *iobagio castrensis* mindkét eleme a királyi várszervezet népeinek egy-egy jogilag jól körülhatárolható rétegére utal, mégis az együttes jelentéstartalom teljesen eltér a XIII. századi mintáktól. A *castrensis* ebben a formában már nem a 'várnépbeli'-t jelenti, hanem a várhoz, a királyi tulajdonhoz tartozást, míg a *iobagio* nem a várszervezet hierarchiájának legelőkelőbb, tisztségeket viselő tagját jelöli, hanem az *ignobilis*. A kifejezés elterjedésével egy időben megszűntek azok a kedvező körülmények, amelyek a várjobbágságnak a köznemesség melletti, önálló birtokoskategorikaként való fennmaradását a XIII. század második felétől kezdve közel egy évszázadon át lehetővé tették. A *iobagio castrensis* elnevezés a várjobbágyi státus leggyengébb pontjai, a királyi joghoz tartozás és a nem nemesi jogállás ellen intézett támadást. A *iobagio castrensis* kifejezés megjelenésével ugyanis lehetővé vált, hogy a várszervezethez tartozó minden személy földje, tekintet nélkül a korábban érvényesülő jogi különbségekre, *castrensis* — azaz a várhoz, következésképp a királyi adományozási joghoz tartozó — földként kötöttségek nélkül, szabadon felkérhető és eladományozható legyen.

A *iobagio castrensis* megjelenésének legfontosabb oka az lehetett, hogy a helyi igazgatás megváltozott viszonyai között a társadalom a XIV. század közepén már nem tudta értelmezni a fél évszázaddal előbb még közzismert *iobagio castri* kifejezést. Ennek pontos jelentését és jelentőségét — mint látni fogjuk — az érintettek, azaz a várjobbágyok továbbra is őrizték,⁸⁴ Druget Vilmos nádornak azonban 1335-ben a királyi földek visszaszerzése közben már azt is vizsgálatnia kellett, hogy voltaképpen milyen szolgálatok terhelik a várjobbágyokat és a várnépeket (*in [...] congregatione generali [...] de iobagionibus castrorum et castrensibus castri Suprunyensis et de eorum officiis experiri voluissemus*), vagyis az ország első világi méltósága, aki — bár idegen származású, de már évtizedek óta Magyarországon él — sem mondható tájékozottnak a királyi várszervezet népeit illetően. Ugyanerre a jelenségre vet fényt az a már idézett adat, mely szerint Nagy Lajos király az iránt érdeklődik, hogy az országban merre és „milyen szabadság szerint élnek” karakói nemes várjobbágyok és várnépek (*in quantis locis in regno nostro nobiles et populi castri Craco vocati residentiam facere debent et in quali libertate existunt*).⁸⁵

A várjobbágyi státusra és az ahhoz kapcsolódó jogokra és szokásokra vonatkozó ismeretek hiánya érzéketlenné tette a társadalmat a várjobbágyi és a nemesi lét felszíni hasonlóságai iránt, s megnövekedett az eltérések jelentősége. Az *ignobilis* várjobbágyok önálló birtoklása a nemesi birtokszerzés akadályává vált, s mint ilyen nem sok kíméltre számíthatott. A XIV. század második felében sorra találkozunk olyan perekkel, amelyek a megyei nemesség várjobbágyok elleni támadásának a következménye. Ezek jellegzetes szkémája a következő volt: valamely nemes felkéri adományként magának a királytól egy várjobbágy birtokát, tekintet nélkül a föld lakott vagy lakatlan voltára. (Emlékezzünk a XIII. század királyi birtokpolitikájának egyik vezérelvére!) A várjobbágy természetesen tiltakozik a beiktatás ellen, s így perre kerül sor, melynek során jól nyomon követhetjük

⁸⁴ Bolla 1983. 249. o. Analóg jelenség a várszervezeti tisztségek XIV. században is tapasztalható viselése. Pl.: 1302: DL 40 287.; (1307–1311 k.): MNL OL DL 75 166.; 1311: MNL OL DL 67 685.; 1324: MNL OL DL 86 968.; 1325: AO II. 227–228. o.; 1346: AO IV. 636. o.; AO V. 173. o.; AO VI. 602–603. o. stb.

⁸⁵ 1335: HO III. 126–127. o.; 1349: CD VIII/1. 108–109. o.

a várjobbágyi birtoklás társadalmi megítélésének a XIII. század óta bekövetkezett változásait. A per eredménye — a dolog természetéből adódóan — kétféle lehetett: az alperes várjobbágy vagy megőrizte birtokát vagy elvesztette. Lássunk példákat előbb a várjobbágyok számára kedvezően lezárult ügyek közül!

I. Károly birtokvisszavételi akciójának kapcsán már találkoztunk a Zala megyei Itimérföldén élő várjobbágyrokonsággal. Az 1328. évi eljárás során huszonöt nemesessel együtt letett esküjükkel sikerült elismertetniük várjobbágyi státusukat és ennek föld birtoklására feljogosító voltát. 1369-ben azonban újabb veszély fenyegette — az ekkor már az 1328-ban szereplő Buda után elnevezett — Budafölde birtokosait. Vörös Salamon fia János mester ugyanis adományképpen felkérte — egy másik birtokkal együtt — a Budafölde nevű, általa *castrensis* földnek mondott birtokot. A beiktatás idején az adománynak Budaföldei Péter fia Tamás ellene mondott. A perben Szepesi Jakab országbíró ítélkezett 1375-ben. A felperes, Salamon fia János, a király adománylevelével bizonygatta a maga igazát. A budaföldeiek három oklevelüket is bemutatták. Ezek közül egy 1328. évi és egy 1358. évi magánjogi ügyletekről szólt, míg a harmadik az 1328-as státuspert örökítette meg. Oklevelei alapján Péter fia Tamás azt állította, hogy ő és ősei mindig is nemes várjobbágyok voltak, és földjüket ezen a címen birtokolják, s így a királyi adományozási joghoz az nem tartozik (*ipse et sui predecessores semper et ab antiquo nobiles iobagiones castri extitissent et essent [...] possessio Budafelde [...] sibi nobilis iobagionatus castri titulo pertinuisse et eadem regie collacioni in nullo deberet attinere*). Érvelésében a legcsekélyebb változás nélkül visszhangoznak azok a jogok, amelyeket a XIII. századi várjobbágyok tulajdonítottak maguknak, s amelyeket akkor még az uralkodók és a társadalom is elismert. A XIV. század utolsó negyedének küszöbén azonban ez az érvelés már nem volt elegendő. Az országbíró tudományvételet rendelt el a budaföldeiek státusának és birtokjogának a felderítése érdekében, melynek során nyolcvan nemes és háromszázöt *ignobilis* a felperes állítását támasztotta alá, míg ötvenhat nemes és kilencvenegy *ignobilis* a várjobbágyok mellett vallott. A vizsgálat eredménye meggyőzően szemlélteti a társadalomnak a várjobbágyokkal kapcsolatos ellentmondásos értékítéletét. Míg 1328-ban a helyi társadalmat képviselő huszonöt nemes egyértelműen a budaföldei (akkor még itimérföldei) várjobbágyok mellett állt ki, fél évszázad múltán a zalai nemesek többsége már ellenük foglalt állást. Szepesi Jakab is csupán a budaföldeiek által bemutatott 1328. évi oklevél erejére hivatkozva döntött úgy, hogy esküt ítél az alpereseknek, amit azok tizenöt nemesi eskütársukkal együtt le is tettek, s így az országbíró az alperesek kezén hagyta a vitatott birtokot. A budaföldeiek tehát, a helyi nemesség többsége támogatásának hiányában, csak egy, a státusukat és földjükhöz való jogukat igazoló oklevél birtokában védhették meg tulajdonjogukat.⁸⁶

A várjobbágybábság és a köznemesség Anjou-kori helyzetére utaló jellegzetességek szinte valamennyi eleme nyomon követhető a Bars megyei Kistapolcsányi-rokonság történetében. A Kistapolcsányiak „régii nemesség”-ében a korábbi szakirodalom nem kétel-

⁸⁶ 1375: Zichy okm. VI. 11–22. o.

kedett.⁸⁷ Valójában azonban a család barsi várjobbágyként bukkan fel forrásainkban. A család legrégebbről ismert tagja, Hoslow (Hozlo, Huzlou) kistapolcsányi örökölt birtokát elcserélte Csák nembéli Istvánnal a Komárom megyei Hetényért és száz márkáért. Kristó Gyula szerint a cserére az 1260–1270-es években kerülhetett sor.⁸⁸ Hoslow-val és fiaival a XIII–XIV. század fordulóján a bajkai–zimányi várjobbágyrokonság soraiban találkozunk. Zimányt 1293 táján kapta III. Andrástól adományul Chelleus (Ehellős?) fia Pál, valamint Izoth (Yzoth, Izoch, Izaad) és István.⁸⁹ A rokonság ekkor még alighanem osztatlanul birtokolt, hiszen a későbbiekben az adománylevélben nem szereplő rokonoknak is részük volt Zimány birtokban. Így, amikor 1301-ben Bánk fia István eladta zimányi birtokrészét rokonának, Polus fia Jakabnak, a beleegyező rokonok között ott szerepelt Hoslow két fia, Gyula és András is.⁹⁰ A nemzetség — de legalábbis annak egyik ága, Myko fia Izoth és közvetlen hozzátartozói — a kelecsényi várjobbágyokkal is rokonságot tartottak.⁹¹

A XIV. század második évtizedében, mint arról már volt szó, Hoslow fia Gyula trencsényi Csák Máté szolgálatában állt. 1318-ban az oligarcha egyik fontos várának, Lévának a várnagyságát viselte, s ekkor váltotta vissza Kistapolcsányt Mátétól.⁹² 1321-ben, urának halála után állt át I. Károly oldalára. Alighanem jutalmul kapta Gyula és testvére, András Bakabányát adományba:⁹³ a kutatás mindenesetre az adományt kapcsolatba hozta az átállás körüli egyezkedésekkel.⁹⁴ Gyula mind Csák Máté, mind I. Károly hűségén folytatta birtokszerzéseit. 1312-ben megszerezte a Hont megyei Ösödöt, majd a bakabányai adományt követte 1323-ban a Bars megyei Malus.⁹⁵ 1324-ben Huslow két fia, Gyula és András — akiket a nyitrai káptalan oklevele „nemes férfiak”-ként (*nobiles viri*) említ — megosztottak kistapolcsányi örökségükön. 1327-ben András királyi emberként szerepelt.⁹⁶ A Kistapolcsányiak tehát Csák Máté halála után nemcsak átmentették magukat az új rendszerbe, hanem I. Károly megbecsült híveiként éltek nemes módjára, birtokaikban gyarapodva életüket.

A következő nemzedékben még magasabbra ívelt a család karrierje. Csák Máté egykori várnagyának, Kistapolcsányi Gyulának a fia, Miklós az Anjouk udvarában tűnik fel előbb apródként, majd udvari lovagként.⁹⁷ Miklósnak az udvarban betöltött helyzetét jellemzi, hogy a kisebbik királyfi, András herceg nevelője volt. A belévetett bizalmat igazolva az egyike volt azoknak, akik 1330-ban megfékeztek a királyi család életére törő

⁸⁷ Haiczl 1932. 21. o.

⁸⁸ 1318: *Botka* 1873. 66–67. o., vö. *Kristó* 1973. 15. o.

⁸⁹ MES I. 311. o., vö. RA 3904. sz.

⁹⁰ MNL OL DL 86 889. A rokonságra vonatkozó további adatok: 1302: MNL OL DL 86 893.; 1306: *Botka* 1868. 7. o. stb.

⁹¹ 1308: MNL OL DL 86 901.; 1310: MNL OL DL 86 911.

⁹² AO I. 487. o., vö. *Botka* 1873. 66–67. o.

⁹³ AO I. 618–620. o.

⁹⁴ *Székely* 1953. 48–49. o.; *Kristó* 1973. 202. o.

⁹⁵ 1312: AO I. 273. o. (vö. AO I. 628–629. o.; AO II. 442–443. o.); 1323: *Botka* 1873. 68–69. o.

⁹⁶ 1324: AO II. 126–127. o.; 1327: CD VIII/3. 232. o.

⁹⁷ Kistapolcsányi Gyula fia Miklós karrierjét ebből a szempontból vizsgálja: *Kurcz* 1988. 39., 57., 62., 105., 110. o.

Zách Feliciánt.⁹⁸ A Kistapolcsányiak továbbra is szokványos nemesi életet éltek,⁹⁹ amíg végül Malonyán megszerzése kapcsán nemesítették magukat és birtokaikat a királlyal (*se cum eadem possessione et aliis eorum possessionibus per eos usque nunc possessis nobilitari [...] postulavit*).¹⁰⁰ A nemesítésre tehát csak ekkor, több évtizedes nemesi élet és ismételt *nobilis vir*ként való szereplés után került sor. A királyi udvarban élő Gyula fia Miklós az előkelő környezetben alkalmasint érezhette a nemesítés hiányát, s így kérhette a királyt annak megadására. Mindenesetre a már említett 1358. évi *generalis congregatio* tapasztalt alapján aligha tarthatták Miklósék felesleges formalitásnak a nemesség megszerzését. S bár már az 1344. évi privilegium is mentesítette minden birtokukat a várjobbágyi terhektől, mégis 1358-ban éppen a legrégebbi birtokok, Kistapolcsány és Bajka tulajdonjogát kellett nemesivé átforgatniuk a földek várjobbágyi terhek alóli mentesítésével és új adományként való felkérésével.¹⁰¹ Figyelemre méltó körülmény, s aligha tulajdonítható a véletlennek, hogy a bajkai–zimányi várjobbágy-rokonság más tagjai is ez idő tájt folyamodtak nemességért. 1354-ben Myko fia Izoth ágának tagjait, 1359-ben pedig Polus fia Jakab rokonait nemesítette meg Nagy Lajos király.¹⁰²

A Kistapolcsányiak története példa értékű. Történetük során mindazok a tényezők szerephez jutottak, amelyeket az előzőekben a várjobbágyi birtoklás háborítatlanságának letéteményeseiként jellemeztünk. Mégis birtokaik legrégebbi részének, a várjobbágyi földek elvesztésével járt volna a nemesítés elmaradása. A rendelkezésünkre álló adatokban nincs nyoma annak, hogy az 1358. évi barsi *generalis congregatio* alkalmával a Kistapolcsányiakat személyükben is támadták volna. Ezt magyarázhatjuk a családot a királyi udvarhoz fűző, nyilván közismerten szoros szálak erejével. Az 1358. évi barsi ügyhöz hasonló támadás azonban a király kegyét nem élvező, adománybirtok(ok)kal nem rendelkező várjobbágyok számára viszont végzetes lehetett. A továbbiakban néhány ilyen esetet veszünk szemügyre.

A Bars megyei korosáni várjobbágyok 1236 óta szerepelnek forrásainkban. Pereskednek, földet cserélnek és adnak el, végrendelkeznek, részt vesznek a megyei közéletben tanúként, fogott bíróként.¹⁰³ Egyiküket, Pyonya fia Mortunust az esztergomi keresztes konvent oklevele kifejezetten korosáni nemesnek (*nobilis de Corlau*) mondja 1302-ben.¹⁰⁴ A hosszú évtizedek háborítatlan birtoklása után számukra 1365-ben jött el a megpróbáltatások ideje. Ekkor Forgách András a királytól várnépek (*populi castrenses*) földjeként kapta adományba Korosánt. Az adomány ellen többen tiltakoztak, köztük az érintett várjobbágyok is. A perhez kapcsolódva Kont Miklós nádor 1366-ban Bars megyei *generalis congregatióján* az után kutatott, hogy vajon a korosáni rokonság tizennégy tagja — akik közt ott találjuk az 1302-ben nemesnek mondott Mortunust is — várnépbeli-e,

⁹⁸ SRH I. 494. o., vö. *Botka* 1874. 239. o.

⁹⁹ Lásd pl.: AO III. 327., 494., o.; AO VI. 1., 5–6., 603. o. stb.

¹⁰⁰ AO IV. 450–452. o.

¹⁰¹ AO VII. 478–479. o. Az új adomány intézményére lásd: *Gericis – Ladányi* 1986. 21–30. o.

¹⁰² 1354: AO VI. 238. o.; 1359: AO VII. 554. o.

¹⁰³ 1236: MES I. 320. o.; 1262: MES I. 473. o.; 1300: HO VIII. 412–413. o.; 1302: CD VIII/1. 110–112. o.; 1309: MNL OL DL 58 577.; 1275: ÁÚO IX. 134. o.; 1302: MNL OL DL 86 893.

¹⁰⁴ 1302: CD VIII/1. 110. o.

avagy a vár természetes, nemes jobbágysai (*utrum [...] populi castrenses fuerint [...] aut iidem naturales jobagiones dicti castris fuerint et extiterint*). A megkérdezett megyei tisztviselők és a nemesek nem tudtak határozott választ adni a nádornak, csak annyit szögeztek le, hogy egy bemutatott oklevél alapján kétségtelennek tartják, hogy a rokonság két tagja „mindig és régtől fogva kikiáltó volt” (*semper et ab antiquo proclamatores fuissent et extitissent*). Ennek alapján a nádor elutasította a tiltakozókat, s Forgách Andrásnak ítélte a birtokot.¹⁰⁵

Kísértetiesen hasonló perekről számolhatunk be az ország más tájairól is. 1368-ban Dobokai László kérte fel és kapta meg a királytól a Doboka megyei Inakházát. Ennek eddigi birtokosai azonban tiltakoztak és nemeseknek mondták magukat, míg az adományos, László *pristaldusi* szolgálatot ellátó várnépbelieknek állította őket. A még azévből, a tordai *generalis congregatió*n lefolytatott vizsgálat során az erdélyi nemesek úgy nyilatkoztak, hogy az ellentmondók és őseik régtől fogva *proclamatorius* szolgálatot láttak el, amely alól Lackfi István vajda mentette fel őket. Ennek alapján Miklós erdélyi vajda bizonyítottan tekintette az inakházai *castrensis* státusát és Dobokai Lászlónak ítélte a birtokot.¹⁰⁶ 1371-ben a Nyitra megyei Kisságon élők bizonygatták kétségbeesetten, hogy nemes várjobbágysai, a megye hatósága és nemesi azonban kikiáltói szolgálatot ellátó várnépeket látott bennük, így 1382-ben Garai Miklós nádor elutasította tiltakozásukat és ítéletében jogszerűnek mondta ki földjüknek Kiscsermeni Péter mester számára történt eladományozását.¹⁰⁷ Szabolcs megyében Vasvári Fekech Miklós kérte fel magának a megyeri várjobbágysai birtokát „várnépbeliek földjei címen” (*nomine terrarum populorum castrensiū*). A várjobbágysai tiltakozását követő perben végül a megyeriek is *proclamatorius* szolgálattal terhelt várnépeknek minősítették; földjük eladományozása érvényben maradt.¹⁰⁸

A példaként említett perek — túlzás nélkül állítható — azonos módon zajlottak le. A földjeik jogszerű birtoklásában megtámadott várjobbágysai az esetek többségében hasztalanul próbálkoztak státusuk és ennek révén tulajdonjoguk bizonyításával. Érvelésük rendre két tényező együttes hatásának köszönhetően vesztette erejét: egyrészt az egyre világosabban nemesi intézménnyé váló megye elutasította támogatásukat,¹⁰⁹ mégpedig — s ez az alperesek elbukásában szerepet játszó másik elem — a várjobbágysai *proclamatorius* szolgálatára hivatkozva. A perek során a szemben álló felek mindegyike a XIII. századig visszanyúló érvrendszerre, a várjobbágysai és a várnépi birtoklás eltérő megítélésére támaszkodott: a nemesi adományos a felkért föld birtokosainak várnépbeli voltát, a földjük eladományozása ellen tiltakozó várjobbágysai pedig éppen ellenkezőleg, várjobbágysai státusukat — az inakházaiak egyenesen a nemességüket — bizonygatták. A perek alkalmával megejtett státusvizsgálatok arról tanúskodnak, hogy a királyi vár-

¹⁰⁵ 1365: CD IX/3. 510. o.; 1366: MNL OL DL 58 573., vö. *Bártfai Szabó* 1910. 68–69. o.

¹⁰⁶ 1368: Erd. Múz. okl. 133–134. sz., vö. *Mályusz* 1988. 88. o. (60. sz. jegyz.).

¹⁰⁷ MNL OL DL 98 170.

¹⁰⁸ 1378: MNL OL DL 24 910.

¹⁰⁹ A tanúvallomásoknak a státus- és birtokperekből tapasztalható jelentőségét, s ezzel kapcsolatban a megyei nemesség állásfoglalásának döntő szerepét hangsúlyozza: *Fügedi* 1981.

szervezet népeinek birtokjoga közötti különbség „elméletileg” az ítéletben érvényesülő jogelvek közé tartozott; gyakorlati védelmet azonban nem nyújthatott a várjobbágyoknak, csak abban az esetben, ha ítéletileg bizonyítani tudták státusukat, mint tette azt Zalában a minden bizonnyal a szerencsés kivételek közé tartozó budaföldei rokonság.

A társadalom- és jogfejlődés sajátos fintora, hogy éppen az vált végzetessé a várjobbágyok számára, ami a XIV. század elején még a megyei közéletbe való beilleszkedésüket szolgálta: a megyei emberi, a kikiáltói szolgálat, melynek alapján a nemesi megye — mintegy örököve a korábbi királyi várszervezet központjául szolgáló vár szerepét — önmagához kapcsolta a megyei feladatok ellátásában részt vállaló várelemeket. Nem pusztán „stiláris” elem tehát, ha Zsigmond király többször is „a vár és a megye jobbágyságának terhei és szolgálatai” (*honeribus et serviciis jobagionatus [...] castri ac comitatus*) alól felmentve ad nemességet.¹¹⁰ A megyei nemesség — s velük együtt a perekben a végső ítéletet meghozó bírák — a várjobbágyok *servitium*át a várnépek *status*ával azonosította: így lett az egykori várjobbágyokból várnépbeli, s így vált földjük szabadon eladományozhatóvá.

Az alperesek ugyanis valóban várjobbágyok voltak. Ezt a korosániak esetében több oklevél is bizonyítja.¹¹¹ Az 1368. évi Doboka megyei perben az alperesek között első helyen szereplő János fia János nagyapjáról, a birtoknak nevet adó Inokról egy 1315. évi említésből tudjuk, hogy szintén várjobbágy volt,¹¹² s nincs okunk kételkedni a kisságiai, illetve a megyeriek várjobbágyi státusában sem.¹¹³

A várjobbágyoknak a *proclamatorius* szolgálatuk alapján történő várnépbelivé minősítése egyértelművé teszi, hogy a XIV. század második felének felfogása a várjobbágyok megyei közigazgatási feladatok végrehajtásában való részvételét olyan *servitium*nak tekintette, mely kizárta a nemesihez hasonló birtokosi egzisztencia fenntartásának lehetőségét, s kétségtelenné tette a kor — minden *servitium*tól mentes nemesi birtoklást eszményítő — embere számára, hogy a várjobbágyok a jobbágyparasztokhoz hasonló kondicionáriusok.

A birtokaikat veszített várjobbágyok további sorsának figyelemmel kísérése az esetek többségében, adatok híján csaknem lehetetlen. A korosániakat jó okkal kereshetjük azok között a barsi királyi népek között, akik 1366 után több ízben is háborgatták Forgách András korosáni birtokát.¹¹⁴ A megyeri rokonság pedig a környék tekintélyes nemesi családjának, a Kállaiaknak a szolgálatában talált menedéket. Az egyik perveztes, Megyeri István fia János ugyanis az 1380-as években többé-kevésbé rendszeresen tipikus familiárisi szolgálatot látott el Kállai István fia István perbeli képviselőjeként.¹¹⁵

A várjobbágyi birtoklás jogszerűségének tagadása nehéz helyzetbe hozhatta azokat a nemesi birtokosokat is, akiknek a kezén valamilyen címen várjobbágyoktól szerzett föld volt. A XIV. század második felében — mint példáink mutatták — a királyi adomány-

¹¹⁰ 1389: MNL OL DL 7487. (innen az idézet); 1392: MNL OL DL 7803.

¹¹¹ HO VIII. 412–413. o.; MNL OL DL 86 893.; MNL OL DL 58 577.

¹¹² 1315: Teleki okl. I. 37. o.

¹¹³ Feljogosít erre az eddig elmondottakon túl, a Bereg megyei Bakta esete is: 1232-ben a szent király jobbágyfainak falujaként emlegetik (*Magyar Nyelv*, 1956. 384. o.), 1363-ban már olyan birtokként szerepel, amelyen kikiáltói szolgálatot ellátó várnépek éltek (Zichy okm. III. 476. o.).

¹¹⁴ *Bártfai Szabó* 1910. 69. o.

¹¹⁵ Kállay okl. I. 1817., 1988., 1990., 1992–1993. sz. stb.

birtokok kivételével bármely várjobbágykézen lévő, illetve várjobbágyi eredetű földet a királyi joghoz tartozónak és szabadon eladományozhatónak tartottak.¹¹⁶ Ez a gyakorlat azt a reális veszélyt hordozta magában, hogy az ősök által eredetileg törvényesen megszerzett földek tulajdonjoga kétséssé válik. Érdemes ebből a szempontból végigkövetni egy ilyen elidegenített várjobbágyi birtokra, nevezetesen az Ung megyei Tibára vonatkozó adataink sorát.

A birtokot Farkas (*Wolph*) várjobbágyinak és hat rokonának Kun László adatta vissza 1282-ben, mivel korábban Aba nembéli Dávid fia Finta jogtalanul elfoglalva tartotta. A következő évben a hét várjobbágy „szűkösségüket és szegénységüket” hangoztatva (*inopiam et paupertatem eorum nobis exponentes*) engedélyt kért a királytól arra, hogy örökölt földjüket (*possessionem [...] hereditariam*) eladhassák, akinek akarják. A kapott engedéllyel élve 1284-ben Tiba harmadát nyolcvan márkáért Gál *comes* fiának, Felicián mesternek, a fennmaradó kétharmadot pedig 1290-ben, háromszáz márkáért a Nagymihályi-elődöknek, Jákó *comes* fiainak, Jákónak és Andrásnak adták el. A Nagymihályiak 1291-ben III. Andrással is átírták és megerősítették a föld megvásárlását tanúsító oklevelüket. Ezt a lépést alighanem azért tartották szükségesnek, mert Tiba harmadának új birtokosától, Feliciántól már a vásárlás évében visszakövetelte Moys ungi ispán a tibai birtokrészt „ispánságának joga címén” (*nomine iuris ipsius comitatus*). A Nagymihályiak következő generációja az apák előrelátása ellenére sem élvezhette háborítatlanul birtokait. 1346-ban ugyanis Jákó fia László és András fiai, Lőrinc és Mihály Nagymihály, Tiba és Györke birtokait a királyi joghoz tartozókként jelölték meg (*ea omnia ad ius [...] regale pertinere referebantur*) Nagy Lajos előtt, aki el is rendelte az érintett földek visszavételét. A tiltakozó Nagymihályiak a Pál országbíró előtt lezajlott per során Tibát illetően az 1290-es, a vásárlást igazoló oklevéllel védtek tulajdonjogukat, melynek alapján az országbíró megállapította, hogy a birtok „király urunkat semmiben, hanem teljességgel és egészében ama Nagymihályi nemesek birtokjogát illeti” (*eundem dominum nostrum regem in nullo, sed totaliter et omnino iura ipsorum nobilium de Nagmyhal possessionaria contingere*). A Nagymihályiak nem találták megnyugtatónak Tibára vonatkozó birtokjoguk szilárdságát, s ezért 1377-ben Nagy Lajos elé vitték a föld ügyét. Előadták, hogy a birtokot elődeik vásárolták (állításukat a már említett oklevelekkel igazolták), és úgy nyilatkoztak, hogy „mind őseik, mind ők maguk a nemesség igaz címe alatt tartották meg, de mivel meggyőződtek arról, hogy ama birtok várhoz tartozó jobbágyoké vagyis népeké volt” (*tam predecessores sui, quam ipsi sub mero nobilitatis titulo conservassent, sed quia ipsi revere intellexissent ipsam possessionem iobagionum seu populorum castrensium prefuisse*), ezért kérték a királyt, hogy mentesítse

¹¹⁶ Közismert, hogy a XIII. században a várjobbágyok különböző eredetű és jogi természetű (várföld, örökölt, adomány, vásárolt stb.) birtokokkal rendelkeztek. A legtöbb esetben az egyes típusok megkülönböztetése a források ellentmondásossága, s főként gyakori hiánya miatt igen nagy körültekintést igényel. A feladatra, mely szétfeszítené dolgozatunk kereteit, ezúttal nem vállalkozhatunk. Még a vázlatos áttekintés alól is felmentenek az újabb szakirodalom eredményei (*Borosy* 1983a. 19. o.; *Borosy* 1983b. 531–534. o.; *Bolla* 1983. 246. o.), valamint az, hogy a XIV. század második felében mind „iure hereditario” (Kistapolcsány), mind „nobilis iobagionatus castri titulo” (Budafölde) birtokolt várjobbágyi földek szerepelnek az idézett perekben.

a birtokot ennek következményei alól, amit Lajos meg is tett, új adományul adva Tibát a Nagymihályiaknak.¹¹⁷ Mivel Nagymihályi János és Kistapolcsányi Miklós közel azonos időben (1344–1347, illetve 1351) egyaránt a királyi udvar lovagjaiként szerepelnek,¹¹⁸ s így személyes ismeretségük joggal feltételezhető, korántsem zárható ki annak lehetősége, hogy a Nagymihályiak — a család korábbi tapasztalái mellett (1346. évi per!) — a Kistapolcsányiak példáján is okulva kérték Tiba jogi természetének a megváltoztatását, hogy ezzel elejét vegyék az esetleges kellemetlenségeknek.

A várjobbágyi birtoklás jogszerűségére, s ezáltal a várjobbágyásra mint önálló birtokoskategóriára a végső ítéletet a XV. század elején mondták ki. A Zsigmond uralmának első felében lefolytatott, témánkat érintő perek során már fel sem merült a várjobbágyi birtoklás szilárdságát biztosító XIII. századi eredetű jogelvek — az eredeti szándéktól mégoly eltérő jellegű és eredményű — alkalmazása. Már nem a várjobbágyi és a várnépi, hanem kifejezetten a nemesi és a várjobbágyi birtoklást állították egymással szembe. 1399-ben Zsigmond király *procurator*a, Jakab mester szerint a várjobbágyok „nem mint igaz nemesek, hanem mint a királyi jogok eltitkolói” (*non ut veri nobiles, sed uti iurium regalium celatores*) birtokolnak. Az eljárások alkalmával az ítélezők félreértetlenül leszögezték: csak a nemesi jogon való birtoklás, illetve a királyi adománylevél mentesíthet a királyi jogok bitorlásának vádjá alól.¹¹⁹

Aligha tévedünk akkor, ha ezt a felfogást kapcsolatba hozzuk a magyarországi birtokviszonyokban éppen ebben az időben végbemenő — Engel Pál jellemzése szerint — „földcsuszamlás”-szerű változásokkal. Míg az Anjou-kori birtokstruktúrában a királyi birtokok mindvégig domináns szerepet töltek be, Zsigmond trónralépte után a nagyarányú eladományozások következtében a nemesek, s azon belül is főként az arisztokrata családok birtokai kerültek túlsúlyba.¹²⁰ Ilyen körülmények között a várjobbágyosság fennmaradásának, független egzisztenciája elismertetésének semmi esélye sem maradt. Egy részüket — mint korábban utaltunk rá — Zsigmond nemesítéssel beemelte a köznemesség sorába, míg a többiek kívül rekedtek a nemességen, s részben a maradék királyi birtokokon megmaradva — őket a XV. századi források a „várhoz tartozó nemes” (*nobilis castrensis*) névvel illetik —, részben magánföldesúri joghatóság alá kerülve éltek. A várjobbágyosság és a köznemesség párhuzamos birtoklásának Nagy Lajos-kori elakadása, majd a várjobbágyi birtoklás Zsigmond-kori felszámolása után joggal fogalmazhatta meg az 1467. évi dekrétum: „az ország nemesei alatt pedig azokat értjük, akiknek igaz nemességük vagy nemesi privilégiumuk van Magyarország királyaitól” (*nobiles autem regni intelligentur, qui habent meram nobilitatem a regibus seu privilegium nobilitatis Hungariae*).¹²¹ A középkori magyar társadalomból a XV. századra eltűnt a jogállások archaikus sokszínűsége, hogy végleg átadja a helyét egy új társadalomszervező erőnek, az érett rendiségnek.

¹¹⁷ 1282: HO VI. 272. o.; 1283: ÁÚO XII. 294. o.; 1284: HO VI. 358. o.; 1291: Sztáray okl. I. 35–36. o.; 1284: HO VII. 186. o.; 1346: Sztáray okl. I. 192–198. o.; 1377: Sztáray okl. I. 438. o.

¹¹⁸ Kurcz 1988. 291–292. o. (2. táblázat, 30., 54. sz.).

¹¹⁹ MNL OL DL 69 151. Példa értékük a Bolla Ilona által idézett esetek: Bolla 1983. 252. o.

¹²⁰ Engel 1977. 31. o.; Engel 1985. 403–404. o.

¹²¹ Kovachich 1818. I. 190. o.

A vasi várispánság felbomlása

Az Árpád-kori királyi várszervezet felbomlásának a magyar történetírás — kevés kivételtől eltekintve — mindeddig nem sok figyelmet szentelt. A jelenség oka talán abban kereshető, hogy maga a tény oly közismert fejlemény, hogy megtörténte különösebb bizonyításra nem szorul, s ezért egy-két odavetett mondatnál többet kár is elpazarolni rá. A részletekbe menő vizsgálat elmaradása szükségképpen vezetett arra, hogy az összetett kérdéskör egyik vagy másik elemének középpontba állításával történtek kísérletek arra, hogy meghatározzák a várispánságok felbomlásának mikéntjét s időpontját. A várszervezet összeomlásában szerephez jutó tényezők közül a kutatás a legnagyobb jelentőséget a királyi adománypolitikában XIII. század elejétől kezdődően megfigyelhető változásoknak tulajdonította, annál is inkább, mert II. András nemcsak lényegesen több birtokot osztogatott híveinek, mint elődei, hanem adományai megtételekor igénybe vette a várispánságok földjeit és népeit is, jóllehet a jelek szerint ez mindaddig nem volt szokásban. Alighanem erre tekintettel fogalmazódott meg a vélemény, mely szerint a szabolcsi várispánság „már a tatárjárást megelőző időben feloszlott, okiratilag azonban csak a tatárjárást követő időben számolhatunk be teljes feloszlásáról”,¹ míg más — általánosabb érvényűnek szánt — megállapítás szerint „maga a királyi »vármegye« központját képező vári szervezet, a királyi birtokok utolsó bástyája is bomladozik a XIII. század elején”, melynek következtében „IV. Béla uralkodásának [...] első időszakában [...] már erősen megbomlott [a] várkatonai szervezet”.² Jellemző ugyanakkor a kérdés tisztázatlan voltára, hogy a várispánságoknak a birtokadományozásokra visszavezetett felbomlását mások ellenben csak a XIII. század második felének fejleményeként írták le,³ s más tényezőknek — például a várjobbágyok nemesítésének — is részt adtak a folyamatban.⁴ A vélemények egy másik csoportja a tatárjárásnak juttatta a főszerepet a várispánságok felbomlásában,⁵ s akadt olyan álláspont is, amelyik a várszervezet maradványaira utaló utolsó említéshez kötötte az intézmény elhalását.⁶

A legbehatóbban Molnár József foglalkozott a kérdéssel. Elődei többségével ellentétben sok tényező által befolyásolt, összetett folyamatként ábrázolta a királyi várszervezet felbomlását. A folyamat kezdeteként Molnár is a birtokadományozásokat jelölte meg, ám

¹ *Reiszig* 1900. 402. o.

² *Elekes – Lederer – Székely* 1965.² 113., 124. o. (a vonatkozó rész Lederer Emma munkája), vö. még pl.: *Major* 1966. 86. o.

³ Lásd pl.: *Holub* 1929. 74–75. o. vagy *Ila* 1976. 86–87. o.

⁴ *Czímer* 1914. 49. o.

⁵ *Borovszky* 1909. 39. o., vö. még: *Reiszig* 1911. 357. o.

⁶ *Pesty* 1882. 55–56. o.

annak hangsúlyozásával, hogy a tatárjárásig a felbomlás csak lassan haladt előre. Megítélése szerint „a bomlást előidéző erők két irányból” hatottak a királyi várszervezetre: egyfelől érvényesült a „feudális anarchia” kívülről érkező „bomlasztó hatása”, ami a földadományok kieszközlésében és a jogcím nélküli birtokfoglalásokban nyilvánult meg, másfelől pedig „a megyén [ti. a várispánságon] belül rejlő ellentmondásoknak a kiéleződése” mintegy belülről bomlasztotta azt. Ez utóbbi jelenség elemeiként tartotta számon Molnár, hogy a tatárjárás után „a gazdagabb várjobbágyok [...] megkísérelték a művelésük alatt álló várföld átalakítását elidegeníthető nemesi birtokká”, valamint azt, hogy a várjobbágyok elhatárolták addig közösen bírt földjeiket a várnépbeliektől. Eredményeinek végső összegzéseként Molnár az 1250-es és az 1260-as évtizedek fordulóját emelte ki, mely után a várszervezet bomlási folyamata felgyorsult. Az 1250-es évek végén, IV. Béla „utolsó nagyobb földvisszavételi akciója” után „a megyerendszer [ti. a várszervezet] bomlását gátló összes tényező hatása megszűnt”. A bomlási folyamat előrehaladásának további jeleiként azonosította Molnár, hogy az 1260-as években feltűntek mind a várnépbeliek által elhagyott földek, mind pedig a magánfamiliárisi szolgálatban álló várjobbágyok. Mindezekből Molnár arra a következtetésekre jutott, hogy „a királyi megye [ti. a várszervezet] a 70-es években jóformán teljesen eltűnik”.⁷ Bár Molnár fogalmilag azonosított egymással két alapvetően különböző intézményt, a királyi várszervezetet és a királyi vármegyét, s a várjobbágyi birtoklás sajátos jellemzői is elkerülték figyelmét, mégis tanulmányának számos megállapítása, mint látni fogjuk, ma is helytállónak tartható.

Az alábbiakban egyetlen várispánság, a vasi példáját elemezve teszünk kísérletet arra, hogy az eddigieknél árnyaltabb képet rajzoljunk a királyi várszervezet felbomlásának folyamatáról. A vasi várispánság történetére viszonylag bőséges forrásanyag áll a kutatás rendelkezésére, s ez a körülmény önmagában is alkalmas lenne a választás megindoklására. Ennél azonban lényegesen nagyobb súllyal esett a latba, hogy ennek a várispánságnak az esetében meglehetősen pontosan meghatározható a felbomlás ideje.

1270 őszen V. István király észak-dunántúli körútra indult. Október 9-én még Torbágyon találjuk,⁸ három nappal később Füzitőn adott ki oklevelet,⁹ s november 5-én már Győrben volt.¹⁰ November 7-én és 8-án „Szent Márton monostoránál” (*apud monasterium Sancti Martini*), azaz a mai Pannonhalmán tartózkodott,¹¹ majd délnyugati irányban haladva tovább Vasvárra érkezett. Vasvári tartózkodásáról egy november 21-i és egy december 8-i oklevél tájékoztat.¹² Fennmaradt ugyanakkor V. Istvánnak egy 1270-ben, napi kelet nélkül kelt oklevele, mely előadja, hogy a király az egész ország kormányzatának elnyerése után (*post adeptum totius regni Hungarie [...] gubernaculum*) az ország bizonyos részeibe a királyi jogok helyreállítása érdekében (*propter iurium regalium reformationem*) bírákat küldött ki, máshová pedig személyesen maga ment el, így Vas-

⁷ Molnár 1959. 236–252. o.

⁸ RA 1978. sz.

⁹ RA 1979. sz.

¹⁰ RA 1983. sz.

¹¹ RA 1985. sz., lásd még: 1984. sz. is.

¹² RA 1991. sz., vö. RA 1990., 1993. sz.

várra is, ahol gyűlést (*congregacio*) tartott.¹³ V. István itineráriumának ismeretében bizonyosra vehető, hogy a gyűlésre november vége és december eleje között került sor, amikor is a király — mint láthattuk — Vasváron időzött. A gyűlés résztvevői között V. István oklevele elsősorban a vasvári várispánság várjobbágyait és várnépeit említi meg — s csak másodsorban a megye egyéb lakosait (*aliis incolis eiusdem provincie*) —, s az okmányban írásba foglalt ügy is a Tömörd falubeli vasvári várnépek birtokvitájára vonatkozik, indokolt tehát arra gondolni, hogy a gyűlés kifejezetten a vasi várispánsággal kapcsolatos kérdések rendezésére szolgált, s így illeszkedett a „a királyi jogok helyreállításá”-nak érdekében indított országos akcióhoz. Ebben az esetben viszont okkal tehető fel, hogy V. Istvánnak az őrimagyaródsi örök számára kiállított kiváltságlevele ugyanezen vasvári gyűléshez kapcsolható. Az oklevél,¹⁴ miközben részletesen meghatározza a vasi várispánság magyaródsi őreinek (*speculatores de Monorosd*) a jogait és kötelezettségeit, leszögezi, hogy az örök közvetlen előljárójának, az őrnagynak a birtokos várjobbágyok köréből kell kikerülnie (*maior speculatorum, qui de possessionatis iobagionibus castris esse debet*), akinek felettese a vasvári ispán.¹⁵ Mindezen körülmények félreérthetetlenül tanúskodnak amellett, hogy 1270-ben a vasi várispánság még működésben lévő szervezet volt.

Alapvetően más kép tárul elénk bő fél évszázad múltán. 1327-ben, a Kőszegiek Vas megyei uralmának felszámolását követően — aligha függetlenül ugyanakkor az előző évtizedekben jogtalanul elfoglalt királyi birtokok visszaszerzésére irányuló, az idő tájt meginduló akcióktól¹⁶ — I. Károly király rendezte az Újvár és Borostyán várak között élő örök (*spiculatorum nostri, qui inter castra Viuar et Borostyan vocata residencias et possessiones haberent vel habere dignoscerentur*) helyzetét, s parancsot adott az idők során szétszóródott örök összegyűjtésére.¹⁷ Károly a feladat végrehajtásával felsőőri (*de superiore Eör*) Péter fia Miklós ispánt bízta meg, akit az örök közül kiemelve megnemesített, és kapitányként az örök élére állított (*quem capitaneum ipsorum spiculatorum [...] constituimus esse et existere*). Az oklevélnek az a megjegyzése, mely szerint az itt említett kapitányságot közönségesen őrnagyságnak mondják (*quem scilicet capitaneatum vulgariter eörnaghsagh dicunt*), nem hagy kétséget affelől, hogy Miklós ispán ugyanazt a szerepet töltötte be az örök irányításában, mint 1270-ben a *maior speculatorum*. Abból a körülményből, hogy 1327-ben — ellentétben a királyi várispánságok hagyományos rendjével — nem egy várjobbágy, hanem egy nemesített ör volt az örök vezetője, egyértelműen kiviláglik, hogy akkor már nem létezett az az intézmény, tudniillik a vasi várispánság, amelynek szervezetéhez az őrnagyi tisztség az örököt kapcsolhatta volna. Ily módon tehát előttünk áll a vasi várispánság felbomlásának *terminus post quemje* (1270) épp úgy, mint a *terminus ante quem* (1327) is. Tanulságos lesz mármost szemügyre venni a vasi várispánsá-

¹³ 1270: UB I. 383. o., vö. S. Kiss 1971. 19. o.

¹⁴ UB I. 380–382. o., vö. még: Borosy 1977. 555–556. o.

¹⁵ A kiváltságlevél ugyanis bizonyos ügyek megítélésének jogát az őrnagytól elvéve a vasvári ispánnak tartja fenn.

¹⁶ Hóman 1921. 47–63. o.; Székely 1953. 54–60. o.; Bertényi 1987. 62–63. o.

¹⁷ 1327: UB III. 245. o.

got érintő mindazon eseményeket, amelyek a két időpont között történtek, hiszen gyanítható, hogy közöttük lesznek azok is, amelyek a várispánság felbomlásához elvezettek.

Az 1270. évi vasvári gyűlésen a tömördi várnépek (*populi Castris Ferrei de villa Temerd*) azzal vádolták Henrik bán *notarius*át, Péter mestert, hogy elfoglalva tartja földjük egy két-ekényi darabját (*quandam partem terre eorum ad duo aratra sufficientem*). V. István király ennek és a hasonló ügyeknek a kivizsgálására (*tam super hoc, quam super aliis iuribus castris eiusdem revocandis*) bírakként (*iudices seu inquisitores veritatis*) kirendelte Gergely királynéi tárnokmestert és vasi ispánt, Ják nembéli Jakab fia Bertalant, valamint Mihály mester királyi *notarius*ust. Az általuk lefolytatott vizsgálat során Péter mester bizonyította, hogy a kérdéses földet IV. Béla király adományozta neki s be is mutatta erről szóló oklevelét.¹⁸

IV. Béla oklevele csak ebből az említésből ismert, s általában is elmondható, hogy viszonylag kis számban maradtak ránk olyan oklevelek, amelyek a vasi várispánság valamely földjének eladományozását foglalják írásba. Annál tanulságosabb az ismert adományok időbeli eloszlása. II. András sokat emlegetett mértéktelen birtokadományozásai alig hagytak nyomot maguk után Vasban: mindössze három adományról van biztos tudomásunk.¹⁹ IV. Béla uralkodásának idejéből már lényegesen több adomány ismert,²⁰ ám adataink szerint IV. László gyermekkirályságának évei (1272–1276) voltak azok, amelyekben a vasi várispánság földjei különösen nagy számban kerültek magánkézre.²¹ Ez a körülmény mindenesetre beleillik a vasi várispánság felbomlásának idejét az 1270 és 1327 közé helyező adataink által megrajzolt képbe.

Az 1270. évi vasvári gyűlés egy más szempontból is méltán tekinthető mérföldkőnek a vasi várispánság történetében. Ez volt ugyanis az utolsó alkalom, hogy a király a vasi várispánság jogainak helyreállítására gondot fordított. Az akkor alkalmazott eljárás — egy bizottság kiküldése a felmerülő ügyek elbírálására — közel félévszázados múltra tekinthetett vissza: IV. Béla volt az, aki még hercegként rávette apját arra, hogy felhatalmazást adjon neki az „általános osztozkodás” (*generalis distributio*)²² idején megtett birtokadományok felülvizsgálatára s ennek végrehajtására országszerte bizottságokat állított fel.²³ Az 1228 és 1231 között végrehajtott, s csak korlátozott eredményeket hozó akciót az apja halála után 1235-ben trónra lépő Béla felújította, s Vasban mindkét időszakban tevékenykedtek királyi bizottságok: az első akció idején Gergely győri püspök,²⁴ 1238-ban pedig Kázmér veszprémi prépost, Hahót vasi ispán és Pál fehérvári ispán vezetésével.²⁵ Ezt köve-

¹⁸ 1270: UB I. 383. o.

¹⁹ 1208: RA I. 75–76. o.; 1217: UB I. 105. o.; 1233: *Vasi Szemle*, 1967. 96–97. o.

²⁰ CD IV/1. 108. o.; (1254 e.): ÁÚO VII. 151. o.; 1256: UB I. 255–256. o.; 1263: HO VII. 85–86 o.; UB I. 287–288. o.; 1263: UB I. 295–296. o.; 1264: Zala okl. I. 44. o.; 1269: UB I. 356. o.; 1270: UB I. 383. o.

²¹ 1272: RA II/2–3. 22–23. o.; 1274: UB II. 54–55., 57–58., 67. o.; 1275: UB II. 77. o.; 1276: UB II. 88. o.; HO VII. 161–164. o.

²² 1217: RA I/1. 105. o.

²³ Vö. *Rákos* 1974.

²⁴ (1238): UB I. 187–188. o.

²⁵ 1238: UB I. 186–187. o.; (1238): UB I. 187–188., vö. még: 1255: UB I. 247. o.; 1269: UB I. 354–355. o.; 1272: UB III. 278. o.

tően minden évtizedből tudomásunk van hasonló testületek működéséről. Utólag emlegetik forrásaink a Heimo váci püspök (1244–1254) és Henrik vasi ispán (1244–1245) által irányított akciót,²⁶ amely tehát 1244–1245 tájára tehető. 1254-ben Roland nádor és pozsonyi ispán kapott megbízást királyától a jogtalanul elidegenített vasi várföldek visszavételére. Az ősszel indult vizsgálatok áthúzódtak a következő évre is,²⁷ sőt, alighanem ugyanez az akció folytatódott 1256-ban, immár Amadé győri püspök és Miklós vasi ispán vezetésével.²⁸ 1265-ből pedig annak maradt nyoma, hogy István királynéi udvarispán és vasi ispán Jácint hantai préposttal az oldalán hajtott végre a korábbiakhoz hasonló eljárást.²⁹ A sort végül a már említett 1270. évi bizottság felállítása zárta.³⁰

A várispánság egyes földjeinek eladományozása csupán réseket ütött az intézmény integritásának falán, volt azonban egy ettől következményeiben lényegesen eltérő adományozási forma is, az tudniillik, melynek következtében az ispánság — csaknem — egésze egyszerre jutott magánkézre. Az ispánságok (*comitatus*) eladományozásának első példái a XII–XIII. század fordulója táján tűnnek fel, s horvátországi, illetve szlavóniai ispánságokat érintenek. A Drávától északra fekvő ország területén a XIII. század első feléből mindössze két ispánság eladományozásának maradtak fenn hitelt érdemlő emlékei. Kristó Gyula a locsmándi várispánságra vonatkozóan valószínűsítette, hogy azt az 1210-es években II. András Barc fia Miklósnak adta.³¹ A másik adomány III. Honorius 1223. évi okleveléből ismeretes, mely szerint a pápa különös pártfogásába vette II. András nővérét, Margitot minden birtokával egyetemben, megemlítve azok között „Keve várát egész ispánságával, jövedelmeivel, méltóságaival és bevételeivel” (*castrum Kewe cum toto comitatu, redditibus, dignitatibus et proventibus suis*), melyet Margit fivére adományából törvényesen (*legitime*) birtokolt.³² Mivel az 1222. évi Aranybulla kifejezetten tilalmazta egész ispánságok eladományozását,³³ joggal feltételezhető, hogy az efféle adományok valóságos száma meghaladhatta az ismert esetekét. Tény mindenestre, hogy sem Locsmánd, sem Keve nem maradt sokáig magánkézen. Locsmánd 1240 táján viszszaszállt a király kezére, aki újjászervezte az ispánságot;³⁴ talán erre utal, hogy 1263-ban a várjobbágyok csapatába újonnan felvetteket (*qui in numerum jobagionum castrum de novo sunt computati*)³⁵ emlegetnek. Keve ispáni tisztét pedig 1235-ben még Margit fia, Kaloján viselte, a következő évben azonban már Gyula országbíróval találjuk az ispánság élén.³⁶ A XIII. század második feléből ugyanakkor jó néhány más várispánság elidege-

²⁶ 1248: UB I. 220. o.; 1255: UB I. 239–240. o.

²⁷ 1254: UB I. 235., 235–236. o.; 1255: UB I. 239–240., 247. o.

²⁸ 1256: UB I. 250–251., 255–256. o.

²⁹ 1265: UB I. 311. o.

³⁰ 1270: UB I. 383. o.

³¹ Kristó 1988. 279. o.

³² VMHH I. 39. o.

³³ 1222: 16. c., vö. 1231: 26. c. (Enchiridion, 139. o.).

³⁴ Kristó 1969. 135–136. o.; Kristó 1988. 279. o.

³⁵ 1263: ÁÚO VIII. 51. o.

³⁶ 1235: CD IV/1. 27. o.; 1236: HO VI. 34. o.

nítéséről maradtak fenn adataink.³⁷ Az ispánság egészének eladományozása a vasi várispánság történetéből sem hiányzik: 1292-ben II. Károly nápolyi király és felesége, Mária — V. István leánya — Héder nembéli „Kőszegi” Jánosnak és fiának, Gergelynek adományozta a soproni és vasi ispánságot.³⁸

Az egyszerű várföld-adományok és valamely várispánság „egészé”-nek eladományozása között nem egyszerűen az a különbség, hogy előbbiek — apránként apasztva egy-egy várispánság birtokállományát — időben hosszan elnyúló folyamat során fejtik ki a várispánságot bomlasztó hatásukat, utóbbiak pedig egyetlen adományozási aktus eredményeként juttatják magánkézre a várispánság földjeit. A várispánság további sorsát illetően jóval lényegesebb eltérés, hogy az ispánság-adományok esetében, szemben az egyedi várföld-adományokkal, a várispánság birtokállománya — eltekintve az alább említendő kivételektől — együtt maradt, nem aprózódott fel különböző új birtokosok között. Ez a körülmény fenntartotta annak elvi lehetőségét, hogy az ispánság újbóli királyi kézre jutása esetén restaurálják a várispánság hagyományos modelljét. Arról, hogy ez az elvi lehetőség adott esetben ténylegesen be is következett, Locsmánd már említett példája meggyőző erővel tanúskodik. Ennek következtében az ispánság-adományok, bármily különösnek is tűnik, egy-egy várispánság létre sokkal inkább konzerváló, semmint bomlasztó hatással voltak.

A várispánság földjeiből bármily módon megtett adományok ugyanakkor még a II. András-féle „új berendezkedés” (*nove institutiones*) programjának³⁹ következetes végrehajtása esetén sem eredményezhették volna, még elvileg sem, egy-egy várispánság teljes megsemmisülését. Az adományok ugyanis még a „teljes ispánságok” elidegenítése esetén sem érintették a várjobbágyokat, akik — ellentétben a várnépbeliekkel⁴⁰ — jogállásuk egyik elemeként azt a kiváltságot élvezték, hogy sem őket magukat, sem a földjeiket a király nem adományozhatja el.⁴¹ Ez a jelenség ad magyarázatot arra a sajátos helyzetre, hogy még a XIV. század folyamán, tehát a várispánságok felbomlása után is, országszerte találkozunk olyan személyekkel, akik a „nemes várjobbágyosság címén” (*nobilis jobbagionatus castri titulo*)⁴² tartanak földeket a kezükben.⁴³

A várispánság szolgálata jogszerű elhagyásának lehetőségét a várjobbágyok számára többnyire királyi szervienség tételük, illetve nemesítésük teremtette meg. Ilyen jellegű kiváltságossággal — a kor viszonyainak megfelelő, azaz közszabaddá emelő formában —

³⁷ (1261 k.): ÁÚO III. 1–2. o., keltére lásd: RA 1264. sz. (Sempte); 1263: ÁÚO VIII. 49–50. és 50–55. o. (Locsmánd); 1268: MES I. 550–560. o. (Komárom); 1270: MES I. 576. o. (Esztergom); 1279: MNL OL DF 233 780., vö. 1290: ÁÚO XII. 496–498. o. és *Engel* 1998. 40. o. (Ung). A szlavóniai várispánságok némileg más elbírálás alá esnek.

³⁸ 1292: UB II. 268. o.

³⁹ 1217: *quorundam nostrorum principum consilio terre nostre statum ab antiquis illibate conservatum alterantes, castra, comitatus, terras et ceteros totius opulentis Hungarie proventus in perpetuas hereditares nostris baronibus et militibus distribuimus* (MES I. 216–217. o.).

⁴⁰ 1274: HO V. 50–51. o., vö. még: 1271: Zala okl. I. 57. o.; ÁÚO VIII. 339. o.

⁴¹ 1274: ÁÚO IX. 555–556. o.

⁴² 1375: Zichy okl. VI. 15. o.

⁴³ *Zsoldos* 1990. (jelen kötetben: 93–118. o.).

elvértve már a XII. század második felében is találkozunk,⁴⁴ az érdemszerző szolgálatok effajta jutalmazása azonban csak a XIII. században vált rendszeressé. Az ismert esetek ugyanakkor nem egyenletesen oszlanak meg a század folyamán: jól felismerhető tendencia szerint a század első felében még viszonylag ritkának mondható az ilyen privilégium,⁴⁵ a későbbiekben viszont, kiváltképp V. István és IV. László uralkodása idején, ugrásszerűen megnő a számuk. Bolla Ilona felmérése szerint IV. Béla hosszú, 35 évnyi uralkodása alatt — számos, különböző feltételekhez kötött státusemelés mellett — mindössze 12 ilyen kiváltságlevélről van tudomásunk, V. István rövid uralmának idejéből azonban — ifjabb királyságának éveit is figyelembe véve — már 26, IV. László 18 évéből pedig 56 kiváltságlevél ismeretes. Ezek túlnyomó többségét a királyi várszervezet alá tartozó személyek vagy rokonságok, nagyobb részt várjobbágyok, kisebb részt várnépbeliek és örök számára állították ki.⁴⁶ A nemesítések sorozata nem szakadt meg III. András uralkodásának évtizedében sem.⁴⁷

A királyi várszervezet szempontjából a várjobbágyok — és más várszervezetbeli népek — nemesítése gyakorlatilag ugyanazokkal a következményekkel járt, mint a várispánsági földek eladományozása. A kiváltságolás során ugyanis az uralkodó egyfelől felszabadította a kiváltságolt személy(eke)t az ő(ke)t a várhoz fűző *s propriusi* jogállásukat meghatározó kötelék uralma alól, ami a személyes függőség megszűnését eredményezte, másfelől pedig átadta a kiváltságolt(ak) számára az általuk addig is birtokolt földre(ke)t, immár az új jogállásnak megfelelő címen való birtoklásra. Minden egyes kiváltságolással tehát tovább csökkent a várispánságnak az adományozások következtében amúgy is megcsappant birtokállománya, s kevesbedett a várispánság joghatósága alá tartozó népek száma. Az eladományozásoknak és a kiváltságolásoknak a várispánságra gyakorolt hatásában a fő különbséget az jelentette, hogy az előbbi kizárólag a várnépbelieket érintette, a kiváltságolások révén viszont főként a várjobbágyok váltak ki a várispánság intézményéből, azaz a két jelenség többé-kevésbé egymást kiegészítve fejtette ki a várispánságok felbomlása irányába mutató hatást.

Ami a vasi várispánságot illeti, a nemesítésekkel kapcsolatosan a helyzet lényegében ugyanaz, mint a várföld-adományok esetében. A szerénynek mondható kezdeteket⁴⁸ követően a vasi várjobbágyok nemesítésére utaló adataink az 1270 utáni években sokasodnak meg: 1271-ben a Herény nembeliek négy, 1272-ben a surki rokonság nyolc, 1273-ban a köcskiek harminckét, a söjtöriek tíz, a káldiak öt, a gencsiek négy, végül 1281-ben a csákányi várjobbágyrokonság három név szerint megnevezett tagját — s ezek ismeretlen számú, de legalább hat rokonát — kiváltságolták.⁴⁹ A nemesítettekkel együtt ugyanebből az évtizedből nyolcvannégy vasi várjobbágyot tudunk kimutatni,⁵⁰ ami egy-

⁴⁴ CDES I. 96–97. o.

⁴⁵ Bolla 1983. 228. o.

⁴⁶ Bolla 1983. 247. o. (74. sz. jegyz.).

⁴⁷ Lásd pl.: 1294: MNL OL DL 102 722.; 1298: ÁÚO XII. 619.; 1300: Palásthyak I. 30. o. stb.

⁴⁸ 1205: UB I. 44. o.; 1268: UB I. 347. o.; 1269: UB I. 358–359. o.

⁴⁹ 1271: UB II. 8. o.; 1272: UB II. 15. o.; 1273: HO VII. 141–143. o.; UB II. 37–38., ill. 38–39., 42–43. o.; 1281: UB II. 147–148. o.

⁵⁰ Zsoldos 1994b. 89–90. o.

értelműen jelzi, hogy a minimálisan hetvenkét személyt érintő nemesítések következtében a vasi várispánság ezekben az években veszítette el legértékesebb népeinek, a várjobbágyoknak a túlnyomó többségét. Ez a körülmény egy újabb szempontból támasztja alá a vasi várispánság felbomlásának idejét az 1270 és 1327 közötti évekre helyező feltevés helyességét.

A várföld-eladományozásoknak és a nemesítéseknek, minden különbözőségük ellenére, megvolt az a közös vonása, hogy a várispánság felbomlására gyakorolt hatásuk az ispánság földjeinek és népeinek csökkentése révén mutatkozott meg. Hasonló következményekkel járt, ha az uralkodó valamely más birtokszervezetébe sorolt át várszervezeti népeket — mint történt az például azon veszprémi várnépek esetében, akiket IV. Béla az udvarnokok közé helyezett át⁵¹ — vagy ha engedélyt adott arra, hogy várszervezeti népek valamely egyház *familiájá*ba lépjenek,⁵² ez utóbbiakra azonban vasi példa nem ismeretes. Mindezen esetek egyike sem járt azonban olyan következményekkel, amelyek a várispánság maradékának hagyományos rendjét megváltoztatták volna. Ilyen hatást legfeljebb az egyedi várföld-adományoknak tulajdoníthatunk abban a korlátozott értelemben, amennyiben feltehető, hogy a várnépbeliek igazgatásának intézményeiül szolgáló száznagyságok (*centurionatus*) szétzilálásában ezeknek lehetett kulcsszerepe. Mindenesetre erre látszik utalni, hogy a győri vár szőlőműves népei helyzetének rendezésekor IV. Béla úgy döntött, hogy az említett várnépeknek „ne legyen száznagyuk sem, miként a többi várnépbelieknek lenni szokott, hanem maguk közül, közös akarattal választott falunagyuk legyen” (*nec centurionem habeant, sicut ceteri castrenses habere consuaverunt, et habeant inter se villicum electum communi voluntate*).⁵³ IV. Béla intézkedése arról tanúskodik, hogy 1239 után nemcsak az elődei által eladományozott várföldek és -népek visszavételének következetes véghezviteléről kényszerült lemondani, hanem a száznagyságok újjászervezéséről is. Az eladományozások következtében, úgy tűnik, a száznagyságok szervezeti rendje oly mértékben megbomlott, hogy az intézmény helyreállításáról a király kénytelen volt lemondani. A győri eset mindazonáltal egyedi döntés volt, s jóval 1240 után is találkozunk még száznagyi tisztséget viselő várjobbágyokkal,⁵⁴ ám a következő évtizedekben a száznagyságok fokozatosan más várispánságokban is elhaltak. Az e téren bekövetkezett változást jellemzi, hogy míg III. István király egy, a veszprémi egyháznak adott zalai várnépbeli személyét illetően az ispánt és a száznagyot tiltotta el attól, hogy az illetőt a várnépi szolgálatra visszakényszerítsék, jó száz évvel később IV. László a gömöri ispánnak és a — bármiféle, így száznagyi tisztség megnevezése nélkül, általánosságban említett — várjobbágyoknak adta parancsba, hogy korábbi státusuk ürügyén ne háborgassák a királyi szerviensek közé emelt ablonciakat.⁵⁵

⁵¹ 1292: ÁÚO V. 62. o.

⁵² 1215: MES I. 208. o.; 1267: ÁÚO VIII. 169. o.; (1268 k.): ÁÚO XI. 606. o.; (1269 k.): BTOE I. 108. o.; 1296: RA II/4. 167. o.; 1298: MES II. 298. o.

⁵³ 1240: HO III. 5. o.

⁵⁴ 1251: DF 200 649., DL 41 991.; HO VII. 42. o.; (1255–1256 k.): CDES II. 339–340. o.; 1263: ÁÚO VIII. 81. o.

⁵⁵ (1164 k.): CD IX/7. 634. o. (keltére lásd: RA 106. sz.); (1272–1290 k.): RA II/2–3. 424. o.

A várispánságok földjeinek és népeinek a XII–XIII. század fordulója táján meginduló, s az 1270-es években felgyorsuló csökkenése mellett a tatárjárást követően olyan új elemek jelentek meg a várispánságok életében, amelyek — túlmutatva a pusztá mennyiségi kérdéseken — immár az intézmény működésének kereteit kezdték ki.

Ezek közé sorolhatjuk mindenekelőtt a familiaritás intézményét. Bár ez a sajátos jogviszony — a maga kifejlett formájában — a XIII. század második felében terjed el, hasonló szerepet betöltő társadalmi kapcsolat alighanem a kezdetektől fogva létezett. Efféle kapcsolat alakult ki András herceg — későbbi II. András király — és a soproni várjobbágyok közé tartozó István klerikus között. István őse (*avus*), Kaal szabad emberként (*homo libere condicionis*) még Szent István király idejében, Gizella királyné kíséretében érkezett az országba, s szerzett magának birtokot Sopron megyében. A tőle származó Alykont — István klerikus apját — azonban II. Géza király uralkodása idején a soproni várjobbágyok azzal vádolták meg, hogy a társuk. A pert, s azzal közszabad jogállását is, Alykon elvesztette, azaz soproni várjobbágy lett belőle. Fia, István testvérével, Lamperttel együtt állt András herceg szolgálatába (*prout decuisset clientes fideliter servire cepissent*), s a két fivér részt vett a herceg Imre király elleni vállalkozásaiban: Lampert a király ellen vívott — egyik — ütközetben lelte halálát, István pedig követte András herceget a németországi száműzetésbe. 1212-ben azután András, immár királyként, sort kerített híve megjutalmazására: helyreállította István közszabad státusát és birtokait is visszaadta.⁵⁶

István klerikus történetének két mozzanata érdemel megkülönböztetett figyelmet. A soproni várjobbágyok közé kényszerített Alykon fiai jog szerint maguk is várjobbágyok voltak, amikor András herceg szolgálatába léptek. Az ügyről tájékoztató oklevél ugyan nem az utóbb általánosan használatos — s egyébiránt már abban a korban is ismert⁵⁷ — *familiaris* vagy *serviens* kifejezéseket alkalmazza Istvánék új helyzetére vonatkozóan, hanem a *cliens* terminust, mégis kétségtelen, hogy a herceg és a két várjobbágy között létrejött kapcsolat lényegét tekintve a XIII. század későbbi évtizedeiből jól ismert familiárisi viszonyhoz hasonlítható, amennyiben ez esetben is a *dominus* iránti személyes hűség állt a kapcsolat középpontjában. A fivérek András herceg *clienseivé* válása nyilvánvalóan azzal a következménnyel járt, hogy a továbbiakban nem látták el a várjobbágyi jogállásból fakadó kötelezettségeiket, amire alighanem hercegi pártfogójuk védelmének reménye bátorította őket. Magától értetődő, hogy Istvánék lépése a várispánság hagyományos rendjének durva megsértésével, a várjobbágyi szolgálat önkényes elhagyásával volt egyenértékű. Nem kevésbé figyelemre méltó ugyanakkor, hogy mindezek ellenére jogállásuk változatlanul a várjobbágyok között jelölte ki a fivérek helyét, s ebben változás csak akkor következett be, amikor II. András István klerikust megszabadította a várjobbágyi státus kötöttségeitől és birtokos közszabaddá tette.

Meglehet tehát, hogy nagypapa példáját követte István ifjabb király akkor, amikor személyes hívei körét a várispánságok alá rendelt harcosokkal is gyarapította. Az apja, IV. Béla király ellenében vívott 1264–1265. évi háborúja során a mellette küzdők között

⁵⁶ 1212: UB I. 62–63. o.

⁵⁷ Vö. 1212: Temes okl. 1. o.

vasi várjobbágyokat, továbbá zalai⁵⁸ és Vas megyében élő pozsonyi várnépbelieket⁵⁹ is találunk. A Söptéről való vasi várjobbágyok már István herceg 1263. évi görög hadjárataiban is részt vettek, s ezt követően az ifjabb király oldalán harcoltak Feketehalomnál, majd Isaszegnél, ez utóbbi csata alkalmával Miklós vajda csapatában.⁶⁰ Az, hogy István oldalán nyugat-magyarországi várispánságokhoz tartozó személyeket is találunk annál is inkább feltűnő, mert 1263-ban IV. Béla éppen Vas és Zala (továbbá Somogy és Baranya) megyéket, illetve Pozsony (valamint Nyitra, Moson és Sopron) várakat kisebbik fiának, Béla hercegnek adta át kormányzásra.⁶¹ Elvben tehát mind a vasi várjobbágyoknak, mind a zalai és pozsonyi várnépbelieknek éppen az ellentétes oldalon kellett volna harcolniuk, hiszen — az események idején még kiskorú — Béla herceg IV. Béla és István viszályában apja oldalán állt. Igaz ugyan, hogy az ország kormányzatából részt kapott hercegek híveinek a köre az Árpád-kor folyamán általában nem követte automatikusan az ország kormányzati szempontból való területi megosztását,⁶² e megállapítás azonban elsősorban a nagybirtokos előkelők közül kikerülő hercegi hívekre vonatkozik, s nem a várispánságoknak az országos politika porondján jelentéktelennek számító alárendeltjeire. Annak magyarázatát, hogy István ifjabb király oldalán nyugat-magyarországi várispánságok népeit is ott találjuk 1264-ben, jó okkal kereshetjük abban, hogy korábban — Stájerország uraként — maga István is elnyerte Vas és Zala megyék kormányzatát.⁶³ Minden bizonnyal az idő tájt alakult ki olyan szoros kapcsolat a herceg és az említett várispánsági népek között, mely képes volt elszakítani a várjobbágyokat és a várnépbelieket saját várispánságukhoz fűző szálakat, anélkül azonban, hogy várjobbágyi vagy várnépi *statu*-sukban változás következett volna be: az változatlan maradt egészen a királyi szervienssé emelkedésükig, éppúgy, amint azt István klerikus esetében megfigyelhettük. A változás a várispánsághoz tartozásuk alapján őket terhelő *officium* teljesítésében — pontosabban fogalmazva: a nem teljesítésében — mutatkozott meg. Hadakoztak ugyan, de várispánságuk kereteiből kiszakadva: az intézmény szerepét e vonatkozásban a személyüket — a *familiaritas* egy sajátos változataként — István herceghez fűző személyes hűség vette át.

A már említett sópteiek mellett a vasi várispánság más népei is István ifjabb király szolgálatához kötődtek a maguk sorsát: a vasi vár gosztónyi őrei közül való Mikó fiai István bolgár hadjárataiban tüntették ki magukat az ifjabb király tárnokmesterének, Egyednek a csapatában harcolva.⁶⁴ Meglehet azonban, hogy ez esetben a familiárisi kapcsolat voltaképpen Egyed és az örök között alakult ki.

A hercegek — András és István — által szolgáltatót példa hamar követőkre talált. Aligha lesz ugyanis véletlen egybeesés, hogy a magánfamilia szolgálatában álló vár-szervezetbeliekre vonatkozó adataink 1260-as évektől kezdődően meginduló sorozatá-

⁵⁸ 1270: ÁÚO VIII. 306–308. o.

⁵⁹ 1271: CD V/1. 103–105. o.

⁶⁰ 1268: UB I. 347. o.

⁶¹ *Pauler* 1899. II. 254. o.

⁶² *Kristó* 1979. 61. o.; *Szűcs* 1993a. 115–118. o.

⁶³ 1259: HO II. 5–7. o.; Zala okl. I. 82. o.; CD VII/3. 39. o.; 1260: ÁÚO II. 320., vö. *Pauler* 1899. II. 232. o.; *Kristó* 1979. 43. o.

⁶⁴ 1269: UB I. 358. o.

nak első darabjai éppen István ifjabb király környezetének tagjai köré csoportosulnak.⁶⁵ István királysága idejéből is több magánfamiliáris várszervezetbeliről rendelkezünk adatokkal,⁶⁶ amihez képest a szabályt erősítő kivételnek tetszik, hogy korábban IV. Béla egyik hívének egy veszprémi várjobbágy volt a(z egyik) szervienese.⁶⁷ A későbbiek során várjobbágyok tűnnek fel mind az olyan nagyhatalmú és tekintélyes előkelők szolgálatában, mint amilyen Rátót nembeli Roland volt,⁶⁸ mind pedig a Bodrog megyei Morgói Istvánhoz hasonló kisebb birtokosok familiájában.⁶⁹

Az esetek többségében nem tudjuk megállapítani, hogy mi módon alakult ki a familiáris viszony valamely várjobbágy vagy várnépbeli és a *dominusa* között. Olyan személyes kapcsolatok játszhattak fontos szerepet ebben, amelyeket források híján ma már nem tudunk feltérképezni. Feltételezhető ugyanakkor, hogy a familiaritás intézménye áll a háttérben annak a gyakorlatnak, amely szerint a királyok esetenként a megyésispán kérésére jutalmazták nemesítéssel az érdemszerző várszervezetbeliek szolgálatait. Forrásaink jó néhány ilyen esetet tárnak elénk: 1265-ben a Gömör megyei Ablonc falubeli várnépbeliek tetteiről István ifjabb királynak Tumbold gömöri ispán számolt be (*referente*), 1273-ban pedig Gergely vasi ispán adta elő a királynak (*retulit oraculo vive vocis*) Vasvár káldi várjobbágyainak az érdemeit, kérve (*petens*) egyúttal kiváltságolásukat.⁷⁰ Gergely ispán járt közben IV. Lászlónál a köcski várjobbágyok érdekében is, míg 1299-ben Demeter pozsonyi és zólyomi ispán érte el a felabonyi várnépbeliek nemesítését.⁷¹ Nem zárható ki ugyan annak lehetősége, hogy a megyésispánnak mintegy „hivatali kötelessége” volt az irányítása alatt álló várispánság kiemelkedő érdemeket szerzett tagjainak tetteiről tájékoztatni az uralkodót, valószínűbbnek látszik azonban, hogy nem erről van szó. Egyfelől ugyanis olyan személyek is felkeresték a királyokat ilyen kéréssel, akikről nem igazolható, hogy a várszervezetbeliek ispánjai lettek volna. Semmi jele annak, hogy a gömöri Báston élő, de a bolondóci várhoz tartozó várjobbágyok számára a királyi szervienesi státust kijáró Matheuka mester bolondóci vagy akár gömöri ispán lett volna,⁷² miként arra sincs adat, hogy a Malahon birtokos gömöri várjobbágyok nemesítését a királytól kérő Fülöp fia Lukács gömöri ispán lett volna, ellenben ismeretes, hogy Lukács maga is gömöri birtokos volt, s 1262 körül tizenegy szervienséről tesznek említést.⁷³ A másik szempont, amelynek alapján arra gyanakodhatunk, hogy a megyésispánnak egyes várszervezetbeliek nemesítésében való támogató szerepvállalása a familiaritás intézményével hozható kapcsolatba, a kétségtelenül magánfamiliáris szolgálat-

⁶⁵ 1265: CD IV/3. 294. o.; 1266: ÁÚO VIII. 148. o.; 1268: ÁÚO VIII. 200. o.

⁶⁶ 1272: UB II. 13–14. o.; *Levél-tári Közlemények*, 1926. 245–246. o.; CD VII/4. 142–144. o.

⁶⁷ 1263: HO VI. 113–114. o.

⁶⁸ 1275: CD VII/2. 37. o.; ÁÚO IX. 113–114. o.

⁶⁹ 1291: ÁÚO XII. 518. o. A várjobbágyi jogállásra lásd: (1290–1301 k.): Zichy okl. I. 100. o. Utóbbi oklevél az illető hamis nemesítőlevele, vö. RA 4368. sz.

⁷⁰ 1265: CD VII/5. 341. o.; 1273: UB II. 38. o.

⁷¹ 1273: HO VII. 141. o.; 1299: CD VI/2. 189. o.

⁷² 1267: Károlyi okl. I. 4. o.

⁷³ 1275: HO VII. 158–159. o. (vö. 1262: ÁÚO XI. 516. o.); 1272: ÁÚO XII. 48. o. (vö. [1262 k.]: RA II/1. 12–13. o.).

ban álló várszervezetbeliek nemesítéseinek körülményeiben mutatkozik meg. Rendszerint igazolható ugyanis, hogy a *dominus* kérelmezte szerviens kiváltságolását az uralkodótól,⁷⁴ s ha esetenként a nemesítőlevél nem is tartalmaz erre vonatkozó utalást, nincs okunk kételkedni abban, hogy ezen alkalmakkor is sokat nyomhatott a latban egy-egy tekintélyesebb *dominus* pártfogása.⁷⁵ Mindezek alapján okkal gondolhatunk arra, hogy a megyésispán kérésére történő nemesítések az ispán és a kiváltságolt várszervezetbeliek között már kialakult familiárisi viszonyra, vagy legalábbis e kapcsolat kezdeményezésére utalnak. A nemesítés kieszközlésének célja alkalmasint az lehetett, hogy a *dominus* megszabadítsa *propriusi* kötöttségeitől tényleges vagy reménybeli familiárisát annak érdekében, hogy az ispáni méltóság elvesztése után se kelljen nélkülöznie annak szolgálatait.

A familiárisi viszonyban álló várszervezetbeliek helyzetét sajátos ellentmondás jellemzi. A familiárisi kapcsolat ugyanis elvonta a várszervezetbelit a vár szolgálatától, de legalábbis erőteljesen meglazította a személyüket a várhoz fűző köteleket még abban az esetben is, ha a *dominus* történetesen az éppen hivatalban lévő megyésispán volt, miközben a várszervezetbeli familiárisokat jogállásuk a várispánság keretei között tartotta egészen nemesítésükig, feltéve persze, hogy ez utóbbi egyáltalán megtörtént. Okkal sorolta tehát a történetírás a várjobbágyok és várnépbeliek familiárisi szolgálatát a várszervezetet bomlasztó tényezők közé,⁷⁶ s amint az a felsorakoztatott adatokból kiviláglik, a vasi várispánság történetéből sem hiányzott az ispánság felbomlásához vezető út ezen állomása.

Sajátos módon illeszkedett a várispánságok felbomlásának folyamatába az ispánsági központok sorsának alakulása. A várispánságok központjaiul szolgáló várak és az azokhoz váraljaként (*suburbium*) kapcsolódó települések némelyike már kezdettől fogva sem kizárólagosan tartozott az ispánsághoz, hanem az annak létrehozásával egyidejűleg vagy nem sokkal utóbb megalapított püspökség székvárosa is volt (például Győr, Csanád), s a későbbiekben sem ment ritkaságszámba, hogy királyi alapítású társaskáptalan (pl. Pozsony, Vasvár) vagy monostor (például Somogyvár) kapott helyett valamelyik várispánság várában vagy annak *suburbium*ában. Az egyházi intézmények jelenléte azonban minden jel szerint nem változtatott a vár és a *suburbium* várispánsági központ jellegén. A várispánsági központok lakosságára vonatkozó adataink ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy e települések lakói között a várispánsági népek mellett mások éltek: Veszprémben például a várjobbágyokon és várnépbelieken kívül előbb egyházi személyeket, királynéi és hercegi népeket, udvarnokokat és közsabadokat, később pedig nemeseket, a veszprémi káptalan jobbágyait és kondicionáriusait, továbbá más földesuraság alatt álló embereket (*aliamurum libertatum et variorum dominorum homines*), illetve királyi hirdetőket sorolnak fel forrásaink.⁷⁷ Hasonló sokszínűséget mutat Győr lakosságának 1271-ből ismert mintája.⁷⁸

⁷⁴ 1266: ÁÚO VIII. 147–148. o.; 1268: ÁÚO VIII. 200–201. o.; 1272: UB II. 13–14. o.; *Levéltári Közlemények*, 1926. 245–246. o.; CD VII/4. 142–144. o.

⁷⁵ 1265: CD IV/3. 294–295. o.; 1275: CD VII/2. 37–39. o., vö. *Zsoldos* 1991b. 25–26. o.

⁷⁶ *Molnár* 1959. 251. o.

⁷⁷ 1237: HO V. 17. o.; 1271: ÁÚO III. 268–269. o.; 1275: ÁÚO IV. 53–54. o.

⁷⁸ 1271: EFHU 61–63. o.

A várispánsági központok, vélhetően már a kezdetektől fogva városias jellegű és ehhez illő szerepkört betöltő települések voltak: jellemző e tekintetben, hogy a XII. század közepén Idriszi⁷⁹ Magyarország „városai” között zömmel az ispánsági székhelyeket szerepelteti. A városias jelleget e településeknek mindenekelőtt az ott élő *hospesek* adták. A vendégtelepesek jelenléte a várispánsági központokban meglehetősen általános jelenségnek tűnik, még olyan, a későbbiekben jelentéktelennek számító településeken is megtaláljuk őket, mint amilyen Bars, Hont és (Aba)Újvár vagy éppen Varasd és Valkó volt.⁸⁰ Ezek a *hospes*közösségek a várispánság joghatósága alá tartoztak mindaddig, amíg az uralkodó nem mentesítette őket az alól, megnyitván az utat az autonóm szervezetű várossá fejlődés előtt.⁸¹ Ha ez bekövetkezett, akkor a fenntartása szempontjából legértékesebb adózó elem került ki a várispánság joghatósága alól, ami éppen nem lehetett közömbös a várispánságok további sorsát illetően. Minden bizonnyal helytálló tehát az a feltetelezés, mely szerint a korábbi kezdeményezésekből uralkodói várospolitikát formáló IV. Béla király az egyetlen Nyitrától eltekintve tudatosan tartózkodott a várispánsági központokban élő *hospes*közösségek efféle kiváltságolásától. Bár az említett feltevés első sorban a király és a bárók között a tatárjárás után kialakított kényes egyensúly megőrzésének szándékát látja IV. Béla magatartása mögött,⁸² indokoltnak tűnik emellett figyelembe venni, hogy Bélát a várispánságok működőképessége fenntartásának szempontja is vezérelhette, amikor feltűnő módon mellőzte a várispánsági központokat városprivilegiumai kiadásakor. Szembetűnő mindenestre, hogy utódai már nem voltak tekintettel efféle megfontolásokra, s V. István 1271-ben a győri, IV. László 1277-ben a soproni, III. András pedig 1291-ben a pozsonyi *hospes*eket vette ki a helyi várispánság joghatósága alól.⁸³ A sorból ez alkalommal sem hiányzik a vasi várispánság, illetve annak központja: a vasvári vendégtelepesek (*hospites nostri de Castro Ferreo*) 1279-ben kaptak hasonló kiváltságot IV. Lászlótól.⁸⁴

A várispánsági központokban élők kiváltságolásának fontos sajátossága, hogy — ellentétben a várföldeket és várnépbelieket magánkézre juttató eladományozásokkal — az ilyen alkalmakkor csupán a várispánságot érte veszteség, de nem a királyt. A kiváltságolt település továbbra is a király földesurasága alatt maradt, s a városiak közössége, amint az Sopron esetében különösen világosan kiderül, a várispánsági központ katonai szerepét is megőrkölte.⁸⁵ A várispánsági központok *hospes*közösségeinek kiszakítása az intézményből tehát egyértelműen arról tanúskodik, hogy a királyi hatalom már lemondott a királyi várispánságok intézményéről: az 1270-es évektől kezdődő kiváltságolások így módon egyidejűleg jelzik a várispánságok felbomlásának előrehaladott voltát, s adnak

⁷⁹ Elter 1985. 56–62. o.

⁸⁰ 1240: ÁÚO VII. 103. o.; 1284: Hont okl. 25. o.; 1266: RA II/1. 31. o.; 1209: CDCr III. 89. o. (az oklevél hamis, lásd: RA 247. sz., vö. azonban: CDCr III. 186–187. o.; RA 567. sz.); 1231: CDCr III. 346., vö. 1244: CDCr IV. 227. o.

⁸¹ Zsoldos 1992. 8–11. o.

⁸² Szűcs 1993a. 58–61. o.

⁸³ 1271: EFHU III/2. 61–63. o.; 1277: EFHU III/2. 68–71. o.; 1291: RHMA 623–627. o.

⁸⁴ 1279: EFHU III/2. 71–72. o.

⁸⁵ Ladányi 1996a. 3–9. o.; Ladányi 1996b. 137–139. o.

maguk is újabb impulzust annak kiteljesedése irányába. Más várispánsági központok viszont ugyanebben az időben az eladományozott várföldek sorsában osztoztak egyházi vagy világi birtokos kezére kerülvén, mint történt az Gömör, Kolozsvár, Doboka, Nógrád, Szolgagyőr (Galgóc) vagy éppen Hont esetében.⁸⁶ A várispánsági központok további sorsára meghatározó befolyással rendelkező események — a kiváltságolás vagy az eladományozás — többsége megint csak 1270 után következett be, s ez a körülmény egy újabb szempontból mutatja helytállóknak a vasi várispánság története alapján levont következtetést, mely szerint a várispánságok intézményének összeomlása az ezt az időpontot követő fél évszázadban következett be.

A várispánsági központok eladományozása vagy autonóm királyi várossá alakulása értelemszerűen azzal a következménnyel járt, hogy a helyi várispánság elveszítette addigi központját. Az Árpád-kor hagyományos katonai és igazgatási struktúrája a vár–várispánság–vármegye hármasságán épült fel, ahol is az ispánsági vár volt a várispánság központja, s a várispánság uralmi körzetével volt azonos a vár megyéje (*civitatis mega*),⁸⁷ azaz a vármegye. Ebben a modellben eredetileg csak egyetlen „vár”-nak volt helye, tudniillik az ispánsági várnak, még akkor is, ha a várispánsághoz ténylegesen több erősség tartozott, mint látjuk azt például a soproni várispánság esetében. A soproni vár mellett a XIV. századi krónikakompozíció már egy 1074. évi eseménnyel összefüggésben szerepelteti⁸⁸ a kapuvári és babóti várakat, s úgy tűnik, mindkét vár a soproni várispánsághoz tartozott. Kapuvár esetében ezt az valószínűsíti, hogy védelmében egy soproni várnépbeli tüntette ki magát III. István korában,⁸⁹ Babótnak a soproni várispánsághoz tartozását pedig a Vas és Sopron megye határán fekvő Kecöl birtokkal kapcsolatos adatok teszik kétségtelenné. Történt ugyanis, hogy az eredetileg vasvári várföldként eladományozott Kecölt⁹⁰ a király utóbb mégis visszavette az adományostól arra hivatkozva, hogy a soproni vár nem tudja azt nélkülözni (*quia castrum nostrum Supruniense quadam terra Kechul vocata, quam [...] contuleramus, carere non possit et cum eadem terra Kechul pro utilitate et commodo castrum nostri supradicti admodum necessaria habeatur*), s cserébe más birtokokat adott,⁹¹ ám a csere egyik későbbi megerősítéséből kiderül, hogy az említett birtokot valójában a babóti várhoz csatolták.⁹² Ugyanez a rend állhat a háttérben annak, hogy az eredetileg magánbirtokos által építettett, de utóbb királyi kézre került várat is betagolták a várispánságba, amint azt megint csak egy soproni példa mutatja. Kabold várát ugyanis minden jel szerint Szák nembéli Pósa építette 1222 és 1229 között,⁹³ a XIII. század második felében azonban, amikor a vár már királyi kézen van, várnagya

⁸⁶ 1291: ÁÚO X. 17–18. o. (V. István korára vonatkozóan); 1275: UGDS I. 128. o.; 1279: HO VI. 240. o.; 1276: RA II/2–3. 155–156. o., vö. még: 1294: ÁÚO X. 135–136. o.; 1284: Hont okl. 25–26. o., míg Nógráddal a váci püspök 1284-ben már sajátjaként rendelkezik, lásd: *Györffy* 1987–1998. IV. 280. o.

⁸⁷ Colomanni regis decretorum liber primus, c. 37. (*Závodszy* 1904. 188. o.).

⁸⁸ SRH I. 394. o., vö. még: uo. 331. o.

⁸⁹ 1162: UB I. 24. o.

⁹⁰ 1276: UB II. 93. o.

⁹¹ 1276: UB II. 94. o., vö. még: 1282: UB II. 159–160. o.; 1326: UB III. 215. o.

⁹² 1291: UB II. 256. o.

⁹³ *Moór* 1935. 112–162. o.; *Fügedi* 1977. 147. o.

a soproni ispánt nevezi a maga urának,⁹⁴ s 1280-ban a király a soproni várispánsághól kiszakítva adományozta el.⁹⁵

Mindezek alapján okkal feltételezhetjük, hogy a Vas megyében felépített királyi várak szintén a vasi várispánsághoz tartoztak. Vasban öt vár esetében valószínűsíthető, hogy a király építtette: Borostyán és Németújvár már II. András idején állt, Léka — s minden bizonnyal Kőszeg is — még a tatárjárás előtt, Dobra pedig 1266 és 1271 között épült fel.⁹⁶ Azt, hogy e várak az említett soproniakhoz hasonlóan a helyi várispánsághoz tartoztak, a pusztá analógián túlmenően egy Németújvárral kapcsolatos adatunk is megerősíti. 1263-ban ugyanis IV. Béla Pok nembéli Móric tárnokmesterre és rokonnaira, Jánosra és Detára bízta a Németújvár várában (*novum castrum Kyzun vocatum in comitatu Castri Ferrei*) általuk emeltetett torony védelmét, s mivel a vár környékén nem volt birtokuk, ahonnan magukat és övéiket élmezhezték volna, két vasi várföldet adományozott nekik.⁹⁷ Az adomány akkor válik értelmezhetővé, ha feltételezzük, hogy Németújvárnak ekkor még nem volt önálló uradalma, hiszen ellenkező esetben a király nyilván azt — vagy annak egy részét — adta volna át a Pokoknak. Mivel azonban IV. Béla vasvári várföldeket adományozott Móricnak és rokonainak, s 1273-ban is vasi várjobbágyok védték II. Ottokár serege ellenében a várat,⁹⁸ kétségtelennek látszik, hogy a németújvári vár a vasi várispánság része volt,⁹⁹ s nincs ok annak feltételezésére, hogy a többi vasi vár esetében más lett volna a helyzet. Ez a jelenség egyébiránt mindenben megfelel annak a megfigyelésnek, mely szerint a várakat tekintették eredetileg a birtok — esetünkben a vasi várispánság mint sajátos királyi uradalom — tartozékának.¹⁰⁰

Alapvető változás e téren a várak magánkézre jutását követően állt be. Borostyánköt és Kőszegét Héder nembéli „Kőszegi” Henrik vélhetően még IV. Bélától szerezte meg közelebbről ismeretlen módon,¹⁰¹ Léka pedig egy bizonyos Csák bántól¹⁰² került Henrik vagy fiai kezére. Henrik fiainak osztózasakor már mindhárom vár a maga tartozékaival együtt szerepel.¹⁰³ A vár és uradalmának sorsa ettől fogva elválaszthatatlanul összefonódik, s ezért aztán, amikor I. Károlynak az oligarchák felett aratott győzelmét követően újra királyi kézre kerültek a várak, már elméleti esély sem volt az Árpád-kori királyi várszervezet helyreállítására. Igaz ugyan, hogy az oligarcháktól elfoglalt várak többsége az Anjou-kor folyamán megmaradt királyi várnak, ezek igazgatása azonban alap-

⁹⁴ 1277: UB II. 107. o.

⁹⁵ 1280: a király eladományozza „quoddam castrum nostrum Kabold vocatum in comitatu Supruniensi situm et ad eundem comitatum spectans [...] cum omnibus suis utilitatibus et pertinenciis universis, quibus actenus comites Supunienses [...] tenuerunt” (UB II. 144. o.).

⁹⁶ Fügedi 1977. 112., 125., 156., 161., 170. o., vö. még: Engel 1996. I. 285., 303., 357. o.

⁹⁷ 1263: UB II. 288–289. o.

⁹⁸ 1273: UB II. 38. o., vö. még: 1274: ÁÚO XII. 101. o.

⁹⁹ Más kérdés, hogy a Pokok megbízatása minden bizonnyal lazított a Németújvárt a vasi várispánsághoz fűző szálakon, hiszen alig hihető, hogy a Pokok, s kiváltképp Móric tárnokmester az az idő szerinti vasi ispán, Fancs fia Benedek alárendeltjeként jutott volna szerephez Németújvár védelmében.

¹⁰⁰ Engel 1987. 12–13. o.

¹⁰¹ Szűcs 1993a. 29. o.

¹⁰² Talán a Csák nembéli Csákról van szó, lásd: Tóth 1976. 196–197. o. (15. sz. jegyz.).

¹⁰³ 1279: UB II. 140. o.

vetően eltért az Árpád-kori modellől.¹⁰⁴ Az Anjou-monarchia kormányzatának korai szakaszában a várak élére önálló királyi várnagyok kerültek, utóbb pedig a királyi várak túlnyomó többségét a bárók által viselt megyésispánságok valamelyikhez csatolták. Az első esetben vár és uradalma a megyei intézménytől függetlenül látta el a maga feladatait, a másodikban viszont, jóllehet a várak kormányzása összekapcsolódott immár a megyéével, az egyes várak és tartozékaik nem olvadtak össze egyetlen uradalommá — Árpád-kori „várispánság”-gá —, hanem megtartották különállásukat. Az egyes várak tartozékai tehát nem közvetlenül az ispánsághoz tartoztak, hanem saját várukhoz, ezért jellemezhetette I. Lajos egyik oklevele Szovátot úgy, hogy az a soproni ispánságnak a Kapuvárhoz tartozó földje (*quandam possessionem nostram Zoath vocatam, terram scilicet castrensem comitatus Sopruniensis ad castrum nostrum Capu nominatum pertinentem*).¹⁰⁵

Az eddigiek ismeretében alighanem megkockáztatható immár, hogy a kiindulópontként szolgáló munkahipotézis, mely szerint a vasi várispánság felbomlása az 1270 és 1327 között eltelt fél évszázad során következett be, igazolást nyert: mindazon fejlemények, amelyek indokoltan hozhatók kapcsolatba az ispánság felbomlásával, vagy e két időpont között történtek, vagy — ha már korábban is megfigyelhetőek voltak — kronológiai súlypontjuk ebben a korszakban tapintható ki. Mivel Vas megye történetében ez az időszak többé-kevésbé pontosan egybeesik a Kőszegiek oligarchikus uralmának, tartományuraságának korával, aligha megkerülhető annak vizsgálata, hogy maguk a Kőszegiek mennyiben járultak hozzá a vasi várispánság felbomlásához. Minden jel arra mutat, hogy meglehetősen korlátozott mértékű lehet az a szerep, amely a Kőszegieknek ebben a folyamatban jutott. Nyilvánvalónak tűnik például, hogy a Kőszegiek vasi hatalma sokkal inkább az itteni váraikon és familiárisaikon alapult, semmint az ispánságot a hatalmukba adó nápolyi Anjouk már említett adományán. Ilyen körülmények között a Kőszegiek leginkább magánfamiliájuk kiépítése révén járulhattak hozzá a vasi várispánság felbomlásához. Konkrét adatok híján is feltehető, hogy a vasi várispánság maradék népei, mindenekelőtt a várjobbágyok, aligha kerülhették el a Kőszegiek magánfamiliájához való csatlakozást, s ez, amint azt már láthattuk, valóban erősen romboló hatású volt a várispánságok szervezeti rendjét illetően. Egy Kőszegi-familiáris várjobbágy a várispánság szolgálatára helyett nyilvánvalóan ura parancsát hajtotta végre, mint tette azt az a mosoni várjobbágy, aki 1292-ben a Kőszegi János fogságába esett III. András királyt őrizte,¹⁰⁶ s alighanem a familiaritás köteléke fűzhette Kőszegi Henrikhez azokat a vasi királyi íjászokat (*sagittarii regales*) is, akik követték Henriket annak minden, a királyi hatalom elleni vállalkozásában.¹⁰⁷ Egyebekben azonban a Kőszegiek uralma — csakúgy, mint a többi oligarchái — csupán annyiban érintette a vasi és az ellenőrzésük alá vont területeken működő többi várispánság életét, hogy azok irányításában a királyi kormányzat szerepét az oligarcha magánhatalma vette át, mely a maga célja érdekében aknáztta ki azok maradék erejét. A tartományúri hatalmak léte tehát éppoly kevésbé befolyásolta a

¹⁰⁴ Engel 1981. 1–19. o.; Engel 1982. 880–922. o.

¹⁰⁵ 1350: Sopron megye okl. I. 212–213. o.

¹⁰⁶ 1295: Apponyi okl. 26–27. o.

¹⁰⁷ 1274: UB II. 72. o.

várispánságok sorsának további alakulását, mint ahogy az a várjobbágyi birtoklást illetően is kimutatható volt,¹⁰⁸ ami meglepőnek éppen nem tartható, hiszen a várispánságok az ország azon területein is felbomlottak, ahol a Kőszegiekéhez hasonló oligarchikus hatalom nem jött létre.

Kérdés már most, hogy vajon a vasi példa alapján levonhatók-e az Árpád-kori királyi szervezet egészére vonatkozó következtetések is. Ennek megítélésében célszerűnek látszik bizonyos, nem is jelentéktelen, regionális eltérések meglétével számolni. Feltűnő ugyanis, hogy az a bihari várispánság, amelyre a tatárjárást megelőző évtizedekből nagyszámú adattal rendelkezünk,¹⁰⁹ 1242 után alig-alig tűnik fel forrásainkban, s jellemző módon az egyik adat akkor is olyan várföldet említ, mely a tatárjárás óta üresen áll.¹¹⁰ Szükségképpen felmerül tehát a gyanú, hogy a bihari várispánság, amelynek működési területén a tatárok különösen nagy pusztítást vittek véghez,¹¹¹ oly súlyos vérvesztéseket szenvedett el 1241–1242 katasztrófájában, hogy a XIII. század második felében talán már életre sem kelt. Hasonló gyanút táplál a kutatás egy, a tatárjárás pusztításai által vélhetően szintén súlyosan érintett másik kelet-magyarországi várispánsággal, a borsovaival kapcsolatban.¹¹² Másfelől azonban nem hagyható figyelmen kívül, hogy a vasi várispánság példája által felkínált időhatárok nagyfokú egyezést mutatnak a kérdés szempontjából döntő fontosságú országos jelenségekkel. Egyfelől ugyanis a II. Ottokár cseh király ellenében 1273-ban vívott harcok elemzése annak megállapításához vezetett, miszerint az idő tájt a királyi várszervezet katonailag még működőképes intézmény volt,¹¹³ másfelől pedig az uralkodói kézen lévő várakra az Árpádok királyi várszervezetétől alapvetően eltérő módon támaszkodó területi igazgatás Anjou-kori rendszerének országos kiépítésére csak a tényleges uralkodói hatalom visszaállítása után, azaz az 1320-as évek derekától kezdve kerülhetett sor. Ha az egykori várszervezet népei ezt követően is fel-felbukkannak forrásainkban, az ezeket egykor intézményi keretbe foglaló szervezet azonban ekkor már nem létezik.

¹⁰⁸ Zsoldos 1990. 13–14. o. (jelen kötetben: 104–105. o.).

¹⁰⁹ 1177: *Levéltári Közlemények*, 1962. 215. o.; 1213: VR 51., 54. sz.; 1214: VR 97. sz.; 1215: VR 141. sz.; 148. sz.; 1217: VR 165., 168. sz.; 1220: VR 240. sz.; 1226: VR 353. sz. stb.

¹¹⁰ (1268–1269 k.): CD VI/2. 390. o. (keltére lásd: RA 1892. sz.).

¹¹¹ Vö. Györffy 1987–1998. I. 578. o.

¹¹² Györffy 1987–1998. I. 520–523. o.; Kristó 1988. 421–425. o.

¹¹³ Zsoldos 1991b. 69–71. o.

OLIGARCHÁK ÉS TARTOMÁNYOK

Téténytől a Hód-tóig

Az 1279 és 1282 közötti évek politikatörténetének vázlata

Wenzel Gusztáv Árpád-kori Új Okmánytára XII. kötetében közölte az egri káptalan egy birtokcserét írásba foglaló privilégiumát. Az ügylet résztvevői egyfelől Ákos nembéli Ernye bán fia István mester gömöri és borsodi ispán, másfelől pedig a Borsod megyei Parasznyán birtokos Bedke fiai, András, Tamás és Rofayun — akik rokonukat (*frater*), Elekus fia Sándort is képviselték —, továbbá Illés fia János — aki fivérei (*fratres*),¹ Káz-mér, István és Domokos nevében is eljár —, valamint a hasonlóképpen a maga és rokona (*consanguineus*), Ivánka fia Péter érdekeit képviselő Chentuk fia Illés fia Sándor voltak. A felek egyezsége értelmében István mester az apja által szerzett, Zemplén megyei Hernádnémeti nevű birtokát adta át a Parasznyaiaknak, akik cserébe részint azt a parasznyai birtokukat engedték át Istvánnak, amit korábban éppen annak apjától, Ernye bántól kaptak szintén birtokcsere révén dédesi örökölt birtokukért, részint pedig — mivel Hernádnémeti birtok ennél nagyobb és értékesebb (*maior et utilior*) volt — parasznyai és ludnai örökölt birtokrészeiket is István mesternek adták. A cserét illetően a Parasznyaiak rokonai és határosai is kinyilvánították beleegyezésüket, a felek kölcsönösen szavatosságot vállaltak, s végül a káptalan leírta az érintett birtokok határait.

Az oklevelet Wenzel az egri káptalan 1341. évi átírása alapján tette közzé. Az átírásra I. Károly király 1341. július 18-án, Visegrádon kelt mandátuma adott parancsot a birtokcserét egykor végrehajtó parasznyai birtokosok leszármazottainak, Bertalan fia Istvánnak és — egy másik — István fiainak, Miklósnak és Lukácsnak a kérését teljesítve. Az átíró oklevél aljának közepén egy szabálytalan fekvő nyolcas alakú, több cm²-nyi szakadás, vélhetően a függőpecsétet tartó zsinórzat kiszakadása okozta sérülés látható. A kiszakadt rész az oklevél aljától számított tizedik sorig terjed, így e soroknak csak az eleje és a vége olvasható. A hiányzó részek magukban foglalják egyebek mellett a birtokcseréről szóló, 1341-ben átírt oklevél *corroboratió*jának és *datatió*jának jelentős hányadát, az ez utóbbihoz az egri káptalan gyakorlata szerint² hozzákapcsolt korjelölő névsorral együtt. Az átíró oklevél keltezéséből is csupán az év utolsó két számát jelölő rész (*xlmo p[ri]mo*) maradt épen.

Ahhoz nem férhet kétség, hogy Wenzel a már sérült átíró oklevél felhasználásával közölte a birtokcserét írásba foglaló privilegiálist, hiszen kiadásában maga is jelezte a szöveg hiányait (*In cuius rei testimonium ad instanciam parcium presentes contulimus sigilli nostri post plag ---- cantore, Saulo lectore, Myko custode, Johanne de Wng, Simone de Kemey archydiaconi [!] et aliis multis anno Domini (millesimo ducentesimo octuagesi [!]*)

¹ A „frater” ez esetben ’fivér’ jelentésben értelmezendő, lásd: 1285: ÁÚO XII. 159. o. (az oklevél keltére lásd: HH 76–77., 129. sz.).

² E. Kovács 1990. 30–31. o.

primo) ---- *Johanne Colociensi et domino nostro venerabili patre Andrea episcopo Agriensi existentibus*). Olvasatának helyességét, kisebb eltéréseket nem számítva, az oklevél eredeti példánya alátámasztja, egyedül a hiányzó évszám pótlása szorul bővebb magyarázatra. Az átírást elrendelő mandátum és az egri káptalan átíró oklevele ugyanis nem említi, hogy a kérdéses oklevél valóban 1281-ben kelt volna, s maga Wenzel semmiféle megjegyzéssel nem indokolja az oklevél 1281-re keltezését.³

Tény mindazonáltal, hogy Wenzel datálását a történetírás utóbb nem kifogásolta. Az oklevélre a kiadó keltezése szerint hivatkozott Wertner Mór⁴ mellett Karácsonyi János⁵ is, aki a jelek szerint minden nehézség nélkül valónak ítélte az oklevél 1281-re helyezését, legalábbis erre vall, hogy sem a hibás keltű, sem a keltezetlen oklevelek sorozatában nem foglalkozott azzal.⁶ Györffy György szintén elfogadta Wenzel keltezését.⁷ Mivel azonban az oklevél figyelemre méltó adalékkal szolgál az Árpád-kori politika- és hadtörténet egy mindmáig vitatott kérdése, nevezetesen a Hód-tavi csata időpontjának a meghatározásához — s ebben éppen az oklevél keltének jut kulcsszerep —, elengedhetetlenül szükséges az oklevél kiállítási évének minden kétséget kizáró tisztázása.

Az István mester és a parasznai birtokosok közötti birtokcserét írásba foglaló oklevél Wenzel által közölt szövege még jelenlegi, csonka állapotában is számos támpontot kínál a keletkezés idejének megállapításához. András egri püspök és János kalocsai érsek említése 1275 és 1305, illetve 1278 és 1301 közé helyezi az oklevél keltét,⁸ s hasonlóan tág időhatárokat szab meg Saul olvasókanonok (1278–1294), valamint Myko örkanonok (1272–1300) szereplése.⁹ Az így kapott intervallum (1278–1294) felső határát ugyanakkor 1293 elé szorítja az a tény, hogy ez évben az oklevélben tárgyalt birtokcserét már megtörténtként említik.¹⁰ Tovább szűkíti az időhatárokat az oklevél *corroboratió*jának töredéke. Ez ugyanis az egri káptalan számos más kiadványa alapján „*sigilli nostri post plag[am tartarorum secundo renovati]*” alakra egészíthető ki,¹¹ mely formula 1279 és 1285 között szerepel a káptalan bevallásokat tartalmazó privilegialisáiban.¹² Újabb korrekcióra biztosít lehetőséget az oklevélben említett két főesperes, János és Simon személye: mindketten 1280 és 1283 között viselték tisztségüket.¹³ Több körülmény szól végezetül amellet, hogy ezen négy év közül valóban a Wenzel által megadott 1281. év tekinthető az oklevél keletkezési idejének. E körülmények mindegyike a birtokcsere egyik résztvevőjével, Ákos nembéli Ernye bán fia István mesterrel kapcsolatos.

³ Wenzel kiadását lásd: ÁÚO XII. 342–345. o., az eredeti: MNL OL DL 1116.

⁴ Wertner 1897–1898. I. 463., 474. o.; Wertner 1906. 181. o. (1. sz. jegyz.).

⁵ Karácsonyi 1995. 116. o.

⁶ Vö. HH 78–81., 138–139. sz.

⁷ Györffy 1987–1998. I. 786., 800. o.

⁸ Sugár 1984. 82–90. o., vö. KMTL 180. o.; Udvardy 1991. 162–75. o., vö. KMTL 319. o.

⁹ E. Kovács 1990. 19. o.

¹⁰ 1293: ÁÚO XII. 541–542. o.

¹¹ 1280: HO VI. 265. o.; 1281: Tóth 1985. 93. o.; MNL OL DF 286 540.; HO VIII. 215. o.; 1282: ÁÚO IX. 341., 344. o.; HO VIII. 225. o.; ÁÚO XII. 368. o.; 1283: HO VII. 183. o.; 1284: HO VI. 311–312., 314. o. stb.

¹² E. Kovács 1990. 31. o.

¹³ Uo. 20–21. o.

Figyelembe veendő mindenekelőtt, hogy István személye 1281-ben tűnik fel forrásainkban,¹⁴ amikor is IV. László adományából elnyeri a Borsod megyei Olaszgyház nevű lakatlan földet.¹⁵ Ez a körülmény önmagában alkalmas arra, hogy valószínűtlenné tegye a kérdéses oklevél 1280-ra helyezését. A fennmaradó három éves időszakon (1281–1283) belül 1281-re irányítja figyelmünket, hogy több más, ugyanebben az évben kelt oklevél tanúsága szerint ezen évben Istvánt borsodi birtokügyei foglalták le: rendezte a Miskolc nembéli Panyit-fiakkal még apáik idejéből rájuk maradt vitás kérdéseket,¹⁶ egyezséget kötött Ug — másként Bél¹⁷ — nembéli Miklós fia Mykou ispánnal perükben,¹⁸ s határosként beleegyezését adta egy tardonai és upponyi birtokaival határos jétyői birtokrész eladásába.¹⁹ Az adatoknak ebbe a sorozatába a Paraszniaiakkal nyélbe ütött birtokcsere nagyon is beleillik.

Még határozottabban utal az 1281. évre az a körülmény, hogy a Paraszniaiakkal birtokot cserélő Istvánt gömöri és borsodi ispánnak (*comes de Gumur et de Borsod*) írja az egri káptalan. Az előzőekben említett s kétségtelenül 1281-ben kelt oklevelek közül hasonlóképpen gömöri és borsodi ispánként szerepelteti őt az Ug nembéli Mykouval kötött egyezséget írásba foglaló kiadvány, a jétyői adásvétellel kapcsolatos pedig borsodi ispánságát illetően szolgáltat újabb adatot.²⁰ Tagadhatatlan, a gömöri és borsodi ispánok sorozatát az Árpád-korból erősen hézagosan ismerjük,²¹ ami főként annak következménye, hogy mind Gömör, mind Borsod azon vármegyék közé tartozik, amelyek ispánjai csak elvétve szerepelnek a királyi privilégiumok méltóságsoraiban,²² s egyéb említéseik sem túl gyakoriak. IV. László okleveleiben történetesen mindössze két borsodi ispán tűnik fel — 1274-ben bizonyos Besenyői Dénes, 1285-ben pedig Borsa nembéli („Kopasz”) Jakab lovászmester²³ —, gömöri ispán ugyanakkor, legalábbis névvel, egy sem.²⁴ Mivel Ákos nembéli Ernye bán fia István gömöri és borsodi ispánságára 1281-ből vannak adataink — 1282-ből vagy 1283-ból viszont, amennyire tudható, nincsenek —, módszertanilag egyedül az az elfogadható megoldás, ha a Paraszniaiakkal megejtett birtokcsere megőrkítő oklevelet, mely gömöri és borsodi ispánnak mondja Ákos nembéli Istvánt, szintén 1281-re helyezzük, amit, mint láthattuk, más megfontolások is támogatnak. Az oklevélből nyerhető adatok elemzése ily módon arra az eredményre vezet, hogy az valóban a Wenzel által megadott évben, azaz 1281-ben kelt.

¹⁴ Vö.: *Karácsonyi* 1995. 116. o. Lásd még: *Wertner* 1901. 60. o.

¹⁵ 1281: *ÁÚO* XII. 328–329. o., vö. még: *ÁÚO* XII. 347–348. o.

¹⁶ HO VIII. 215. o. (= *ÁÚO* XII. 346–347. o.). Az Ernye és Panyit közötti ellentétekre lásd: *Kis* 1995. 301. o.

¹⁷ *Karácsonyi* 1995. 253. o.

¹⁸ *Tóth* 1985. 92–94. o.

¹⁹ MNL OL DF 286 540. Két XVIII. századi másolat alapján készült kiadása: *Tóth* 1985. 96–97. o.

²⁰ 1281: *Tóth* 1985. 92. o.; MNL OL DF 286 540.

²¹ *Wertner* 1897–1898. 462–463., 473–474. o.

²² Jellemző e tekintetben II. András uralkodásának a közelmúltban feldolgozott időszaka, lásd: *Nógrády* 1995. (különösen: 169. o.).

²³ RA 2472. sz. (vö. *Györffy* 1987–1998. II. 758.); RA 3348. sz. (vö. RA 3365. sz.).

²⁴ RA II/2–3. passim.

Wenzel azonban aligha egy ilyen vagy ehhez hasonló gondolatmenetet követve helyezte 1281-re a kérdéses oklevelet. Minden valószínűség szerint döntését sokkal inkább a Hoportyiaknak a Hernádnémetiek ellen 1351–1352-ben folytatott perét lezáró ítéletleveleire alapozta. Erre enged következtetni, hogy oklevéltárában közölte az egri káptalan egy 1293-ban kelt oklevelének tartalmi átírását, mely szerint az Ákos nembéli Istvánnal birtokot cserélő parasznyai birtokosok hernádnémeti birtokuk felét rokoni szeretetből (*ob veram dileccionem proximitatis*) Naday fia Miklósnak, Nymhez fia Ramachanak, Tódor fiainak, Márknak és Benedeknek, valamint ezek további rokonainak (*fratres*) adományozták.²⁵ Az oklevél tartalmát azon per ítéletlevele tartotta fenn, amelyet fél évszázaddal később a felek leszármazottai folytattak egymással. Gilétfi Miklós nádor 1351-ben Zemplén és Ung megyék számára tartott közgyűlésén az 1293-ban megadományozottak akkor már Hoportyiakként (*de Hoportgh*) említett utódai azzal a panasszal éltek, hogy az egykori adományozók leszármazottai elfoglalva tartják Hernádnémetiben az őket megillető birtokrészt. Az ily módon meginduló perben támaszkodtak a panaszosok az 1319-ben átírt 1293. évi oklevelükre. A pert végül megnyerő alperesek számos oklevelet mutattak be, egyebek mellett az egri káptalan 1327. évi átírásában a Hernádnémeti megszerzésének körülményeit feltáró oklevelet, azaz az Ákos nembéli Istvánnal megejtett birtokcserét írásba foglalót is, melyet a javukra szóló ítéletlevelel 1281-ben keltnek mond.²⁶

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy még annak a lehetőségét is ki tudjuk zárni, miszerint az 1281-es évszám esetleg elírás eredményeként szerepelne a nádori ítéletlevelemben. Ez annak köszönhető, hogy a Hernádnémetieknek — az egykori Parasznyaiaknak — a birtoklása már korábban sem volt zavartalan. Történt ugyanis, hogy valamikor 1325 előtt Fonyi Balázs és Pányoki (*de Pank*) Péter fiai, Túznak mondtott Pető és fivére, Máté királynéi földként felkérték maguknak a Hernádnémetiek birtokát, amit meg is kaptak I. Károlytól. A Hernádnémetiek természetesen tiltakoztak az adományosok beiktatása ellen, ám a Köcski Sándor országbíró előtt 1325-ben lefolytatott perben alulmaradtak. A dolgot azonban nem hagyták annyiban, s még az évben elérték, hogy I. Károly érvénytelenítse korábbi adományát s visszaadja nekik birtokukat. Az ügy még ezzel sem jutott nyugvópontra, s ezért 1347-ben I. Lajos királyhoz és anyjához, az özvegy királynéhoz fordultak, akik végül nekik is ítelték a birtokot. A Hernádnémetiek az ügy alkalmával is bemutatták a birtokcserére vonatkozó oklevelüket, melyet Lajos király szintén 1281-ben keltnek mond.²⁷ Gilétfi Miklós nádor 1352. évi és Nagy Lajos király 1347. évi ítéletlevelei tehát egymástól függetlenül,²⁸ mégis egybehangzóan meg-

²⁵ 1293: ÁÚO XII. 541–542. o. Wenzel Gusztáv az oklevelet Garai Miklós nádor 1393. évi oklevelére hivatkozva közli, ami nyilvánvaló tévedés, hiszen az idősebb Garai Miklós 1375 és 1385 között volt nádor, 1393-ban Jolsvai Leusták viselte e méltóságot, lásd: *Engel* 1996. I. 4–5. o.

²⁶ 1352: MNL OL DL 1108. A Hoportyiak és a Hernádnémetiek birtokviszályának további fejleményeire lásd: ZsO I. 335. sz., vö. még: ZsO I. 5040., 5091., 5403., 5536. sz.

²⁷ 1347: MNL OL DL 2275. Lajos oklevelét a Hernádnémetiek néhány napon belül átírtatták Nagymartoni Pál országbíróval (MNL OL DL 2276.) és Erzsébet özvegy királynéval (MNL OL DL 1107.) is. Köcski Sándor országbíró 1325. évi ítéletét lásd: AO II. 185–187. o.

²⁸ Sajátos módon ugyanis a Hernádnémetiek a Hoportyiak elleni perükben nem használták fel egyik 1347. évi oklevelüket sem.

erősítik az Ákos nembéli István és a Paraszniaiak közötti birtokcserét írásba foglaló oklevél adatainak elemzése révén kapott eredményt, s így minden további kétséget kizáróan megállapítható, hogy a kérdéses oklevél valóban 1281-ben kelt. E ténynek, mint arról már szó esett, megvan a maga jelentősége a Hód-tavi csata időpontjának meghatározását illetően, ám mielőtt ennek kifejtésére sor kerülne, nem lesz haszon nélkül való a nevezetes ütközetre vonatkozó történetírói álláspontok rövid áttekintése.

IV. Lászlónak a kunok ellen vívott csatájáról a kortárs Kézai krónikájában egy rövid beszámolót közöl, melyben a harc során elesett magyarok némelyikéről is megemlékezik ugyan, az összecsapás datálását azonban mellőzi. A XIV. századi krónikakompozíció ugyanakkor nem marad adós ezzel az információval sem: szerzője 1282-re helyezi az eseményt.²⁹ A krónika ezen adatának megbízhatóságát IV. László életrajzának írója, Szabó Károly vonta kétségbe a múlt század végén. Véleményét arra alapozta, hogy a kunok lázadását csak a rájuk nézve rendkívül kedvezőtlen 1279. évi úgynevezett kun törvény és a IV. Lászlótól annak végrehajtása érdekében 1280 márciusában kikényszerített eskü indokolhatta. Álláspontja mellett szóló döntő bizonyítékokként hivatkozott három oklevélre, melyek közül az egyik 1280. november 11-én kelt Szalánkeménben, és szó esik benne arról, hogy a király az országból kivonuló kunok után eredvén az Aldunánál táborozott (*descendissemus*). A második oklevél ugyan nem említi a kunokat, s a kiadás évét sem közli, ám mivel ugyanazon a napon és helyen kelt, mint az előbbi, s ráadásul ugyanazon adományos részére, kétségtelenül ide vonható. Végül a harmadik oklevél, mely *datatiója* szerint 1280. augusztus 24-én (vagy, mivel a napi kelet ellentmondásos elemeket tartalmaz, 21-én) Székesfehérvárott kelt, egy ungi várjobbágyot nemesített meg a Hód-tavi csatában (*in nostro exercitu in Hud*) szerzett érdemei elismeréseként.³⁰ Mindezek alapján Szabó arra a megállapításra jutott, hogy a csatának még 1280. augusztus 24. előtt kellett lezajlania, s ezt az eredményt legfeljebb a hivatkozott oklevelek „hitelességét megdöntő bizonyosságok” felmerülése esetén lehetne megkérdőjelezni.³¹

Szabó okfejtését az Árpád-kori magyar történetet összefoglaló Pauler Gyula a lényegyet tekintve elfogadta. Felfigyelt ugyanakkor arra, hogy a Szabó által is felhasznált nemesítőlevél szerint IV. László 1280 augusztusának végén Székesfehérvárott tartózkodott. Az eseményeket ezért úgy rekonstruálta, hogy a király előbb leverte a kunokat a Hód-tavi csatában, majd Székesfehérvárott megülte Szent István ünnepét, s csak ezt követően, a menekülő kunok üldözése során került sor szalánkeméni tartózkodására.³²

Szabó és Pauler új eredményeivel szemben határozott ellenvéleményének adott hangot Karácsonyi János. A Szalánkeménben kelt oklevelek tanúságát elfogadva azt nem vitatta, hogy 1280-ban sor került egy összecsapásra IV. László és a kunok között, megítélése szerint azonban ez a hadjárat nem lehetett azonos azzal, amelynek legjelentősebb eseménye a Hód-tavi csata volt. Álláspontja egyik sarokkövét annak bizonyítása adta,

²⁹ SRH I. 187., 471. o.

³⁰ CDCr VI. 366–367. o. (vö. 1286: CDCr VI. 561.o.); HO VI. 319. o. (vö. 1286: HO VI. 318–320. o.); HO VIII. 207. o.

³¹ Szabó 1886. 99–104. o. (az idézet: 100. o.).

³² Pauler 1899. II. 370–373. o.

hogy a Szabó és Pauler által hitelesként elfogadott, Székesfehérvárott kelt és a Hód-tavi csatát említő nemesítőlevél valójában durva hamisítvány, s e tételét a modern forráskritika ma is elfogadja.³³ Ily módon viszont kiesik az egyetlen olyan forrás, amelyik bizonyíthatná, hogy az ütközetet 1280-ban vívták volna. Karácsonyi ezért úgy foglalt állást, hogy nincs ok kételkedni a magyar krónikának a csatát 1282-re helyező tudósításában, annál is kevésbé, mert további érvek sorakoztathatók fel annak hitele mellett.

Ezek között említi, hogy a Kézai szerint a csatában elesett Miskolc nembéli Panyit fia László 1281-ben még személyesen megjelent az egri káptalan előtt,³⁴ s így az ütközet nyilvánvalóan nem lehetett 1280-ban. (Erre a körülményre már Pauler is felfigyelt, ám az ebből adódó nehézséget azzal a kevésbé meggyőző vélekedéssel igyekezett elhárítani, hogy az oklevélbe foglalt egyezséget még László életében kötötték meg, de az okmány kiállítására csak később, László halála után került sor, netán hibás az oklevél keltezése.³⁵) Karácsonyi érvként vette figyelembe azt is, hogy két általa ismert oklevél *narratiója* a Hód-tavi csatát a dürnkruti ütközet (1278) és a szalánci vár ostroma (1281) után, illetve Gede vár (1281) és Borostyánkő ostroma (1284) között sorolja fel. A további adatok megrostálása után Karácsonyi végül arra a megállapításra jutott, hogy a Hód-tavi csatára 1282. március 21. és május 19. között, a legvalószínűbben április végén vagy május elején került sor.³⁶ Néhány évvel később Karácsonyi egy újabb adattal támasztotta alá korábban kifejtett álláspontját. A Kézai által Panyit fia Lászlóhoz hasonlóan a csata elesettjei között felsorolt Rosd nembéli Mihály fia Demeterről sikerült ugyanis kimutatnia, hogy 1282-ben, nyilvánvalóan a csata előtt, beleegyezett a birtokával szomszédos Eszeny eladásába.³⁷

Bármily találóak és bizonyító erejűek is voltak Karácsonyi érvei a Hód-tavi csata 1282-re helyezése mellett, álláspontja nem vált uralkodóvá. Alighanem Pauler, egyébiránt joggal kivívott, nagy tekintélye következtében a későbbiekben is megoszlottak a vélemények a magyar történetírásan belül a csata idejét illetően.³⁸ A kérdés újbóli áttekintésére aztán Blazovich László vállalkozott 1977-ben. Tanulmányában, a korábbi szakirodalom eredményeinek áttekintése után, főképpen arra tett erőfeszítéseket, hogy Karácsonyi álláspontjának helyességét megingató érveket sorakoztasson fel. Ezek között említi, hogy a Hód-tavi csatát említő 1282-re keltezett oklevelek közül egyik sem tekinthető kétségtelen hitelűnek — hamisak vagy gyanús hitelűek³⁹ —, s megkockáztatja azt a feltevést,

³³ Vö. RA 3070. sz.

³⁴ Vö. HO VIII. 215. o.

³⁵ Pauler 1899. II. 561. (251. sz. jegyz.), vö. ezzel kapcsolatban Karácsonyi megalapozott ellenvetéseit, Karácsonyi 1901. 632–633. o.

³⁶ Karácsonyi 1901. 626–636.

³⁷ Karácsonyi 1907. 948–949.

³⁸ 1280-ra helyezte a csatát pl.: Hóman – Szekfü I. 604–605. o. (a vonatkozó rész Hóman Bálint munkája); Elekes – Lederer – Székely 1965. 163. o. (a vonatkozó rész Lederer Emma munkája); Dávid 1974. (passim), 1282-re teszi pl.: Györffy 1953. 259. o.

³⁹ Hamis: ÁÚO IX. 329–330. o. (vö. RA 3171. sz.); CD V/3. 122–124. o. (vö. RA 3200. sz.), kétes hitelű: HO VIII. 450–452. o. (vö. RA 3179. sz.).

mely szerint „talán nem kizárt, hogy e hamis oklevelek keltezése esetleg a krónikában szereplő, a Hód-tavi csatát 1282-re tevő dátum »sugallatára« történt”.

Fenntartásainak ad hangot továbbá azt illetően, hogy az oklevelek *narratió*jában szereplő események említési sorrendjéből azok relatív kronológiájára vonatkozóan következtetéseket lehetne levonni, s ezzel kapcsolatban hivatkozik két olyan oklevélre,⁴⁰ amelyekben előbb esik szó a Hód-tavi csatáról, illetve a kunok elleni harcról, s csak utóbb a kunok meneküléséről, s szerinte „e két adat [...] ellentmond Karácsonyi felfogásának, ti. hogy a király előbb (1280) visszahozza az országból távozni szándékozó kunokat, és csak két év múlva (1282) veri le” őket „a Hód-tavi csatában”. Karácsonyi azon érveit, miszerint az ütközet már csak azért sem történhetett 1280-ban, mert Kézai krónikájában a csatában elesettek között felsorolt Miskolc nembéli Panyit fia László és Rosd nembéli Mihály fia Demeter 1281-ben, illetve 1282-ben még bizonyíthatóan éltek, Blazovich Kézai jólétesültségének kétségbevonása révén kísérelte meg hatástalanítani. Egy 1285-ben kelt oklevélre⁴¹ hivatkozva úgy találta, hogy egyáltalán nem tekinthető bizonyosnak Panyit fia László eleste a Hód-tavi csatában.

Márpedig ha ez esetben tévedett Kézai, miért ne tévedhetett volna Rosd nembéli Demeter személyét illetően is? Magyarozatként Blazovich hozzáteszi még: „vajon Kézai a krónika adta keretek között különbséget tudott-e tenni a csatában elesettek és a súlyos sérülésükből mégis felépült harcosok között”. Végezetül megállapítja, hogy IV. László itineráriumának adatai nem zárják ki egy 1280. évi csata lehetőségét sem. Mindezek után Blazovich arra az eredményre jut, hogy bár forrásaink „egymásnak ellentmondó adatai nem nyújtanak elegendő alapot IV. László és a kunok közötti harc időpontjának pontos meghatározásához”, mégis a történeti körülmények figyelembevételével az események rendje oly módon rekonstruálható, hogy a bárói fogságából kiszabadult IV. Lászlónak a kun törvény végrehajtására tett esküje hatására a kunok 1280 nyarán lázadtak fel, ellenük a király Várad érintésével vonulhatott fel seregével — 1280. október 18-án ugyanis itt kelt egyik oklevele⁴² —, s magára a csatára október végén vagy november elején kerülhetett sor, melyet aztán a már többször említett szalánkeméni tartózkodás követett.⁴³ Blazovich tehát Karácsonyi fejtegetései közül csupán az 1280-ra keltezett és a Hód-tavi csatát említő nemesítőlevél hamis voltát fogadta el, egyebekben — a szükség-szerűen adódó módosításokkal — visszatért a Szabó Károly és Pauler Gyula által javasolt 1280-as évszámhoz, és az ütközet közelebbi időpontját 1280 őszére helyezte.

Történetírásunk megosztottsága a Hód-tavi csata időpontját illetően Blazovich tanulmányának megjelenését követően is megmaradt. Jó néhányan Karácsonyit követve továbbra is 1282-re tették az ütközetet.⁴⁴ Mások ellenben elfogadták a Hód-tavi csata

⁴⁰ 1288: CD V/3. 409–412. o.; 1290: ÁÚO XII. 496–498. o.

⁴¹ ÁÚO XII. 159–160. o. (keltére lásd: HH 76–77., 129. sz.).

⁴² Vö. *Történelmi Közlemények Abatúj-Toma vármegye és Kassa múltjából*, 1. (1910) 148. o. (vö. RA 3077. sz.).

⁴³ Blazovich 1977. 940–945. o. (az idézetek: 944. o.).

⁴⁴ Így pl. Solymosi 1981. 177. o. (vö. még: 176. o.); Borosy 1984. 55. o.; Székely 1988. 61–62. o.; Szűcs 1993a. 309. o.

időpontjául 1280 őszét,⁴⁵ ami azért sajnálatos, mert Blazovich Karácsonyival szemben felhozott érvei közül egy sem állja meg a helyét.

Ami IV. László itineráriumát illeti, kétségtelen, hogy pusztán arra alapozva, elvileg feltehető lenne a Hód-tavi csatának 1280. évre datálása. Hogy ennek ellenére sincs realitása egy efféle megoldásnak, az éppen az alábbiakban kifejtendők miatt vehető bizonyosra. Ráadásul Blazovich figyelmét, úgy látszik, elkerülte az a tény, hogy az itinerárium éppen az 1282. év mellett szolgáltat figyelemre méltó adatokat, igaz, nem a Karácsonyi által feltételezett tavaszi időpontban. IV. László ugyanis az év őszén huzamosabb ideig a csata a mai Hódmezővásárhely területére lokalizálható helyének⁴⁶ közvetlen közelében, nevezetesen Szegeden tartózkodott.⁴⁷

Az sem tagadható, hogy a Hód-tavi csatát említő első kétségtelen hitelű oklevél 1283-ból való,⁴⁸ csak hogy ez a tény meglehetősen kedvezőtlen körülmény az ütközet 1280-ra datálása szempontjából. Annál is inkább, mert amennyire Győr ostroma (1273. május) és a dürnkruti csata (1278. augusztus 26.) példája nyomán megítélhető, IV. László uralkodása idején az arra méltóak megjutalmazása közvetlenül az érdemszerzést követően indult meg: az előbbi esetben 1273. június 7-én, az utóbbiban 1278. augusztus 30-án.⁴⁹ Jellemző e tekintetben egyébiránt, hogy elmélete szempontjából már Szabó Károly is kedvezőtlennek találta a kunok elleni harcról fennmaradt oklevelek időbeli eloszlását, ám annyira bízott az általa felhasznált, 1280-ra datált oklevelekben, hogy nem tulajdonított jelentőséget e ténynek.⁵⁰ Megint csak az állapítható meg, hogy a Hód-tavi csata 1283. évi első hiteles említése leginkább az 1282. év mellett szóló — önmagában persze távolról sem perdöntő — érvek tekinthető. Hogy aztán az 1282-re keltezett hamis oklevelek datálását valóban a krónikakompozíció adata inspirálta-e, amint azt Blazovich vélte, vagy sem, aligha lesz eldönthető, mindenesetre további érvek felmerüléséig nem tűnik valószínűnek (ámbar, mint az alábbiakban látni fogjuk, az egyik oklevél esetében ez a lehetőség fennáll).

Nehezen feloldható belső ellentmondás terheli Blazovich azon fejtegetéseit is, amelyek a kunok elleni harcra vonatkozó oklevelek *narratió*ival kapcsolatosak. Érthetetlen ugyanis, hogy azon két oklevél, amelyekben előbb esik szó a Hód-tavi csatáról, illetve a kunok elleni győzelemről, mint a menekülő kunok üldözéséről, miért mondana ellent Karácsonyi rekonstrukciójának, ha egyszer Blazovich véleménye szerint „a csata idejére

⁴⁵ Így pl.: *Kristó* 1986a. 147–148. o., s utóbb több más művében, lásd: *Kristó* 1993. 267–268. o.; KLE 32–33. o. (a vonatkozó rész *Kristó* Gyula munkája); *Pálóczi Horváth* 1988. 154. o., vö. még: *Pálóczi Horváth* 1989. 69. o. Kevésbé határozottan, de jól érzékelhetően ezen álláspont felé hajlik: *Zsótér* 1991. 38–39. o.

⁴⁶ *Györffy* 1987–1998. I. 858–859. o.

⁴⁷ RA 3181–3182., 3184–3186. sz., vö. még: *Zsótér* 1991. 39. o.

⁴⁸ RA II/2–3. 326. o.

⁴⁹ 1273: HO VIII. 151–152. o. (vö. RA 2380. sz.); 1278: ÁÚO IX. 198–199. o. (vö. RA 2891. sz.). Az utóbbival kapcsolatban megjegyzendő, hogy IV. László 1278. augusztus 27-én, Laa vára alatt kiállított oklevele is minden bizonnyal a dürnkruti csatában szerzett érdemeket jutalmaz (CD V/2. 463. o., vö. RA 2890. sz.).

⁵⁰ *Szabó* 1866. 104. o. (*-gal jelölt jegyz.), vö. ellenben: *Székelly* 1988. 61. o.

vonatkozóan az sem lehet irányadó, hogy az egyes oklevelek a király hadjáratait, amelyekben az illető adományozott részt vett, milyen sorrendben sorolják fel”.⁵¹

A vélt ellentmondást igazolni hivatott oklevelek közül az egyik már csak azért sem alkalmas Blazovich érvelésének alátámasztására, mert az, tudniillik az Aba nembéli Amadé számára kiállított, félreérthetetlenül a vereségük után az ország határain túlra menekülő kunok üldözését említi, azaz nem két, egymástól elkülönülő hadjáratról van szó benne, hanem ugyanazon esemény időben egymást követő fázisairól.⁵² Egyébként is, ezt az oklevelet Karácsonyi nem a Hód-tavi csatához, hanem az 1280. évi hadjáráshoz kapcsolta,⁵³ hogy helyesen-e, az már megint egy más kérdés. A másik oklevélben viszont — ez a „Talpas”-nak mondott Tamás mester érdemeit sorolja fel —, úgy tűnik, valóban felborult az időrend. A *narratio* négy eseményt említ fel, az alábbi sorrendben: először a Hód-tavi csatát, majd az országból kivonuló kunok ellen a Kárpátokon túlra vezetett hadjáratot, a harmadik helyen a Leszek (*Lyznek*) krakkói herceg megsegítésére indított expedíciót, s végül a sort a tatár betörés zárja. Ez alkalommal kétségtelenül két különböző hadjáratként kerülnek elő IV. László kunok elleni harcai, az egyik, amelyikhez a Hód-tavi csata kapcsolódik, s a másik, amelyiket az országból kivonuló kunok visszakényszerítése érdekében (*pro reducendis Cumanis*) indított IV. László.⁵⁴

A *narratio* időrendjének zavarosságát mutatja, hogy a lengyelországi beavatkozás és a tatár betörés — az úgynevezett második tatárjárás — éppen fordított sorrendben követték egymást a valóságban, mint az oklevélben.⁵⁵ Hasonlóképpen cserélhetette fel az oklevél a Karácsonyi által 1282 tavaszára tett Hód-tavi csata és az 1280-ban lezajlott hadjárat sorrendjét. Ha az oklevélben tapasztalható kronológiai zavar oka nem is ismeretes, magának a jelenségnek a megléte a kunok ügyétől függetlenül is igazolható, s így a *narratió*ban említett események sorrendje ezen oklevélben időrendi kérdésekben kétségtelenül nem tekinthető megbízható támpontnak. Elhamarkodott dolog lenne ugyanakkor ezen oklevél alapján a többi, a kunok elleni harcot említő oklevél *narratió*ira is érvényes következtetésre jutni.

A Hód-tavi csata évének meghatározásában mindazonáltal az eddig említettek jelentősége eltörpül Karácsonyi azon, perdöntő erejű bizonyítékai mellett, amelyekkel igazolta, hogy Kézai krónikájában az ütközet során elesettek között felsorolt Miskolc nembéli Panyit fia László 1281-ben, Rosd nembéli Mihály fia Demeter pedig 1282-ben

⁵¹ Blazovich 1977. 944. o.

⁵² 1290: ÁÚO XII. 496–497. o.

⁵³ Karácsonyi 1901. 634. o. (14. sz. jegyz.).

⁵⁴ 1288: CD V/3. 410–411. o.

⁵⁵ Pauler 1899. II. 385–389. o. Elvileg elképzelhető lenne, hogy Talpas Tamás tatárokkal kapcsolatos kalandja nem az 1285. évi második tatárjárás idején történt, hanem azon tatár támadás alkalmával, amelyet azok Lengyelország felől, 1287-ben indítottak (CD V/3. 395–396. o.), s így az oklevél ezen a ponton az események valós sorrendjét tükrözné. Ellene mond azonban ennek a megoldásnak, hogy míg Talpas Tamás érdemszerző szolgálata akkor esett meg, „cum perfida gens Tartarorum regnum nostrum adiisset” (CD V/3. 411. o.), az 1287. évi eseménnyel kapcsolatban éppen azt emeli ki forrásunk, hogy „ipsi Tartari terram nostram probitate et industria ipsius magistri Georgii eis atrocius resistente adire et invadere [...] nequiuerunt” (CD V/3. 395–396. o.).

még élt, s így a csata legkorábban csak 1282-ben, értelemszerűen a Demetert élőként említő oklevél kiállítását követően történhetett. Ha Blazovich ezen a ponton meggyőző ellenérveket tudott volna felsorakoztatni, akkor valóban indokolt, sőt elengedhetetlen lenne Karácsonyi állításának revíziója, s új megoldások keresése. Blazovich e célt oly módon próbálta meg elérni, hogy kételyeinek adott hangot Kézai értesüléseinek megbízhatóságát illetően. Az ezzel kapcsolatban felhozott egyik érve — hogy tudniillik Kézai olyan személyeket is az esetek közé sorolhatott, akik súlyos sérüléseikből utóbb mégis felépülhettek — egy elvesztett csata esetében talán elfogadható lenne. Menekülés közben ugyanis a szerencsés túlélők nyilvánvalóan saját biztonságukkal törődnek elsősorban, s aligha fegyvertársaik sorsával.⁵⁶

A Hód-tavi csatában azonban IV. László serege aratott győzelmet, s a kunok menekültek,⁵⁷ így nem lehetett akadálya annak, hogy a csatátér birtokában maradt magyarok pontosan azonosítsák elesettjeiket. Hogy ezt meg is tették, legalábbis a fegyverzet alapján jelesebbnek gondolható személyek esetében, azt annál bátrabban feltételezhetjük, mert — különböző szempontokat követve — sokaknak fűződött érdeke a bizonyosság megszerzéséhez. Az információ az elesett rokonai számára részint az örökség, részint az elesett haláláért kárpótlásképpen kieszközölhető királyi adomány miatt; feleségének — ha volt — az özvegyi jogok érvényesítése, illetve egy esetleges új házasság lehetőségének megnyílása miatt; a rokonsághoz nem tartozó személyek, s nem utolsósorban maga az uralkodó számára pedig az örökös nélkül elhalt személy birtokainak eladományozhatóvá válása miatt volt fontos.

Akár ott volt személyesen Kézai királya oldalán a Hód-tavi csatában, akár nem, IV. László hű klerikusaként alkalma lehetett pontos ismereteket szerezni az ütközet lefolyásáról, s így az esetekről is. Jól értesültségét tehát csak nagyon nyomós bizonyíték alapján lehetne megkérdőjelezni. Ilyennek tekinti Blazovich az egrí káptalan azon 1285-ben kelt oklevelét, amelyben — értelmezése szerint — „arról van szó, hogy Elye fia János [Kézai krónikájában a Hód-tavi csata halottai között szereplő Miskolc nembéli] Panyit fia Lászlóval együtt részt vett a Hód-tavi csatában, és ott meghalt, Panyit fia Lászlóról [azonban] nem állítja ugyanezt az oklevél”.⁵⁸ Az egrí káptalan kérdéses kiadványa azonban kizárja ezt az értelmezést. Az oklevél előadja, hogy egyfelől Miskolc nembéli Panyit bán fia Miklós, másfelől Parasznyai Benedek fia Tamás (*frateri*, András és Sándor, továbbá Rofoy fia Márton nevében is), valamint az ugyanoda való Illés fia István (*fraterét*, Demetert is képviselve), az említett Miklós szerviensei megjelentek a káptalan előtt, ahol Panyit fia Miklós előadta, hogy részint szerviensei Borsod megyében fekvő

⁵⁶ Vö. pl. a muhi csatával kapcsolatban Rogerius megjegyzését: SRH II. 572. o. Időben távolabbi példaként említhető, hogy 1397. jan. 2-án Zsigmond király azért halasztat el tudományvételt, mert két, az ügyben érdekelt személy részt vett a nikápolyi csatában (1396. szeptember 28.), s sorsukról nincs még hír (ZsO I. 4589. sz.).

⁵⁷ Vö. 1285: CD V/3. 259. o.

⁵⁸ Blazovich 1977. 944. o.

Aranyos nevű földjéért cserébe, részint érdemeikért nekik adja az apja által szerzett⁵⁹ Kraszna megyei Bagos birtok felét, a hozzá tartozó Monyoród (*Morous*) földdel⁶⁰ együtt.

Az oklevél Miklós szervienteinek érdemeit nem részletezi, ám megjegyzi — s szempontunkból éppen ez a rész érdemel különös figyelmet —, hogy az adomány megtételére „kiváltképpen az említett Illés fiának, Jánosnak a haláláért, akit ugyanazon Miklós fivérével,⁶¹ Lászlóval a király úrnak a kunok ellen Hódnál vívott csatájában öltek meg” (*specialiter pro morte Johannis filii predicti Elye, qui cum Ladizlao fratre eiusdem Nicolai in exercitu domini regis contra Comanos in Howd habito extitit interemptus*) kerül sor.⁶² Az oklevél szövege kizárja annak lehetőségét, hogy Panyit fia László élve hagyta volna el a Hód-tavi csatateret, s ily módon tanúságtétele éppen nem megingatja, hanem nagyon is megerősíti Kézai veszteséglistájának megbízhatóságát. Karácsonyi érvei tehát e tekintetben is helytállóknak bizonyultak, s ily módon minden olyan kombináció, mely 1282 elé helyezi a Hód-tavi csata időpontját, alaptalannak tekintendő.

Az 1285. évi oklevél, amellett, hogy segítségével igazolni lehet Kézai szavahihetőségét és Karácsonyi egyik döntő fontosságú érvének helyességét, más szempontból is jelentős forrása a Hód-tavi csata történetének: tudniillik megismertet egy újabb olyan személlyel, aki az ütközetben esett el. A benne említett Paraszniai Illés fia János ugyanis minden kétséget kizáróan azonos azzal a Paraszniai Illés fia Jánossal, aki rokonaival együtt az egri káptalan előtt személyesen megjelenván (*personaliter constituti*) birtokot cserélt Ákos nembéli Ernye bán fia Istvánnal. A birtokcserét írásba foglaló oklevél, amint az az előljáróban kifejtett — némiképp talán hosszadalmasnak tűnő, de a kérdés jelentősége miatt indokoltan részletes — bizonyítás alapján bizton állítható, 1281-ben kelt. Paraszniai Illés fia János életrajzi adatai ily módon újabb adalékot szolgáltatnak a Hód-tavi csata időpontjának meghatározásához. Hogy Karácsonyi, aki nyilvánvalóan ismerte a Paraszniai Jánossal kapcsolatos mindkét oklevelet, miért nem használta fel érvelésében azok adatait, nem tudható; talán nem akart egy ilyen fontos kérdésben Wenzel keltezésére hagyatkozni. Akármilyen is az igazság ez ügyben, mindenesetre tény, hogy mivel Paraszniai János 1281-ben még személyesen az egri káptalan elé állhatott, ám 1285-ben már a Hód-tavi csatában elesettként említik, ismételten bebizonyosodik, hogy az ütközet semmi esetre sem helyezhető az 1280. évre, hanem — ahogy azt Karácsonyi Rosd nembéli Demeter személye révén helytállóan igazolta — 1282-ben kellett történnie.

Mindezek után aligha lesz érdektelen röviden áttekinteni az 1279 és 1282 közötti évek eseménytörténetét, annál is kevésbé, mert alapos a gyanú, hogy a helyesen meghatározott éven belül Karácsonyi tévesen helyezte tavaszra a Hód-tavi csatát.

A tatárjárást követően IV. Béla és V. István politikája egy meglehetősen kényes, de „működőképes” egyensúlyi állapotot teremtett a királyi hatalom és a nagybirtokos világi

⁵⁹ Vö. 1263: *Történelmi Szemle*, 7. (1964) 7. o.

⁶⁰ Vö. *Györffy* 1987–1998. III. 509., 517. o.

⁶¹ 1281: *ÁÜO* XII. 346. o. (= *HO* VIII. 215. o.).

⁶² 1285: *ÁÜO* XII. 159–160. o. Az oklevél 1275-re van keltezve, ami azonban nyilvánvalóan elírás eredménye. A helyes évszámot Karácsonyi János állapította meg: *HH* 76–77., 129. sz., vö. még: *E. Kovács* 1990. 19–21. o.

előkelők csoportja között, ami azonban az V. István halála után 10 éves gyermekként trónra lépő IV. László uralkodásának első éveiben felbomlott. A központi kormányzatot az ország sorsának alakításában háttérbe szorították az előző évtizedekben a királyok kegyét élvező világi előkelők, akiknek magánhatalma uradalmaikon, váraikon és familiárisaik seregén alapult. Többen közülük már az 1270-es években céltudatosan törekedtek arra, hogy zárt uralmi területet alakítsanak ki. Az eredmény közismert: az ország hosszú évekre az előkelők egymással rivalizáló csoportjai között folyó, ki-kiújuló küzdelem színterévé vált. Az egyre anarchikusabb állapotok felszámolásának reményét az 1277 májusában a főpapok, a bárók, a megyebeli nemesek és a kunok részvételével tartott rákosi gyűlés határozatai élesztették fel, melyek a törvényes kort elért⁶³ IV. László kezébe adták az ország kormányzatát, s intézkedéseket helyeztek kilátásba a „hatalmaskodók”-kal szemben.

A váratlan fordulat, melynek háttérében a kutatás okkal gyanítja a III. András korában, majd teljes szellemi vértezetben színre lépő korai magyar rendiség első, még kiforratlan próbálkozását, csakhamar biztató eredményekre vezetett. Márk fia Roland és a Geregyék leverése 1277–1278-ban évek óta az első sikeres fellépés volt a királyi hatalom ellen lázadó bárókkal szemben, a magyar királyi sereg részvétele a dürnkruti csatában pedig az ország külpolitikai cselekvőképességének visszanyeréséről tanúskodik. A tartományúri hatalom kiépítésében a legmesszebb jutott Kőszegiek elleni akció ugyan kudarcot vallott 1277 nyarának végén, de legalább sikerült elszigetelni a Henrik-fiakat régi szövetségeseik, a Gutkeledék leválasztása révén. IV. László 1278 nyarán, a jelek szerint elsősorban a Csákok intencióit követve, kibékült egykori elrablójának, Joachim bánnak a fivéréivel, Istvánnal és Miklóssal.⁶⁴

A Csákok és a Gutkeledék kiegyezése határozott Kőszegi-ellenes éllel jött létre,⁶⁵ s amint azt az 1279. évi királyi oklevelek méltóságsorai mutatják, IV. László kormányzatán belül ez a csoport jutott hatalomra. A nyolc országbároi tisztség közül négyet viseltek Csákok: a trencsényi ágbeli Máté fiai közül Máté volt a nádor, István az asztalnokmester és Péter a lovászmester,⁶⁶ míg tárnokmesterként a nemzetség egy másik, újlaki ágából való Pósz fia Ugrin szerepel. A Gutkeled fivérek közül István az országbírósgot, Miklós pedig a szlavón bánsgot kapta meg. A Csákok és a Gutkeledék mellett még két „kívülálló” jutott szerephez: Aba nembéli Dávid fia Finta az erdélyi vajda, a Kaplony nembéli

⁶³ A középkori magyar jog megkülönböztette egymástól a „törvényes kor”-t (legitima aetas) és a voltaképpen nagykorúságot jelentő „teljes kor”-t (perfecta aetas), vö. *Holub* 1922. (különösen 13–29. o.). IV. László 1262 őszén született: *Kállay* 1906. 45. o.

⁶⁴ 1278: UB II. 111–112. o.

⁶⁵ A Kőszegiek és a Gutkeledék kapcsolata Joachim bán halála (1277), s kiváltképp a Kőszegieknek a Babonicsokkal a Gutkeledék kárára történt dubicai kiegyezése (1278) után nyilvánvalóan megromlott, lásd: *Szűcs* 1993a. 297–298. o.

⁶⁶ Péter lovászmester azonosítása nem egyértelmű. Wertner Aba nembéli Dávid fia Péternek véli, lásd: *Wertner* 1899. 644–645. o.

(nagy Mihályi) Jákó fia Jákó a pohárnokmester tisztét töltötte be.⁶⁷ A királyi tanács összetétele biztosítékot ígért arra nézve, hogy a másfél évvel korábban megkezdett stabilizáció: a központi kormányzat erejének helyreállítása és — ami az idő szerint ezzel azonos értelmű volt — a Kőszegiek visszaszorítása 1279-ben is folytatódni fog. Hogy az események végül más fordulatot vettek, abban sajátos módon egy olyan akciónak jutott kulcsszerep, mely eredeti céljait tekintve maga is az anarchikus állapotok felszámolására és a királyi hatalom helyzetének javítására lett volna hivatott.

Az 1279 elején az országba érkező pápai legátus, Fülöp fermói püspök ugyanis — jóhiszemű tájékozatlanságból vagy más okból, ez nem tudható — politikai feladatának sikeres befejezéseként értékelte a király és a Kőszegiek között közvetített egyezséget,⁶⁸ s ezt követően legfontosabb teendőjének a magyarországi kunok megrendszabályozását tekintette. A kunok, ehhez nem férhet kétség, még csak színleg sem igen törekedtek keresztényeknek mutatkozni, hanem ősi szokásaikat követve pogányként éltek az országban. Efelett a magyar királyok hajlamosak voltak szemet hunyni, részint mivel a pogány kunok és a keresztény magyarok egymás mellett éléséből szükségképpen fakadó súrlódások hevesége a tatárjárást követő visszatelepítés után már meg sem közelítette az 1241 előtti időkre jellemző szintet, kiváltképp pedig azért, mert a kunok jelentékeny fegyveres ereje mindenkor nélkülözhetetlen volt a központi kormányzat számára. Jellemző módon az 1277. évi rákosi gyűlésen megjelentek között is ott szerepeltek a kunok, ami félreérthetetlen jele annak, hogy a kibontakozó konszolidáció igényt tartott és számíthatott is a kunok támogatására. A kunok ügyének bolygatása ily módon nem volt sem időszerű, sem kívánatos, hiszen a legátus türelmetlen és erőszakos fellépése a kunok kereszténységre térítése, nomád hagyományaik felszámolása érdekében veszélyeztette ezt a stratégiai szövetséget.

Tétetüz a bajt, hogy Fülöp mindeközben fennen hangoztatta azt a XI. század végén megfogalmazódott szentszéki vélekedést,⁶⁹ mely szerint az Árpádok a dinasztia alapítójának tekintett Szent István ideje óta a római pápa hűbéreseiként uralkodtak volna. A legátusnak végül sikerült kikényszerítenie a tétényi országos gyűlésen az úgynevezett kun törvény elfogadását, mely, bár némiképp tompította Fülöp eredeti követeléseinek élet, alkalmas volt arra, hogy kiváltsa a kunok felzúdulását. Éppen nem csodálatos tehát, hogy IV. László uralkodói szuverenitásának védelme és konszolidációs politikájának sikere érdekében a legkevésbé sem mutatkozott buzgónak a kun törvény rendelkezéseinek végrehajtásában; halogató taktikája azonban zátonyra futott a legátus konok eltökéltségén. Az év végére a konfliktus visszavonhatatlanul elmérgesedett. Októberben Fülöp interdictum alá helyezte a királyt és országát, mire IV. László esküt téve a törvény végrehajtására előbb meghátrált, majd mégis inkább a kunokat választotta.⁷⁰

⁶⁷ IV. László 1279. évi oklevelei közül az országbárók teljes listáját megadja: jan. 30.: ÁÜO XII. 252–253. o.; márc. 13.: CD V/2. 490–493. o.; a pohárnokmester nélkül: (jún–aug. k.): RA II/2–3. 242. o.; az asztalnok-, a lovász- és a pohárnokmester nélkül: (jún–aug. k.): CD V/2. 504–507. o., vö. RA 2942., 2946., 2985., 2981. sz.

⁶⁸ 1279: HO I. 73–74. o.

⁶⁹ Erre nézve lásd: *Gerics* 1980. 111–134. o., vö. még: *Gerics* 1987. 219–264. o.

⁷⁰ Minderre lásd: *Szücs* 1993a. 279–308. o.

A király és a legátus közötti küzdelem, amint az eleve sejthető is, a jelek szerint megosztotta az országbárok csoportját. Mindenesetre erre vall, hogy az év végén négy poszton biztosan, egyen pedig feltételezhetően változás következett be. Szlavónia élén Gutkeled Miklóst bizonyos Péter váltotta fel, aki alighanem azonos azzal a Tétény nembéli Benedek fia Péterrel, akiről a szakirodalom azt tartja, hogy tisztségét 1280 és 1283 között töltötte be,⁷¹ valójában tisztségének első említése — saját oklevele — 1279 decemberének utolsó napjáról való.⁷² Egy 1279 decemberében kelt oklevélben IV. László Lőrincet mondja tárnokmesterének,⁷³ aki vélhetően az eddigi szörényi bánnal, Lőrinc vajda fia Lőrincsel azonos,⁷⁴ azaz Csák Ugrin tárnokmester is távozni kényszerült. Csák nembéli István helyett egy 1279. évi, napi kelet nélküli oklevélben bizonyos Péter mondja magát asztalnokmesternek, aki minden bizonnyal azonosítható István öccsével, az addigi lovászmesterrel, akinek a tiszttét viszont rövid időre egy saját oklevelében H.-ként említett személy (Osl nembéli Herbord vagy ennek azonos nevű fia?) vette át, hogy aztán végül (Péc nembéli?) Apornak jusson a lovászmesterség.⁷⁵ Feltehető végül, hogy Gutkeled István országbíró és mosoni ispán is még 1279-ben távozott posztjairól, s adta át az országbírórágot Aba Finta fivérének, Péternek.⁷⁶ Mindezen változások legszembetűnőbb vonása a Gutkeledék kiszorulása a királyi tanácsból. István asztalnokmester halála és Ugrin tárnokmester távozása révén meggyengültek a Csákok pozíciói is, kegyvesztettségükről mégsem lehet szó, hiszen Máté megtarthatta a nádori méltóságot, István örökébe pedig Péter lépett. Ha helytálló az Aba Péter országbíróságának kezdetét illető feltevés, akkor

⁷¹ Wertner 1909. 411–412. o. (tévesen), vö. KMTL 650. o.

⁷² CDCr VI. 317. o.

⁷³ HO VI. 248. o. (keltére lásd: RA 3019. sz.).

⁷⁴ Személyére lásd: Wertner 1908. 129. o. Szörényi bánságára lásd: ÁÚO XII. 252–253. o.; CD V/2. 490–493. o.; CD V/2. 547–548. o.; RA II/2–3. 242. o. Megjegyzendő, hogy a tárnokmesterek sorozatában Wertner nem határozza meg Lőrinc személyét (Wertner 1909. 666. o.), ill. felmerült az Aba nembéli Lőrinc fia Lőrincsel való azonosítás gondolata (KMTL 662. o.).

⁷⁵ Az asztalnok- és lovászmesteri tisztségben történt változások rekonstruálása nehézségekkel terhes. 1279 nyarán még kétségtelenül Csák nembéli István az asztalnokmester és fivére, Péter a lovászmester, előbbi a pozsonyi, utóbbi a somlyói — azaz krassói (vö. Györfly 1987–1998. III. 493–494. o.; Kristó 1988. 468–469. o.) — ispánságot is viselte (RA II/2–3. 242. o.). Péter asztalnokmester és H. lovászmester oklevelei napi kelet nélküliek, s mindketten mosoni ispánnak is címezik magukat (ÁÚO IX. 251. és 251–252. o.), így a két oklevél nyilván nem tükrözhet azonos időpontra jellemző állapotot. A megoldás abban kereshető, hogy feltételezzük: 1. a forrásainkban élőként utoljára 1279-ben szereplő Csák István asztalnokmester és pozsonyi ispán még az évben meghalt, 2. mindkét tisztségében fivére, Péter lépett az örökébe, 3. aki helyett viszont az említett H. lett a lovászmester egyúttal a mosoni ispánságot is viselve (ezt az állapotot tükröznék oklevele: ÁÚO IX. 252. o.). Ezt követően azonban, 4. de még 1279-ben, H. elvesztette mindkét tisztségét, s 5. a mosoni ispánságot Csák Péter asztalnokmester szerezte meg, aki oklevelében ennek megfelelően pozsonyi és mosoni ispánnak mondja magát (ÁÚO IX. 251–252. o.), a lovászmesterségben pedig 6. talán már ekkor H. helyébe lépett Apor, akinek e tisztségére ugyan csak 1280-ból van adatunk (CDCr VI. 355. o.), ám, mint látni fogjuk, bizonyos megfontolások lehetővé teszik tisztségviselése kezdetének 1279-re helyezését.

⁷⁶ Gutkeled István országbíróként utoljára az év nyarán szerepel (RA II/2–3. 242. o.) s ezzel egy időben — júl. 1-jén — még említik mosoni ispánként (CDCr VI. 303. o.). Ezt követően nincs adat országbíróságára, utóda is csak 1280. júl. 19-én tűnik fel. Azért indokolt a váltás 1279-re helyezése, mert — mint az előző jegyzet adataiból kitűnik — a mosoni ispánságot István már bizonyosan elvesztette az évben.

egyértelműen megállapítható az Abák térnyerése. Jákó pohárnokmestert még 1280-ban is tisztségében találjuk, így személyét a változások nem érintették.⁷⁷

Ami mármost a királyi tanács átalakításának hátterét illeti, figyelmet érdemlő körülmény, hogy a személycserék előtti állapotot tükröző utolsó adataink 1279 nyaráról — azaz a kunok ügyének napirendre kerülése idejéből — valók,⁷⁸ azon két esetben viszont, amelyekben az új tisztségviselők feltűnése hónaphoz, illetve naphoz köthető, az év decembere szerepel, tehát olyan időpont, amikor IV. László már végleg szembefordult Fülöp legátussal.⁷⁹ Ennek alapján indokoltnak látszik arra gondolni, hogy a változások szervesen kapcsolódtak a mindinkább elmélyülő válsághoz, s ha valóban így volt, akkor a tisztségüktől megválni kényszerülők lehettek azok, akik a kiéleződő konfliktus során vonatkozhattak elkötelezni magukat IV. László mellett, a helyükön maradó és az újonnan kinevezett bárók ellenben — legalábbis ekkor még — kitartottak királyuk mellett.

Első pillantásra ésszerűnek tűnne a királyi tanácson belüli kenyértörés időpontját a Fülöp legátus által október elején kimondott interdiktum utánra helyezni, ám egy halvány nyom arra utal, hogy arra már korábban sor került. Szeptember 26-án ugyanis a király Csák Mátét „volt nádor”-nak (*quondam palatinus*) mondja, s az oklevél tartalma után ítélve valószínűtlen, hogy pusztán elírásról lenne szó.⁸⁰ IV. László október 16-án kelt oklevelében viszont ismét Máté kerül elő nádorként.⁸¹ A jelenség vélhető magyarázata, hogy Csák Máté a legátus és a király viszályában eleinte habozott az utóbbi oldalára állni, s IV. László rövid időre meg is fosztotta méltóságától, ám Máté végül mégiscsak a királyi politika támogatása mellett döntött, s visszanyerte tisztségét. Mivel a szeptember 26-i oklevél a Mátéval való konfliktus lezárultára utal, a királyi tanács átalakítása a hónap elején történhetett, akkor tehát, amikor a király megkísérelte megakadályozni a legátus által egybehívott budai zsinat megtartását.⁸²

Bárói hűségét minden addiginál keményebb próba elé állította IV. László 1279–1280 fordulóján, midőn elfogatta és a kunok kezére adta Fülöp legátust. A sokkal inkább dacból, semmint érett megfontolásból fakadó lépés az egyházzal és közvetve az egész keresztény világgal fordította szembe Magyarországot, ami már vállalhatatlan volt a bárók többsége számára. Elhatározták a király elfogását, s tervüket véghez is vitték. IV. László fogásba ejtésének időpontját Pauler Gyula tisztázta. Meggyőző érvekkel igazolta, hogy arra a király erdélyi tartózkodása során, 1280 elején — január 17. után⁸³ — került sor, bár

⁷⁷ Sztáray okl. I. 24. o.

⁷⁸ CD V/2. 507. o.; RA II/2–3. 242. o.

⁷⁹ Ami persze nem vonatkozik az asztalnokmesteri méltóságra, amelyben Csák István feltehetően 1279-ben bekövetkezett halála tette szükségsszerűvé a váltást.

⁸⁰ RA II/2–3. 250–251. o.

⁸¹ HO I. 81. o. Az oklevél 1279-re helyezését a kelethely és a nádor névbetűje mellett (vö. RA 3013. sz.) az is alátámasztja, hogy az év során Máté nádor a Sopron megyei királyi népek földjeinek ügyében is eljárta, s az ide vonható okleveleinek egyike arra utal, hogy felhatalmazása nemcsak e megyére szólt, hanem országos hatáskört biztosított számára (UB II. 130–131. o.).

⁸² VMHH I. 347. o. A zsinat 1279. szept. 14-én ért véget, lásd: RHMA 565. o.

⁸³ Vö. CD V/3. 17. o.

mag a fogság rövidebb lehetett, mint Pauler gondolta.⁸⁴ Az a Pauler sugallatára elterjedt vélekedés azonban, miszerint a királyt fogságba ejtő bárók vezéralakja Aba Finta erdélyi vajda lett volna,⁸⁵ vitathatónak tűnik.

A IV. László elfogatásáról tájékoztató forrásaink nem tartalmaznak ezzel kapcsolatos információt,⁸⁶ néhány megfontolás azonban arra látszik utalni, hogy a bárók akciójának kezdeményezője a nádor, azaz Csák Máté lehetett. A kérdés eldöntésénél figyelembe veendő, hogy az elfogott uralkodót annak a Borsa nembéli Rolandnak az őrizetére bízták, aki utóbb éppen Csák Máté második nádorsága idején — 1282-ben — nyerte el (először) az erdélyi vajdaságot,⁸⁷ továbbá az is, hogy Csák Máté a legátus és a király konfliktusában — mint láthattuk — már korábban is ingadozó álláspontot képviselt. Pauler véleményét vélhetően az befolyásolta, hogy egyrészt IV. László elfogására Erdélyben — tehát a Finta kormányzása alatt álló országrészben — került sor, másrészt pedig, hogy úgy vélte: a király kiszabadulása körüli időkből (szerinte március elején) már az uralkodót, ha nem is hatalmában, de befolyása alatt tartó Finta volt a nádor.⁸⁸

Ha így történt volna, akkor okkal gondolhatnánk valóban, hogy a szalak Finta kezében futottak össze, csakhogy még 1280. július 19-én is Csák Mátét találjuk nádorként a kormányzat élén, miközben Finta változatlanul erdélyi vajda.⁸⁹ Aba Finta tehát nem IV. László fogsága idején vagy közvetlenül azt követően lett nádorrá, hanem csak hónapokkal később. A királyi tanács azonban, a jelek szerint, valóban átalakult a király fogsága idején: 1280 májusában ugyanis egy bizonyos István szerepel szlavón bánként, Csák Ugrin pedig tárnokmesterként.⁹⁰ A változásokat azért indokolt a király fogságának időszakára helyezni, mert két olyan méltóságot érintenek, amelyekre — amint arról már szó esett — IV. László 1279 végén nevezett ki új, az egyházzal szembeni konfrontatív politikáját támogató bárókat Tétény Péter és Lőrinc fia Lőrinc személyében. Most viszont

⁸⁴ Pauler márc. 10-ről ismeri IV. László ezt követő első oklevelét (Pauler 1899. II. 560. o., vö. ÁÚO XII. 297. o.), valójában már febr. 11-én és márc. 5-én is adott ki okleveleket (RA 3035–3036. sz.). Korábban Szabó Károly 1280 nyarára helyezte a király fogságát (Szabó 1866. 95–98. o.).

⁸⁵ Pauler 1899. II. 368–370. o. Az újabb irodalomból lásd: Solymosi 1981. 175. o.; Kristó – Makk 1988. 293. o. (a vonatkozó rész Kristó Gyula munkája); Kristó 1993. 267. o.; Szűcs 1993a. 308. o. Megjegyzendő, hogy már Szabó Károly is Aba Fintát kereste az események hátterében (Szabó 1866. 94. o., 2. jegyz.).

⁸⁶ Cat. font. I. 88., 118. o. (vö. uo. 177. o.) és 681. o.; Cat. font. III. 1735., 1827–1828. o., lásd még: CDCr VI. 421. o.

⁸⁷ Cat. font. III. 1828. o.; Károlyi okl. I. 15. o.

⁸⁸ Pauler 1899. II. 370. o. Szűcs Jenő vélekedése szerint Finta már a király fogsága idején magához ragadta a nádori méltóságot (Szűcs 1993a. 308. o.).

⁸⁹ CDCr VI. 355. o. (az oklevél hitelére lásd: RA 3056. sz.). Van ugyanakkor még egy forrásunk, mely összekapcsolhatná a király elfogásának eseményét Aba Finta személyével. 1287-ben ugyanis Ákos nembéli István azért adományozza az Ajtony nembéli Szuhai János fia Albertnek felbarcai örökölt földjét, mert az 60 márkán váltotta ki magát Finta fogságából, melyet vele és érte (cum eodem et pro eodem) szenvedett el (ÁÚO XII. 460. o.). Elvileg felmerülhetne ezen utalás afféle magyarázata, hogy Ákos István és Szuhai Albert IV. László társaságában estek Finta fogságába. Ha így lett volna, azt az oklevél aligha hallgatná el, s ezért valószínűbb, hogy Finta egy olyan hatalmaskodásáról van szó, mely független a király 1280 eleji fogságától.

⁹⁰ CDCr VI. 341. o.; ÁÚO IX. 282. o. (ez utóbbi máj. 1-je után kelt, vö. ÁÚO IX. 281–282. o.).

őket távolították el a királlyal szembe forduló bárók a tanácsból.⁹¹ Mivel Csák Ugrin esetében egyértelműen a tárnokmesterségbe való visszatérésről van szó, hipotetikusán megkockáztatható talán az a feltevés, hogy az egyébként ismeretlen István szlavón bán Gutkeled Istvánnal, a minapi országbíróval lenne azonos, azaz a királyi tanács átalakításakor a bárók a kun konfliktus előtti kormányzat visszaállítására törekedtek, ami az egyház irányában tett politikai gesztusként is értelmezhető.⁹²

A legátus és a király elfogatásával csúcspontjára jutott feszültség a két fogoly szabadon bocsátásával enyhült. A meghátrálásra kényszerült IV. László 1280 márciusában Pascasius pozsonyi prépost közvetítésével⁹³ kibékült Fülöppel, ismételten esküt téve a kun törvény végrehajtására és arra is, hogy megbocsát a korábban neki vétőknek.⁹⁴ A sarokba szorított uralkodó mozgásteret, úgy tűnik, csak az év nyarán tágult valamelyest, amit az mutat, hogy a királyi tanácsot sikerült az 1279. év végi állapotoknak megfelelően újjászerveznie, menesztve a fogsága idején tisztségekhez jutó bárókat.⁹⁵ Ezt követően az uralkodó már elég erősnek érezhette magát ahhoz, hogy radikálisan átalakítsa kormányzatát: eltávolította Máté nádort, s helyébe Aba Fintát ültette, akinek erdélyi vajdaságát Tekus fia István vette át.⁹⁶ Az új vajda eladdig csupán jelentéktelen tisztségeket töltött be,⁹⁷ igaz, származása nem is követelt helyet neki az országnagyok között.⁹⁸ Országbárók közé emelkedését minden bizonnyal Aba Finta pártfogásának köszönhette, akinek árnyékában, fivéreivel együtt, az északkeleti országrész tekintélyes birtokosává küzdötte fel magát.⁹⁹ Ha az az idő szerint nagy befolyással bíró Fülöp legátusnak voltak is aggályai a királyi tanács átszervezését illetően, a király részint adomány-nyal, részint újabb kötelezettségvállalással szerelte le az esetleges ellenállást,¹⁰⁰ s meg-

⁹¹ Arra nézve, hogy Apor lovászmesternek és Aba Péter országbírónak is távoznia kellett volna, nincsenek adatok, mindenesetre Pétert illetően — tekintettel fivérére, Fintára — ez nem is valószínű. Tétény nembéli Péter elmozdítása a szlavón bánzáság éléről ellenben annál is inkább tanácsos volt, mert fivére, Pál megpróbálta fegyveres erővel kiszabadítani a — vélhetően Borsa Roland egyik várában — fogva tartott IV. Lászlót, lásd: 1281: HO VIII. 211–212. o. (hitelére lásd: RA 3102. sz.).

⁹² István szlavón bán Gutkeled Istvánnal való azonossága mellett szólhat, hogy IV. László 1280 végén két oklevelében is említi Gutkeled István és Miklós bizonyos „kihágás”-ait (excessus), amelyekben fivérük, Pál nem volt részes (HO VIII. 213. o.; CD V/3. 89–90. o., keltükre lásd: RA 3083–3084. sz.). Ezek az adatok a Gutkeled fivéreknél a király elfogásában játszott szerepére utalhatnak.

⁹³ ÁÚO IV. 214–215. o.

⁹⁴ *Pauler* 1899. II. 369. o.

⁹⁵ Júl. 19-én (Csák) Máté a nádor, (Aba) Péter az országbíró, (Tétény) Péter a szlavón bán, (Aba) Finta az erdélyi vajda, (Lőrinc fia) Lőrinc a tárnokmester, (Csák) Péter az asztalnok-, (Péc?) Apor a lovászmester (CDCr VI. 355. o.). Ha a méltóságsorban említett István azonos a májusban szereplő szlavón bánnal (vö. CDCr VI. 341–342. o.), akkor ő szerény kárpozlásként kaphatta a soproni ispánságot.

⁹⁶ ÁÚO IX. 269. o.; HO VI. 264. o.; Sztáray okl. I. 26. o.; Sztáray okl. I. 24. o.

⁹⁷ 1273: királyi szekérnagy, beregi és pataki ispán (RA II/2–3. 59. o.); 1275: királyi szekérnagy és pataki ispán HO VIII. 176. o.); 1277: tornai ispán (RA II/2–3. 190. o., hitelére lásd: RA 2800. sz.); 1279: kucsói bán (HO VI. 248. o.).

⁹⁸ *Wertner* 1892. 172–177. o.; *Engel* 1996a. 178–179. o.

⁹⁹ Birtokaikra (a teljesség igénye nélkül) lásd: *Györffy* 1987–1998. I. 49., 746. o.; *Györffy* 1987–1998. II. 472. o.

¹⁰⁰ VMHH I. 347. o.; CDCr VI. 378–379. o.

lehet, talán arra is hivatkozott, hogy a kunok mozgolódása miatt az országnak a korosodó Máténál energikusabb nádorra van szüksége.

Az persze nem tudható, hogy az uralkodó a nyilvánosság előtt valóban ezzel indokolta-e a nádori méltóságban véghezvitt személycserét, miként az sem, hogy kellett-e egyáltalán bármivel is indokolnia döntését. Az előzőekben mindenesetre Fülöp oly magától értetődő természetességgel vette semmibe IV. László szuverenitását, hogy a dolog egyáltalán nem elképzelhetetlen. A király döntésének hátterében nyilván ott munkált az elfogatása miatti revansvágy, ám ugyanakkor az is bizonyos, hogy a kunok valóban lázongtak. A király márciusi esküje aligha maradhatott titokban előttük, s válaszlépésük sem váratott sokáig magára.

Ahhoz, hogy a lehetőségekhez mérten pontos képet rajzolhassunk a kunok 1280. évi megmozdulásáról, elengedhetetlenül szükséges a IV. László és a kunok harcairól adatokat fenntartó oklevelek csoportján belül különválasztani az 1280. és az 1282. évi eseményekre vonatkozókat. Eltekintve a diplomatikai vizsgálatok során hamisnak bizonyult oklevelektől,¹⁰¹ valamivel kevesebb, mint három tucat forrásszöveg áll rendelkezésre, zömmel királyi oklevelek *narratiói*. Ezek közül, mivel a Hód-tavi csatára 1282-ben — s nem 1280-ban — került sor, figyelmen kívül hagyhatók mindazon oklevelek, amelyek az ütközetet említik.¹⁰² A fennmaradó szövegek megítélését illetően biztos támpontot kínál a IV. László szalánkeméni táborozásáról tájékoztató oklevél, amely minden kétséget kizáróan 1280. november 11-én kelt. Az oklevélbe foglalt királyi rendelkezés kiadására akkor került sor, „midőn az országunkat elhagyó kunok ellen vonultunk és az Aldunánál szálltunk meg” (*cum nos procederemus contra Comanos de regno nostro recedentes et inferius iuxta Danubium descendissemus*).¹⁰³ Ezen utalás aligha értelmezhető másként, mint hogy az ügyükben hozott törvény közeli végrehajtásától tartó kunok szállásaikat elhagyva megindultak az ország határain túlra, s a király kiköltözésük megakadályozása végett szállt hadba.¹⁰⁴ Mindazon forrásaink, amelyekben az országból kivonuló kunokról és a király ellenük vezetett hadjáratáról esik szó, nagy biztonsággal tehát

¹⁰¹ 1280: HO VIII. 207. o. (RA 3070. sz.); 1282: ÁÚO IX. 329–330. o. (RA 3171. sz.); CD V/3. 122–124. o. (RA 3200. sz.); 1283: CD V/3. 165–167. o. (RA 3238. sz.); RA II/2–3. 317. o. (RA 3239. sz.); 1284: ÁÚO IX. 384–387. o. (RA 3343. sz.); 1285: ÁÚO IX. 419–422. o. (RA 3356. sz.)

¹⁰² 1282: HO VIII. 450–451. o. (kétes hitelű, lásd: RA 3179. sz.); 1283: RA II/2–3. 326. o.; Hazai okl. 100. o.; 1284: RA II/2–3. 342. o. (kétes hitelű, lásd: RA 3330. sz.); CD V/3. 250–251. o.; 1285: RA II/2–3. 360. o. (vö. RA 3370. sz.); ÁÚO XII. 160. o. (keltére lásd: HH 76–77., 129. sz.); 1287: RA II/2–3. 375. o.; ÁÚO XII. 453. o.; 1289: Székely okl. 22. o. Más megítélés alá esik két olyan oklevél (1288: CD V/3. 409–412. o. és 1289: Hazai okl. 116–117. o.), melyek említik ugyan a Hód-tavi csatát, ám narrációjuk más részei az 1280. évi eseményekre vonatkoznak.

¹⁰³ CDCr VI. 366–367. o.

¹⁰⁴ Az oklevél szövegét így értelmezték többen, lásd: Szabó 1866. 99. o.; Pauler 1899. II. 372–373. o.; Kárácsónyi 1901. 626–628. o. Blazovich ezzel kapcsolatos ellenvetése, miszerint az oklevélben „sem a király akarata ellenére kivonuló kunokról, sem azok visszahozataláról nem esik említés” (Blazovich 1977. 942. o.), formailag helytálló ugyan, ám ha a kunok kivonulása IV. László kedvére való fordulat lett volna, akkor nyilván nem vonul ellenük, ám mivel sereggel indult utánuk, más célja aligha lehetett, mint a kivonulás megakadályozása, azaz a kunok visszahozatala, amit, mint utóbb látni fogjuk, egy másik oklevél fel is említ.

az 1280. évre vonatkozathatók.¹⁰⁵ Egy újabb oklevél további adatokkal szolgál, előadva, hogy az adományos érdemszerző cselekedeteinek egyikére akkor került sor, „amikor országunk báróinak és nemeseinek sokaságával a Havasokon túlra mentünk, hogy visszahozzuk az országunkból titokban elmenekült kunokat a tatárok határvidékeiről” (*cum pro reducendis Cumanis, qui clandestine de regno nostro aufugerant, de finibus et terminis Tartarorum [...] ultra Alpes collecta multitudine baronum et nobilium regni nostri accessissemus*).¹⁰⁶ Kiderül tehát, hogy a kunok valóban elhagyták az országot, s IV. László seregével a későbbi Havasalföld területén — a „Havasokon túl [...] a tatárok határvidékein” — is követte őket.¹⁰⁷

Alapvetően más elemekből építkezik a Hód-tavi csatát említő oklevelek utalásaiból kirajzolódó történet. Ezekben szó sem esik a kunok elvonulásáról, annál inkább lázadásokról (*insurgere, convenire*),¹⁰⁸ az ellenük indított hadjáratról és a velük vívott csatáról (*expeditio, exercitus, bellum, conflictus, certamen, prelium*), valamint a megjutalmazottak abban való hősieis harcáról.¹⁰⁹ Azokban az oklevelekben, amelyek nem említik ugyan a Hód-tavi csatát, de a *narratio* relatív kronológiája miatt¹¹⁰ vagy más okból¹¹¹ az 1282. évhez sorolhatók, ugyanezek a motívumok tűnnek fel, kiegészülve a fellázadt kunok

¹⁰⁵ 1283: cum Comani in regno nostro existentes se a maiestate regia retrahere et honorem regium deprimere voluissent (UB II. 167–168. o., az oklevél idesorolásánál döntő súllyal esett a latba, hogy a narratio a kunok elleni hadjáratot a dürnkruti csata [1278] és Szalánc ostroma [1281] között sorolja fel), 1289: az adományosok rokona „per Cumanos in perfidiam versus de regno nostro recedentes unacum comite Chepano domino suo pugnando cum eisdem exitit interemptus” (Hazai okl. 117. o. (a narratio egy más része azonban az 1282. évi Hód-tavi csatára vonatkozik).

¹⁰⁶ 1288: CD V/3. 410. o., a szöveg magyar fordítása Sz. Galántai Erzsébet munkája, lásd: KHO 106. o. (a narratio egy másik része a Hód-tavi csatára vonatkozik).

¹⁰⁷ Indokoltnak látszik tehát azon oklevél idevonása is, amelyben kunokról ugyan nincs szó, de az adományosok „specialiter ultra Alpes in confinio Tartarorum” tettek szolgálatokat (1286: HO VI. 316. o.).

¹⁰⁸ 1284: RA II/2–3. 342. o. (kétes hitelű, lásd: RA 3330. sz.); CD V/3. 250. o.; 1285: RA II/2–3. 360. o.; 1287: RA II/2–3. 375. o.; 1288: CD V/3. 410. o.; 1289: Székely okl. 22. o.

¹⁰⁹ 1283: RA II/2–3. 326. o.; Hazai okl. 100. o.; 1284: RA II/2–3. 342. o. (kétes hitelű, lásd: RA 3330. sz.); CD V/3. 250–251. o.; 1285: RA II/2–3. 360. o.; ÁÚO XII. 160. o.; 1287: RA II/2–3. 375. o.; ÁÚO XII. 453. o.; 1288: CD V/3. 410. o.; 1289: Székely okl. I. 22. o.

¹¹⁰ 1283: ÁÚO IX. 276–277. o. (Győr ostroma, Dürnkrut, Szalánc, kunok; keltére lásd: RA 3220. sz.); RA II/2–3. 311. o. (Szalánc, kunok); CD V/3. 207. o. (Gede ostroma, kunok); 1284: HO VI. 311–312. o. (Gede, kunok, Borostyánkő ostroma); 1285: CD V/3. 259. o. (a Geregyék leverése, Szalánc, kunok). Ez utóbbi oklevélnél megjegyzendő, hogy a relatív kronológia rendjét csak látszólag borítja fel Adorján ostromának és az Alárd-fiak elleni harcnak a kunok elleni hadjárat után történő említése. E két utóbbi esetben ugyanis már nem az adományos érdemeiről, hanem rokonai haláláról esik szó, vö. még pl.: 1288: HO VI. 332. o.; 1289: Hazai okl. 116–117. o.

¹¹¹ Ide tartozik Miklós nádor azon 1284. évi oklevele, amely szerint „cum [...] Ladislaus [...] rex [...] gentem Cumanorum propter ipsius notoriam infidelitatem de regno suo excluderet, comes Johannes filius Isiph de genere Bew, in conflictu, quem idem dominus rex habuit contra ipsos Cumanos, exitit per eosdem Cumanos interemptus” (Új Magyar Múzeum, 2. [1851–1852] 205. o., 5. sz. jegyz., amiből egyértelmű, hogy az eset nem történhetett a kunok visszakényszerítése miatt indított 1280. évi hadjárattal), ill. Erzsébet (Izabella) királyné Bagon fia Lukács részére kiállított oklevelei, melyekben a kunok lázadásáról és az ellenük vívott csatáról esik szó (1284: HO VI. 306–308. o.).

pusztításainak,¹¹² a kunok felett a csatában aratott győzelemnek (*victoria*),¹¹³ majd ezt követően a levert kunok kiűzésének, illetve határokon túlra menekülésének¹¹⁴ a felemlegetésével. Az előzőekben az 1280. évi eseményekhez kapcsolt oklevelekből viszont éppen ezek a motívumok hiányoznak,¹¹⁵ s ily módon a rendelkezésre álló adatok szétválasztása megalapozottnak tekinthető.¹¹⁶

A fentiek figyelembevételével az 1280. évi kun hadjárat így rekonstruálható. A Magyar Királyság területén hagyományos életmódjuk fenntartását reménytelennek ítéelő kunok elhatározták szállásterületeik kiürítését, és az ősz elején megkezdték ki vonulásukat az országból. A kunok mozgolódását tapasztalva a király elrendelte bizonyos helyek megerősítését,¹¹⁷ egyúttal országos hadat hívott egybe,¹¹⁸ talán Váradra, ahol október közepén tartózkodott.¹¹⁹ Innen vonult seregével Szalánkeménre.¹²⁰

A hadmozdulat célja vélhetően az volt, hogy elvágja a kivonuló kunok útját, csak hogy a király elkésett: a kunok — legalábbis a többség — már a „tatárok határvidékei” felé közeledett. IV. László szalánkeméni okleveleinek hallgatása alapján indokolt arra gondolni, hogy jelentősebb összecsapásra az ország területén nem került sor, s ugyanerre

¹¹² 1283: ÁÚO IX. 276–277. o. (keltére lásd: RA 3220. sz.); CD V/3. 207. o., ez utóbbit vö. még: 1324: MNL OL DL 70 621.

¹¹³ 1283: RA II/2–3. 311. o.; 1282(?): HO VI. 307. o.; 1284: HO VI. 306. o.; 1290: ÁÚO XII. 496. o.

¹¹⁴ 1284: Új Magyar Múzeum, 2. (1851–1852) 205. o. (5. sz. jegyz.); 1285: CD V/3. 259. o.; 1290: ÁÚO XII. 497. o.

¹¹⁵ Megjegyzendő, hogy a Hód-tavi csatára vonatkoztatott egyik oklevélben (1283: RA II/2–3. 310–311. o.) az 1280. évi hadjáratához sorolt egyik oklevélhez (1283: HO VI. 289–292. o.) igen hasonló megfogalmazások szerepelnek. A kérdéses oklevél elhelyezésekor a narratio relatív kronológiája, valamint a csata említése volt a döntő szempont. A narratiók közötti megfelelések magyarázatául szolgálhat kiállításuk egymáshoz közeli időpontja: az utóbbi márc. 10-én, az előbbi máj. 22-én kelt.

¹¹⁶ Néhány oklevél esetében továbbra is bizonytalannak tűnik a bennük említett eseményeknek az 1280. vagy az 1282. évi hadjárat történetéhez tartozása. A király és a kunok csatájának említése miatt mindazonáltal inkább 1282-re látszik utalni 1284: HO VI. 303. o., CD V/3. 215. o., 1288: ÁÚO XII. 470. o. és talán 1292: ÁÚO V. 67. o. is, míg három oklevél esetében az 1280-ra helyezés éppúgy elképzelhető, mint a Hód-tavi csatához kapcsolás (1284: ÁÚO IV. 264. o.; HO VI. 309. o.; 1288: HO VI. 332. o.). A kunok elleni két hadjáratra vonatkozó adatok szétválogatásával már Karácsonyi is megpróbálkozott, több esetben más eredményre jutva, lásd: *Karácsonyi* 1901. 634. (14. sz. jegyz.).

¹¹⁷ 1283: UB II. 167–168. o. Máig megoldatlan az ebben az oklevélben említett „Swynwar castellum” (Sövényvár?) azonosításának kérdése. A kunok ismert szállásterületei alapján (*Györffy* 1987–1998.

III. 525–532. o.) leginkább a dél-alföldi régióban lenne kereshető, ott azonban ilyen nevű erősség, ill. település nem ismert. Pusztta ötletként felmerül, hogy a „Swynwar” alak a Kwynwar elírása lehet, mely esetben a „castellum” a Kovinként is szereplő Keve(vár)-ral lenne azonosítható. Megjegyzendő, hogy Keve fontos aldunai átkelőhely volt (*Györffy* 1987–1998. III. 318. o.), s ily módon szerephez jutása a kunok kivonulása során nem lenne meglepő.

¹¹⁸ 1288: *collecta multitudine baronum et nobilium regni nostri* (D V/3. 410. o.). Erre utal egyébiránt a hadjárat ismert résztvevőinek származási helye is: Rubinus vasi ispán (1280: CDCr VI. 355. o.; RA II/2–3. 264. o.) vépi udvarnokjobbágyok élén (1283: UB II. 167–168. o.), Nógrád megyei nemesek (1286: HO VI. 315–316. o.), Sáros megyei birtokos (1288: CD V/3. 409–412. o., vö. 1286: CD V/3. 320. o.), Fejér megye Duna–Tisza közti részéről való birtokos (1289: Hazai okl. 116–117. o., vö. *Györffy* 1987–1998. II. 443. o.).

¹¹⁹ 1280. okt. 18.: *Történeti közlemények Abauj-Torna vármegye és Kassa múltjából*, 1. (1910) 148. o.

¹²⁰ 1280. nov. 11.: HO VI. 319. és 317–318. o.

enged következtetni a kunok „titokban” (*clandestine*)¹²¹ történő kivonulásának említése.¹²² A király november közepén indult a kunok után a Kárpátokon túlra, ahol aztán — közelebbről nem ismert módon — sikerült visszatérésre bírnia őket. A mintegy két hónapos hadjáratot követően IV. László 1280 decemberének végén már Pesten tartózkodott.¹²³

A kun hadjárat befejezése után néhány hónapnyi nyugodtabb időszak következett, melynek csendjét legfeljebb a Kőszegi-fivéreknek a zágrábi püspökség birtokain elkövetett hatalmaskodása s azt követő kiközösítése verte fel.¹²⁴ Az eset, ha az 1280-as évek elején mindennaposnak még nem is mondható, a Henrik-fiak viselt dolgainak ismeretében különösebb meglepetést nem okozhatott a kortársaknak. Az már inkább megdöbbenést kelthetett, hogy IV. László — immár sokadjára tanúságot téve az egyház érdekei iránti érzéketlenségéről — a fivéreivel együtt kiközösített Kőszegi Jánost (Ivánt) tette meg nádorává. Pedig éppen ez történt: 1281. június 25-én Kőszegi János nádornak címezi magát oklevelében,¹²⁵ s az év során több más oklevél is e méltóság betöltőjeként említi.¹²⁶

A kormányzat élén végrehajtott személycsere pontos körülményei nem teljesen világosak. A rendelkezésre álló adatok szerint a királyi tanács átalakítása legalább három, de inkább négy tisztséget érintett: Aba Finta a nádori, Aba Péter az országbírói, Lőrinc fia Lőrinc pedig a tárnokmesteri tisztséget veszítette el, s alighanem ugyanerre a sorsra jutott az erdélyi vajdaságot Finta embereként elnyerő Tekus fia István is. Úgy tűnhet tehát, hogy teljessé vált a szakítás az uralkodó és a királyi tanácsban hónapok óta döntő befolyással bíró Abák között. A valós helyzet ennél a képnél némiképp árnyaltabb, mivel a Lőrinc fia Lőrincet felváltó, 1281 és 1283 között hivatalban lévő¹²⁷ Péter tárnokmester egy 1281. évi oklevelén függő pecsétje alapján nagy biztonsággal azonosítható Finta fivérével, Péterrel.¹²⁸

Az országbírói kart érintő változások április 21-re már bekövetkeztek, hiszen ezen a napon Aba Péter már tárnokmesterként szerepelt, s az országbíróiságot is utóda, János barsi ispán viseli.¹²⁹ Egy értelmezési nehézségekkel terhes adat ugyanakkor néhány nappal előbbre tolja a személycserek időpontját. A nyitrai káptalan 1281. április

¹²¹ 1288: CD V/3. 410. o.

¹²² Kisebb összecsapások azonban lehettek: egy ilyen alkalommal eshetett el Vejtei Sebestyén rokona, Protasius fia László, lásd: 1289: Hazai okl. 117. o. (az oklevél nem említi ugyan László halálának helyét, ám ha az „ultra Alpes” történt volna, ennek a körülménynek az említése elvárható lenne).

¹²³ HO VIII. 213. o.; CD V/3. 89–90. o. Szabó Károly és Pauler Gyula véleménye szerint (*Szabó* 1866. 103–104. o.; *Pauler* 1899. II. 372–373. o.) IV. László a „tatárok határvidékeiről” visszatérőben tartózkodott nov. 11-én Szalánkeménen. Ennek azonban ellentmond a már többször idézett szalánkeméni oklevél, abban ugyanis a kunok ellen vonulásról, s nem a már lezajlott hadjáratról való visszatérésről esik szó (CDCr VI. 366–367. o.).

¹²⁴ CDCr VI. 382–384., 386–387. o.

¹²⁵ UB II. 148. o.

¹²⁶ ÁÚO IX. 321. o.; UB II. 151., 156–157. o.

¹²⁷ 1281: ÁÚO IX. 296. o. és BTOE 199. o.; 1283: BTOE I. 213. o. A Csete Lőrincet tárnokmesterként említő 1282. évi oklevél (HO VIII. 222–223. o.) hamis (RA 3199. sz.).

¹²⁸ A pecsét fényképét közli: *Kumorovitz* 1993. 44. sz. kép (az új kiadásban téves képaláírással), vö. még: *Pauler* 1899. II. 561. o.; *Csoma* 1995. 1153–1155. o.

¹²⁹ ÁÚO IX. 296. o. (kritikájára lásd: RA 3103. sz.).

15-én kiadott oklevelében ugyanis egy birtokügylet kapcsán „Péter nádor” szerepel,¹³⁰ aki aligha lehet más, mint Csák nembéli Máté fia Péter. Ha nem elírásról van szó¹³¹ — elmaradhatott példának okáért a „volt” (*quondam*) szócska¹³² —, akkor olybá tűnik, hogy a Fintát menesztő IV. László először Csák Pétert szemelte ki a nádori méltóságra, s csak utóbb döntött Kőszegi János mellett. A későbbi fejlemények ismeretében alaposnak látszik a gyanú, hogy az uralkodó a politikai támogatás mellett katonai segítséget is várt nádorától, s ezt valóban sokkal inkább remélhette a Kőszegiektől, mint a Csákoktól vagy bárki mástól.

A legsűrűbb homály mindazonáltal azokat az okokat fedi, amelyek a királyi tanács átszervezésére indították IV. Lászlót. Az a kombináció, miszerint Aba Finta menesztése összefüggésben állna az uralkodó előző évi fogságával, és Fülöp fermói püspök távoztása után a király ily módon szabadult volna meg tőle,¹³³ alig valószínű, hiszen — mint láthattuk — nincs okunk Fintát tartani a IV. Lászlót fogságba ejtő bárók vezetőjének. Leváltására is 1281 tavaszán került sor, amikor a legátus még az országban tartózkodott.¹³⁴ Az események után kiállított oklevelek, melyek Finta hűtlenségét (*infidelitas*)¹³⁵ vagy fel ségsértését (*crimen lese maiestatis*)¹³⁶ emlegetik, úgyszintén nem igazítanak el, hiszen az ok helyett a következményről szólnak. Hogy Finta „az országban mértéktelen pusztításokat” hajtott végre (*depopulationes in regno nostro intollerabiles committendo*),¹³⁷ az nem vitatható — hatalmaskodásairól több adat is tanúskodik¹³⁸ —, de a zágrábi püspökség birtokainak pusztítása miatt kiközösített Kőszegi János nádorrá emelése — s éppen Aba Finta (ha talán nem is közvetlen) utódeként — arra enged következtetni, hogy azok aligha lehettek a király és Finta összekülönbözésének a fő okai. Akkor már inkább gyanítható az események hátterében Finta „szokásos megátalkodottsága és álnoksága” (*solita contumacia et perfidia*),¹³⁹ nagy kár, hogy nem tudjuk, pontosan mire vonatkozik e megfogalmazás. Az ok, ha, amint azt kézenfekvő feltételezni, politikai természetű volt is, egyúttal személyes jellegű lehetett. Ehhez a megoldáshoz az adja az alapot, hogy Finta lázadásáról tudósító oklevelek soha nem emlegetik a volt nádor fivéreit, Pétert és Amadét¹⁴⁰ — ellentétben például a Kőszegiek lázadásaival kapcsolatban gyakran emlegetett „Henrik-fiak”-kal —, s így Aba nembéli Dávid fiai közül alighanem valóban csak

¹³⁰ HO VI. 267. o.

¹³¹ Erre gondolt Karácsonyi, de ő tévesen Péter testvérét, Mátét említi, lásd: *Karácsonyi* 1995. 805. o.

¹³² Csák Péter előzőleg több ízben viselte a nádorságot, vö. *Wertner* 1898. 119–120. o.; *KMTL* 474–475. o.

¹³³ Vö. *Pauler* 1899. II. 376. o.; *Szűcs* 1993a. 309–310. o.

¹³⁴ Fülöp legátus 1281. jún. végén távozott Lengyelországba, majd az ősz elején ismét Magyarországon tartózkodott, ahonnan okt. közepe táján távozott el végleg (*Szabó* 1866. 109–110. o.; *Pauler* 1899. 376. o.).

¹³⁵ 1281: ÁÚO IX. 297. o.; 1282: ÁÚO IV. 239. o.

¹³⁶ 1283: CDCr VI. 431. o.

¹³⁷ 1283: RA II/2–3. 311. o.

¹³⁸ 1283: CD V/3. 509. o. (keltére lásd: RA 3112. sz.); 1282: HO VI. 279. o.; 1287: ÁÚO XII. 460–461. o.

¹³⁹ 1283: UB II. 167–168. o.

¹⁴⁰ Finta mellett rendszerint meg nem nevezett „hűtlenek” (infideles) szerepelnek, lásd pl.: 1282: Zichy okm. I. 51. o.; 1283: ÁÚO IX. 276. o. (keltére lásd: RA 3220. sz.); 1291: RA II/4. 92. o.

Finta fordult szembe uralkodójával, amit az is alátámaszt, hogy lázadása idején fivére, Péter volt a tárnokmester.¹⁴¹

Akármi is történt a háttérben, tény, hogy IV. László és Aba Finta összekülönbözése belháborút eredményezett. A király országos sereggel (*exercitus ad hoc convocatus generalis*)¹⁴² indult volt nádora ellen, amelyben — beváltva az irányú reményeit — jelentős számban képviseltették magukat a Kőszegiek fegyveresei¹⁴³ is az északkeleti országrész hadakozói¹⁴⁴ és mások¹⁴⁵ mellett. Az események részleteiről ez alkalommal sincsenek ismereteink, jóllehet számos oklevél tartott fenn tudósítást a hadjáratról. Az bizonyos, hogy ekkor került sor a Gömör megyei Gede és az abaúji Szalánc ostromára; hogy azonban a gönci vár 1288-ban említett vívása is a hadjárat része lett volna, az a körülmények ismeretében éppen feltehető, de korántsem bizonyos.¹⁴⁶

Mivel egyetlen olyan eset sem ismeretes, amely szerint IV. László seregének valamely tagja mindkét vár — tudniillik Gede és Szalánc — ostromakor kitüntette volna magát, valószínű, hogy az uralkodó megosztotta erőit, s a két várat párhuzamosan ostromolta. A gömöri mellékhadszíntéren a Kőszegiek régi fegyvertársának, Kacinának az unokái, Miklós és János irányították a Gede bevételért folyó harcokat,¹⁴⁷ maga az uralkodó pedig az Abák hatalmi körzetének szívében fekvő Szaláncot ostromló seregnél tartózkodott.¹⁴⁸ Jelenlétét az indokolhatta, hogy a lázadó Finta — bár erre vonatkozóan nincs határozott bizonyíték — feltehetően ide zárkózott be, amit alátámasztani látszik az ottani harcok hevesége.¹⁴⁹ A gömöri Gedénél viszont, melynek védelmét a jelek szerint bizonyos Miklós fia Demeter irányította, tárgyalásokra is sor került, melyek azonban nem vezettek eredményre.¹⁵⁰ Általános vélemény szerint IV. László seregei mind

¹⁴¹ Ami a harmadik testvért, Amadét illeti, a lázadásban való részvételét már Karácsonyi is megkérdőjelezte (*Karácsonyi* 1995. 38. o.).

¹⁴² 1283: UB II. 167–168. o.; RA II/2–3. 311. o.

¹⁴³ 1281: ÁÚO IX. 297. o.; 1291: RA II/4. 92. o. (vö. 1279: HO I. 73. o., keltére lásd: RA 2945. sz.). Feltehetően ide sorolható még: 1283: UB II. 167–168. o.; ÁÚO IX. 276. o. (keltére lásd: RA 3220. sz.).

¹⁴⁴ 1282: *Történelmi Tár*, 1883. 211–212. o.; Zichy okm. I. 51. o.; 1283: CD V/3. 207. o.; HO VI. 312. o.; 1285: CD V/3. 259. o.; 1287: RA II/2–3. 375. o.; 1288: HO VI. 332. o.; (1281–1290 k.): HO VIII. 277. o.

¹⁴⁵ 1282: ÁÚO IV. 239. o.; 1283: RA II/2–3. 311. o.; CDCr VI. 431. o.

¹⁴⁶ Gönc ostromára lásd: 1288: HO VI. 332. o. Az eseményt 1281-re teszi: *Szabó* 1866. 109. o.; *Pauler* 1899. II. 377. o.; *Györfly* 1897–1998. I. 89. o.; *Szűcs* 1993a. 310. o. Nem említi az 1281. évi hadjáratról szólva *Kristó* 1986a. 148. o., vö. még: *Feld* 1985. 66. o.

¹⁴⁷ 1291: RA II/4. 92. o., vö. 1279: HO I. 73. o. (keltére lásd: RA 2945. sz.).

¹⁴⁸ 1281. aug. 9-én a király „sub castro Zelench” keltezi oklevelét, lásd: CD V/3. 509–510. o. (keltére lásd: RA 3112. sz.).

¹⁴⁹ 1282: ÁÚO IV. 239. o.; *Történelmi Tár*, 1883. 212. o.; Zichy okm. I. 51. o.; 1283: UB II. 167–168. o.; ÁÚO IX. 276. o. (keltére lásd: RA 3220. sz.); RA II/2–3. 311. o.; 1285: CD V/3. 259. o.; 1287: RA II/2–3. 375. o. Inkább a szalánci ostromra vonatkozhat: 1283: CDCr VI. 431. o.

¹⁵⁰ 1291: RA II/2–3. 92. o. Miklós fia Demeter személyének megnyugtató azonosításához további vizsgálatok szükségesek. Addig is hipotetikusan szóba jöhet az Aba nemzetség somosi ágából való Miklós fia Demeter (akivel kapcsolatban azonban kronológiai nehézségek merülhetnek fel), a Sártványvecse nemzetség poroszói ágából származó Miklós fia Demeter (feltéve, hogy igazolható Aba Fintával való — familiárisi? — kapcsolata), valamint a legvalószínűbbnek tűnő jelöltként a Balassa-ősök közé tartozó Miklós fia Demeter, vö. *Karácsonyi* 1995. 79–80., 941–943. o.; *Zolnay* 1985. 102–113. o.

Gedét, mind Szaláncot bevették,¹⁵¹ ez azonban nem tekinthető bizonyítottnak. A rendelkezésre álló oklevelek csupán a várak ostromát (*expugnare, expugnatio, obsidere*) tanúsítják,¹⁵² elfoglalásukról (*occupatio*) azonban nem esik szó.¹⁵³ További kételyeket támaszt, hogy Finta bizonyosan életben volt még 1282-ben is,¹⁵⁴ s még inkább, hogy mint az alábbiakból kiderül majd, IV. László azon év nyarán újra az Abákat uraló Északkelet-Magyarországot kénytelen hadakozni.¹⁵⁵

A Finta ellen vezetett hadjárat, mely meglehetősen eredménytelen maradt, még 1281 augusztusában véget ért, s a király szeptember 1-jén már Zólyomban tartózkodott.¹⁵⁶ Innen Biharba távozott, ahol feltűnően hosszasan időzött, október elejétől egészen az év végéig.¹⁵⁷ Alighanem ez idő tájt került sor IV. László és egykori fogva tartója, Borsa nembéli Roland kibékülésére, mindenesetre néhány hónap múltán Roland már vajdaként állt Erdély élén.¹⁵⁸ Biharból a király 1282 elején az „ország közepé”-be¹⁵⁹ mehetett, mivel a Szepességbe, ahol március közepén tartózkodott,¹⁶⁰ Hatvanon keresztül vonult.¹⁶¹ A Szepeséből dél felé haladva előző évi harcainak színterére, Abaújba érkezett.¹⁶²

Karácsonyi szerint „IV. László innen indult seregével a kunok ellen” arra a hadjáratra, mely a május elején megvívott Hód-tavi csatával végződött. Álláspontja kialakításában, amennyire ez megítélhető, két körülmény játszott fő szerepet. Biztosra vette egyfelől, hogy a Hód-tavi csata még szeptember eleje előtt zajlott le, másfelől pedig úgy vélte, hogy ez esetben az a március 21. és május 19. között eltelt két hónap jöhet szóba, „amelyből IV. Lászlónak egyetlen levele sem maradt fenn”.¹⁶³

Ami a második érvet illeti, Karácsonyi figyelmét elkerülte, hogy a kérdéses időszakból IV. László kancelláriájának két oklevele is fennmaradt.¹⁶⁴ Ennél jóval fontosabb ellenvetésre ad okot, hogy az az oklevél, amelyre Karácsonyi az első érvet alapozta, valójá-

¹⁵¹ Szabó 1866. 107–109. o.; Pauler 1899. II. 377. o.; Karácsonyi 1995. 38. o.; Kristó 1986a. 148. o.; Györffy 1987–1998. I. 141. o. és II. 498. o.; Szűcs 1993a. 310. o.

¹⁵² 1282: ÁÚO IV. 239. o.; Zichy okm. I. 51. o.; 1283: UB II. 167–168. o.; CDCr VI. 431. o.; ÁÚO IX. 276. o. (keltére lásd: RA 3220. sz.); CD V/3. 207. o.; 1285: CD V/3. 259. o.; 1287: RA II/2–3. 375. o.

¹⁵³ Vö. ellenben az 1273. évi harcok során elfoglalt várakra vonatkozó tudósításokat, amelyekben az „occupare”, „captum exsistere”, „occupatum esse” stb. kifejezések szerepelnek, lásd: 1273: CD VII/2. 74. o.; UB II. 37., 42. o.; CD VII/3. 73. o.; RA II/2–3. 53. o.; ÁÚO IV. 20. o. és IX. 22–23. o.; 1274: GyRTF III. 108. o. stb.

¹⁵⁴ 1282: HO VI. 279. o., vö. Karácsonyi 1995. 38. o.

¹⁵⁵ Nem tekinthető a várak bevétele mellett szóló érveknek, hogy IV. László számos hívét megjutalmazta az ostromok során szerzett érdemeikért, mivel a király az 1283–1284 fordulóján sikertelenül ostromolt (vö. Pauler 1899. II. 383.) Borostyánkő alatt tanúsított szolgálatok esetében is így járt el, lásd pl.: 1284: Hazai okl. 96. o.

¹⁵⁶ RA II/2–3. 280. o.

¹⁵⁷ Okt. 6-án Szalacs mellett (prope Zoloch) ad ki oklevelet (CD V/3. 83–84. o.), dec. 24-én (RA II/2–3. 282. o.) és 31-én (HO VIII. 218–219. o., keltére lásd: RA 3124. sz.) pedig Váradon.

¹⁵⁸ Károlyi okl. I. 14–15. o.

¹⁵⁹ A fogalomra lásd: Kumorovitz 1971. 7–57. o.

¹⁶⁰ HO VI. 274–275. o., 272–274. o., RA II/2–3. 285. o.; 286–287. és 287. o.

¹⁶¹ MES II. 151. o.

¹⁶² 1282. márc. 20.: HO VI. 276. o. (Szepsi), márc. 21.: US I. 142–143. o. (Száka).

¹⁶³ Karácsonyi 1901. 635–636. o.

¹⁶⁴ 1282. ápr. 28.: HO V. 65. o. és máj. 12.: CD V/3. 111. o.

ban hamis.¹⁶⁵ Nincs tehát ok a Hód-tavi csatát az 1282. szeptember elejét megelőző hónapokra helyezni.

IV. László Abaújból Budára ment,¹⁶⁶ csakhamar azonban újra Északkelet-Magyarországon, közelebbről „Patak vára alatt” (*sub castro Potok*),¹⁶⁷ illetve „Patakon” (*in Potok*) találjuk.¹⁶⁸ „Patak vára” alatt a mai Sátoraljaújhely melletti Sátorhegyen állt vár értendő, mely a pataki ispánság központjának épült a tatárjárást követően.¹⁶⁹

Az uralkodót ugyanaz szólította Patak vára alá, ami miatt éppen egy évvel korábban Szalánc alatt tartózkodott: a várat ostromolta. A pataki kelethellyel kiadott oklevelei ugyan erről egyetlen szóval sem emlékeznek meg, ám hogy mégis így történt, azt kétségtelenné teszi egy 1282. szeptember 3. előtt kiállított királyi oklevél utalása, miszerint Kinizsi Orod fia Guentyr Patak és Szalánc várak alatt a király oldalán harcolt (*sub castro Potok et sub castro Zalanch pro fidelitate corone debita laudabiliter dimicavit*).¹⁷⁰

Szalánc és Patak együttes emlegetése az oklevélben nemcsak azt teszi világossá, hogy Patakot IV. László éppúgy ostromolta, mint Szaláncot, de azt is szerfelett valószínűvé teszi, hogy a királlyal szemben álló fél is ugyanabból a körből került ki, mint 1281-ben. További adatok híján nem állítható, hogy maga Finta védte volna a várat a király ellenében, de ez sem elképzelhetetlen. Másfelől azonban okkal feltehető az is, hogy Patakon azt a Tekus fia Istvánt ostromolta IV. László, aki — mint arról már szó esett — a nádorrá megtett Finta utódként nyerte el az erdélyi vajda méltóságát, s így okkal tekinthető a Finta köréhez tartozók egyikének, s ezt megelőzően a pataki ispánságot is igazgatta.¹⁷¹ Patak ostromára vonatkozóan további adatokat tartalmaz az ország egyik bírójának memorialis oklevele, mely az év megjelölése nélkül — de bizonyosan 1282-ben¹⁷² — július 19-én kelt „Patak vár alatt”. A memorialis a peres feleknek bizonyos oklevelek bemutatására és bírságok lefizetésére „a király úr gyűlésének vagyis hadoszlásának quindenáját” (*in quindenis residentie exercitus seu congregationis domini regis*) jelölte meg határnapként, azt is megjegyezve egyúttal, hogy oklevelének kiadási ideje a megadott határidő nyolcadik napja.¹⁷³ Mindebből kiderül, hogy egyfelől a királyi had feloszlásának első napja július 12. volt — tehát az ostromra minden bizonnyal júniusban került sor —, másfelől pedig, hogy a harc a király győzelmével végződött, hiszen ellen-

¹⁶⁵ 1282: ÁÚO IX. 329–330. o. Hamis voltára lásd: RA 3171. sz. (az oklevelet az uralkodói év tenné szept. 3. előttre).

¹⁶⁶ 1282. máj. 19.: Károlyi okl. I. 14–15. o.

¹⁶⁷ 1282. júl. 20.: RA II/2–3. 292. o. (lásd még: RA 3152. sz.), júl. 22.: ÁÚO IX. 333–334. o., aug. 5.: HO VI. 279–280. o.

¹⁶⁸ 1282. aug. 5.: CDCr VI. 120. o., aug. 6.: RA II/2–3. 293. o. és CD V/3. 321. o., aug. 15.: ÁÚO IV. 379. o. (vö. RA 3155–3157., 3159. sz.).

¹⁶⁹ *Détsby* 1966., lásd még: *Györffy* 1987–1998. I. 47. o.; *Szücs* 1993b.

¹⁷⁰ *Történelmi Tár*, 1883. 212. o.

¹⁷¹ 1273: RA II/2–3. 59. o.; 1275: HO VIII. 176. o. IV. László 1282. aug. 6-án kiadott oklevele is még pataki ispánként említi, ám korábbi — ti. az ostrom előtti — időre visszautaló módon (CD V/3. 321. o., keltére lásd: RA 3157. sz.).

¹⁷² HH 138–139. és 122. sz.

¹⁷³ 1282: Datum sub castro Potok dominica proxima ante octavam beate virginis Margarete, octavo videlicet die termini partium predictarum (BTOE 194–195. o.).

kező esetben aligha állt volna módjában gyűlést hirdetni Patakra. Maga a szóban forgó *congregatio* a jelek szerint az északkeleti országrész számára meghirdetett részleges gyűlés volt, mely főként helyi birtokügyek rendbetételével foglalkozott,¹⁷⁴ de más kérdések is napirendre kerültek.¹⁷⁵ Miközben a király Patakon tartott gyűlést, nádora Székesfehérvárott az udvarnokok előkelőinek panaszait orvosolta.¹⁷⁶ A nádori méltóságot ekkor — már másodízben — Csák nembéli Máté fia Máté töltötte be. Elődje, Kőszegi János menesztésének időpontja és körülményei nem ismeretesek.

Még tartott a pataki *congregatio*, amikor IV. László hírére vette a kunok lázadásának. Az 1280-ban az országba visszatért kunok vezére ez alkalommal, ha hihetünk a XIV. századi krónikakompozíció előadásának, Oldamir volt, „Kunország fejedelme” (*dux Cumanie*), ami azt jelzi, hogy a magyarországi kunok a tatár fennhatóság alatt élő rokonaikat hívták segítségül. Oldamir aztán — így a krónika — „ellenségként rá akart támadni Magyarországra, hogy a saját uralma alá hajtja”.¹⁷⁷ A kortárs Kézai nem tud Oldamirról és állítólagos terveiről, bár a kunok általa említett „tervezett álnokság”-a megerősíteni látszik a krónika értesülését.¹⁷⁸ A fellázadt kunok, nem úgy, mint két évvel korábban — amikor is „titokban” (*clandestine*) vonultak ki az országból¹⁷⁹ — raboltak és gyűjtögettek, megtámadván egyebek mellett az egresi monostort is, ahol az idő szerint a királyi ház kincseit őrizték.¹⁸⁰

¹⁷⁴ RA II/2–3. 292. o. (lásd még: RA 3152. sz.); ÁÚO IX. 333–334. o.; HO VI. 279–280. o.; CD V/3. 321. o.; ÁÚO IV. 379. o. Vélhetően ide vonható még: 1282. aug. 21.: RA II/2–3. 294–295. o.; CD V/3. 116–118. o. is.

¹⁷⁵ CDCr VI. 120. o.; RA II/2–3. 293. o.; ÁÚO IV. 239–240. o. A pataki királyi congregatio nem szerepel az intézmény Árpád-kori történetének feldolgozásában, lásd: S. Kiss 1971. 38–39., 51. o.

¹⁷⁶ 1282. aug. 25.: ÁÚO IV. 243. o. Az adat értelmezéséhez lásd: S. Kiss 1971. 39. o.; Gerics 1987. 278. o.

¹⁷⁷ SRH I. 471. o., a szöveg magyar fordítása Bollók János munkája, lásd: MKI 299. o. A Hód-tavi csatára vonatkozó oklevelek közül egyedül az 1282. szept. 3. utánra helyezhető, Mersa fia Benedek számára kiállított említi meg Oldamir (Oldomerus) nevét (HO VIII. 450–452. o.). Az oklevél diplomatikai szempontból „nem mentes a gyanútól” (RA 3179. sz.), amit fokoz, hogy narratioja Oldamir említésén kívül más motívumaiban is (pl. az ország tervezett alávetése a kun uralomnak) feltűnő rokonságban áll a krónika előadásával. Ily módon tehát ezen oklevél esetében valóban fennáll az a Blazovich által megfogalmazott gyanú (*Blazovich* 1977. 944. o.), miszerint a krónikakompozíció felhasználásával — is (vö. RA 3179. sz.) — készült hamisítványról van szó. Megjegyzendő egyébként, hogy a kunok hódító terveiről tudósító másik oklevél kétségtelenül hamis (CD V/3. 122–124. o., vö. RA 3200. sz.).

¹⁷⁸ 75. c.: Ladislaus [...] rex [...] perfidiam contra eum cognoscens inter eos [sc. Cumanos] fabricare” vonult a kunok ellen (SRH I. 187. o.).

¹⁷⁹ 1288: CD V/3. 410. o.

¹⁸⁰ 1283: ÁÚO IX. 276–277. o. (keltére lásd: RA 3220. sz.), Egresre lásd: 1283: CD V/3. 207.; 1324: MNL OL DL 70 621., vö. még: *Györffy* 1987–1998. I. 855–856. o. A Csanád nembéli Pongrác fia Tamás kunok előli menekülését bőszes részletekkel elbeszélő oklevél hamis (ÁÚO IX. 384–387. o., vö. RA 3343. sz.), bár meglehet, hogy valós események emlékét őrzi.

A kunok ellen országos sereget (*exercitus generalis*)¹⁸¹ mozgósító IV. László az északi országrészről hozzá csatlakozók¹⁸² hadának élén Patakról¹⁸³ sietősen délnek vonult. Útközben jelentős erők gyarapították seregét,¹⁸⁴ mellyel végül Szegednél táborozott le,¹⁸⁵ hogy bevárja a nyugati országrészekből érkezőket,¹⁸⁶ köztük a királyné embereit.¹⁸⁷ Az uralkodó szeptember 15-én még Szegeden tartózkodott,¹⁸⁸ ezt követően azonban bő egy hónapra eltűnik a szemünk elől, hogy aztán október 23-án ismét Szegeden tűnjék fel.¹⁸⁹

A kunokkal vívott Hód-tavi csata ezek szerint — figyelembe véve, hogy a Szeged–Hód(mezővásárhely) távolság megtételéhez a királyi seregnek legfeljebb egy-két napra lehetett szüksége — valamikor 1282. szeptember 17. és október 21. között zajlott le.¹⁹⁰ Mivel az ütközetre kétségtelenül 1282-ben került sor, s nem feltétlenül szeptember 3. előtt — mint azt Karácsonyi egy általa hitelesnek tartott hamis oklevél alapján vélte¹⁹¹ —, ezért a közelebbi időpont meghatározásában elsőbbséget kell biztosítani IV. László itineráriumának, melynek adatai a leghatározottabban támogatják ezt a keltezt.¹⁹²

¹⁸¹ 1283: RA II/2–3. 311. o.

¹⁸² 1283: RA II/2–3. 326. o.; Hazai okl. 160. o.; 1284: CD V/3. 250–251. o.; HO VI. 312. o.; 1285: RA II/2–3. 360. o.; ÁÚO XII. 160. o. (keltére lásd: HH 76–77., 129. sz.); 1287: RA II/2–3. 375. o.; 1288: CD V/3. 410. o.; 1290: ÁÚO XII. 496–497. o., vö. még Kézai tudósításával: SRH I. 187. o.

¹⁸³ Azt, hogy a hadjáratra a király Patakról indult el, nemcsak az támasztja alá, hogy Patak után a következő ismert tartózkodási helye Szeged (1282. aug. 15.: Patak [ÁÚO IV. 379. o.], ill. szept. 4.: Szeged mellett [BTOE 201. o.]), hanem az is, hogy a Hód-tavi csatában ott harcoltak a Baksa nembéli Simon-fiak (1284: CD V/3. 250–251. o.), akik a pataki gyűlésen is részt vettek (1282: CD V/3. 321. o.).

¹⁸⁴ 1285: CD V/3. 259. (vö. SRH I. 472. o.); 1289: Székely okl. 22. o.; 1292: ÁÚO V. 67. o.

¹⁸⁵ 1282. szept. 4.: prope Zeguedinum (BTOE 201. o.).

¹⁸⁶ 1283: ÁÚO IX. 276–277. o. (keltére lásd: RA 3220. sz.); RA II/2–3. 311. o.; 1284: HO VI. 303. o. (kétes hitelű, lásd: RA 3324. sz.); RA II/2–3. 342. o. (kétes hitelű, lásd: RA 3330. sz.); Új Magyar *Műzeum*, 2. (1851–1852) 205. o. (5. sz. jegyz.); 1287: ÁÚO XII. 453. o.; 1289: Hazai okl. 116–117. o.

¹⁸⁷ 1284: HO VI. 306–308. o.; CD V/3. 215. o.; 1288: ÁÚO XII. 470. o.

¹⁸⁸ CDCr VI. 534–535. o.

¹⁸⁹ ÁÚO IX. 391. o. (keltére lásd: RA 3184. sz.).

¹⁹⁰ A keltezzsel kapcsolatban megemlítenő, hogy az a minden bizonnyal királyi oklevél, mely az év megjelölése nélkül okt. 18-án kelt a bihari Esztár (vö. *Györffy* 1987–1998. I. 615–616. o.) mellett (RA II/2–3. 300. o.), nem szükségképpen helyezendő 1282-re. Borsa Iván azért tette erre az időpontra az oklevelet — mely megítélése szerint IV. László és III. András királyé egyaránt lehet —, mert „IV. László 1282 októberében Szeged vidékén járt, III. Andrásnak viszont október hónapban a Tiszántúlon vagy a Tisza vidékén kelt oklevele nem ismeretes” (RA 3183. sz.). Ha az oklevél IV. Lászlóé, akkor valószínűbbnek tűnik, hogy 1281-ben kelt, amikor is a király okt. 6-án Szalacs mellett (CD V/3. 83–84. o.) keltez, következő ismert oklevélét pedig dec. 24-én Váradon adja ki (RA II/2–3. 282. o.). E megoldás mellett szól, hogy Esztár Szalacs és Várad között — némi kitérével — útba esik, míg 1282-ben egy Szeged–Esztár–Szeged útvonalat — a Hód-tavi csata ügyétől függetlenül is — nehéz lenne megmagyarázni. Másfelől azonban nem lehet egyértelműen kizárni annak lehetőségét sem, hogy az oklevél mégiscsak III. Andrásé. 1294-ben ugyanis, a Borsák elleni hadjárat idején, III. András szept. 6-án Adorján vára alól keltez (ÁÚO X. 145–148. o.), ezt követően több kelethegyi nélküli oklevele ismeretes (RA 3989–3994. sz.), majd nov. 14-én az uralkodó az abádi révnél állít ki oklevelet (RA II/4. 140. o., keltére lásd: RA 3995. sz.). Az adatok ezen sorozatába a kérdéses oklevél zökkenőmentesen beilleszthető, annál is inkább, mert Esztár az Adorján–Abád útvonal mellett fekszik.

¹⁹¹ *Karácsonyi* 1901. 35–36. o. A hamis oklevél: ÁÚO IX. 329–330. o. (vö. RA 3171. sz.).

¹⁹² IV. László 1282. évi őszi szegedi tartózkodásának és a Hód-tavi csatának az összefüggésére már Zsótér Rózsa is felfigyelt, ám nem tulajdonított neki perdöntő jelentőséget (*Zsótér* 1991. 39. o.).

A heves küzdelmet hozó csata, amint közismert, IV. László seregének győzelmével ért véget. A kunok egy része az országhatárokon túlra menekült,¹⁹³ a többiek — mint Kézai írja — „úgy meghunyászkodtak, hogy szívük félelmében alig mertek a király szemébe nézni”.¹⁹⁴ Az ütközetet követően IV. László visszatért Szegedre, ahol részint elintézte a kunok lázadása miatt félbeszakadt pataki gyűlésről hátramaradt ügyeket,¹⁹⁵ részint újabb, most már országos gyűlést (*congregatio regni*)¹⁹⁶ tartott. Ennek bevégezte után a „vitéz Józsué”-ként ünnepelt¹⁹⁷ IV. László visszatért országa szívébe, Budára.¹⁹⁸

A Fülöp pápai legátus által támasztott „kun kérdés” megoldásában a Hód-tavi csatának csupán csekély szerep jutott: a kunok kereszténységre térése, beilleszkedésük a középkori magyar királyság társadalmi szerkezetébe és intézményrendszerébe még jó másfél évszázad csendes fejlődésének eredményeként ment végbe.¹⁹⁹ Az ütközet mégsem mondható jelentéktelen epizódnak. Lezárta ugyanis azt a hároméves, Téténytől a Hód-tóig ívelő kitérőt, amely megakasztotta a királyi hatalom helyreállításának 1277-ben, IV. László nagykorúsításával megindult folyamatát. A jelek szerint valójában már 1282 nyarán, tehát még a kunok lázadása előtt, megindultak a tárgyalások a király és Lodomér esztergomi érsek között az ország bajainak orvoslásáról,²⁰⁰ tényleges lépésekre azonban csak a Hód-tavi győzelem után kerülhetett sor.

1283-ban az új év új reményekkel köszöntött Magyarországra.

¹⁹³ 1285: CD V/3. 259. o.; 1290: ÁÚO XII. 496–497. o., vö. még: SRH I. 187., 472. o.

¹⁹⁴ SRH I. 187. o., a szöveg magyar fordítása Bollók János munkája, lásd: MKI 157. o.

¹⁹⁵ Az újabb szegedi tartózkodásának idejéből fennmaradt első oklevele ugyanis a „hospites nostri de Wyhel prope castrum Potok” birtokügyével foglalkozik (ÁÚO IX. 391. o., keltére lásd: RA 3184. sz.).

¹⁹⁶ HO VI. 260–261. o. (keltére lásd: RA 3185. sz.); BTOE 201. o. A szegedi gyűlésre lásd még: S. Kisz 1971. 39–40. o.; Szűcs 1993a. 312. o.

¹⁹⁷ SRH I. 471. o.

¹⁹⁸ Hazai 95. o. (keltére lásd: RA 3187. sz.).

¹⁹⁹ Györffy 1953. 260–275. o.

²⁰⁰ Szűcs 1993a. 311–313. o.

KASSA TÚSZAI

Pillanatfelvétel 1311-ből Aba Amadé familiájáról

Kassa lakosai 1311 szeptemberének első napjaiban rátámadtak a városukban időző Aba nembéli Dávid fia Amadéra, s a forrásainkban hol „zavargás”-ként (*tumultus*), hol „csata”-ként (*conflictus*) említett¹ összecsapás során a magát rendszerint nádornak címezhető oligarchát megölték, kíséretének több tagját pedig foglyul ejtették. A gyilkosság pontos indítékai és körülményei nem teljesen világosak, következményei viszont közismertek. Az északkeleti országrész politikai stabilitását eladdig az I. Károlyt — vélhetően a kezdettől, 1301-től — királyául elismerő Amadé hatalma biztosította, s a halálával előállt helyzet sürgős intézkedést követelt az uralkodótól. A helyszínre küldte tehát Tamás esztergomi érseket és István veszprémi püspököt, akik Márton egri püspök közreműködésével megegyezést közvetítettek Amadé özvegye és fiai, valamint Kassa városa között. A főpapok politikai missziójával kapcsolatban fennmaradt oklevelek² nem sok kétséget hagynak afelől, hogy I. Károly a konfliktusban a kassaiak oldalára állt, s fő törekvése az egykor Amadét uraló területek nagy részének közvetlen királyi ellenőrzés alá vonása volt. Bár az Amadé-fiak kénytelen-kelletlen elfogadták a rájuk kényszerített feltételeket, utóbb a fegyveres ellenállás mellett döntöttek. Az Amadé-fiak ezen — első — lázadása során került sor 1312. június 15-én a nevezetes rozgonyi csatára, melyben véres küzdelem után I. Károly serege diadalmaskodott, s az Amadé-fiak nem sokkal vereségük után meghódoltak a királynak.³

Az Amadé meggyilkolása miatt kitört viszály elcsendesítésére hivatott szerződés egyebek mellett arról is rendelkezett, hogy a béke biztosítékául Kassa városa negyvenhét túszt (*obses*) kapjon, s a túszaadók nevét mind Amadé özvegyének és fiainak 1311. október 3-i, mind Márton egri püspök ugyanazon a napon kelt oklevele felsorolja. A nevekkal Márton püspöknek az egri káptalan által október 8-án átírt — előző napról keltezett — oklevelében is találkozunk, viselőiket azonban ez alkalommal a szerződő felek között, az Amadé-fiakhoz „tartozó nemesek”-ként (*nobiles ad eos spectantes, seu de illa societate existentes*) említik. A dolog jellegéből fakadóan világos tehát, hogy a névsor voltaképpen az Amadé-territórium jelesebb rokonságainak tagjairól tájékoztat: olyan személyekről, akikkel kapcsolatban okkal merülhet fel a gyanú, hogy ahhoz a körhöz tartoztak, amelyből Amadé bizalmasai, vezető familiárisai kerültek ki. S bár e felismerés rég felmerült

¹ 1311: RDES I. 914. sz.; 1312: MNL OL DL 68 680.

² Az ügyre vonatkozóan négy oklevél maradt ránk: 1311. okt. 3-i kelettel Amadé nádor özvegyének és fiainak, valamint Márton egri püspök oklevelei, melyeket okt. 7-én Márton püspök egy újabb oklevele követ, s ez utóbbit okt. 8-án az egri káptalan is átírja. Az oklevelek levéltári és könyvészeti adatait lásd: AOKlt III. 150., 151., 154–155. sz., vö. RDES I. 914–915., 917–918. sz.

³ Az események összefoglalását legújabban lásd: *Kristó* 1978b. (passim); *Engel* 1988b.

a magyar történetírásban,⁴ a névsorokban szereplő személyek módszeres és teljes körű azonosítására mindmáig nem került sor. A kassai gyilkossággal és következményeivel foglalkozó szakirodalom csupán néhány személy kilétének meghatározására vállalkozott,⁵ s az eddigi eredmények, mint azt látni fogjuk, nem minden esetben helytállóak.

A középkori forrásokban említett személyek azonosítása korántsem egyszerű feladat, s kiváltképp nem az, ha az ilyen irányú kutatás forrásbázisául szolgáló okleveles anyag nemcsak töredékes, de jórészt feltáratlan is.⁶ Márpedig a Kassának túszoikat adó személyek névsorát tartalmazó oklevél első közzététele⁷ után jó egy évszázadon át ez volt a helyzet, s ilyenformán a névsorokban szereplő személyek azonosítása terén tapasztalható óvatos tartózkodás érthető és indokolt volt. Ez a helyzet akkor változott meg alapvetően, amikor 1963-tól fogva napvilágot láttak Györffy György monumentális vállalkozásának, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzának* kötetei.⁸ A munka jelentőségét aligha szükséges bizonygatni, szempontunkból mindazonáltal említést érdemel, hogy az első kötetben található Abaúj megyei anyagnak köszönhetően ma már olyan részletes ismeretekkel rendelkezünk az Amadé-territórium szívééről, amelyek nélkül valóban szerfelett kétséges vállalkozás lett volna a túsadó személyek teljes körű azonosítására tett minden korábbi kísérlet. Hogy a túsadók jelentős hányada ezen megye birtokosai közül került ki, eleve feltételezhető volt,⁹ s e sejtést az alábbiakban igazolni is fogjuk. Az Amadé-territórium ugyanakkor Abaúj mellett Északkelet-Magyarország jó néhány más megyéjére (Bereg, Sáros, Szabolcs, Szepes, Torna, Ung, Zemplén) is kiterjedt részben vagy egészben.¹⁰ Az azonosítási kísérletnek, ezen — Györffy György történeti földrajzában az egyetlen Bereg kivételével még fel nem dolgozott — megyékből való túsadók esetében is jó esélyei vannak annak az utóbbi évtizedben megindult két forráskiadvány-sorozatnak köszönhetően, amelyek az Anjou-kor levéltári forrásait dolgozzák fel. Vincent Sedlák a mai Szlovákia területére,¹¹ Kristó Gyula és munkatársai pedig az Anjou-kori Magyarország egészére összegyűjtött okleveles anyag¹² — teljes szöveggel, illetve regesztában való — kiadására vállalkoztak. A két sorozat eddig megjelent kötetei részint átfedik, részint kiegészítik egymást, s — legalábbis ami az Aba-territóriumot illeti — összességükben az 1301 és 1324 között eltelt közel negyedszázad teljes forrásanyagát feltárják.¹³

Az ily módon rendelkezésre álló forrásbázis birtokában immár a siker reményében lehet belevágni a túsadó személyek azonosításának aprólékos munkájába. A vizsgá-

⁴ Lásd pl.: *Kristó* 1973. 78. o.; *Kristó* 1978. 60. o.; *Engel* 1988b. 98. o.

⁵ *Csoma* 1911. 90. o.; *Kristó* 1973. 78. o.; *Kristó* 1978b. 60–63. o. Lásd még Karácsonyi János máig alapvető genealógiai összefoglalásának (*Karácsonyi* 1995.) alábbiakban idézendő helyeit.

⁶ A kérdés módszertani áttekintését lásd: *Engel* 1993.

⁷ *Tutkó* 1861. 207–211. o.

⁸ *Györffy* 1987–1998. I–IV.

⁹ Vö. *Kristó* 1978b. 63. o.

¹⁰ *Kristó* 1973. 75. o., vö. még: *Engel* 1988b. (térkép a 96–97. o. között).

¹¹ RDES I. (1301–1314) és II. (1315–1323).

¹² AOKI I–IV., VII–VIII., XI.

¹³ Az alábbiakban mindazon oklevelek esetében, ahol ez lehetséges, az előző két jegyzetben említett kiadványokra hivatkozom.

lat során szükségképpen célszerű bizonyos előfeltevésekkel élni. A körülmények ismeretében nyilvánvaló, hogy az „ideális” túszadó olyan személy lehetett, aki Aba Amadé (illetve fiai) rokona és/vagy familiárisa volt, de legalábbis az Északkelet-Magyarország nagy részét felölelő Amadé-territórium jelentősebb és tekintélyesebb birtokosai közé tartozott. Az e két szempont alapján ide vonhatóak köre magától értetődően bizonyos mértékig fedi egymást. Hasonlóképpen alkalmas jelöltnek számítanak mindazok, akik az 1312 körüli években az Amadé-territórium politikai és katonai eseményeinek résztvevői voltak, közülük is elsősorban az Amadé-fiak oldalán felbukkanók. Nem zárhatók ki ugyanakkor a túszadók közül azok sem, akik I. Károly pártján szerepelnek, hiszen az Amadé-fiakkal kötött szerződés kifejezetten előírta, hogy az egyezség megsértése esetén a túszadók az Amadé-fiakat elhagyva a király táborához csatlakozzanak, s indokolatlan lenne elvetni a lehetőségét, hogy egyes esetekben ez így is történt.

Mindezek után lássuk tehát a túszok, illetve a túszadók névsorát!

1. *János mester fia Jakab*: kétségtelenül azonos Aba nembéli Amadé unokájával. Későbbi sorsa ismeretlen.¹⁴

2. *Amadé nádor fia Domokos*: A név nem igényel további magyarázatot. Amadé ezen fiának későbbi sorsa nem ismeretes.¹⁵

3. *Donch mester rokonai közül egy*: kétségtelenül azonos a Balassa család ősei közül való Domokos fia Donch mesterrel. Személye, rokonsága, kapcsolata az Abákkal és az 1312 körüli években játszott szerepe közismert; itt szükségtelen részletezni.¹⁶

4. *Demeter nővérének fiai közül egy*: kétségtelenül azonos a Balassa család ősei közül való Miklós fia Demeterrel, az előbb említett Donch mester nagybátyjával, s a kor ugyanolyan jól ismert alakja, mint unokaöccse. Nővérének férje Merse fia Pous volt.¹⁷

5. *György fia János mester*: kétségtelenül azonos Aba nembéli (somosi) I. György fia II. Jánossal. Már 1285-ben szerepel fivére, Péter — a későbbi újvári ispán — oldalán, amikor Péter és az 1285. évi tatár betörés során elesett harmadik testvér, Ivánka érdemeiért megkapták IV. Lászlótól a Sáros megyei Veresalma (*Werusalma*) földet. Péter és János III. András oldalán harcoltak az 1291. évi osztrák hadjáratban, s ők építették 1304 előtt Sáros megyében Somos — utóbb Kőszegnek nevezett — várát. János 1304-ben I. Károly oldalán részt vett a csehországi hadjáratban. Utóbb azonban a király megfosztotta a Bereg megyei Királypapi (*Keralpopa*) birtoktól, alkalmasint azért, mert 1312-ben a rokon Amadé-fiak oldalára állt. Mindenesetre legkésőbb 1317-re újra I. Károly hűségére tért, s jelen volt a Komáromot Csák Máté ellenében ostromló királyi seregben. Itt szerzett érdemeiért a király neki adta az „Újvár megyei” (sárosi) Zsidópatak (*Sydoupataka*)

¹⁴ Kristó 1973. 78. o.; Kristó 1978b. 46., 60. o.

¹⁵ Az előző jegyzetben idézett helyek.

¹⁶ Zolnay 1937.; Kristó 1973. 79–80. o.; Kristó 1978b. 60–62. o.; Zolnay 1985. 83–169. o., különösen: 118–129. o.

¹⁷ Az előző jegyzetben idézettekén kívül lásd még: Zolnay 1935. 35–37. o. és 1277: ÁÚO IV. 91. o.

falujának keddi vásárát, itteni jobbágyainak a kassai és gölnicbányai királyi *hospesek* szabadságát adományozta. 1319-ben Királypapi birtokot is visszakapta.¹⁸

6. *Synka*: kétségtelenül azonos Tamás fia Sinka mesterrel, a Sáros megyei Sebesi család őseivel. 1291-ben nagybátyja, Baksa nembéli (sóvári Sós) Simon fia György oldalán részt vett III. András ausztriai hadjáratában, és Bécs alatt kitüntette magát. 1299-ben már állt Sárosban Sebes(kő) nevű vára. 1307-ben Aba Amadénak adta a III. Andrástól 1300-ban adományul nyert Sáros megyei Ásgut (*Asguth*) birtokát, s cserébe megkapta Sebes egy részét (*Felsebes*). Az Amadé-fiak első lázadása idején, szembe fordulva velük, I. Károly oldalán harcolt: részt vett Kassa védelmében, Sáros ostromában és a rozgonyi csatában. Ezt követően is megmaradt az uralkodó hűségén, s 1315-ben a Kőszegi János tolnai Nyék várát ostromló királyi sereg tagja volt. Királyi szolgálatban érte a halál: 1321-ben Trencsén ostromakor esett el.¹⁹

7. *Egyed*: azonosításakor több jelölt merülhet fel. Elvileg elképzelhető lenne, hogy az Abaúj megyében birtokos Bárca nembéli Moyta fia Egyedről van szó, ennek azonban ellentmond, hogy nem tudunk ezen Egyed gyermekeiről, jöllehet az egyezményben szereplő Egyed a fiát adta túszul a kassaiaknak. Inkább az Aba nemzetség somosi ágából való Egyedről lehet tehát szó, kérdés azonban, hogy melyikről. A rokonságban az idő szerint két Egyed szerepelt: György fia Péternek és ugyanezen Péter másik fiának, Jánosnak a fia. Olyan adat nincs, amely a kérdést egyértelműen eldönthetné, mivel azonban valószínűtlen, bár nem lehetetlen (vö. 24–25. sz.), hogy az apa, György fia János (vö. 5. sz.) és a fia — tudniillik Egyed — is a túszadók között lenne, kézenfekvő arra gondolni, hogy a család másik ágához tartozó Péter fia Egyed volt a túszadó.²⁰

8. *Kayl*: kétségtelenül azonos Aba nembéli (Somosi) I. Miklós fia Kajollal. Forrássainkban ritkán szerepel: 1304-ben unokafivéreivel, Péter fia György fiaival osztozkodott birtokaikon, 1319-ben és 1322-ben pedig királyi emberként említik.²¹

9. *Rykolfus* (Márton egri püspök 1311. október 7-i oklevelében: *Rikolfus fia* Rikolfus): kétségtelenül azonos „szepesi” Rikalf ispán fia Rikalffal, a Tarkői család őseivel. Fivére, Kakas már igen korán I. Károlyhoz állt: részt vett Szepesvár (1304) és Esztergom (1306) ostromában. Rikalf 1306-ban testvéreivel osztozván egyebek mellett Tarkó várát (Sáros m.) kapta, melynek építtetője feltehetően apja volt. Az Amadé-fiak lázadásakor Rikalf egyik fivére, Henrik Sáros várát védte a királyi sereggel szemben, maga Rikalf

¹⁸ *Karácsonyi* 1995. 44. o.; 1285: RA II/2–3. 360–361. o.; 1291: HO VI. 373. o.; 1304: AOKlt I. 678. sz.; *Engel* 1996. I. 349. o.; 1317: AOKlt IV. 601–602. sz., vö. 1288: CD V/3. 398. o.; 1319: RDES II. 441. sz., vö. *Györffy* 1987–1998. I. 546–547. o.

¹⁹ 1299: CD VI/2. 213–215. o., vö. még: *Engel* 1996. I. 407. o.; 1300: CD VI/2. 258–260. o.; 1307: AOKlt II. 122. sz., vö. 1317: AOKlt IV. 598. sz.; 1315: AOKlt IV. 185. sz.; 1322: RDES II. 747. sz.; 1323: AOKlt VII. 211. sz. Személyére és a Baksákkal való kapcsolatára lásd még: *Zsoldos* 1998b.

²⁰ *Györffy* 1987–1998. I. 64–67. o.; 1314: AOKlt III. 724. sz.; *Engel* 1995. (a kézirat munkája időközben megjelent, itt és a továbbiakban ez utóbbi változatra hivatkozom: *Engel* 2001a. [Aba nem 12. Somosi I. és 3. tábla.]) *Karácsonyi* 1995. 44. o. (megjegyzendő, hogy Engel Pál az előbbieken idézett munkájában az Aba nembéli Somosiak genealógiáját — bizonyos helyesen, vö. 1301: AOKlt I. 148. sz. — módosította, s e szerint a Karácsonyinnál szereplő I. János és II. János felcserélendők egymással); 1318: RDES II. 412. sz.; 1320: RDES II. 578. sz.; 1321: RDES II. 733. sz.; 1323: AOKlt VII. 496. sz. stb.

²¹ *Karácsonyi* 1995. 44. o.; 1304: AOKlt I. 678. sz.; 1319: RDES II. 426. sz.; 1322: RDES II. 785. sz.

viszont az ostromló had tagja volt, s Rozgonynál is I. Károly oldalán harcolt. Az uralkodó szolgálatában szerzett érdemeiért több adományban részesült, egyebek mellett megkapta az Amadé-fiakkal tartó Apc nembéli Kécsiek birtokait.²²

10. *Marhard fia Pál*: kétségtelenül azonos Aba nembeli (Aszalai) Marhard fia Pállal. Már 1282-ben említik. Bizonyosra vehető, hogy ő volt Amadé nádor azon Pál nevű albírája (*iudex curie*), akire az 1305 és 1310 közötti évekből vannak adataink, s pecsétje után ítélve minden bizonnyal ő volt az a Pál nevű (aba)újvári ispán is, akinek működése az 1304 és 1311 közötti évekre tehető. Az abaúji ispánság élén fivére, az I. Károly párthíveként ismert Mihály váltotta fel, aki egyébként az Amadé meggyilkolását követő egyezkedésekben is szerepelt mint a két október 3-i, illetve az október 7-i oklevelek megpecsételője. Mindazonáltal Pál is a király hűségére térhetett, mert Mihály és Pál 1318-ban együtt tűnik fel Druget Fülöp bírótársai között.²³

11. *Uza mester*: azonosításakor felmerülhetne ugyan Tolcsva nembeli Uz fia Uza, aki I. Károly bizalmas híve és — talán — a Zemplén megyei Solymos várának építtetője volt, ám Csoma József a Márton egri püspök október 3-i oklevelén függő pecsétje alapján Balog nembéli (Atfi) Konrád fia Uzával azonosította. A nemzetség ezen ága utóbb Csák Mátéhoz csatlakozott, s ezért I. Károly elkobozta birtokaikat, köztük Balog várát (Gömör m.). Uza rokonsága egyébiránt az abaúji Szászfán is birtokolt.²⁴

12. *Budun* (október 7.: Bodon *fiai*: *Donch, Máté és János*): kétségtelenül azonos Aba nembéli (györkei) I. György fia Bodonnal. Már 1284-ben említik. Fiai (Dénes, Domokos, Mátyás, János, György, Miklós, Mihály, László) 1304-től szerepelnek, amikor is apjukkal együtt egy birtokrészt szervienségüknek adtak, s az adomány Amadé nádor általi megerősítését is ígérték. 1312-ben a lázadó Amadé-fiakkal tartottak: a rozgonyi csata előtt györkei birtokukon megölték I. Károly emberét, s az ütközetben is a király ellen harcoltak. I. Károly megfosztotta őket minden birtokuktól, amelyek közül a Zemplén megyei Helmecet Ákos nembéli Mikcsnek adományozta.²⁵

13. *Boda* (október 7.: *Konrád fia Boda*): kétségtelenül azonos a Zemplén megyében birtokos (kis)tárkányi Boda család — egyik — őseivel. Már apja, Boda fia Konrád kap-

²² 1306: AOKlt II. 47. sz.; 1307: AOKlt II. 256., 272. sz.; 1308: AOKlt II. 436. sz.; 1306: AOKlt II. 20. sz. (vö. *Engel* 1996. I. 440. o.; *Engel* 1988b. 100–101. o.); 1312: AOKlt III. 308., 317. sz.; 1323: AOKlt VII. 265. sz.; 1327: AOKlt XI. 212. sz. Személyére és rokonságára lásd még: *Berzeviczy* 1894. 414–425. o. Megjegyzendő, hogy feltehetően ezen Rikolfra vonatkozatható az a vélekedés, miszerint a túsadók között Tekele nembéli személy is lenne (vö. *Kristó* 1973. 78. o.; *Kristó* 1978b. 62. o.), ez azonban egy oklevél (AOKlt III. 222. sz.) téves értelmezésén alapul.

²³ *Karácsonyi* 1995. 44. o.; 1282: RA II/2–3. 292. o. (keltére lásd: RA 3152. sz.); 1305: AOKlt I. 706. sz.; 1307: AOKlt II. 161., 176. sz.; (1310 k.): RDES I. 775. sz.; 1314: AOKlt III. 790. sz., vö. még: (1306): CD VI/2. 343. o. (keltére lásd: 1306: AOKlt II. 15. sz.); (é. n.): RDES I. 529–531., 698., 724. sz. (az ez utóbbin lévő pecsét fényképét lásd: RDES I. Appendix sigillorum photographica, 30. sz.), keltükre vö. *Engel* 1996. I. 94. o.; *Engel* 1988b. 99–100. o.; 1318: RDES II. 317. sz.

²⁴ 1312: AOKlt III. 358. sz.; *Engel* 1996. I. 414. o.; *Csoma* 1911. 92. o. (pecsétjének fényképét lásd: RDES I. Appendix sigillorum photographica, 29. sz.); 1323: AOKlt VII. 89. sz.; *Györffy* 1987–1998. I. 143. o.

²⁵ *Karácsonyi* 1995. 44. o.; *Kristó* 1973. 79. o.; *Kristó* 1978b. 83. o.; 1284: ÁÚO X. 70–71. o. (keltére lásd: HH 78–79., 142/a. sz.); 1304: AOKlt I. 585. sz., vö. még: 1306: AOKlt II. 14–15. sz.; 1323: AOKlt VII. 587. sz.

csolatban állhatott az Abákkal, hiszen 1282-ben a szintén a túszadók között említett Marhard fia Pál (vö. 10. sz.) által állított fogott bíróként említik. Maga Boda 1312-ben azon személyek között szerepel, akik 1311-ben, közvetlenül Amadé halála után, felprédálták a Káta nembéli „Beregi” János és fiai Csaroda (*Churnauada*) nevű birtokát. Ebből sejthető, hogy a lázadásakor az Amadé-fiakhoz csatlakoztak, amit igazol, hogy I. Károly elkobozta birtokaikat, melyeket csak 1315-ben, korábbi hűtlenségüket megbocsátva, adott vissza nekik. A királyi kegyelem kieszközlésében talán szerepe lehetett Károly hívének, Gutkeled nembéli (Bátori) Bereck fia Jánosnak is, akinek nővérét utóbb Boda feleségként említik.²⁶

14. *Benedek fia László*: azonosításakor több jelölt is felmerülhet. Az 1323-ban említett Abaúj megyei birtokos, Szendi Benedek fia László, jelentéktelensége miatt, kevésbé vehető számításba. Ákos nembéli (Bebek) I. Detre fia Benedek László nevű fia már inkább szóba jöhetne, csakhogy a rá vonatkozó adatok nem támogatják ezt a megoldást. Így a legvalószínűbben a Zemplén megyében birtokos Martonos fia Benedek fiával, Agárdi Lászlóval lehet azonosítani. Ezen László fivérével, Donch-csal együtt 1311 előtt fogságban tartotta (Borsa nembéli) Beke szerviensét, (Komorói) Roland fia Sándort, s ez a tetük — mint azt látni fogjuk — pontosan beleillik az Amadé-fiak politikájába (vö. 27. sz.). 1323-ban viszont az említett Roland másik fia, Tamás tett esküt arra, hogy 1315-ben Bekével együtt nem hatalmaskodott László egyik birtokán. László még 1329-ben is élt, ekkor a Szabolcs megyei Veresmart határosaként említik.²⁷

15. *„Churkő”-nek mondott István*: kétségtelenül azonos Aba nembéli Izsák fia „Csirke” Istvánnal, aki már 1291-ben szerepel. 1307-től elfoglalva tartotta a szépesi prépostság Felida és Zsebes (Abaúj m.) birtokait, 1310-ben viszont ő tiltotta el az Amadé-fiakat (Jánost, Miklóst és Lászlót) széplaki birtokrésze elfoglalásától, így kapcsolatuk nyilván nem volt felhőtlen. Arra nincs adat, hogy 1312-ben bármely oldalon részt vett volna a katonai eseményekben, mindenesetre 1319-ben még élt. Valószínűnek tűnik, hogy fiai 1317-ben részt vettek az Amadé-fiak újabb lázadásában, s ennek leverése után — s nem 1312-t követően — menekültek Lengyelországba. 1323-ban I. Károly bocsánatát elnyerve fiai viszszaapták Ida és Pályi (Abaúj m.) nevű birtokaikat.²⁸

16. *Aladár fia Jakab*: kétségtelenül azonos Csete fia (forrói) Aladár egyik fiával. Az eredetileg a Fejér megyei Mohán birtokos Aladár Erzsébet ifjabb királyné tárnokmestereként 1262-ben kapta meg István ifjabb királytól az Abaúj megyei Forróót öt további faluból álló uradalmával. 1309-ben királynéi udvarispán volt, s az évben azon bárók között említik, akik Gentilis pápai követ előtt elismerték királyukul I. Károlyt. 1309-ben átengedte Jakab nevű fiának bizonyos Bereg megyei birtokait, más jószágait pedig fel-

²⁶ 1282: RA II/2–3. 292. o.; 1312: AOklt III. 214. sz. (vö. *Györffy* 1987–1998. I. 536. o.); 1315: AOklt IV. 140. sz.; 1323: AOklt VII. 656. sz. (lásd még: 1324: AOklt VIII. 442. sz.).

²⁷ 1323: AOklt VII. 459. sz. (vö. *Györffy* I. 144–145. o.); *Karácsonyi* 1995. 114–115. o.; 1307: AOklt II. 186. sz.; 1318: RDES II. 301. sz.; 1320: RDES II. 525. sz.; 1327: AOklt XI. 63., 69., 418., 583. sz.; *Engel* 2001a. (Agárdi-rokonság 1. tábla: Agárdi); 1311: AOklt III. 19. sz. (vö. 1311: AOklt III. 20. sz.); 1323: AOklt VII. 415. sz. (vö. uo. 273. sz.); 1329: Zichy okm. I. 327. o.

²⁸ *Karácsonyi* 1995. 44. o.; 1291: HO VI. 366–367. o.; 1307: AOklt II. 238. sz. (vö. 1324: AOklt VIII. 22. sz.); 1310: AOklt II. 1024. sz.; 1319: RDES II. 466. sz.; 1323: AOklt VII. 536. sz.

osztotta két fia, Aladár és Jakab között. 1310-ben Aladár fiai Amadé nádor előtt pereskedtek. Bizonyosra vehető, hogy az az Aladár fia Jakab, akit a XIV. századi krónika-kompozíció szerzője a királyi hadnak a rozgonyi csatában elesett tagjai között sorol fel, azonos ezen Forrói Aladár fia Jakabbal.²⁹

17. *Aladár* (október 7.: [az előbb tárgyalt] Aladár fia Jakab testvére): kétségtelenül azonos Csete fia Aladár másik fiával. Feltehető, hogy fivéréhez, Jakabhoz hasonlóan Aladár is I. Károly király oldalán harcolt Rozgonynál, bár erre adat nincs. Az viszont bizonyos, hogy 1312 végén még élt. További sorsa ismeretlen, fia, Miklós 1334-ben szerepel.³⁰

18. *Pongrác* (október 7.: *László fia Pongrác*): bár Karácsonyi János nem utalt rá, kétségtelenül azonos a Bogátradvány nembéli (Cseleji) László fia Pongráccal. Már 1300 előtt említik, amikor is hatalmaskodását vizsgálják. 1309-ben Amadé nádor előtt egyezkedett a szerencsi egyház kegyurasága felett, s más alkalommal is pereskedett Amadé előtt. Pongrác 1312-ben kitarzott az Amadé-fiak oldalán, s a jelek szerint a rozgonyi csatában esett el a király ellen harcolva. Tudjuk ugyanis, hogy abban részt vett és élete végéig megmaradt a hűtlenségben; s 1312-ben már özvegyét említik.³¹

19. „*Churba*”-nak mondott Miklós: minden kétséget kizáróan azonos a Tekes rokonságához tartozó Ládi Pósa fia „Csorba” Miklóssal, akinek Csorbakő vár (Borsod m.) építtetése tulajdonítható. Kérdéses viszont, hogy az Újvár megyei szolgabíróként szereplő „Baksai Csorba Miklós”-t említő adatok rá vonatkoztathatóak-e.³²

20. *Gyula* (október 7.: *Gyulas helyett és nevében atyafia, Bozteh-i Salamon fia Gergely*): kétségtelenül azonos Bástély nembéli (rozgonyi) Rénold fia Gyulával. Apja, Rénold Esztergom megyei királyi szervienseből küzdötte fel magát az ország nádorává. V. István királytól 1270-ben kapta adományul az Abaúj megyei Rozgonyt több más Sáros, Szabolcs és Zemplén megyei birtokkal együtt. Az ekkor elnyert Csicsva birtokon (Zemplén m.) vagy ő, vagy a túsadók között szereplő fia, Gyula építtette Csicsva várát. Gyula korán I. Károly hívéül szegődhetett, mert több szerviense részt vett — alkalmasint urukkal együtt — 1304-ben I. Károly csehországi hadjáratában. Amadé kíséretében személyesen is jelen volt az oligarcha meggyilkolásakor, s egyik szerviense saját lovának átadásával tette lehetővé menekülését. Az Amadé-fiak lázadásakor biztonnal I. Károly oldalára állt, hiszen a király egy nappal a rozgonyi csata előtt, június 14-én állíttatott ki oklevelet arról az adományról, melyet Gyula tett egyik szerviense javára. A továbbiakban

²⁹ 1262: ÁÚO VIII. 33–34. o.; Györffy 1987–1998. II. 395. o.; 1309: AOklt II. 793., 668., 794. sz.; 1310: AOklt II. 960. sz.; SRH I. 489. (vö. még: Kristó 1978b. 78. o.).

³⁰ 1312: AOklt III. 410. sz. (lásd még: Györffy 1987–1998. I. 81. o.). Megjegyzendő, hogy téves az a feltetelezés, mely szerint Aladár és az előző szám alatt tárgyalt fivére, Jakab Gutkeled nembéli (várdai) Aladár fiai lennének (vö. Makay 1975. 11. o.; Kristó 1973. 78. o.; Kristó 1978b. 62. o.), annál is inkább, mert Várdai Aladárnak nem voltak Aladár és Jakab nevű fiai.

³¹ Vö. Karácsonyi 1995. 273–274. o.; (1290–1300 k.): HO VII. 316–317. o.; 1309: AOklt II. 712. sz.; 1312: AOklt III. 351., 415., 416. sz.; 1321: RDES II. 622. sz.; 1323: AOklt VII. 371. sz.; 1327: AOklt XI. 540. sz., vö. Kristó 1978b. 83. o.

³² Engel 2001a. (Tekes rokonsága I. tábla: Tornai, Ládi), vö. még: Engel 1996. I. 296. o.; Györffy 1987–1998. I. 784. o. és 63. o.; Nováki – Sándorfi 1992. 51–52. o.

nem szerepel, vélhetően 1315 előtt meghalt, tudniillik ezen év januárjában unokaöccsei, János és Péter erősítik meg egy korábbi adományát.³³

21. *Nana fia András*: kétségtelenül azonos a Kalsán birtokos Nana fia Andrással. 1327-ben I. Károly mint hűtlenektől elkobozta tőle és Andornok fia Lászlótól az Abaúj és Zemplén megyék határán fekvő Kalsa — más néven Inkow (Ingow) — birtokot. Az András társaként említett Andornok fia László aligha lehet más, mint Kaplony nembéli („terebesi”) János fia Andornok fia László, aki már 1300-ban szerepel. 1318-ban Nana fia András és Andornok fia László (Baksa nembéli) Tamás fiainak, Lászlónak és Dancsnak a birtokain ismét együtt hatalmaskodtak. Így felmerül a gyanú, hogy Nana fia András a vele együtt birtokló és rendre társaként szereplő Andornok fia László rokona lehetett, alkalmasint maga is a Kaplony nemzetség tagja lévén.³⁴

22. *Pető* (október 7.: *Bochon fia* Petheu): kétségtelenül Told nembéli (büdi) Botond fia Petővel (Péterrel) azonos. 1312. március 21-én, tehát már az Amadé-fiak lázadásának megindulása után, Amadé nádor fia, János „igen kedves atyafiá”-nak (*frater noster karissimus*) nevezte, így aztán éppen nem meglepő, hogy a rozgonyi csatában az Amadé-fiak oldalán küzdött a király ellen. Nyilván derekasan, hiszen I. Károly utóbb a „lázdók élharcosá”-nak (*turbulentorum antesignanus*) nevezte, s mint ilyet megfosztotta Zemplén megyei birtokaitól, melyeket korábban (Bogátradvány nembéli izségi) Miklóstól szerzett. Ezt követően, úgy tűnik, Abaúj megyei birtokára, Búdre húzódott vissza, melynek határaitól 1327-ben egyezkedett a nádor előtt.³⁵

23. „*Prud*”-nak *mondott István fia László*: neve után ítélve minden kétséget kizáróan azonos Aba nembéli (keresztúri) Prügy fia István fiával, Lászlóval. Forrásainkban ritkán szerepel: 1324-ben hatalmaskodását panaszolta a szepesi káptalan, 1327-ben pedig birtokügyben szerepel.³⁶

24. *Zochud fia Mortunus*: kétségtelenül azonos a Zemplén megyében birtokos Pelejtei (Azari) család egyik tagjával, az ő utódai szerepelnek utóbb Azariakként. Martonos már IV. Lászlótól adományt kapott, s III. András idején is említik. Fiával, Vinclóval (Vencellel) együtt többször pereskedett Aba Amadé előtt. 1307-ben vámszedési engedélyt kapott I. Károlytól, mert fia, Vincló szervienseivel a királyi sereghez csatlakozva részt vett Esztergom előző évi ostromában. 1318-ban még élt, 1323-tól ifjabb fia, János szerepel a család tagjai közül.³⁷

³³ Keresztes 1926. 19–27. o. (vö. Györffy 1987–1998. II. 226–227. o.); 1270: ÁÚO XII. 12–14.; Engel 1996. I. 295. o.; 1309: AOKt II. 795., 797. sz.; 1312: AOKt III. 312. sz.; 1315: AOKt IV. 4. sz., vö. 1323: AOKt VII. 623. o.

³⁴ Kristó 1973. 78. o.; Kristó 1978b. 63. o.; 1300: HO VI. 455. o. (vö. Karácsonyi 1995. 747. o.); 1318: RDES II. 305., 306. sz.; 1327: AOKt XI. 508. sz., vö. Györffy 1987–1998. I. 101. o.

³⁵ Györffy 1987–1998. I. 677. o. és 74. o.; 1312: AOKt III. 254. sz.; 1315: AOKt IV. 195. sz.; 1323: AOKt VII. 699. sz.; 1315: AOKt IV. 57. sz.; 1318: RDES II. 290. sz.; 1327: AOKt XI. 166. sz.

³⁶ Karácsonyi 1995. 44. o.; 1324: AOKt VIII. 533. sz.; 1327: AOKt XI. 613. sz.

³⁷ Engel 2001a. (Pelejtei [Azari]); (1272–1290 k.): ÁÚO IX. 550–551. o.; (1290–1300 k.): HO VII. 311., 315–316. o.; 1302: AOKt I. 189. o.; 1304: AOKt I. 607. sz. (vö. AOKt I. 661. sz.); 1307: AOKt II. 239. sz.; 1318: RDES II. 393. sz.; 1323: AOKt VII. 722. sz.

25. [Az előbbi] *Mortunus fia Vincló*: forrásainkban rendszerint apjával együtt szerepel, az adatok megismérlése felesleges. Az 1317. évi debreceni csatában a királyi seregben harcolt, s az ütközetben szerzett sebébe halt bele 1318 októbere előtt.³⁸

26. *Sándor fia János*: azonosításakor több jelölt merülhet fel. Elvben elképzelhető lenne, hogy arról a Sándor fia Jánosról van szó, aki fiaival együtt 1319-ben adományul nyerte I. Károlytól Bocsárdot (Abaúj m.). Ezt a megoldást azonban valószínűtlenné teszi, hogy ez a Sándor fia János a túszadók között szereplő Básztyé nembéli (Rozgonyi) Rénold fia Gyula (vö. 20. sz.) szerviense volt, s így nyilvánvalóan nem ugyanazon társadalmi körhöz tartozott, mint a túszadók. Bizonyosra vehetőnek látszik, hogy a túszadó valójában Miskolc nembéli Miklós fia Sándor egyik fiával azonosítható. E János elődei — Karácsonyi rekonstrukciója szerint: a „Pál-ág” — a XIII. század közepétől szerepelnek. „Miskolci” Sándor fia János, aki már 1291-ben feltűnik, a rozgonyi csatában az Amadé-fiak oldalán harcolt a király ellen, s ezért I. Károly a fivére, András halála után rászállt birtokait elkobozta és a Balog nembéli Szécsieknek adományozta.³⁹

27. *Jób fia Mokó*: kétségtelenül azonos a főként Ung megyében birtokos Csicseri Jób egyik fiával. Apja, Simon fia Jób 1273-ban tűnik fel, amikor IV. Lászlótól adományul nyerte a sárosi Radácsfalvát. Ugyanezen évben a királyi szakácsok *rector*aként szerepel, s IV. Lászlótól később is kapott birtokokat. Egy 1291-re keltezett — feltehetően közelkorú — hamis oklevél szerint Aba Amadé szervienseként részt vett III. András ausztriai hadjáratában. Az mindenestre bizonyos, hogy Jób valóban Amadé familiárisai közé tartozott, hiszen 1308-ban annak beregi alispánjaként tevékenykedett. Amadé még élt, amikor Jób fiai — köztük a túszadó Mokó (Mihály) is — 1311 elején rátörték Borsa Beke szerviensének, Roland fia Sándornak a komorói (Szabolcs m.) birtokára. A Csicseriek és az említett Sándor egy birtokperből fakadóan régi haragosok lehettek, ez alkalommal azonban a hatalmaskodás alighanem politikai jellegű volt, s az Amadé-fiak és a Borsák közötti csetepaték közé illeszthető. A rozgonyi csatában Jób fiai a király ellen harcoltak, s I. Károly két birtokuktól megfosztotta őket. A Csicseriek hamarosan az uralkodó hűségére tértek: Mokó fivére, Domokos 1313-ban a királyi sereg tagjaként részt vett Nagyszombat bevételében. Itt szerzett érdemeire hivatkozva bocsátott meg neki I. Károly, s noha az erről szóló oklevél csak 1318-ban kelt, Domokos már 1313-ban ungi szolgabíró volt, s fivéreivel együtt 1317-ben az országbíró előtt pereskedett. A túszadó Mokó 1318-ban szerepel utoljára a Jób-fiak között, ezt követően csak fivérei, a már említett Domokos, valamint Miklós fordulnak elő.⁴⁰

³⁸ 1318: RDES II. 393. sz.

³⁹ 1319: RDES II. 438. sz. (vö. 1323: AOKlt VII. 324. sz.); 1327: AOKlt XI. 609. sz. és *Györffy* 1987–1998. I. 69. o.; 1312: AOKlt III. 312. sz.; 1245: ÁUO VII. 201. o.; 1256: HO VI. 87. o.; 1277: ÁUO XII. 214. o. (vö. *Karácsonyi* 1995. 830. o.); 1291: *Györffy* 1987–1998. I. 758. o.; 1312: AOKlt III. 372. o., vö. *Kristó* 1973. 78. o.; *Kristó* 1978b. 62., 83. o.; *Draskóczy* 1996. 86., 91., 97–98. o.

⁴⁰ 1273: HO VI. 189., 194–196. o.; 1284: HO VI. 304–305. o.; (1272–1290 k.): RA II/2–3. 427. o.; 1291: HO VI. 365–366. o. (vö. RA 3751. sz.); 1308: AOKlt II. 389., 409. sz. (vö. *Engel* 1996. I. 109. o.); 1311: AOKlt III. 20. sz. (vö. 1296: HO VII. 310–311. o., keltére lásd: RA 4071. sz.; *Engel* 1988b. 97. o.); 1312: AOKlt III. 321. sz.; 1318: RDES II. 289. sz.; 1313: AOKlt III. 518. sz.; 1317: AOKlt IV. 658. sz.;

28. *Mihály fia Péter*: azonosításakor több jelölt is felmerülhet, de megnyugtató megoldást egyik változat sem kínál. A korszak és a környék számos Mihály fia Pétere közül kettő tűnik olyannak, akik mellett érvek hozhatók fel az azonosítás során, igaz, az ellenérvek esetükben sem hiányoznak. Az egyik jelölt az az Apagyi (*de Opeg*) Mihály fia Péter, aki a rozgonyi csatában I. Károly oldalán harcolt, s ezért megkapta a királytól a Bereg megyei Vid birtokot, melyet korábban Aba Amadé és fiai tartottak jogtalanul a kezükön. Amadé hatalmas Szabolcs megye egy részére is kiterjedt, s így egy szabolcsi birtokos feltűnése a túszadók között nagyon is lehetséges, olyan túszadót pedig többet is ismerünk, aki Károly oldalára állva az Amadé-fiaktól elkobzott birtokot kapott. 1318-ban Gutkeled nembéli Apaj fia Istvánt nevezik „Apagyi”-nak, s ezen az alapon elképzelhető, hogy Mihály fia Péter is Gutkeled nembéli lehetett: ez esetben apja II. Tiba fia és III. Tiba fivére lehetett. A másik lehetőség, hogy Kacsics nembéli (Folkus-ág) Mihály fia Péterről van szó. Ő már 1291-ben szerepel, s igazolhatóan kapcsolatban volt az Abákkal: fivérének, Simonnak Amadé lánytestvére volt a jegyese. (Anyja viszont a túszadók között is szereplő Balassa-ősök rokonságából származott.) Ugyanakkor e megoldás ellen szól, hogy a Kacsics Péter személyét az Abákhoz fűző kapcsolat meglehetősen távoli, s az is, hogy Péter legkésőbb 1312 ősztől Erdélyben tartózkodhatott. Az említett lehetőségeket mérlegelve Gutkeled nembéli (?) Apagyi Mihály fia Péter látszik a valószínűbb jelöltnek, de az azonosság kérdését újabb adatok vagy szempontok felmerüléséig nyitva kell hagynunk.⁴¹

29. *Csépán fia Miklós*: a bizonyosan személyére vonatkozó adatok minden esetben Bogátradvány nembéli László fia Pongráccal (vö. 18. sz.) szerepeltetik együtt. Ezen az alapon felmerül a gyanú, hogy Csépán fia Miklós ezen László közeli rokona volt, alkalmasint maga is a Bogátradvány nemzetség tagja lehetett.⁴²

30. *Marhard*: azonosításakor több jelölt is felmerülhet, de megnyugtató megoldást egyik változat sem kínál. Részint időrendi okokból, részint mert Aba Marhardnak a fia, Pál szerepel a túszadók között, mégpedig a lista elején (vö. 10. sz.), eleve valószínűtlen, hogy Aba nembéli (aszalai) Marhardról lenne szó. Kaplony nembéli (károlyi) II. András fia Marhard személye ellen szintén időrendi megfontolások szólnak. Leginkább alkalmas jelöltnek azon Lőrinc apja tekinthető, aki 1317-ben a királyi seregben harcolt a debreceni csatában, s 1320-ban adományul kapta a Zemplén megyei Szinyért. Az azonosítás valószínűsége aligha kérdőjelezhető meg, meggyőző erején mindazonáltal sokat ront, hogy Lőrinc apjáról, Marhard ispánról nincsenek további ismereteink.⁴³

31. *Beche mester és frátere, István*: a vizsgált korszakban és országrészben több Beche nevű személy ismert (a Bereg megyei Mátyuson birtokos Beche fia Dezső, a Baksa nembéli

1318: RDES II. 298. sz.; 1322: RDES II. 865. sz.; 1323: AOklt VII. 266. sz.; 1324: AOklt VIII. 348., 592. sz.; 1327: AOklt XI. 186. sz., vö. még: *Kárffy* 1900.

⁴¹ 1312: AOklt III. 340. sz. (vö. *Györffy* 1987–1998. I. 550. o.); 1318: AO I. 475. o.; *Karácsonyi* 1995. 510. o.; *Engel* 2001a. (Gutkeled nem 5. Sárvármonostori ág 1. tábla: elágazás.); 1291: ÁÚO X. 35. o.; *Karácsonyi* 1995. 722–723. o. (vö. *Engel* 2001a. [Kacsics nem 3. tábla: Libercsei ág.]); 1312: AOklt III. 363. sz.

⁴² 1312: AOklt III. 415. sz.; 1321: RDES II. 622. sz., vö. még: *Engel* 2001a. (Bogátradvány nem 2. tábla: Cseleji és bánóci ág).

⁴³ *Karácsonyi* 1995. 35., 750–752. o.; 1320: RDES II. 582., 584. sz.

Tamás fia Donch-csal pereskedő Beche mester és *fratere*: Márton, a Gömör megyében említett Beche fia Chakan, a Sáros megyei Beche fia László), ám egyikőjüknek sem ismeretes István nevű *fratere*, s az Abákkal való kapcsolatuk sem mutatható ki. Tekintettel arra, hogy az említett Beche fia Dezső nagy valószínűséggel azonos az 1323-ban eskütársként felsorolt „Bereg megyei Dezső fia Beké”-vel (*Beke filius Deseu de comitatu Bereg*) — ahol is a nagyszámú név felsorolása elképzelhetővé tesz egy ilyen tévesztést —, a vizsgálatot indokoltnak látszik kiterjeszteni a Beke nevet viselőkre is. (A *k-ch* csere lehetőségének valószínűségét növeli, hogy például a Nógrád megyei Mikóháza nevét *Michohaza* alakban is lejegyezték, vö. még: 45. sz.) Ebben az esetben a túszadó személyek a legvalószínűbben Apc nembéli (Kécsi) Herbord fiaival, Bekével és Istvánnal azonosíthatók, akik népes rokonságukkal együtt Rozgonynál az Amadé-fiak oldalán harcoltak. I. Károly még 1312-ben megfosztotta őket birtokaik egy részétől, s régi haragosuknak, (tarkói) Rikalf fia Rikalfnak (vö. 9. sz.) adományozta azokat. A jószágok ügyében Rikalf és az Apcok 1315-ben egyeztek ki egymással. István és Beke ekkor még együtt szerepel, 1327-ben azonban Beke már egyedül osztozkodott bizonyos — Anthaleus fia (?) — István fiaival, Mihállal és Dezsővel Meszes (Zemplén m.) és Szebenye (Abaúj m.) birtokokon.⁴⁴

32. *Dobó* (október 7.: *Jakab fia Dobó*): minden kétséget kizáróan azonos Pányoki Gergegy fia Jakab fiával, a ruszakai Dobó család névadó őseivel. Apja, Jakab a XIII. század második felétől kezdve Északkelet-Magyarországon jó néhány birtok megszerzésével alapozta meg a család vagyonát, s így a Pányokiaknak nem okozott gondot, hogy 1311-ben tekintélyes összeget, 160 márkát áldozva kerekítsék ki az 1298 óta kezükön lévő ruszakai (Ung m.) birtokot. Az Amadé-fiak lázadásakor Dobó apja, Jakab — alighanem fiaival együtt — a király ellen fordult. Tettéért egyik Ung megyei birtoka elvesztésével fizetett, melyet azonban I. Károly már 1313-ban visszaadott neki Borsa Kopasz nádor kérésére. Ezt követően a Pányokiak élvezték az uralkodó kegyét: 1318-ban — nem részletezett érdemeik elismeréseként — történetesen a hűtlen Amadé-fiaktól elkobzott birtokokat kaptak adományba. Dobó fivérével, Jánossal együtt részt vett I. Károly 1319. évi szerbiai hadjáratában, s 1321-ben harcolt Trencsén ostromakor. Dobó 1327-ben még élt, ekkor rokonaival tett birtokosztályt.⁴⁵

33. *Orbán fia Mokó*: nem azonosítható; a név nem szerepel a korszak és az országrész forrásanyagában. Orbán fia Mihály nevű személy — a *Mokou* név tudniillik a Mihály változata (vö. például: 27. sz.) — ismeretes ugyan, csakhogy az illető Valkó megyében élt s Csák nembéli (Újlaki) Ugrin familiárisa volt fivérével együtt: a jelöltek sorából ilyenképpen bízást kizárható. Az Aba Amadé territóriumához tartozó megyékben említe-

⁴⁴ 1323: AOklt VII. 482., 562., 566., 657. sz. (vö. *Györffy* 1987–1998. I. 545. o.); 1324: AOklt VIII. 26. sz.; 1324: AOklt VIII. 594. sz.; 1327: AOklt XI. 200. sz.; 1323: AOklt VII. 459., 359. sz.; *Karácsonyi* 1995. 138–140. o.; 1312: AOklt III. 317. sz. (vö. még: *Berzeviczy* 1894.; *Kristó* 1978b. 57., 83. o.); 1315: AOklt IV. 13., 60. sz.; 1327: AOklt XI. 345. sz., vö. 1305: AOklt I. 706. sz. és 1312: AOklt III. 370. sz.
⁴⁵ *Györffy* 1987–1998. I. 127–128. o.; 1311: AOklt III. 198. sz. (vö. 1298: *ÁÚO* X. 298–299. o.); 1313: AOklt III. 547. sz.; 1318: RDES II. 327. sz.; 1324: AOklt VIII. 330., 331. sz.; *Engel* 1988b. 127–128. o.; 1327: AOklt XI. 616. sz.

nek egy Zemplén megyei Orbán fia Pétert, s Szepesben is több — tizlándzsás családból való — Orbán ismeretes, így Ábrahámfalván, Betlenfalván, Pikfalván és Urbánfalván. Aba Amadé a szepesi tizlándzsások felett is joghatóságot gyakorolt, s ezért valamely tekintélyesebb lándzsásnemes feltűnése a túszadók között még úgy sem keltene meglepetést, hogy a tizlándzsások I. Károly oldalán harcoltak Rozgonynál. Egyik említett Orbán esetében sem tudunk azonban arról, hogy Mihály (Mokó) nevű fia lett volna.⁴⁶

34. *Szeped fia Bekes*: a kifejezetten ritka nevek azonossága alapján biztosra vehető, hogy Baksa nembéli (laki) Szeped fia Bekesről van szó, akinek kiterjedt rokonsága Északkelet-Magyarország számos megyéjében birtokolt. Az apa, Szeped 1310 táján Ákos nembéli István borsodi ispán *curialis comese* volt, s évtizedekkel később ugyanezen tiszttségben találjuk fiát, a túszadó Bekest is Aba nembéli (sirokai) Miklós oldalán. Jelenléte a túszadók között arra vall, hogy az Aba nembéli Amadé-ág kapcsolatrendszere Borsod megye egy részére is kiterjedt, amit a névsorban más borsodi birtokosok feltűnése is alátámaszt.⁴⁷

35. *Sebestyén fia János frater, Beke*: sem Beke, sem Sebestyén fia János nem azonosítható. Az utóbbival azonos nevű birtokos Teszéről (Hont m.) ismert, ám róla aligha lehet szó. Az Amadé-territórium területéről ismert Sebestyének esetében viszont nincs tudomásunk sem János nevű fiúról, sem annak Beke nevű *frateréről*.⁴⁸

36. és 37. *Perényi János és Miklós*: kétségtelenül azonosak Perényi Orbán fiaival, a Perényi család őseivel. 1316-ban Miklóst — korábbi időkre visszatekintve — Amadé fia László szervienségének mondták, János pedig egy malom felét kapta Amadé fiaitól szolgálataiért. Ennek ellenére a Perényiek 1312-ben I. Károly oldalára állhattak, s ennek lehet jele, hogy a rozgonyi csatát követően, augusztus 11-én a király Perényből keltez. Mindenesetre bizonyos, hogy Miklós utóbb a Drugetek familiárisa lett, s mint ilyen 1318-ban szepesi alispánként, 1323–1327-ben alnádorként szolgálta urát. Részt vett a Csák Máté elleni harcokban — egyik fia, János, ezek során esett el —, s ott volt I. Károly 1319. évi szerbiai hadjáratában is. Jutalmul egykori uraitól, az Amadé-fiaktól elkobzott birtokokat kapott a királytól. A fivérek közül János 1317-ben szerepel utoljára, Miklós kARRIERE haláláig folytatódott.⁴⁹

⁴⁶ 1298: ÁÚO XII. 617–618. o. (vö. még: 1303: AOKlt I. 360. sz.); 1307: AOKlt II. 247. sz.; 1308: AOKlt II. 321. sz.; 1314: AOKlt III. 698. sz.; 1316: AOKlt IV. 236., 353. sz.; 1323: AOKlt VII. 224. sz.; 1316: AOKlt IV. 346. sz.; 1323: AOKlt VII. 8. sz.; 1311: AOKlt III. 32., 33. sz.; 1318: RDES II. 318. sz.; 1327: AOKlt XI. 96. sz.; 1301: AOKlt I. 58. sz.; 1304: AOKlt I. 666. sz.; 1306: AOKlt II. 54. sz.; 1307: AOKlt II. 233. sz.; 1311: AOKlt III. 184. sz.; 1314(?): AOKlt III. 760. sz.; (1318 k.): RDES II. 321. sz.; 1318: RDES II. 332. sz. (vö. még: *Fekete Nagy* 1934. 287–289., 291. o.); 1311: AOKlt III. 16. sz.

⁴⁷ *Györffy* 1987–1998. III. 51–52. o.; *Engel* 2001a. (Baksa rokonsága 2. tábla.); *Engel* 1996. I. 118. o.

⁴⁸ 1311: AOKlt III. 28. sz.; 1312: AOKlt III. 397. (vö. *Györffy* 1987–1998. I. 259–260. o.); 1310: AOKlt II. 854. sz.; 1323: AOKlt VII. 602–603. sz.; 1324: AOKlt VIII. 99., 105., 106., 162. sz.

⁴⁹ *Györffy* 1987–1998. I. 131–132. o.; *Kristó* 1973. 78. o.; *Kristó* 1978b. 63. o.; 1316: AOKlt IV. 368. sz.; 1317: AOKlt IV. 682. sz.; 1312: AOKlt III. 361. sz.; 1318: RDES II. 321., 404. sz.; 1323: AOKlt VII. 63. sz.; 1327: AOKlt XI. 202. sz. (vö. *Engel* 1996. I. 195. és 2. o.), 1319: RDES II. 510. sz.; *Engel* 1996. II. 189. o.

38. *Kemeji Miklós*: kétségtelenül azonos Katapán (Koppány) nembéli (bábolnai) II. János fiával, „Kemeji” Miklóssal. Az 1312. évi harcokban való részvételéről nem tudunk, 1343-ban még élt.⁵⁰

39. *Kozma fia János*: kétségtelenül azonos az eredetileg Pest megyében birtokos Zsámboki Kozma fiával. Az apa, Kozma, Erzsébet (ifjabb) királyné asztalnokmestereként 1259-ben kapta meg IV. Bélától Garadnát (Abaúj m.), amit Erzsébet királyné 1278-ban erősített meg. Amadé halála után — Konrád fia Bodához (vö. 13. sz.) hasonlóan — János is részese volt Csaroda feladásának, nem meglepő tehát, hogy Rozgonynál a király ellen harcolt, s ezért I. Károly megfosztotta Garadnától. 1323-ban örökös nélkül meghaltként említik; nem lehetetlen, hogy éppen a rozgonyi ütközetben esett el.⁵¹

40. *János fia Detre*: kétségtelenül azonos Stefkfalvi Hannus egyik fiával, a későbbi országbíró, „Szepesi” Jakab apjával. Detre apját, Hannust 1301-ben „néhai János ispán”-nak (*condam comes Johannes*) mondják, így Aba Amadé azon oklevele, mely az oligarcha Hannus nevű kassai *officialis*-át említi, s melyet Karácsonyi nyomán 1304 és 1311 közé szokás keltezni, vagy nem ezen Hannusra vonatkozik (vö. 41. sz.), vagy keltezése téves. 1312-ben Detre és fivérei I. Károly oldalára állva Kassa mellett Csák Máté ellen harcoltak, ami alighanem a rozgonyi csatában való részvételükre vonatkozik, de az sem lehetetlen, hogy a város védelméről van szó, ami időben megelőzte a rozgonyi ütközetet. A későbbiekben Detre fivérellel együtt többnyire birtokügyekben kerül elő forrásainkban.⁵²

41. *Albert*: azonosításakor több jelölt is felmerülhet. Ezek egyike Detre fia Albert gölnicbányai polgár, aki 1312-ben a királyi seregben harcolt Sáros ostromakor és a rozgonyi csatában. Ez az Albert rokona lehetett annak a Herbord fia Hannus kassai polgárnak, aki 1297-ben királyi kamaraispánként egy lakatlan erdőt kapott III. Andrástól, hiszen az adománylevelet ő erősítette meg I. Károlyal. Az Amadé nádor keltezetlen oklevelében említett Hannus *officialis* vagy Herbord fia Hannus, vagy az 1292-ben a kassai polgárok között az előbbivel együtt szereplő és attól megkülönböztetett „Nagy” (*Magnus*) Hannus lehetett. Valószínűbbnek tűnik mindazonáltal, hogy a túszedők között említett Albert nem városlakó, hanem birtokos nemes volt, s így bizonynyal az Ung megyében birtokos Leszteméri Iván fia Alberttel azonos. Albert — fivérellel együtt — már 1288-ban szerepel; ekkor a család érdemei között említik Péter nevű testvérük elését Gönc vára alatt. A várat IV. László ostromolta, talán 1281-ben Aba Finta, talán később, Aba Amadé ellenében. Leszteméri Albert azonossága az 1309-ből ismert zempléni szolgabíróval nem látszik valószínűnek, s az is kérdéses, hogy ő értendő-e azon „Sárosinak mondott” Albert alatt, aki 1324-ben fogott bírót.⁵³

⁵⁰ Karácsonyi 1995. 787–788. o.; Györffy 1987–1998. I. 109–110., 754. o.; Kristó 1978b. 62. o.

⁵¹ Györffy 1987–1998. I. 84–85. o.; Kristó 1973. 78. o.; Kristó 1978b. 63., 83. o.; 1259: CDES II. 438–439. sz.; 1278: MNL OL DF 269 474.; 1312: AOKt III. 214., 331. sz.; 1323: AOKt VII. 635. sz.

⁵² Engel 2001a. (Szepesi [Stefkfalvi]); Bertényi é. n. 33–37. o.; Bertényi 1976. 137–139. o.; 1301: AOKt I. 133. sz.; (1304–1311 k.): RDES I. 347. sz. (keltére lásd: HH 158–159., 220. sz.); 1324: AOKt VIII. 544. sz., vö. Engel 1988b. 102. o.

⁵³ 1312: AOKt III. 357. sz.; 1297: ÁÚO V. 169. o.; (1304–1311 k.): RDES I. 347. sz. (keltére lásd: HH 158–159., 220. sz.); Györffy 1987–1998. I. 102–103., 106. o.; 1288: HO VI. 330–332. o.; 1302: AOKt I.

42. *Lukács fia István*: azonosítása nehézségekkel terhes. 1294-ben III. András király megerősítette az egri káptalant a Borsod megyei Buska föld birtokában, melyet korábban bizonyos Lukács fia Fülöp tartott elfoglalva. 1324-ben ugyanezen Buska földet bizonyos Lukács fia István kezén találjuk, aki annak ellenére sem adta vissza az egri káptalannak, hogy erre kötelezettséget vállalt. A két adat együvé tartozása meglehetősen valószínűnek látszik. Az említett Lukács fia Fülöppel kapcsolatban felmerült, hogy „Kemeji” lenne, ám a Katapán (Koppány) nemzetség genealógiájába nem illeszthető be. A nevek sokkal inkább az Ákos nemzetségre vallanak, ahol is az Ómarjaiak ősei között Fülöp fia Lukács fia Istvánnal találkozunk. 1294-ben viszont Lukács fia Fülöp szerepel, s az így adódó ellentmondás feloldása csak feltételezések árán lehetséges. Egyfelől elképzelhető, hogy a névalak tévesen áll a helyes „Fülöp fia Lukács” helyett, csakhogy ennek bizonyítása lehetetlen. Másfelől kiindulhatunk abból is, hogy a név helyesen szerepel az 1294. évi oklevélben, ez esetben célszerű azonban azzal a feltételezéssel élni, hogy Fülöp fia Lukácsnak — az ismert Lukácson és Istvánon kívül — még egy ezeknél jóval idősebb, Fülöp nevű fia is volt. Kronológiai megfontolások inkább az első feltevést látszanak bátorítani. Az mindenestre tény, hogy az 1324-ben említett Lukács fia István az 1294. évi adat mellőzésével is nehézség nélkül kapcsolatba hozható Ákos nembéli (ómarjai) Lukács fia Istvánnal, s bizonyára ugyanő szerepel 1325-ben is Miskolc határosaként. Ákos nembéli Lukács fia István azonosítása az 1311. évi túszerzővel mindazonáltal nem tekinthető bizonyítottnak.⁵⁴

43. *Pech-i Lukács*: kétségtelenül azonos Péc nembéli (ibrányi) II. Gergely fia V. Lukácssal. Szabolcsi birtokosként kerülhetett kapcsolatba Aba Amadéval. Utóbb I. Károly híve: 1317-ben részt vett előbb Macsó bevételében, majd a debreceni csatában, s érdemeiért több birtokot kapott, köztük olyat is, melyet I. Károly a hűtlen Amadé-fiaktól kobozott el.⁵⁵

44. *Kajl frater, Tamás*: kétségtelenül azonos Aba nembéli (Somosi) I. Miklós fia II. Tamással, a szintén túszerző Kajol (vö. 8. sz.) testvérével. Bár még 1351-ben is élt, forrásainkban alig szerepel.⁵⁶

321., 339. sz.; 1308: AOkl II. 344. sz.; 1309: AOkl II. 633. sz. (vö. *Engel* 1996. I. 241. o.); 1324: AOkl VIII. 104. sz.

⁵⁴ 1294: RA II/4. 132. o.; 1324: AOkl VIII. 515. sz. (vö. *Györffy* 1987–1998. I. 764. o.); *Engel* 2001a. (Ákos nem 1. Bebek-ág 1. tábla: Marjai); 1325: Miskolci okl. 19. sz., lásd még: 1323: AOkl VII. 399., 441., 545. sz.; 1342: AO IV. 227. o.; 1352: AO VI. 62. o.

⁵⁵ *Karácsonyi* 1995. 892–893. o.; 1322: CD VIII/2. 324–328. o. (vö. *Foltin* 1883. 146–152. o.); 1323: *Foltin* 1883. 140–146. o., vö. *Engel* 1988b. 115–117. o.

⁵⁶ *Karácsonyi* 1995. 44. o.; 1351: AO V. 520. o. A túszerzők adó személyek listáján a nevek, úgy tűnik, egyfajta „fontossági sorrend” szerint követik egymást. Az első két helyet Amadé unokája és egyik fia foglalja el, az oligarcha nemzetségbéli rokonai is a névsor elején csoportosulnak, s azon túszerzők, akikről igazolható, hogy várbirtokosok voltak, szintén a lista első felében található. Feltűnő tehát, hogy Aba nembéli (somosi) Miklós fiai közül Kajol a 8., Tamás viszont csak a 44. helyen szerepel, ami a lista azon jól megfigyelhető szerkesztési elvének is ellentmond, hogy a közeli rokonok nevei egymás mellett állnak (vö. 16. és 17., 24. és 25., 36. és 37. sz.). Meglehet, hogy egyszerű tévedés történt a lista összeállításakor, ám az a feltételezés is felmerülhet, mely szerint az eredetileg kevesebb nevet tartalmazó listát a tárgyalások során

45. „Huruath”-nak mondott *Iuancha* (október 7.: „Horuath”-nak mondott *Iuanka*): nem azonosítható. A szerződésben szereplő névalak talán kapcsolatba hozható az 1319-ben említett Huruati-i Miklós fia János Abaúj megyei birtokossal; ez esetben az abaúji vár 1273-ban nemesített jobbágyfiainak valamely leszármazottjáról lehet szó. Az azonosítás kérdését mindenesetre ez a hipotézis távolról sem oldja meg, így annak kérdését nyitva kell hagynunk.⁵⁷

46. *István* (október 7.: *Seraphinus*): az egyetlen eset, amikor a túszadók és az Amadé-fiak társaiként felsorolt nemesek névsorában közölt nevek alapvetően különböznek egymástól. Ha az „István” alak a helyes, akkor reménytelen vállalkozni az azonosításra. Ha viszont a „Szerafin” változatot fogadjuk el — amire az adhat alapot, hogy az október 7-i oklevélben pontosabb, például az apa nevét is tartalmazó névalakok fordulnak elő —, akkor nagy valószínűséggel azonosítható a (gönc)ruszkai Bogomér fia Szerafin (Szerefel) Abaúj megyei birtokossal. Ennek részvételére az 1312. évi harcokban nincs adat. 1316 végén még élt, 1317-ben viszont már özvegyét említik, aki Bárca nembéli „Fekete” Miklós lánya volt.⁵⁸

47. *Mikó*: azonosításakor több jelölt is felmerülhet. A legkevésbé az tűnik valószínűnek, hogy a keresett személy Bél nembéli Tamás fia Mikó ispánnal azonos, akinek Lack nevű fia utóbb Druget Fülöp jászói várnagya lett. Az már inkább elképzelhető, hogy Apc nembéli (kécsi) Detk fia Mikóról van szó, aki rokonaival együtt az Amadé-fiak oldalán harcolt a rozgonyi csatában. E megoldás ellen viszont felhozható, hogy a Kécsiek közül már szerepelt egy túszadó (vö. 31. sz.), s bár elképzelhető, hogy a rokonság egy további tagja is bekerült közéjük, mégis legalább ennyire indokolt lehet egy másik rokonságból való Mikóval számolni. Utóbbi esetben a leginkább kézenfekvő megoldás a Bárca nembéli „Fekete” Miklós fiával, Mikóval való azonosítás. A Bárca nemzetség Abaúj megye tekintélyesebb rokonságai közé tartozott, s így szereplése a névsorban természetesen tekinthető, a nemzetség távolmaradása ellenben feltűnő volna. Ez utóbbi megfontolás „Fekete” Miklós fia mellett szólhat, a rozgonyi szereplés viszont Apc nembéli Mikó javára billenti a mérleg nyelvét. Az azonosítás kérdését ily módon nyitva kell hagynunk.⁵⁹

A Kassának túszokat adók többsége, amint az eddig is világos volt, valójában Aba Amadé familiájának tagja volt. Nyilvánvalóan nem sorolható közéjük azonban az oligarcha fia és unokája, valamint a névsorban őket követő Balassa-ősök sem: utóbbiakat politikai súlyuk és szereplésük alapján sokkal inkább tarthatjuk Amadé szövetségeseinek a kérdéses időszakban, semmint az oligarchának egyértelműen alárendelt helyzet-

kibővítették, s ezért került a névsor végére Kajol fivére, Tamás. Ez esetben értelemszerűen a Tamást követő három személy is utólag kerülhetett a túszadók közé.

⁵⁷ 1319: RDES II. 505. sz. (vö. *Györffy* 1987–1998. I. 92. o.); 1273: RA II/2–3. 63–64. o.

⁵⁸ *Györffy* 1987–1998. I. 136–138. és 138–140. o.; 1316: AOKlt IV. 371. sz.; 1317: RDES II. 186. sz., vö. még: RDES II. 515. sz.

⁵⁹ 1323: AOKlt VII. 580., 584. sz.; 1324: AOKlt VIII. 307. sz. (vö. *Engel* 1996. I. 333. o.); 1327: AOKlt XI. 337. sz.; 1324: AOKlt VIII. 205. sz. (vö. *Karácsonyi* 1995. 253–256. o.); 1312: AOKlt III. 317. sz.; 1315: AOKlt IV. 13., 60. sz. (vö. *Karácsonyi* 1995. 139. o.); 1314: AOKlt III. 752. sz.; 1315: AOKlt IV. 118. sz.; 1327: AOKlt XI. 39. sz., vö. *Györffy* 1987–1998. I. 64–67. o.

ben lévő szervienseknek.⁶⁰ Négyüket és a listán szereplő azonosítatlan személyeket leszámítva egy 39 nevet tartalmazó mintát kapunk, melynek alapján viszonylag árnyalt képet formálhatunk az ország északkeleti részét ellenőrzése alatt tartó Aba Amadé familiájáról s azon keresztül hatalmáról.

Mindenekelőtt a túszadók területi eloszlását vesszük szemügyre. A 39 személy közül tizenhárman minősíthetők Abaúj, kilencen Zemplén és hatan Sáros megyei birtokosnak: ők adják a vizsgált familiárisi kör közel 72%-át. Ez egyértelműen arra vall, hogy az említett megyék tekinthetők Amadé territóriumába belső magjának még akkor is, ha Sárosban és Zemplénben jelentős birtokosok — így például a Baksa nem egyes ágai vagy Petenye fia Péter — sikerrel őrizték meg függetlenségüket vele szemben. Aligha véletlen, hogy Amadé halála után fiai lázadása éppen egy olyan támadással kezdődött, ami Baksa nembéli Tamás fia László zempléni ispán és Petenye fia Péter ellen irányult.⁶¹ Olybá tűnik tehát, hogy Amadé az elvileg őt uraló területet sem vonta maradéktalanul politikai ellenőrzése alá.

Feltűnő másfelől a listán a Borsod megyei birtokosok viszonylag nagy száma (a bizonyosan azonosítható négy személy valamivel több, mint 10%-ot képvisel). Ennek alapján okkal gyanítható, hogy a megyében lényegesen nagyobb lehetett Amadé befolyása, mint azt korábban feltételezték. Némileg meglepő ugyanakkor, hogy Ung megyéből, melynek ispánságát Amadé már IV. Lászlótól megkapta,⁶² csak ketten, Beregből pedig, amelyre a XIV. század elején tette rá a kezét,⁶³ éppenséggel senki nem szerepel a listán. Igaz, Bereg esetében a hiányérzetet enyhíti, hogy a Sáros megyeiek közé sorolt Aba nembéli Somosiak és az abaújiakként számításba vett Forróiak e megyében is birtokoltak.⁶⁴

Tanulságos következtetésekre ad lehetőséget annak áttekintése, hogy miképpen foglaltak állást a túszadó familiárisok az Amadé-fiak lázadásával előállt kiélezett politikai helyzetben. A kérdés annál érdekesebb, mert az érintettek nyilvánvalóan Amadé szerviensei voltak, s nem fiaié, így hűségük eredetileg a már halott oligarchához kötötte őket. A familiaritás hangsúlyozottan személyes kapcsolatot létesített a *dominus* és szerviense között, s nem lévén örökletes, elvileg az utódokat egyik fél halála esetén sem kötelezte semmi a viszony fenntartására. Ha a *dominus* halála nem teremtett alapvetően új helyzetet a familiárisi kapcsolat létesítésekor fennállóhoz képest, nyilván kézenfekvő volt a szerviensek számára az utód elfogadása, s valóban ismeretes olyan példa, mely szerint a szerviensek halott ura fiára is kiterjeszti hűségét, jöllehet az személy szerint hátrányos rá nézve.⁶⁵

Esetünkben azonban alighanem másról van szó: a jelek szerint Amadé halála után nyomban megindult familiájának felbomlása. Feltehetően már az is ennek tudható be, hogy a túszadók névsorában nem szerepel az a Zsegrai Dános fia Miklós, aki pedig

⁶⁰ Kapcsolatuk eltérő értékelését lásd: *Kristó* 1973. 79–80. o.; *Kristó* 1978b. 60–62. o.

⁶¹ *Engel* 1988b. 100. o.

⁶² 1290: ÁÚO XII. 496–498. o.

⁶³ *Györffy* 1987–1998. I. 524. o.

⁶⁴ *Györffy* 1987–1998. I. 523. o.

⁶⁵ 1299: ÁÚO XII. 637–638. o.

a korábbi években Amadé vezető familiárisainak egyikeként szepesi várnagyságot és alispányságot viselve szolgált. Távolmaradása azt sugallja, hogy Amadé halála után nyomban hűséget fogadott I. Károlynak, s vélhetően ezért maradhatott meg egy ideig szepesi várnagyságában.⁶⁶

A túszerződéses familiárisok azzal, hogy rászánták magukat e lépésre — ellentétben Dános fia Miklóssal —, elismerték ugyan uraikul Amadé fiait, ám ebből aligha lehet az Amadé-fiak melletti határozott elkötelezettségükre következtetni. Jó néhányuk esetében inkább a döntés elhalasztásáról lehetett szó: megpróbálták kivárni a konfliktus békés rendeződését. E magatartásra egyébként a szerződés is megadta nekik a lehetőséget azzal, hogy csak az egyezség be nem tartása esetén kötelezte őket az Amadé-fiak famíliájának elhagyására. Az Amadé-fiak lázadása ily módon valóban új helyzetet teremtett a familiárisok számára, s jellemző módon nincs nagyságrendi különbség a Rozgonyinál a királyi seregben harcolók (9 fő, kb. 23%) és az Amadéfiak oldalán kitartók (11 fő, kb. 28%) csoportjai között. A csatában elszenvedett vereség után az utóbbiak közül is többen (4 fő) Károly hűségére tértek, tovább siettetve ezzel az egykori Amadé-família felmorzsolódásának folyamatát.

⁶⁶ Engel 1996. I. 195. és 428–429. o.

IV. László és a Kállaiak ősei

Néhány hónappal trónra lépte után III. András király általános gyűlést (*congregacionem generalem*) tartott Váradon Bihar, Szabolcs, Szatmár, Szolnok és Kraszna megyék nemeseinek és más lakosainak.¹ A király 1290 decemberében, a Szepesség felől² érkezett Váradra, ahol a hónap végén már zajlott a gyűlés,³ mely a következő év januárjának közepe táján érhetett véget.⁴ A gyűlés során — más ügyek elintézése mellett⁵ — a megjelentek egyhangúan közismert gonosztevőnek, pusztítóknak és gyilkosnak (*puplicum malefactorem, destructorem et manifestum occisorem*)⁶ nyilvánították Ubul fia Mihály fia Istvánt, aki azonban a király által rá mért fővesztés (*capitalis sententia*) elől elmenekült (*auffugit* [...] *latitando*). Az esetről tájékoztató oklevél István bűneit nem részletezi, annyi támpont azonban ad e tekintetben, hogy megnevezi Angelus atyafiát (*fratrem*), Pétert és Aladár fia Lászlót, akiknek falvaiban István — úgymond az oklevél — hatszáz márkányi kárt okozott.⁷

Az ügy szereplői jól ismertek. A megbélyegzett István a főként Szabolcs és Szatmár megyében birtokos Balogsemjén nemzetség tagja — a Kállaiak egyik őse — volt,⁸ ellenfelei pedig szintén nagy múltú nemzetségek sarjai közül kerültek ki: Péter a Szalók nembéli Kerecsenyiek,⁹ míg Aladár fia László a Gutkeled nembéli Várdaiak¹⁰ közé tartozott.

A hármójuk közötti konfliktus kirobbanásának okairól az oklevél nem tájékoztat, mindenestre nem ez volt az egyetlen nehézség, amellyel Istvánnak és családjának szembe kellett néznie az 1290-es évek elején. Alig fél évvel később István apja, Ubul fia Mihály — fiai képviselőjében is eljárva — két további esetben volt kénytelen hasonló ügyben elégtételt adni, ezekről a váradi káptalan két, egymást követő napon kiállított oklevele tájékoztat. Az 1291. június 19-én kelt okmány szerint „Kuke”-nak mondott Jakab — a Lónyaiak őse¹¹ — teljes elégtételt kapott Mihálytól és fiaitól a neki okozott károk miatt,

¹ Zichy okm. I. 99. o., vö. még: HO VI. 360. o.

² 1290. nov. 2-án Szepesolasziban (RA II/4. 25. o., vö. RA 3673. sz.), nov. 29-én Szepes váránál (CDCr VII. 7. o.) ad ki oklevelet.

³ HO VI. 360–361. o.

⁴ A király 1291. jan. 29-én a hol Kolozs, hol Torda megyéhez számított Fülöpösön keltez, lásd Bánffy okl. I. 25. o., vö. RA 3701. sz., ill. *Csánki – Fekete Nagy* 1890–1941. V. 704–705. o.

⁵ HO VI. 360–361. o.; Zala okl. I. 101. o.; RA II/4. 33. o.; ÁÚO X. 25. o.

⁶ A fogalomra lásd: *Tringli* 1998. 13–15. o.

⁷ Zichy okm. I. 99–100. o.

⁸ *Karácsonyi* 1995. 199. skk. o.

⁹ *Engel* 1995. (a kéziratot munka időközben megjelent, itt és a továbbiakban ez utóbbi változatra hivatkozom, lásd: *Engel* 2001a. [Szalók nem 5. tábla: Kerecsenyi], vö. *Karácsonyi* 1995. 962. o.).

¹⁰ *Karácsonyi* 1995. 529–531. o.

¹¹ 1285: RA II/2–3. 365. o., vö. *Karácsonyi* 1904.

melyek közül fel is sorolja a maga fogságba ejtését, birtokai feldúlását és Dombrád nevű birtoka elfoglalását (*super captivacione sua, destruccione possessionum suarum et potenciali occupacione ac detencione cuiusdam possessionis sue Domorad vocate*).¹² Egy nappal később Ubul fia Mihály — a minden bizonnyal Káta nembéli (vasvári)¹³ — Rafael (*Roföyn*) fia Pállal szemben vállalt kötelezettséget arra, hogy Szent István király ünnepének nyolcadán, azaz augusztus 27-én hat márkát fizet neki fogságba ejtése, birtoka feldúlása és más jogtalanságok (*captivacione et destruccione sua ac aliis iniuriis seu dampnis*) fejében. A fizetésre azonban, mivel Pál nem jelent meg kijelölt határidőben a váradi káptalan előtt, nem került sor.¹⁴ Pál távolmaradása alighanem azzal magyarázható, hogy részt vett az az évi ausztriai hadjáratban,¹⁵ legalábbis erre vall, hogy amikor a pénz kifizetésére végül sor került a váradi káptalan előtt, akkor Rafael fia Pál nem csak a váradi káptalan már említett oklevelét mutatta be, hanem a királyét is, mely szerint Ubul fia Mihály a „hadoszlás tizenötödnapján” (*in quindenis residencie exercitus*) tartozik megfizetni a hat márkát, ami meg is történt, amint arról a káptalannak a kérdéses terminus negyedik napján kiállított oklevele tanúskodik.¹⁶

A fenti adatok azt a gyanút ébresztik, hogy Ubul fia Mihály és fiai afféle hatalmaskodók voltak, akik a IV. László uralkodásának utolsó éveire jellemző kaotikus viszonyokat kihasználva próbáltak a zavarosban halászni, s így csak magukra vethetnek, hogy eközben a fejükre vonták a Szabolcs, Szatmár és Bereg megyei birtokostársadalom számos tagjának jogos haragját. Árnyaltabb képet alkothatunk ugyanakkor a történetekről, ha az érem másik oldalát is szemügyre vesszük. Ennek lehetőségét az teremti meg, hogy Ubul fia Mihály 1292-ben két oklevelet is kiállíttatott az esztergomi káptalannal, amelyekben részletesen előadta mindazon sérelmeket, amelyeket viszont ő, illetve fiai voltak kénytelenek elszenvedni. Az egyik okmány szerint hatalmas ellenségeik (*virii potentes eorum scilicet inimici*) őt és fiait erőszakkal (*non secundum iudicium, sed per potenciam et violenciam*) kiűzték birtokaikból, s így ő maga, valamint Mikch nevű fia Esztergomba, más fiai pedig részint Lengyelországba, részint Oroszországba (*in Rutheniam*) voltak kénytelenek menekülni. Mindez azért történt — így Mihály —, mert ő és idősebb fiai IV. László király oldalán álltak (*familiariter adherebant*), akit híven szolgáltak (*fideliter serviebant*). László király halála után azonban Aba nembéli Amadé nádor hatalmasul elfoglalta (*potencialiter occupasset*) a Szabolcs megyei Napkor (*Nopcul*), valamint Semjén (*Seemyen*) és Szentmihály (*Scentmyhal*) nevű birtokaikat, amelyeket jelenleg is a kezén tart.¹⁷ A másik, hasonló megfogalmazású oklevélben Mihály azt adta elő, hogy — Borsa nembéli — „Tamás fia Jakab mester, akit más néven Kopasznak is mondanak” (*magister Jacobus filius Thome, qui Copoz alio nomine nuncupatur*) István nevű fiát, amikor az a

¹² HO VII. 216. o.

¹³ 1284: Zichy okm. I. 55. o.; 1313: AO I. 297–298. o.

¹⁴ Kállay okl. I. 357. sz. („1330 körül”-re datálva).

¹⁵ A hadjáratra lásd: *Werner* 1916.

¹⁶ HO VII. 371. o. („1313 körül”-re datálva, az oklevél azonban kétségtelenül 1291-ben kelt, vö. még: *Kállay* 1913. 125–128. o.).

¹⁷ HO VII. 225–226. o. A Szabolcs megyei települések azonosításához itt és az alábbiakban is Németh Péter nélkülözhetetlen adattárát használtam, lásd: *Németh* 1997.

kezében volt (*cum [...] esset in manibus eius constitutus*), rávette arra, hogy adja el neki a Szatmár megyei Kér (*Keer*) és Panyola (*Panyala*) nevű birtokaikat, amiről a váradi káptalannal oklevelet is kiállított. Az adásvétel azonban — folytatja Ubul fia Mihály — érvénytelen, mivel azok a birtokok a fiai között megtett osztály során László és Mikh nevű fiainak jutottak.¹⁸

A Kállai-ősök tehát nem csak károk okozói, hanem elszenvedői is voltak, ami az ország XIII. század végi közállapotainak ismeretében éppen nem tekinthető meglepőnek. Az már inkább figyelemre érdemes, hogy a Mihály fia István ellen 1291-ben felhozott vádak és az apja által 1292-ben előadott sérelmek bizonyos pontokon nagy biztonsággal összekapcsolhatók. Az a Gutkeled nembéli (várdai) Aladár fia László, akivel szemben Ubul fia Mihály István nevű fiát 1291-ben fővesztésben marasztalták el, annak az Aba nembéli Amadénak volt a familiárisa, aki IV. László király halálát követően Mihályék szabolcsi birtokait elfoglalta.¹⁹ A Mihály fia István ellen 1291-ben fellépő másik személynek, Szalók nembéli Péternek pedig minden valószínűség szerint az unokaöccse volt az az Angelus fia Sándor, akiről 1323-ban feljegyezték, hogy Henrik bán fiaival — azaz a Héder nembéli Kőszegiekkel — együtt IV. László királyt elfogta, s ezért a Zemplén megyei Helmec nevű birtokát elkobozták tőle.²⁰ Az a Káta nembéli Rafael fia Pál ugyanakkor, akinek az őt ért károk miatt Ubul fia Mihály hat márkát volt kénytelen fizetni 1291-ben, 1313-ban egy olyan fogott bírói testület egyik tagja volt, amely egy Borsa Kopasz nádor előtt megkezdett perben hozott döntést,²¹ ami arra vall, hogy Pál mindenesetre nem lehetett rossz viszonyban a XIV. század elején — s talán már korábban sem — azzal a Borsa Kopasszal, aki Ubul fia Mihály előadása szerint családja Szatmár megyei birtokaira tette rá a kezét IV. László halála után. Az Istvánt — egyebek mellett — Dombrád nevű birtoka elfoglalásával vádoló „Kuke” Jakab ugyanakkor azon Hontpázmány nembéli Kozma fia Pálnak és fivéreinek volt a sógora, akiktől hűtlenségük miatt (*propter eorundem excessus manifestos, quos contra nostram regionem maiestatem commiserunt*) IV. László király 1287-ben elkobozta, majd Ubul fia Mihálynak, valamint fiainak, Istvánnak és Pálnak adományozta Dombrád (*Damarad*), Dobos (*Dobos*) és Beszterec (*Byztruch*) nevű birtokaikat.²² Tény ugyan, hogy III. András — amint azt a trónra lépte után kiadott *decretum*-ában törvénybe is foglalta — elődje bizonyos adományait érvénytelennek tekintette,²³ mégis, IV. László adományának ismeretében azt, hogy Ubul fia Mihályék birtokba vették a nekik adományozott Dombrádot, legfeljebb bizonyos politikai szempontok érvényesítése árán lehetett „hatalmasul való elfoglalás”-nak (*potencialis occupatio*) minősíteni. Mindezek alapján aligha járhatott messze az igazságtól Ubul fia Mihály akkor, amikor az esztergomi káptalan előtt politikai okokra vezette vissza az őt és fiait ért üldöztetéseket.

¹⁸ CD VII/2. 170–172. o.

¹⁹ 1285: Zichy okm. I. 81. o. (keltére lásd: *Kállay* 1913. 125. o.).

²⁰ AO II. 99. o.

²¹ AO I. 297–298. o.

²² ÁÚO IX. 560–561. o. (keltére lásd: RA 3455. sz.), lásd még: 1285: RA II/2–3. 365. o. és *Kállay* 1900a. 29–31. o., vö. *Wertner* 1900. 147–148. o.; *Kállay* 1900b. 187. o.; *Kállay* 1904. 41. o.

²³ 1290: 6–8. cc. (UGDS I. 173–174. o.).

Hogy valóban politikai jellegű ügyek álltak Ubul fia Mihályék hányattatásainak hátterében, azt pontosan mutatja birtokaik visszaszerzésének története. A politikai széljárás megváltozásának első jeleként Buda város 1295-ben jelentést tett III. Andrásnak arról, hogy Ubul fia Mihály fiai, István és Pál mesterek mindig is hűségesen szolgáltak a királyi hatalomnak, s mivel nem akartak hűtlenséget elkövetni (*infidelibus actibus noluerunt adherere*), ellenségeik bevádolták őket, ám a budaiak kérik a királyt, hogy ne higgyen azoknak.²⁴ Alighanem ugyanez idő tájt tettek hasonló értelmű jelentést a Szatmárral szomszédos Németi vendégtelepesei is III. Andrásnak, kiemelve, hogy István és Pál a háborús zavarok idején (*tempore guerre et disturbii*) védelmezték őket és más királyi szabad falvakat (*aliis liberis villis vestris*).²⁵ Afféle politikai „igazoló-jelentés”-ek ezek a XIII. század végéről, amelyek a jelek szerint annyiban célt értek, hogy az uralkodó immár késznek mutatkozott érdemben foglalkozni a Kállai-ősök panaszával. Erre vall legalábbis, hogy 1299-ben III. András a váradi káptalant felszólította jelentéstételre a Mihály-fiak birtokainak ügyéről, s válaszában a káptalan megint csak megerősítette, hogy István mester, valamint az apja és fivérei kizárólag a királyi hatalom ellenségeinek okoztak károkat.²⁶ Minden bizonnyal ugyanezekben ez években küldött egy újabb jelentést Németi, s egy másikat a szőlősi és nagyszászi *hospes*közösség a királyi udvarba, egybehangzóan úgy nyilatkozván, hogy Ubul fia Mihály és fiai csak a királyi hatalom ellen lázadók ellenében léptek fel, s azt is IV. László király parancsát teljesítve tették.²⁷

Az a körülmény, hogy a Kállai-ősök politikai rehabilitációja az 1290-es évek közepén indult meg, alighanem okkal hozható kapcsolatba az 1292-ben „hatalmas ellenségeik” között emlegetett Borsa Kopasz és fivérei 1294. évi lázadásával.²⁸ Ez a fejlemény nyilván jelentősen befolyásolta III. Andrást a tekintetben, hogy megkísérelje orvosolni Ubul fia Mihályék panaszait. Ha birtokaik visszaszerzésének reménye fel is csillant a Kállai-ősök előtt, tényleges eredményeket — ekkor még legalábbis — nem érthettek el, részint mert a Borsák tiszántúli hatalmát a király nem volt képes megtörni, részint pedig azért, mert a szabolcsi birtokok elfoglalója, Aba Amadé továbbra is az uralkodó szilárd hívei közé számított. A Kállai-ősök azonban — érthető módon — nem nyugodtak bele a helyzetbe, s minden kínálkozó alkalmat megragadtak jogaik érvényre juttatása érdekében. A III. András halálát követő zavaros időkben a bajor Ottótól eszközöltek ki egy birtokaik visszaadását elrendelő oklevelet.²⁹ Az okmány figyelemre méltó sajátossága, hogy a Szabolcs megyei Semjén (*Semien*), Napkor (*Napcol*), Szentmihály (*Zenmihal*) és Töt (*Tuth*), illetve a szatmári Kér (*Keeri*) és Panyola (*Panala*) birtokok elfoglalójaként Aba Amadét és egy bizonyos Jákó fia Andrást nevezi meg. Az említett András minden bizonnyal a Kaplony nembéli Nagymihályi-rokonsághoz tartozó Jákó fia Andrással azonos, s hogy felbukkanása a Kállai-ősök ellenfelei között nagyon is érthető, az a későbbiekből fog

²⁴ 1295: BTOE I. 299. o.

²⁵ HO VII. 313. o.

²⁶ 1299: HO VII. 276. o.

²⁷ HO VII. 277., 308. o.

²⁸ Pauler 1899. II. 444–445. o.

²⁹ 1307: AO I. 121. o.

kiderülni. Feltűnő ugyanakkor az oklevélnek a Borsákat illető teljes hallgatása, jóllehet 1292-ben az esztergomi káptalan előtt Ubul fia Mihály még úgy nyilatkozott, hogy az itt is megnevezett Szatmár megyei birtokaira Borsa Kopasz tette rá a kezét. A jelenség okát csak találgathatjuk, mindenesetre az, hogy a birtokok időközben valami módon Amadé és társa kezére jutottak épp úgy felmerülhet, mint az, hogy az oklevél kiadását szorgalmazó István — az időközben alighanem elhunyt Ubul fia Mihály egyik fia — azért hallgatott a Borsák szerepéről az ügyben, mert azok az idő szerint Ottó hívei közé számítottak,³⁰ ő maga pedig időközben Borsa Beke szerviense, utóbb szőlősi várnagya lett.³¹ Bármilyen is volt a háttérben, az bizonyos, hogy a Kállai-ősök még ekkor sem érték célt: az északkeleti országrész ura, Aba Amadé ugyanis nem csak a Balogsemjének, de a tényleges hatalommal szinte egyáltalán nem rendelkező Ottó király számára is túlságosan erős ellenfél volt. A Balogsemjén nembéli Mihály-fiak próbálkozásainak azonban ez a kudarc sem vetett véget, s újabb támogató után néztek. Most már a magyar trónért folytatott küzdelemben idő közben vetélytárs nélkül maradt I. Károly oldalára álltak, s ez alkalommal a politikai fejlemények is a kezükre játszottak. 1311-ben meghalt Amadé, majd az ezt követően kialakult helyzet fiainak lázadásához vezetett. Az Amadé-fiak és támogatóik ellenében vívta meg 1312-ben Rozgonyán I. Károly első jelentősebb csatáját az oligarchák ellenében, s győzelmének részese volt a seregében ott harcoló János, Ubul fia Mihály egyik unokája. (Az ütközetben I. Károly oldalán vettek részt Ubul egy másik fiának, Egyednek a fiai, Iván és Simon is.³²) Röviddel a csata után a Balogsemjén nembéli Mihály-fiak oklevelet kértek és kaptak I. Károlytól birtokaik visszaadása ügyében. Az okmány előadja, hogy a Kállai-ősök szolgálatokat tettek IV. Lászlónak a hűtlen Amadé nádor ellen fellépve, ám László király halála után a néhai nádor elfoglalta Semjén (*Semjen*) Napkor (*Nopokur*) és Töt (*Twd*) nevű birtokaikat, sőt, III. Andrásról privilégiumot is kieszközölt magának azokról, hogy így legalizálja foglalását.³³ Az oklevélből a Balogsemjének kálváriájának egy újabb változatát ismerhetjük meg. Az Amadéval való konfliktus jellemzése és az oligarcha által elfoglalt Szabolcs megyei birtokok felsorolása megegyezik az 1292. évi esztergomi oklevélben foglaltakkal — a hiányzó Szentmihályt nyilván a megnevezettek tartozékai közé értették ez alkalommal³⁴ —, nem esik szó azonban a szatmári birtokokról, amelyeket az 1292. évi másik oklevél szerint Borsa Kopasz, az 1307. évi Ottó-féle oklevél szerint viszont szintén Aba Amadé (és Nagymihályi Jákó fia András) foglalt el. Kopasz nádor személyének kihagyása a történetből ugyanakkor ezúttal bizonyosan azért történt, mert az oligarcha maga is ott volt a király seregében,³⁵ s a Kállai-ősök alighanem jobbnak látták — egyelőre legalábbis — nem feszegetni ezen birtokok ügyét.

³⁰ Vö. 1307: CD VIII/1. 219–220. o.

³¹ 1308: AO I. 149. o., vö. *Engel* 1996. I. 435. o.

³² 1312: CD VIII/1. 444. o.

³³ CD VIII/1. 442–444. o.

³⁴ 1312: az oklevél szerint Amadé a Balogsemjéneket „de universis possessionibus eorum Semjen, Nopokur et Twd ac ad easdem pertinentibus” úzte el (CD VIII/1. 443. o.).

³⁵ *Engel* 1988b. 100. o.

A szabolcsi birtokok visszaadását Károly ugyan elrendelte, ám az ügy ezzel még korántsem jutott nyugvópontra. A következő év novemberében ugyanis a király egy újabb oklevelet volt kénytelen kiadni, mely előadja, hogy a Mihály-fiaknak visszaadatta Semjén (*Semyen*), Napkor (*Nopkur*), Szentmihály (*villa Sancti Mychaelis*) és Töt (*Tuuch*) birtokait, amelyeket azonban „most némely hatalmasok” (*nunc per quosdam potentes*) a király akaratára ellenére elfoglalva tartanak,³⁶ s újabb néhány hét múlva elrendelte a birtokok visszaadását.³⁷ Hogy a meglehetősen homályos megfogalmazás kikre vonatkozik, az pontosan tudható, mert amikor 1317-ben a Kállai-ősök végre ténylegesen is visszakapták szabolcsi birtokaikat, Dózsa nádornak az erről rendelkező oklevele megnevezi a néhai Amadé nádor fiait, Jánost és Lászlót mint a birtokok elfoglalóit.³⁸ Valamivel korábban, vélhetően a Borsák első lázadásának leverését követően, tehát 1315 februárja után,³⁹ kaphatták vissza a Balogsemjén nembéli Mihály-fiak Szatmár megyei birtokaikat, mindenestre 1319-ben, amikor is osztályuk során azokról szintén rendelkeztek, már a kezükön találjuk Kért és Panyolát.⁴⁰

Ha már most azt kutatjuk, hogy miképpen állhatott elő az a helyzet, amely az északi országrész két nagyhatalmú oligarcha-famíliáját, az Abákat és a Borsákat a Kállai-ősök ellenségévé tette, akkor az eddigiekben felsorakoztatott adatok arra bátorítanak, hogy a történetek kulcsát IV. László uralkodásának utolsó éveiben keressük. S valóban, ezekben az években szinte árad a királyi kegy a Kállai-ősökre. 1284-ben Ubul egyik fiának, Mihálynak a fia, Péter adományul nyerte a szabolcsi várnépek Ekölcs (*Ekeuch*) és a borsovai várnépek Pazony (*Pozdum*) nevű lakatlan földjét.⁴¹ Három évvel később került sor a király ellen lázadó Hontpázmány nembéli Kozma-fiaktól elkobzott Dombrád (*Damarad*), Dobos (*Dobos*) és Beszterec (*Byztruch*) nevű birtokoknak a — már említett — adományozására: IV. László ezeket Ubul fia Mihály ispánnak és fiainak, István és Pál mestereknek adta.⁴² Újabb három év elteltével ugyanők elnyerték a király ellen lázadó Chetnuk fia Miklós és rokonai minden birtokát.⁴³ Az 1290. március 5-én kibocsátott oklevelet mindjárt másnap egy újabb követte, mely az örökös nélkül meghalt Gembardus fia János Doboka (*Dabaka*), valamint Miklós Köved (*Kuued*) és Ige (*Igey*) nevű birtokait juttatta Ubul fia Mihály fiainak.⁴⁴ Néhány héttel később már a leleszi monostor kegyuraságát (*patronatus*) adta IV. László István és Pál mestereknek,⁴⁵ az azzal járó jövedelmekkel együtt.⁴⁶ Egy hónappal utóbb újra örökös nélkül elhalt emberek királyi kézre háramlott birtokaival jutalmazta az uralkodó Ubul fia Mihály fiainak szolgálá-

³⁶ 1313: CD VIII/1. 445. o.

³⁷ 1314: AO I. 333–334. o.

³⁸ 1317: CD VIII/2. 98–100. o.

³⁹ *Engel* 1988b. 110. o.

⁴⁰ 1319: AO I. 526–528. o.

⁴¹ (1284): HO VII. 185. o. (keltére lásd: RA 3307. sz.); 1284: ÁÚO IX. 407. o.

⁴² (1287): ÁÚO IX. 560–561. o. (keltére lásd: RA 3455. sz.).

⁴³ 1290: ÁÚO IX. 523. o.

⁴⁴ 1290: CD V/3. 489. o.

⁴⁵ 1290: CD V/3. 487. o.; ÁÚO IX. 558. o. (ez utóbbi keltére lásd: RA 3554. sz.).

⁴⁶ (1290): ÁÚO IX. 549. o. (keltére lásd: RA 3558. sz.).

latait: ez alkalommal Tomaj nembéli⁴⁷ Üne (*Jwne*) fia Üne Tisza menti Abád (*Abad*)⁴⁸ és Szabolcs megyei Szakoly (*Zokol*) nevű birtokait, továbbá Lewka fia István Rozsály (*Rusal*) és *Myk*, Zwechun Pátroha (*Pathrub*), Farkas Kemece (*Kemeche*) és Fwdur Jéke (*Jeke*) nevű birtokát adta nekik.⁴⁹

A birtokadományok mellett IV. László más módon is kifejezésre juttatta a Kállai-ösök iránti hajlandóságát. Ennek első jelét már 1281-ben megtagaszthatjuk, amikor is IV. László Ubul fiai, Mihály ispán és Egyed, valamint az említett Mihály fiai, István, Péter mester és Pál — az oklevélben, sajnos, nem részletezett — érdemeinek viszonzásaként a felsoroltak Szabolcs megyei birtokain élő népeit (*populos*) kivette a megyésispán bírói joghatósága alól, külön is megemlítve, hogy az *exemptio* Mihály ispán és fiai Semjén nevű birtokán tartani szokott vásárral kapcsolatos esetleges perekre is vonatkozik.⁵⁰ Ezt 1289-ben egy újabb *exemptio* követte: a király ekkor Mihály fiainak, Istvánnak és Pálnak a szatmári ispán bírói joghatóságával szemben biztosított mentességet.⁵¹

A királyi kegy egy újabb megnyilvánulási formájaként értékelhetjük, hogy IV. László 1290-ben parancsot intézett a Szamos folyó melléki vámszedőkhöz, a szatmári és a németibeli vendégtelepesekhez és az ottani vámszedőkhöz, valamint a Szatmártól és Németitől egészen Szamosszegig tevékenykedő vámszedőkhöz (*tributariis per Zomus constitutis, ac hospitibus de Zothmar et de Nempti necnon tributariis in eisdem existentibus, ac etiam aliis tributariis de Zothmar et de Nempti usque in Zomuszygh residentibus*), hogy ne szedjenek vámot Ubul fia Mihály ispán és fiai, István és Pál azon hajói után, amelyek a nevezettek várának építéséhez (*pro constructione castris eorundem*) szánt köveket és cementet szállítják.⁵² Az itt említett vár minden bizonnyal azonos a Szatmár megyei Kéren emelt erősséggel, amelynek az esztergomi káptalan 1292. évi oklevele már csak a helyét említi, mert időközben lerombolták (*terram, villam seu possessionem Keer nuncupatam [...] cum loco diruti castris*).⁵³ A várat említi még IV. László egy másik, az év megjelölése nélkül Zólyomban, május 1-én kelt (*datum in Zolum, in festo Philippi et Jacoby apostolorum*) oklevele is, mely a Szatmár és a Szabolcs megyei nemeseket szólítja fel arra, hogy szükség esetén mindenben támogassák a saját birtokán királyi jóváhagyással (*de nostra gratia specialí*) vár építését elhatározó Ubul fia Mihály ispán szándéka véghezvitelében.⁵⁴ Az oklevél pontosabb keltezését lehetetlenné teszi, hogy IV. László uralkodása idejéből nem ismert olyan év, amelyben a király április végét, illetve május elejét Zólyomban töltötte volna,⁵⁵ mindenesetre az okkal feltételezhető, hogy ez utóbbi oklevél kiadása egy vagy több évvel megelőzhetette a várat említő 1290. évit.

⁴⁷ Karácsonyi 1995. 1020. o.

⁴⁸ Alighanem a hevesi Abádról van szó, vö. Györffy 1987–1998. III. 64–65. o.

⁴⁹ (1290): ÁÚO IX. 559–560. o. (keltére lásd: RA 3560. sz.).

⁵⁰ 1281: ÁÚO IX. 298. o.

⁵¹ (1289): ÁÚO IX. 563–564. o. (keltére lásd: RA 3528. sz.).

⁵² (1290): ÁÚO IX. 561–562. o. (keltére lásd: RA 3559. sz.).

⁵³ 1292: CD VII/2. 171. o.

⁵⁴ (É. n.): ÁÚO IX. 562. o., vö. RA 3572. sz.

⁵⁵ RA II/2–3. passim.

A vagyoni gyarapodás éveiben a Kállai-ősök a megyei közélet terén is szerephez jutottak. Az 1280-as évek közepén, 1284–1285-ben, Ubul fia Mihály ispán Szabolcs megye szolgabírájaként tevékenykedett,⁵⁶ s mivel az idő szerint a szolgabírákat — amint az több esetben kimutatható — az uralkodó nevezte ki,⁵⁷ a tisztség viselését megintcsak a királyi bizalom jelének tekinthetjük. Mihály fia, István ugyanebben az időben szabolcsi „alispán helyettes”-ként (*vicecurialis comes de Zobouch*) kerül elő.⁵⁸ IV. László uralkodásának legvégén, 1290 nyarán, egy fokkal feljebb léptette a Kállai-ősöket a király, kinevezvén Mihály ispánt és fiait, Istvánt és Pált Ugocsa megye ispánjává (*parochialis comes*).⁵⁹

A Kállai-ősök persze, nem véletlenül vagy valamiféle uralkodói szeszélyből élvezték IV. László bizalmát. A királytól kapott adományaikra vonatkozó oklevelekből hiányoznak ugyan az érdemeikre vonatkozó utalások, ám vannak olyan adataink, amelyek alapján mégis csak megismerhető szolgálataik természete. Feltűnő, hogy az örökös nélkül meghaltak birtokai mellett főként olyan jószágok gyarapították a Balogsemjének vagyonát, amelyeket valamely, a királyi hatalom ellen lázadó birtokostól kobzott el az uralkodó. Sajnálatos módon adataink ahhoz nem elégségesek, hogy a lázadások részleteit feltárjuk. Nem tudjuk például, hogy mit értsünk azon bűnök alatt, amelyeket a Hontpázmány nembéli Kozma-fiak követtek el a királyi hatalom ellen (*excessus manifestos, quos contra nostram regiam maiestatem commiserunt*),⁶⁰ mint ahogy arról sincsenek ismereteink, hogy ennek a lázadásnak az elfojtásában a Balogsemjének szerephez jutottak-e, s ha igen, milyenhez. Kénytelenek vagyunk beérni annak megállapításával, hogy a lázadás valamikor 1287 júliusának vége előtt robbanhatott ki — az azt említő királyi oklevél július 30-án kelt —, s minden bizonnyal sikerült leverni, hiszen a Kozma-fiaktól elkobzott birtokok közül Dombrád bizonyosan a Balogsemjének kezén volt egy ideig, amint az egy már említett 1291. évi adatból kiderül.⁶¹ Egy másik lázadásról annyival tudunk többet, hogy ez esetben legalább az kiderül, hogy annak elfojtásában Ubul fia Mihály és fiaíé, Istváné, Péteré és Pálé lehetett a főszerep. A lázadók ez alkalommal Csák nembéli Simon fia Péter, valamint egy bizonyos Julia fia Moys és Jacou fia András voltak. Simon fia Pétert ismert adataink alapján nem tudjuk a Szatmár megyében birtokos Csák nembéli Daraiakhoz kapcsolni,⁶² személye azonban hipotetikusan beilleszthető a nemzetség Dobóci ágának nemzedékrendjébe Péter fia Simon — eddig ismeretlen⁶³ — fiaként, s az azonosítást némiképp támogatni látszik, hogy a Csákok ezen ága valóban birtokolt Északkelet-Magyarországon is.⁶⁴ Julia fia Moys azonban ismeretlen,

⁵⁶ (1284): HO VII. 184–185. o. (keltére lásd: RA 3306. sz.); 1285: HO VII. 194–195. o.

⁵⁷ *Gerics* 1987. 274. o., vö. még pl.: (1272–1290 k.): MNL OL DL 105 231.; (é. n.): MNL OL DL 57 974. stb.

⁵⁸ (1285): Zichy okm. I. 81. o. és (1285): Zichy okm. I. 81–82. o., vö. *Kállay* 1913. 123–125. o.

⁵⁹ (1290): ÁÚO IX. 564. o. (keltére lásd: RA 3561. sz.).

⁶⁰ (1287): ÁÚO IX. 560. o. (keltére lásd: RA 3455. sz.).

⁶¹ 1291: HO VII. 216. o.

⁶² *Karácsonyi* 1995. 320. o.

⁶³ Uo. 315. o.

⁶⁴ Uo. 321. o.

a harmadik lázadó személye viszont nagy biztonsággal azonosítható azzal a Kaplony nembéli (Nagymihályi) Jakó fia Andrással, akivel már találkoztunk azok között, akiket a bajor Ottó király előtt a Balogsemjének birtokaik elfoglalásával vádoltak.⁶⁵ A lázadás 1289 nyarára tehető, s minden bizonnyal sikertelen volt, legalábbis erre lehet következtetni IV. László egy 1289. szeptember 13-án kiadott okleveléből.⁶⁶ Ez ugyanis felszólítja az ország bírait, hogy ne ítélkezzenek Ubul fia Mihály és fiai, István, Péter és Pál felett a király ellen lázadó (*contra nos procedentes et nocumenta inferentes*) Csák nembéli Simon fia Péter, valamint Jula fia Moys megölése, továbbá Jakó fia András és annak szintén András nevű szerviense fogságra vetése (*super [...] captivacione*) ügyében, mert ezek következményei alól a király mentesítette a Balogsemjéneket.

Alighanem ugyanezen lázadás során kerülhetett arra sor, hogy egy bizonyos Csetnek fiai és azok rokonai megölték Balogsemjén Mihály egyik fiát, Pétert. A történetek ezen epizódjáról IV. László egy másik, szintén 1289. szeptember 13-án kiállított oklevele tájékoztat, melyben a király felszólítja Borsa nembéli Tamás fia Roland vajdát, hogy a hozzá menekült gyilkosokat tartsa fogva.⁶⁷ A halálesetről ellentmondásosan számolnak be forrásaink: IV. László egy 1290. évi oklevele arról ír, hogy a Csetnek-fiak *erectis vexillis* lázadtak ellene,⁶⁸ ami egyértelműen katonai jellegű akcióra enged következtetni, évtizedekkel később azonban már úgy emlékeztek az esetre, hogy Pétert a királytól való visszatéréseben, a nyílt országúton (*de domino suo rege in libera via procedentem*) ölték meg,⁶⁹ ami viszont inkább útonálláshoz hasonló támadásra látszik utalni.

A gyilkosok személyére vonatkozó adatok nem hiányoznak ugyan, ám jól értesültnek így sem mondhatjuk magunkat. Csetnek 1285-ben fogott bíróként és a megyei hatóság kiküldöttként szerepel,⁷⁰ birtokai közül Büst (*Bys*) és Sényőt (*Seneu*) ismerjük.⁷¹ Balogsemjén Péter gyilkosai között forrásaink Csetnek két fiát, Miklóst és Jánost nevezik meg,⁷² a harmadik ismert fiú, Dénes,⁷³ ilyen összefüggésben nem szerepel. A gyilkosság részesei között IV. László egyik oklevele megemlíti a Csetnek-fiak rokonait (*cognati*), Illést és Ramacha-t,⁷⁴ egy jóval az események után keletkezett oklevél pedig közéjük sorolja még Syge fia Tamást is.⁷⁵ Az itt említett Illés minden bizonnyal azonos azzal a bagdai Illés ispánnal (*comes Elyas de Bogda*), aki 1282-ben IV. László engedélyével a még V. Istvántól adományul nyert Kiskércs (*Kuskyrch*) nevű birtokát szervienseinek, Iván fia Simonnak és Prybyzlaus fia Péternek adományozta,⁷⁶ s akit — bár János és László nevű

⁶⁵ 1307: AO I. 121. o.

⁶⁶ ÁÚO IX. 556–557. o. (keltére lásd: RA 3532. sz.).

⁶⁷ ÁÚO IX. 557. o. (keltére lásd: RA 3533. sz.).

⁶⁸ ÁÚO IX. 523. o.

⁶⁹ 1318: AO I. 462. o.

⁷⁰ HO VII. 194–195. o.

⁷¹ 1320: AO I. 557. o.

⁷² 1290: ÁÚO IX. 523. o.; 1318: AO I. 462. o.

⁷³ 1320: AO I. 556. o.

⁷⁴ 1290: ÁÚO IX. 523. (a nevek javítva az eredeti alapján, vö. MNL OL DL 50 634.).

⁷⁵ 1321: AO I. 603. o.

⁷⁶ 1282: ÁÚO IX. 333–334. o., vö. még: 1283: CD V/3. 194–196. o. A ma már nem létező Bagda Petneháza határába olvadt be (*Mező – Németh* 1972. 104. o.).

fiai 1312-ben szerepelnek⁷⁷ — 1337-ben örökös nélkül meghalt embernek mondanak.⁷⁸ Ramacha ismeretlen személy, meglehet, hogy a Szabolcs megyei Ramocsaháza névadójáról van szó.⁷⁹ Syge fia Tamás apja egy IV. László nevében kiállított hamis oklevél szerint 1282-ben a Szatmár megyei Mérgesdet (*Myrgusa*) kapta volna a királytól adományba.⁸⁰ Mérgesdet — s vele együtt a szintén Szatmár megyei Újlak (*Wylok*) és a Szabolcs megyei Lidér (*Lyuder*) — nyilván azon birtokok közé tartozott, amelyeket IV. László a lázadóktól elvéve a meggyilkolt Péter rokonságának adományozott,⁸¹ ám a Balogsemjének évtizedek múltán Mérgesdet és Lidért visszaadták Syge fia Tamás utódainak, maguknak csak Újlakot tartva meg.⁸² Hasonló egyezsége a Csetnek-fiakkal is sort kerítettek a Kállai-ősök: velük abban állapodtak meg, hogy Büst és Sényőt megtartják maguknak, a többit viszont visszaadják.⁸³ A Balogsemjén Péter halálával kapcsolatos adataink közül kiváltképpen figyelemre méltó, hogy a gyilkosok a Borsákhoz menekültek tettük elkövetése után. Ebből a körülményből okkal következtethetünk arra, hogy a Borsáktól reméltek védelmet a Kállai-ősök várható bosszúja elől, másfelől viszont az a tény, hogy IV. László érdemesnek tartotta felszólítani Borsa nembéli Rolandot a gyilkosok feltartóztatására, arra vall, hogy a Borsák aligha állhattak nyíltan a lázadók mellé, legfeljebb hallgatólagos támogatást nyújtottak nekik.

Mindezen adatok alapján világosnak látszik, hogy az 1280-as évek végén IV. László főként a Balogsemjénekre támaszkodva próbált meg felülkerekedni az északkeleti ország-részben ellene lázadókon. Éppen nem meglepő tehát, hogy 1289 végén azzal a feltétellel hirdetett kegyelmet a királyi hatalom ellen korábban fellépőknek, hogy a hűségére való visszatérésről Ubul fia Mihály ispán fiai, István és Pál mesterek tegyenek jelentést,⁸⁴ s mozgósítás esetén is úgy rendelkezett, hogy a katonáskodásra kötelezettek a Balogsemjénekhez csatlakozva jöjjenek szolgálatára.⁸⁵ IV. Lászlónak nem is kellett csalódnia a Kállai-ősökben: azok a végsőkig kitartottak mellette, s nem csak a király ellen forduló kisebb Szabolcs és Szatmár megyei birtokosokkal szemben léptek fel, hanem az ország leghatalmasabb bárói közé tartozó Aba nembéli Amadénak is nekiugrottak. 1290 májusában Ubul fia Mihály fia, István mester sikerrel ostromolta meg Amadé körévi — azaz tokaji⁸⁶ — várát (*quoddam castrum Omodei filii David in Kwreu constructum*), ahol az oligarcha szerviensei közül is a fogságába esett néhány.⁸⁷

Amint az látható, mind a Borsák, mind Aba Amadé esetében vannak olyan adataink, amelyek igazolják, hogy azok IV. László király uralkodása idején a Kállai-ősök ellensé-

⁷⁷ AO I. 247. o.

⁷⁸ AO III. 429–430. o.

⁷⁹ *Mező – Németh* 1972. 106–107. o.; *Németh* 1997. 161. o.

⁸⁰ 1282: ÁÚO IX. 329. o. (hamis voltára lásd: RA 3171. sz.).

⁸¹ 1290: ÁÚO IX. 523. o.

⁸² 1321: AO I. 603–604. o., vö. még: 1321: AO I. 633–634. o.

⁸³ 1320: AO I. 556–557. o., vö. még: 1320: AO I. 576–577. o.

⁸⁴ (1289): ÁÚO IX. 558. o. (keltére lásd: RA 3536. sz.).

⁸⁵ (1289): CD V/3. 505. és 506–507. o. (keltükre lásd: RA 3538–3539. sz.).

⁸⁶ *Németh* 1983. 73–81. o.

⁸⁷ (1290): CD V/3. 506. o. (keltére lásd: RA 3557. sz.).

gei — vagy legalábbis azok pártfogói — voltak. Abban azonban, hogy a király halála után minden rendelkezésükre álló erővel igyekeztek tönkre tenni a Balogsemjéneket, alighanem más okok is közrejátszottak. Ha ugyanis a Kállai-ősöknek juttatott adományokat és kiváltságokat egybevetjük azzal a szereppel, amit a Tiszántúl északi részén szemlátómást a király szánt nekik — s aminek László haláláig meg is feleltek —, akkor kézenfekvőnek látszik arra gondolni: IV. László az oligarchákra jellemző territoriális hatalom birtokosaivá akarta tenni a Balogsemjéneket, ám olyan oligarchákká, akik a királyi hatalom kezébe simuló kardként vágnak végig az uralkodó ellenségein. Ha végigtekintünk IV. Lászlónak a Kállai-ősök javára tett intézkedésein, nehéz nem észrevenni, hogy azok mindegyike, ilyen vagy olyan formában, azok helyi hatalmassággá válásának útját egyengették. A birtokadományok áradása, a helyi bíróságok joghatósága alóli mentesítések, a várépítés engedélyezése, illetve támogatása, a megyésispáni kinevezés mind-mind ezt a célt szolgálta, márpedig az a tartományuraság jelenségének vizsgálatából egyértelműen kiderült, hogy éppen ezek azok a pillérek, amelyekken egy-egy oligarcha magánhatalma nyugodott.⁸⁸ A Kállai-ősök esetében is tudunk ugyanakkor a tartományuraság egy további nélkülözhetetlen kellékének meglétéről: a nekik szolgáló familiárisokról.⁸⁹

Nagyban növelné ugyanakkor ezen hipotézis valóságosságának a valószínűségét, ha hasonló jelenséget más rokonság esetében is ismernénk. Nos, a lényegyet tekintve ugyanaz, ami megtörtént a Kállai-ősökkel az 1280-as években, jó egy évtizeddel korábban megtörtént már egy másik rokonsággal is, történetesen éppen a Balogsemjének egyik ellenségeként azonosított Borsákkal.

A Borsa egyike volt a Tiszántúl jómódú, de nem különösebben előkelő és vagyonos nemzetségeinek. Birtokaik Bihar és Békés megyékben feküdtek, de voltak javaik Erdélyben is. Feltehető, hogy ők alapították a mai Nagyszalontától egykor délkeletre fekvő, mára már elpusztult Bátormonostort,⁹⁰ s az szintén valószínűnek látszik: erejükből még arra is futotta, hogy, bekapcsolódva a tatárjárás után meginduló várépítési versenybe, megépítsék Váradtól nyugatra, a Sebes-Körös partján Körösszeg várát.⁹¹ A Borsák szűkebb pátriájában azonban a tatárjárást követő években kiépült a tartományuraságok egyik első példjaként a Geregye nemzetség magánhatalma, s ennek árnyékában a Borsák aligha érezhették biztonságban magukat. A Geregyék hatalmát Écs fia Pál alapozta meg, aki hosszú ideig egyike volt IV. Béla legközvetlenebb munkatársainak, időközben azonban — már az 1250-es években — a környékbeli nemesség kárára gyarapította vagyonát.⁹² A következő nemzedékben Pál fiai már nyíltan színt vallottak a királyi hatalommal szembeszegülő előkelők mellett, s aktív részesei voltak IV. László gyermekkirálysága éveiben a bárói csoportok háborúskodásainak, többnyire az oligarchák egyik első, s sokáig legsikeresebb képviselőinek, a Héder nembeli Kőszegieknek az oldalán. 1278-ban azonban rajta vesztek, s az ideiglenesen új erőre kapó

⁸⁸ *Kristó* 1979. 150–159., 185–187., 199–202. o.; *Fügedi* 1986. 178–181. o.

⁸⁹ (1290): CD V/3. 506. o.

⁹⁰ *Györffy* 1987–1998. I. 598–599. o.

⁹¹ *Györffy* 1987–1998. I. 537–538. o.; *Engel* 1996. I. 349. o.

⁹² 1256: ÁÚO VII. 458. o.; 1278: ÁÚO IX. 196–197. o.

királyi hatalom leverte őket, nem kis részben éppen a Borsák hathatós közreműködésével.⁹³ A Geregyék eltűntek a politika porondjáról, territóriumuk azonban nem. A bukással támadt úrt ugyanis IV. László a Borsákkal töltötte be: a Geregyék által megkárosítottak némi kárpótlása mellett Tiszántúl középső harmadát ellenőrzése alatt tartó tartomány java — az összes vár és a birtokok jó része — IV. László adománya révén a Borsák ölébe hullt.

A Geregyék leverése után László úgy érezhette, birtokában van a recept, mely orvoslja országát minden baját: az oligarchák erején erővel lehet úrrá lenni, s a legyőzöttek helyébe olyan, a Borsákhoz hasonló hű bárókat kell helyezni, „akiknek hűsége, vitézsége és szorgalma Magyarországot — miként azt egyik oklevele megfogalmazta — elődeink idejében sikeresen kormányozta és védelmezte”.⁹⁴ Gyermekkorának eseményei, majd a nagykorúsítását követő konszolidációs kísérlet és annak kudarca⁹⁵ okkal erősíthették benne azt a meggyőződést, hogy azokban az előkelőkben, akik a korábbi évtizedekben bárói méltóságokat töltöttek be, a Héder nembéli Kőszegiekben, a Gutkeledekben, a Csákokban, az Abákban, vagy éppen a Geregyékben, nem bízhat. Figyelme tehát azok felé fordult, akik mindaddig a politikai elit peremére szorultak, s akikről azt remélhette, hogy készek együttműködni vele. Az 1280-as években ezért olyan személyek emelkedtek a Magyar Királyság irányítói közé, akik addig jószerével fel sem merülhettek volna egy-egy megüresedett országbárói méltóság betöltése kapcsán. Így lett nádor az az Aba nembéli Makján,⁹⁶ aki az előkelő és nagy múltú nemzetség egy mindaddig háttérbe szorult ágából származott,⁹⁷ ekkor emelkedett karrierje csúcsára a korábban magát a királyi szerviensi sorból a bárói kar második vonalába felküzdő Bástély nembéli Rénold,⁹⁸ s az országbírók között ekkor találkozunk azzal a Rubinusszal,⁹⁹ aki talán a nem különösebben előkelő Hermán nemzetség tagja volt.¹⁰⁰ A bárói posztok betöltésével kapcsolatos királyi politikában bekövetkezett változások leglátványosabb elemeként egy királyi magánuradalomból kialakult ispánság, nevezetesen a zólyomi, ispánja is országbárói méltósághoz jutott: 1285-ben Miklós fia Demeter¹⁰¹ a zólyomi ispánság mellett az országbírói tisztséget is betöltötte. Ez addig elképzelhetetlen volt: az erdőispánságok és a többi királyi magánuradalom élén álló ispánok — modern fogalmaink szerint — a királyi magánalkalmazottai voltak, tisztségük nem számított az ország *honorjai* közé, s így a királyi kiváltságlevelek méltóságsoraiban sem találkozunk velük. Az ilyen

⁹³ Pauler 1889. II. 334–336. o.; Szűcs 1993a. 296–298. o.

⁹⁴ 1274: barones regni Hungarie [...] quorum fidelitate, virtute et industria ipsum regnum Hungarie defensatum fuerat predecessorum nostrorum temporibus et feliciter gubernatum (ÁÚO XII. 98. o.).

⁹⁵ Zsoldos 1997a. 80–97. o. (jelen kötetben: 149–166. o.).

⁹⁶ 1286: CD V/3. 333–334. o.

⁹⁷ Karácsonyi 1995. 39., 67. o.

⁹⁸ (1289): CD V/3. 172. o. (keltére lásd: RA 3527. sz.); 1289: ÁÚO XII. 479. o. (ez utóbbi azonban hamis, lásd: RA 3531. sz.); 1289: ÁÚO XII. 483. o. Karrierjére lásd: Zsoldos 1998a. 53–54. o. és Zsoldos: 1997d. 131–133. o.

⁹⁹ 1283: HO VI. 289. o., vö. Wertner 1901. 58. o.

¹⁰⁰ A Hermánok társadalmi státusára lásd: Zsoldos 1998a. 49–50. o.

¹⁰¹ Személyére lásd: Zolnay 1935. 35–37. o.

ispánságok irányítói társadalmi tekintetben is elkülönültek a bárói tisztségeket betöltő előkelőktől, s egyetlen példa sem ismeretes arra, hogy erdőispánság mellett valamely bárói méltóságot is elnyertek volna. Demeter országbíróága olyan újítás eredménye volt tehát, amely radikális reformot jelentett az addigi gyakorlathoz képest, s ennek nyoma jól felismerhető abban az oklevélben is, amelyet országbíróként adott ki. Demeter előadja ugyanis, hogy a király megbízta a zólyomi ispánságtól IV. Béla ideje óta elidegenített birtokok visszaszerzésével (*cum nos de mandato regio ad recipiendas terras et villas a predio domini regis de Zolum et ad idem spectantes alienatas per quemcumque a tempore regis Bele avi sui felicitis recordationis transmissi fuisset*), s a parancs végrehajtása során ítéletet mondott a lipitói Bogomér ispán és a bobróci királyi népek között támadt perben. Szembetűnő, s a két tisztség összekapcsolásának merőben újszerű voltára utal, hogy Demeter szükségét látta annak, hogy oklevelében részletesen indokolja, milyen felhatalmazás alapján jár el az ügyben. Részletesen kifejti ezért, hogy az ítélet meghozatalához szükséges joghatóság részint az említett királyi megbízatás alapján illeti meg, továbbá ő a felek megyésispánja, s végül pedig országbíróként az ország minden nemese ügyében ítélkezhet (*quia nos primum ad videndum et recipiendum seu ordinandum terras et populos domini regis transmissi fueramus [...] et demum quia comes eramus provincialis de Zolum eorundem [sc. partium], et ad ultimum quia iudex ex constitutione ipsius domini regis omnium nobilium in regno Ungarie existentium fuimus*).¹⁰²

Az új, királyhoz hű bárók keresése során emelte magasba IV. László a Borsákat — Tamás ispánt és hat fiát — is, ám keservesen csalódnia kellett bennük. A Borsák nem csak a Geregyék tartományát „örökölték meg” ugyanis, hanem azt a szerepet is, amelyet a Geregyék töltöttek be a bárói csoportok egymás és a királyi hatalom ellen vívott szakadatlan küzdelmében. Tamás legidősebb fia Gutkeled Joachim leányát vette feleségül,¹⁰³ s 1287-ben a Borsák már a Kőszegiek szövetségeseiként harcoltak a Zsitva folyónál IV. László ellen.¹⁰⁴

Mivel Borsa nembéli Tamás fia Roland — kisebb megszakításokkal — az 1280-as években Erdély vajdája is volt,¹⁰⁵ nyílt elpártolása szerfelett nehéz helyzetbe hozta IV. Lászlót, hiszen így elvesztette az ellenőrzést Kelet-Magyarország nagy része felett. Nagyon is érthető tehát, hogy ebben a helyzetben olyan támogatókra volt szüksége a régióban, akik egyfelől alkalmasak, másfelől pedig készek arra, hogy eljuttassák a „király kardjára”-nak szerepét. Hogy pontosan milyen megfontolásból esett a választása éppen a

¹⁰² 1285: MNL OL DL 94 407. A zólyomi ispán országbírói méltóságra emelkedésének újszerű volta mutat rá egy más szempontból az is, hogy jóllehet az oklevél regesztáját Karácsonyi János 1896-ban már közölte (Pongrácz okl. 506. o.), az Árpád-kori udvarispánok és országbírák sorozatának összeállításakor Wertner Mór egyszerűen nem hitte el, hogy ez az adat helyes lehet (vö. Wertner 1901. 59. o.).

¹⁰³ 1337: AO III. 319. o.

¹⁰⁴ 1287: Hont okl. I. 30. o.

¹⁰⁵ 1282: CD V/3. 121. o.; 1284: ÁÚO IX. 400. o.; XII. 427., IX. 363. o.; UGDS I. 147. o.; 1285: CD V/3. 158. o.; RA II/2–3. 350. o.; Székely okl. IV. 2. o.; *Századok*, 1983. 1121. o.; Zichy okm. I. 63. o.; 1288: CD V/3. 435. o.; (1288–1289 k.): EO I. 276. o.; 1290: CDCr VII. 2. o.; ÁÚO IV. 368. o. stb.

Balogsemjén nembéliekre, azt persze, nem tudjuk. Tény mindenesetre, hogy a rokonság évtizedek óta kisebb-nagyobb szolgálátokat tett a királyi családnak. Ubul fivére, Egyed életét vesztette II. András fiának, Kálmánnak az oldalán az egyik oroszországi hadjáratban.¹⁰⁶ Ennél azonban nyilván jóval többet nyomott a latban, hogy a következő nemzedék tagjai közül Ubul egyik fia, Mihály IV. László apjának, Istvánnak tett szolgálátokat annak stájer hadjáratában,¹⁰⁷ ami alatt minden bizonnyal az 1258. évi expedíciót kell értenünk.¹⁰⁸ 1262-ben István herceg a pataki várban (*in castro nostro de Potok*) egy még befejezetlenül álló tornyot adományozott Mihálynak. Szempontunkból ez az adat annál is inkább érdekes, mert István az idő szerint rendszeresen megfordult Patakon,¹⁰⁹ s így az adomány egyértelműen arra vall, hogy Ubul fia Mihály István bizalmas hívei közé tartozott. Alighanem szerény kockázatot vállalunk annak feltételezésével, hogy mindezekelőtt a Balogsemjéneket V. Istvánhoz fűző kapcsolat lehetett az a körülmény, ami felhívta rájuk IV. László figyelmét. Másfelől az is a Kállai-ősök mellett szólhatott, hogy, ha nem is tartoztak a legvagyonosabb és legtekintélyesebb rokonságok közé, ahhoz mégis elég előkelőnek számítottak, hogy Ubul fia Mihály ott szerepeljen az egri püspökséget megillető jogok felől tanúbizonyságot tevő huszonöt nemes között.¹¹⁰

A Balogsemjének esetében azonban IV. László, nyilvánvalóan kényszerűségből, meglehetősen ingatag alapokra építkezett. Ez alkalommal nem állt a rendelkezésre olyan, lényegében már kiépített területiális magánhatalom, amelybe csupán bele kellett ültetni a királyi hatalomhoz hű bárót, mint történt az 1279-ben a Geregyéket felváltó Borsák esetében. A Kállai-ősök esetében ezt a hatalmat fel kellett volna építeni, s erre már sem ereje, sem ideje nem volt IV. Lászlónak. A legjellemzőbb e tekintetben, hogy 1290-ben a Balogsemjének vára még csak épülőfélben volt a Szatmár megyei Kéren,¹¹¹ miközben a Borsák már legalább öt vár urai voltak: a bihari Körösszeget — amint arról már szó esett — bizonnyal ők építették, míg a szintén bihari Adorján, Súlyomkő és Sebes, valamint a Kraszna megyei Valkó pedig a Geregyék egykori váraiként kerültek a kezükre.¹¹² IV. László kísérlete tehát megkésett: a Balogsemjénekkel kapcsolatos tervének kivitelezésekor délről a Borsák, északról pedig Aba Amadé már mind határozottabb formában kiformalódó „tartomány”-a fogta harapófogóba a Kállai-ősöket.

¹⁰⁶ 1271: CD V/1. 105. o.

¹⁰⁷ 1271: CD V/1. 106. o.

¹⁰⁸ *Pauler* 1899. II. 231–232. o.

¹⁰⁹ 1263: RA 1800. sz.; 1267: RA 1874. sz.; 1268: RA 1886. sz.

¹¹⁰ *Kondorné Látókóczy* 1994. 198. o.

¹¹¹ (1290): ÁÚO IX. 561–562. o. (keltére lásd: RA 3559. sz.); (é. n.): ÁÚO IX. 562. o. (vö. RA 3572. sz.), vö. még: 1292: CD VII/2. 171. o.

¹¹² *Györffy* 1987–1998. I. 592., 660., 662. o. és III. 522. o., vö. *Engel* 1996. I. 265., 349., 414., 454. o.

A megkésetttség másik fontos bizonyítékaként az hozható fel, hogy, amint láthattuk, a Balogsemjéneknek többnyire a környékbeli birtokosokkal kellett szembeszállniuk királyuk érdekében, ami egyértelműen arra vall, hogy az oligarchikus magánhatalmakra jellemző zárt uralmi körzet egyik legfontosabb pillére, tudniillik a helyi kisebb birtokosoknak a familiaritás intézményén keresztül a territórium urához kapcsolása, esetükben még korántsem épült fel. Mivel pedig a territórium-építés könyörtelenül racionális logikája az oligarchák számára azt diktálta, hogy minden lehetséges eszközzel akadályozzák meg a rivális magánhatalmak kiépülését, mi sem természetesebb annál, mint hogy IV. László halála után Aba Amadé és a Borsák lecsaptak a Balogsemjénekre, s érvényesítve eleve meglévő erőfölényüket, még csírájában eltiporták a sokkal inkább csak IV. László terveiben, semmint a valóságban létező „Kállai-territórium”-ot.

Sopron város és megye a XIII. század utolsó harmadában

„Pompás, nagy város, sok vízzel és kerttel, forgalmas piacokkal és utcákkal. Házai magasak, sétányai pompásak. Termékeny síkságon fekszik” — jellemezte Sopront a Szicíliában élő muszlim geográfus, Idrísi a XII. század közepén.¹ Abban az időben, amikor az idézett leírás készült, a település és tágabb környéke, Sopron megye még szerves egységet alkotott. Az intézmény, amelynek keretei között ezen egység létrejött, Sopron vármegye (*comitatus Supruniensis*) volt. Ezen igazgatási egység kialakulásának történetét, hasonlóan a magyar vármegyék többségéhez, forrásaink homályban hagyják. Maga a település már egy 1044. évi esemény kapcsán felbukkan forrásainkban,² a megye létének teljes értékű bizonyítékeként azonban egy némileg későbbi időpontra vonatkozó adat jelölhető meg: a XIV. századi krónikakompozíció Nándorfehérvár 1071. évi ostromát elbeszélve a soproniak Jan ispán vezette csapatait (*agmina Suproniensium, quorum rector erat comes Ian nomine*)³ említi meg. Ezen „csapatok” alatt kétségkívül a megyei csapat intézménye értendő, mely a korai magyar hadsereg alapvető szervezeti és taktikai egysége volt. A megyei csapat (*agmen*) különböző jogállású harcosokat foglalt egységbe a megyésispán katonai joghatósága alatt: a megyei csapatok keretei között tettek eleget katonáskodási kötelezettségüknek a várispánságok harcosai éppúgy, mint az adott megyében élő, ám a várispánsághoz nem tartozó királyi szolgálonépek katonái, valamint a helyi közszabadok, ez utóbbiak közé értve a korai időkben inkább csak királyi birtokon megtelepedő, külföldről érkező vendégtelepeseket (*hospes*) is.⁴ A soproniak csapatainak emlegetése ily módon nem sok kétséget hagy afelől, hogy legkésőbb az 1070-es évek elejére Sopron megye már létezett, mégpedig „klasszikus” királyi vármegyeként.

Magyarázatra szorul ugyanakkor, hogy a krónikás miért használja többes számban az *agmen* (‘csapat’) kifejezést a soproniakról szólván. Ismeretes, hogy Sopron azon megyék közé tartozott, amelyekben nem csak egy, a megyével azonos nevet viselő várispánság létesült. Sopron megyében a másik várispánság a locsmándi volt, melyre vonatkozóan ugyan csak a XII. századból vannak adataink,⁵ ám könnyen lehet, hogy valójában a Vág völgyének hasonló várispánságaival egy időben, valamikor a XI. század közepén létesült.⁶ Ezekről a várispánságokról, földrajzi elhelyezkedésük alapján ítélve, joggal gondolhat-

¹ *Elter* 1985. 56. o.

² Cat. font. II. 1143. o.

³ SRH I. 371. o.

⁴ *Zsoldos* 1991a. 45–76. o. (jelen kötetben: 65–92. o.).

⁵ *Kristó* 1988. 276–280. o.

⁶ *Györffy* 1977. 329. o.; *Kristó* 1988. 352–354. o.

juk, hogy a határvédelemben jutottak szerephez, azaz határvárispánságok voltak.⁷ Ispánsági szervezetük a jelek szerint nem különbözött a többi várispánságétól, ám — ellentétben azokkal — megyei háttérrel nem rendelkeztek. A határvárispánságok minden jel szerint eredetileg intézményes kapcsolatban álltak annak a megyének a várispánságával, amelynek területén létesültek, s ispánjaik is az illető megye ispánjának alárendeltjei voltak.⁸ Esetünkben ez annyit jelent, hogy a soproni ispán joghatósága a locsmándi ispánságra is kiterjedt, ami, ha nem is minősíthető példa nélküli esetnek — hiszen hasonló kapcsolat gyanítható a többi határvárispánság és a területileg illetékes megyéispánságok között —, mégis némi egyéni jellegzetességet kölcsönzött a korai soproni ispánságnak.

A vár, a várispánság és a vármegye hármasságán felépülő struktúra általános modelljétől való eltérés egy másik ponton is megfigyelhető Sopron esetében, amennyiben ebben a megyében korai adatok állnak rendelkezésre arról, hogy a megyében nem egy vár — tudniillik Sopron⁹ — és annak tartozékai alkották a várispánságot, hanem az ispánság a soproni mellett más várakkal is rendelkezett. A soproni várispánsághoz tartozott ugyanis a már a XI. században is említett kapuvári és babóti vár, s a XIII. század elején, eredetileg magánbirtokon felépült Kabold, miután királyi kézre került, szintén a soproni ispánság tartozékai közé számított.¹⁰ A soproni ily módon egyike lehetett az ország legjobban „felszerelt” várispánságainak, ami aligha vitathatóan földrajzi fekvésével állt összefüggésben. A gyakran veszélyeztetett nyugati határszél nyilvánvalóan megkövetelte, hogy a királyi hatalom katonai jelenlétének jól kiépített intézmény adjon kellő súlyt. Ez persze, az érem másik oldalát véve szemügyre, nem maradt következmények nélkül a várispánsággal sajátos szimbiózisban élő megye politikai jelentőségét illetően. Éppen nem véletlen tehát, hogy Sopront ott találjuk azon megyék között, melyek ispánjai a leggyakrabban szerepelnek a XII. század végétől II. András király haláláig terjedő időszakban az ünnepélyes kiállítású királyi kiváltságlevelek méltóságsoraiban, megbízható jeleként annak, hogy a soproni ispánokat — akár betöltöttek egyidejűleg valamely országos vagy udvari méltóságot, akár nem — a királyi tanács legtekintélyesebb tagjai között tartották számon.¹¹

A XIII. század folyamán a fentiekben felvázolt struktúra számos elemében jelentős változások következtek be. Ezek közül okkal ítéltető a legfontosabbnak a várispánságok fokozatos felbomlásának folyamata.¹² Ennek elindulásában, amint az köztudomású, a királyi birtokadományozások gyakorlatában a XII. század végétől megfigyelhető, nagyobb lendületet azonban II. András király uralkodásának idején vevő változások játszottak főszerepet. Míg korábban ritkaságszámba mehetett, hogy az uralkodó valamely vár földjét vagy népeit eladományozta, az „új berendezkedés” (*nove institutiones*) birtokpolitikája már a várispánságokat sem kímélte. Sopron esetében is ebben az időszakban indult

⁷ A fogalomra lásd: *Zsoldos* 2000a. (jelen kötetben: 47–63. o.).

⁸ *Nógrády* 1995. 177–178. o., vö. még: *Zsoldos* 2001a. 49–50. o.

⁹ A soproni várra lásd: *Bóna* 1995. 28. o.

¹⁰ *Zsoldos* 2000b. 42–43. o. (jelen kötetben: 132–133. o.).

¹¹ *Nógrády* 1995. 168–174. o.

¹² A kérdés bemutatását a szomszédos vasi várispánság példáján lásd: *Zsoldos* 2000b. (jelen kötetben: 119–135. o.).

meg a várföldek — olykor a rajtuk élő népekkel együtt történő¹³ — eladományozása,¹⁴ ami aztán a század későbbi évtizedeiben is folytatódott.¹⁵ A várföldek egyes darabjainak, illetve kisebb-nagyobb csoportjainak eladományozása mellett Sopronban is előfordult a teljes ispánság elidegenítése. A locsmáncsi ispánságot, vélhetően az 1210-es években, Szák nembéli Barc fia Miklós kapta meg, ám az adományos fiának magtalan halálát követően, 1240 táján, az ispánság visszaszállt az uralkodó kezére. 1263-ban aztán — az időközben felépült Lánzsér várával együtt — Aba nembéli Lőrinc nyerte el adományul a locsmáncsi ispánságot.¹⁶ A soproni ispánságot viszont Károly nápolyi király adományozta Héder nembéli Kőszegi Jánosnak (Ivának) 1292-ben.¹⁷ A két ispánság-adomány mindazonáltal csak elvben állítható párhuzamba: míg Locsmáncs esetében az 1263. évi adomány valóban végleg magánkézbe juttatta az ispánságot, Anjou Károly adománya inkább csak politikai gesztusnak számított, s mint ilyen a soproni várispánság további sorsának alakulásában vajmi kevés szerepet játszott.

A várispánságok felbomlásának irányába mutató egyéb jelenségek jóval halványabb nyomot hagytak Sopron XIII. századi történetében. A szomszédos Vashoz képest kifejezetten kevés alkalommal találkozunk soproni várjobbágyok nemesítésével,¹⁸ a várszervezeti népek magánfамиliába állásáról pedig egyetlen adatot sem sikerült feltalálni. Nem hiányzik viszont a várispánság központjában élő vendégtelepesek (*hospes*) közösségének kiváltságolása: IV. László 1277-ben bocsátotta ki azt az oklevelét,¹⁹ amely írásba foglalta mindazon jogokat, amelyek birtokában a település a középkori Magyarország egyik legjelentősebb, autonóm szervezettel rendelkező városává fejlődhetett a későbbiekben. Ezzel vált el egymástól Sopron város és Sopron megye sorsa, már ami az intézménytörténeti vonatkozásokat illeti. Egyebekben persze, a város és a megye kapcsolatrendszere a továbbiakban is épp oly sokrétű maradt, mint amilyen addig is volt.

Sopron kiváltságolásával a megye elvesztette addigi központját. Hogy ez a fejlemény pontosan milyen következményekkel járt a megye igazgatásában, nehéz megítélni, elsősorban azért, mert a rendelkezésünkre álló források vajmi keveset árulnak el a megye igazgatásának napi rutinjával kapcsolatban. Érdekes mindazonáltal szemügyre venni a soproni ispánok okleveleinek keletkezési helyeit. 1277 előtt ezek közül mindössze kettő kelt Sopronban, ráadásul ezek egyike hamis.²⁰ A többi — a keletkezési helyet is feltüntető — ispáni oklevél többsége Babóton kelt,²¹ ami a települést és az ott álló várat a soproni ispán-

¹³ 1224: ÁÚO XI. 175. o.

¹⁴ 1222: UB I. 87. o.; 1228: UB I. 116. o.; 1233: UB I. 149–150. o.; 1234: UB I. 159. o.

¹⁵ 1240: HO VIII. 421–422. o.; 1243: CD IV/1. 275. o.; 1255: UB I. 241–242. o.; 1257: UB I. 260. o.; 1262: UB I. 278. o.; 1269: UB I. 356–357. o.; 1272: UB II. 23. o.; 1274: UB II. 51–52. o.; 1276: UB II. 94. o.; 1277: UB II. 99–100. o.; 1279: UB II. 135–136. o.; 1283: UB II. 162–163. o. (vö. UB II. 171–172. o.); 1283: UB II. 170. o.; (1291): UB III. 288. o. (vö. UB III. 289. o.); 1291: UB II. 260. o.; 1297: UB II. 305–306. o.; 1298: UB II. 313–314. o.

¹⁶ *Kristó* 1969. 131–144. o.

¹⁷ 1292: UB II. 268. o.

¹⁸ 1274: UB II. 63–64. o.; (1272–1290 k.): HO III. 126–127. o.

¹⁹ 1277: EFHU 68–71. o.

²⁰ 1237: UB I. 181–182. o. (hamis voltára lásd: *Szentpétery* 1916. 96. o.); (1272): UB II. 28–29. o.

²¹ 1272: UB II. 14–15. o.; III. 280. o. és 1275: UB II. 76–77. o.

sághoz fűző kapcsolat miatt éppen nem meglepő. V. István idején ugyanakkor Moys nádor, soproni ispán egy alkalommal — talán a Nyitra megyei — Tapolcsányban (*in Topluchan*),²² Kőszegi Miklós kétszer Kőszegen,²³ egyszer pedig a szintén Vas megyei Gyeliben²⁴ állíttatott ki oklevelet. Sopron kiváltságolása után Csák nembéli Máté nádor Komáromban, Győrben, Babóton és Kapuvárott adott ki oklevelet,²⁵ míg Kőszegi János (Iván) Tétényben, Vasvárott és — három ízben — Sárvárott.²⁶ Az adatok elég világosan tanúskodnak amellet, hogy 1277 — azaz Sopron város kiválása az ispánság szervezetéből — aligha tartható cezúrának a megye igazgatásának történetében. Babót már ezt megelőzően is gyakran szolgált az ispán tartózkodási helyéül, s jellemzőnek tartható, hogy 1279-ben Csák Máté egy olyan ügyet foglaltatott Babóton írásba, melyet előzőleg a Sopronban tartott gyűlésen (*congregatio*) intézett el.²⁷ A másik tanulság, mellyel az ispáni kelethelyek szolgálnak, az az, hogy a soproni ispánok gyakran magánbirtokaikról igazgatták a megyét. Ez kiváltképp a Kőszegiek — Miklós és János (Iván) — gyakorlatára jellemző, hiszen az okleveleikben kelethelyként feltűnő Kőszeg, Sárvár és Vasvár az övék volt,²⁸ míg Gyeli a várjobbágy eredetű Herényiek birtoka volt,²⁹ akik viszont a Kőszegiek ismert familiárisai közé tartoznak.³⁰ Ugyanez a helyzet Csák nembéli Máté komáromi kelethelye esetében is, hiszen Komárom 1277–1278 táján már a birtokában volt.³¹ Azt gondolhatnánk, hogy a jelenség valamiképpen összefüggésben áll a XIII. század utolsó harmadában kiépülő oligarchikus magánhatalmak kérdéskörével, ha nem tudnánk, hogy hasonló jelenség már a XIII. század közepén is megfigyelhető, amennyiben az akkori nádorok — részben legalábbis — szintén magánbirtokaikon tartották bírói kúriájukat.³²

Ami a magyar történetírásban közkeletűen tartományuraságoknak nevezett magánhatalmakat illeti, ezek egyike valóban rányomta a maga bélyegét Sopron megye történetére a XIII–XIV. század fordulója körüli évtizedekben. I. Károly király 1317-ben meghódolásra kényszerítette Kőszegi Andrást, újra a központi hatalom irányítása alá vonva ezzel Sopron, Moson, Vas és Zala megyéket.³³ András a Kőszegiek magánhatalmát megalapozó „Nagy” Henrik egyik fiának, a már többször említett Jánosnak (Ivának) az unokája volt, aki úgy tartotta, hogy a Nyugat-Dunántúl feletti uralom „jog

²² (1270–1272 k.): UB II. 24–25. o.

²³ (1275): UB II. 78–79. o.; 1277: UB II. 95. o.

²⁴ (1275?): UB II. 80. o.

²⁵ (1278): UB II. 118., ill. 118–119. o.; 1279: UB II. 126. o.; (1278–1279 k.): UB II. 131. o.

²⁶ (1287): UB II. 204. o.; (1288): UB III. 285. o.; (1287–1288 k.): UB II. 206. o.; 1288: UB II. 207–208., 209–210. o.

²⁷ 1279: UB II. 126. o. Az adat ugyanakkor az ispáni oklevelek kelethelyei felhasználásának korlátaira is felhívja a figyelmet.

²⁸ *Fügedi* 1977. 156., 186. o., vö. *Kristó* 1983c. 243. o.; *Iványi* 1992. 22. o.

²⁹ *Karácsonyi* 1995. 1091. o.

³⁰ *Kristó* 1983c. 257. o.

³¹ *Kristó* 1973. 22. o., vö. *Györffy* 1987–1998. III. 430–431. o.

³² *Szovák* 1989.

³³ *Engel* 1988b. 121. o.

szerint” (*de iure*) szállt rá elődeiről.³⁴ Bár a Kőszegiekről és „tartományuraság”-ukról viszonylag tiszta képet alkothatunk az eddigi kutatások alapján,³⁵ Sopron megyei hatalmuk kezdeteire vonatkozó ismereteink azonban, úgy vélem, némi módosításra szorulnak. Mindaddig úgy tudtuk, hogy a Kőszegiek a Sopron megye — vagy legalábbis a megye nagyobb része — feletti ellenőrzést a Csák nemzetség trencsényi ágának tagjaival, Mátéval és Péterrel szemben folytatott küzdelemben szereztek meg valamikor az 1285 után, s a Kőszegiek és a Csákok vetélkedése végső soron abban leli magyarázatát, hogy mindkét rokonság — az ország más területei mellett — Sopron megyét is igyekezett a maga oligarchikus jellegű magánhatalma alá vonni.³⁶ Nem vitatom, hogy a Kőszegiek esetében ez az álláspont alapvetően helytálló, ám a Csákokat illetően úgy látom, helye lehet bizonyos kételyeknek.

Elegendő csupán vázlatosan áttekinteni a két rokonság tagjainak viselt dolgait ahhoz, hogy belássuk: a Kőszegiek és a Csákok — értve ez utóbbi név alatt itt és a következőkben a nemzetség trencsényi ágának tagjait, azaz I. Máté leszármazottait — alapvetően más minőséget képviselnek a XIII. század második felének magyar történetében. Csák (I.) Máté és fiatalabb kortársa, Kőszegi „Nagy” Henrik 1244–1245-ben egy rövid ideig együtt ültek IV. Béla királyi tanácsában, előbbi a tárnokmesterséget, utóbbi pedig a vasi ispánságot viselve.³⁷ Máté azonban nem sokkal utóbb — valamikor 1249 előtt — meghalt, míg Henrik pályája töretlenül folytatódott Béla szolgálatában: előbb országbíró (1254–1261), majd nádor (1261–1267), végül szlavón bán (1267–1270) volt, ami nem sok kétséget hagy afelől, hogy a király legbizalmasabb hívei közé tartozott. Mindeközben Máté fiai különösebb karrierrel nem dicsekedhettek, meglehet, ez az az ok, ami miatt az apjával mindinkább szembekerülő trónörökös, István herceg oldalán keresték boldogulásukat. Tény mindenestre, hogy az 1264–1265. évi belháború során az ellenséges táborokban találjuk Henriket és a Máté-fiakat. A kocka IV. Béla halála után fordult, Kőszegi Henrik Ottokár cseh királyhoz menekült, míg az ifjabb Csák (II.) Máté az erdélyi vajdaságot, fivére, Péter pedig az asztalnokmesterséget nyerte el. V. István korai halálát követően Henrik visszatért az országba, s egy szóváltást követően megölte a királyi család egyetlen felnőtt férfi tagját, Béla macsói herceget.

Ettől kezdve IV. László gyermekkirályságának éveit az előkelők érdekcsoportjainak harcaival teltek. A hatalmi harc során két érdekcsoport kristályosodott ki: az egyik vezéralakjai Csák Máté és Péter voltak, a másik csoportosulás élén pedig Kőszegi Henrik állott. A két „párt” képviselői viharos gyorsasággal váltogatták egymást a bárói tisztségekben, 1272 és 1277 között nem kevesebbszer, mint tizenegyszer cseréltek gazdát a főbb méltóságok. A változások sajátos koreográfia szerint zajlottak. 1274 kora nyarán Kőszegi Henrik fő szövetségesei, Gutkeled nembéli Joachim és fivére, Miklós, valamint Geregye nembéli Miklós voltak kénytelenek megválni tisztségeiktől, válaszul Henrik és társai foglyul ejtették IV. Lászlót és anyját, Erzsébet özvegy királynét, s így kényszerítették ki

³⁴ 1314: AO I. 337. o. (idézi: Engel 1988b. 91. o.).

³⁵ Kristó 1983c. (a korábbi irodalommal).

³⁶ Kristó 1966. 331–339. o.; Kristó 1973. 19–20., vö. még: Szűcs 1993a. 291. o.

³⁷ 1244: RA 781., 787. sz.; 1245: RA 823. sz.

a hatalomba való visszatérésüket. Amikor a nyár végére a Csákoknak sikerült kiszabadítaniuk a királyt, Henrikék IV. László öccsét, Andrászt kerítették a hatalmukba. Ezt követően került sor a fővenyi ütközetre, melyben Henrik halálát lelte. Helyét fiai, Miklós, János (Iván), Péter és Henrik vették át, akiknek szalónaki várát az év végén sikertelenül ostromoltatta a király. A Kőszegi–Gutkeled–Geregye csoport 1275 közepén ragadta újra magához a királyi tanács irányítását, ám még az év vége előtt ismét a Csákok kerekedtek felül. A Kőszegiek lázadása ekkor sem maradt el, az ellenük vezetett hadjárat azonban ez alkalommal is eredménytelen maradt, hacsak az időközben veszprémi püspökké választott Kőszegi Péter székvárosának Csák Péter általi brutális feldúlását nem tekintjük sikernek. 1276-ban megint fordult a kocka és a Kőszegiek kerekedtek felül, hogy aztán a következő év nyarán kibukjanak tisztségeikből, amit persze egy újabb lázadás követett. 1277 végén annyiban módosult az események menete, hogy nem maguk a Kőszegiek, hanem a szövetséges Geregyék álltak egy újabb lázadás élére, miközben a Kőszegiek azzal próbálkoztak, hogy trónkövetelőként léptessék fel II. András állítólagos unokáját, a velenicei András herceget. 1282-ben aztán helyreállt a „rend”, amennyiben a nádori tisztségét elvesztő Kőszegi János (Iván) fellázadt, a király hadjáratot vezetett ellene, ám Borostyán várának ostroma kudarcba fulladt, sőt, a Kőszegiek tettek kísérletet Pécs elfoglalására.³⁸

A forгатókönyv mindezek alapján világosan rekonstruálható: a Kőszegiek, ha elvesztették bárói méltóságukat s azzal együtt az ellenőrzést a királyi tanács felett, rendre fellázadtak a királyi hatalom ellen. Felkeltheti ugyanakkor az érdeklődésünket, hogy riválisaik, a Csákok — akik pedig az események logikájából következően ugyanannyiszor buktak ki a hatalomból, mint a Kőszegiek — egyetlen alkalommal sem nyúltak a lázadás fegyveréhez, egyetlen alkalommal sem tettek kísérletet arra, hogy kezét emeljék az uralkodóra vagy a királyi család többi tagjára. Jellemző módon, amikor kivételesen nem a Kőszegiek, hanem ellenfeleik — V. István egykori nádora, Mojs és a Csák nemzetség egy másik ágához tartozó előkelő, név szerint Ugrin — próbálkoztak meg azzal 1274 nyarán, hogy fegyverrel kényszerítsék ki korábbi tisztségeik visszaadását,³⁹ nyoma sincs annak, hogy Csák (I.) Máté fiai bármi módon részesei lettek volna az egyébiránt balsikerű akciónak. Az események sokkal inkább arra vallanak, hogy éppen ők voltak azok, akik a gyermekkirályság idején romokban heverő királyi hatalom oldalára állva igyekeztek gátat szabni a Kőszegiek és hasonzórú társaik, a Gutkeledék és a Geregyék önkényeskedésének. Felmerült, hogy a Csákok látszólagos hűsége a koronához csak annak tudható be, hogy területiális magánhatalmuk kiépítésében riválisaikhoz képest lemaradtak, s ezért kényszerültek a királyi hatalom védelmezőinek szerepét játszani.⁴⁰ Ezt a magyarázatot elsősorban nem az teszi elfogadhatatlanná, hogy a Kőszegi–Gutkeled–Geregye csoport tagjai sem nélkülözhatték az 1270-es években a bárói méltóságok birtoklása révén megszerezhető erőforrásokat — ezek közé értve az anyagi javak mellett a politikai presztízszt és legitimitás látszatát is —, hiszen különben aligha törekedtek volna maguk is épp oly

³⁸ Az eseményekre lásd: Szabó 1886. 3–112. o.; Pauler 1899. II. 303–384. o.; MTKron 166–177. o. (a vonatkozó rész *Solymsi László* munkája); Szűcs 1993a. 281–313. o.

³⁹ 1275; CD V/2. 268. o.

⁴⁰ Szűcs 1993a. 291. o.

konok elszántsággal a királyi tanács pozícióinak megszerzésére, mint a Csákok. A cáfolat sokkal inkább abban a körülményben lelhető fel, hogy a bárói tisztségekért folytatott küzdelemben a Csákok a Kőszegiekkel és szövetségeseikkel azonos súlycsoporthoz tartozó riválisoknak bizonyultak: ellenkező esetben ugyanis aligha tudtak volna hosszú éveken át újra meg újra visszatérni a hatalomba.

Ahhoz ugyanakkor, hogy a Kőszegiek, a Gutkeledék és a Geregyék a tatárjárást követő évtizedekben territoriális jellegű magánhatalmat építettek ki a Nyugat-Dunántúlon, Szlavóniában és a Tiszántúlon, kétség sem férhet. Kőszegi Henrik, Gutkeled István és Geregye Pál voltak azok, akik az alapokat megvetették, mindhárom esetben tehát IV. Béla egy-egy bárója. Közülük egyedül Geregye Pál esetében van nyoma annak, hogy a későbbi tartomány formálása során összeütközésbe került a királyi hatalommal, lázadásra azonban a konfliktus nem vezetett, igaz, az uralkodói beavatkozás sem tudta megakasztani a tartományépítés folyamatát.⁴¹ A Csák nemzetség trencsényi ágának első ismert tagja, I. Máté eközben Fejér megye északi részén fekvő törzsbirtokai mellé Nyitra, Pozsony és Trencsén megyékben szerzett újabb javakat, melyek azonban idővel — ismeretlen módon — elveszhettek, legalábbis fiai birtokai között nem szerepelnek. Máté fiai közül István jól felismerhetően Bars megye északi részén törekedett birtokszerzésre, II. Máté Nyitra megyében, Péter pedig talán Komáromban. A negyedik fiú, Márk alig szerepel forrásainkban, fiai mindenesetre a Csákok törzsbirtokai közelében fordulnak elő birtokügyletekben.⁴² Ezek a birtoklástörténeti mozzanatok legfeljebb a nemzetség trencsényi ágának harmadik nemzedékét képviselő III. Máté, a trencsényi nagyúr viselt dolgainak ismeretében minősíthetők egy északnyugat-felvidéki territórium kiépítéséhez vezető első lépéseknek. Valójában a birtokok elhelyezkedése a legkevésbé sem utal zárt uralmi körzet kialakítására való törekvésre, s ráadásul várak sem épültek még az 1270-es évekre a birtokokon.⁴³ A kérdés mindezek ismeretében, úgy vélem, nem az, hogy mennyire maradtak le a Csákok a Kőszegiekhez és társaikhoz képest a tartományépítésben, hanem az: törekedtek-e arra egyáltalán.

Abban, hogy a kérdésre a magam részéről a leghatározottabb „nem” felelet adását javaslom, a döntő szerep éppen a Sopron megyei fejleményeknek jut. Az a vélekedés, mely szerint az 1270–1280-as években mind a Kőszegiek, mind pedig a Csákok a maguk oligarchikus jellegű hatalmának ellenőrzése alá akarták vonni Sopron megyét, két megfigyelésen alapul. Az egyik a megyéspánságra vonatkozó adatokon nyugszik, melyek valóban azt mutatják, hogy a Kőszegiek — János (Iván) és Miklós —, illetve a Csákok — Péter és Máté — a XIII. század utolsó negyedében feltűnően gyakran — hat, illetve négy alkalommal — álltak a soproni ispánság élén.⁴⁴ Mivel a tartományurakra valóban jellemző, hogy előszeretettel viselték a territóriumuk területéhez tartozó ispánságokat,⁴⁵ ez eddig rendszerben is volna. Csakhogy más megoldás mellett is lehet érvelni. A megye már említett

⁴¹ Szűcs 1993a. 109. o.

⁴² Vö. Kristó 1973. 13–34. o.; Kristó 1986. 28–52. o.

⁴³ Szűcs 1993a. 291. o., vö. még: Fügedi 1977. (adattári rész a megfelelő váraknál).

⁴⁴ Kristó 1966. 332–333. o.

⁴⁵ Kristó 1979. 194. o.

különleges jelentőségének tudható be, hogy a kérdéses időszakban a soproni ispánságot, úgy tűnik, szoros szálak kötötték a nádori méltósághoz. Ez persze sem azt nem jelenti, hogy minden nádor automatikusan a soproni ispánságot is viselte volna, sem azt, hogy csak a mindenkori nádor kormányozta a megyét, ennek ellenére a két tisztség között a kapcsolat nyilvánvaló. A jelenség V. István koráig megy vissza, akinek uralkodása nagy részében Mojs nádor viselte Sopron megye ispánságát is.⁴⁶ Tőle — a bárói karnak a László trónörökös elrablása utáni átalakítása során — Kemény fia Lőrinc vette át a nádorságot.⁴⁷ Soproni ispánságára nincs adat V. István korából, ám mivel ő volt IV. László első nádora is, mégpedig a soproni ispánság egyidejű ellátása mellett,⁴⁸ kétségtelen, hogy mindkét tisztségben ő volt Mojs utóda. IV. László uralkodása alatt tizenegyszer változott a soproni ispán személye,⁴⁹ s ebből hétszer a nádor nyerte el a tisztséget, köztük Aba Finta is, aki nyilván nem törekedett arra, hogy északkelet-magyarországi uralmi körzetét Sopron megyével kerekítse ki.⁵⁰ A magas arány önmagáért beszél. Meglehet tehát, hogy a Kőszegiek és a Csákok soproni ispánságainak háttérében a tisztség politikai fontossága és magas presztízse állott, ami éppenséggel egybevágott a Kőszegiek oligarchikus törekvéseivel, ám ez korántsem igazolja, hogy a Csákokat hasonló célok vezették volna.

A másik megfigyelés szerint az 1280-as évek közepéig terjedő időszakban a Sopron megyei birtokostársadalomban előkelő helyet elfoglaló Osl nemzetség — különböző ágakból származó — tagjai rendre a Csákok familiárisaiként tűnnek fel.⁵¹ A jelenség kétségtelenül létezik, ám megint csak nem alkalmas a Csákok tartományúri ambícióinak bizonyítására, hiszen magától értetődik, hogy a megyéspán familiárisként való szolgálata a megye nemesei számára nagyon is vonzó lehetőségnek számított.

Meggyőzőbb lenne a Csákok állítólagos Sopron megyei törekvéseire vonatkozó elképzelés, ha alátámasztására további szempontok merülnének fel. Kiváltképp alkalmasnak látszik erre a megyében fekvő várak kérdése, hiszen a tartományúri hatalom egyik pillérét éppen a várak alkották, melyek birtoklása egy-egy régió felett az uralom szilárd bázisát teremtette meg. Bárki is volt a soproni ispán az 1270-es években, a kezében tartotta Kaboldot, Kapuvárat, Babót és — 1277 előtt — Sopront. Igaz ez a Csákokra is, hiszen — amint arról szó esett — Babóton és Kapuvárott Csák Máté oklevelet keltezett, a kaboldi várnagy pedig 1278-ban őt nevezi urának.⁵² A többi soproni vár magánkézben volt: Lánzsér a Locsmándot adományul nyerő Aba nembéli Lőrinc utódaién, Roj IV. Béla egykori híve, Jánur fia Mérk leszármazottaién, Nagymarton pedig a Nagymartoniakén.⁵³ Aba nembéli Lőrinc és Jánur fia Mérk 1270-ben Kőszegi Henrik

⁴⁶ Első adat: 1270. máj. 13.: RA 1919. sz., az utolsó: 1272: RA 2221. sz.

⁴⁷ 1272: RA 2223–2225. sz.

⁴⁸ 1272: RA 2314. sz. stb.

⁴⁹ Vö. *Wertner* 1897. 73–74. o.

⁵⁰ 1280: RA 3086. sz.

⁵¹ *Kristó* 1966. 333–335. o.

⁵² 1278: UB II. 107. o.

⁵³ *Fügedi* 1977. 160., 183., 169. o.; *Engel* 1996. I. 356., 402. o. Hahót nembéli Arnold vára, Purbach ez idő szerint zálogjogon egy osztrák miniszteriális kezén volt, lásd: 1292: ÁÚO X. 87. o.

társai voltak a prágai emigrációban,⁵⁴ így a Csákok őket aligha tekinthették szövetségeseiknek, a Nagymartoniakat pedig egy 1285-ben kelt oklevél a Kőszegiek familiárisaiként említi,⁵⁵ amivel szemben viszont kétségeket támaszthat, hogy az oklevél hamisítvány.⁵⁶ Bármi is volt a valós helyzet a Nagymartoniakat illetően, a Csákok számára, ha valóban magánhatalmuk alá akarták vonni a megyét, életbe vágóan fontos lett volna, hogy várat vagy inkább várakat szerezzenek, persze örökjogon. Érthetetlen ezek után, hogy miként fordulhatott elő, hogy 1280-ban Kaboldot Csák nembéli István és Péter kapták adományba IV. Lászlótól,⁵⁷ s nem Csák (II.) Máté vagy Péter. Az adományosok közeli rokonai voltak ugyan a Kőszegiekkel viaskodó testvérpárnak — I. Máté Márk nevű fiának voltak a fiai — s felmerülhet, hogy voltaképpen az adomány — közvetve — így is a Csákok Sopron megyei pozícióit erősítette. Ellene mond azonban egy efféle értelmezésnek, hogy (II.) Máté és Péter számára mégiscsak megnyugtatóbb lehetett volna, ha a vár nem egy rokonukat, hanem őket magukat uralja. Ha a vár 1280-ban eladományozható volt, nyilván az volt egy évvel korábban is, s ezt Máté, aki akkor a nádori és soproni ispáni méltóságot egyszerre látta el, nyilvánvalóan tudhatta. Mégsem járta ki magának IV. Lászlótól a várat, ami pedig — ha valóban oligarcha módjára akarta volna ellenőrizni a megyét — kézenfekvő lett volna. Ellenpróbaként a Kőszegiek példája hozható fel. Ők valóban ki akarták terjeszteni Sopron megyére a fennhatóságukat, s a megye váraira rá is tették a kezüket, akár úgy, hogy valami módon birtokba vették azokat, akár úgy, hogy birtokosaikat a familiárisaik közé fogadták (vagy kényszerítették). Ennek megfelelően az Albert osztrák hercegnek a Kőszegiek elleni 1289. évi hadjáratáról beszámoló osztrák krónikás a herceg által elfoglalt várak között a Sopron megyei várakat is felsorolja csaknem hiánytalanul.⁵⁸ Ugyanez a helyzet figyelhető meg Sopron városa esetében is. A település kiváltságolásakor — 1277. november 20. táján⁵⁹ — Csák Péter nádor viselte a soproni ispánságot.⁶⁰ Semmi jele annak, hogy akár ekkor, akár a későbbiekben bármi módon akadályozta volna a település autonómiájának érvényesülését, jönlhet a kiváltságolás megyeispáni érdekeit nyilvánvalóan sértette.⁶¹ A Sopron megyének a magánhatalmi érdekszférájukba való bevonására törő Kőszegiek ellenben megpróbálkoztak azzal, hogy a városra is kiterjesszék uralmukat,⁶² ami — ismerve a város katonai jelentőségét⁶³ — voltaképpen érthető is.

⁵⁴ *Pauler* 1899. II. 278. o.

⁵⁵ 1285; UB II. 192. o.

⁵⁶ *Szentpétery* 1916. 40–47. o.

⁵⁷ 1280; UB II. 144. o.

⁵⁸ *Cat. font.* I. 514., 788. o.

⁵⁹ Sopron kiváltságlevelét a napi kelet megjelölése nélkül állították ki (EFHU III/2. 68–71. o.), a hozzávetőleges időpont azonban megállapítható abból, hogy nov. 18-án Dénes országbíró „Sopronnál” (apud Suprunium), nov. 20-án pedig IV. László király „Sopronban” (in Suprunio) állítattott ki oklevelet (1277: UB II. 99. és 99–100. o.).

⁶⁰ Lásd pl.: 1277. nov. 10.: RA 2823. sz.

⁶¹ Vö. *Szűcs* 1993a. 58–61. o.

⁶² *Kristó* 1966. 337. o. (44. sz. jegyz.); *Engel* 1988b. 121. o.

⁶³ *Ladányi* 1996a. 3–8. o.

Mindezek után, úgy vélem, igazoltnak tekinthető, hogy a Csákok az 1270-es években sem Sopron megyében, sem az ország más vidékein nem törekedtek tartományúri jellegű magánhatalom kiépítésére, így a Kőszegiekkel folytatott küzdelmük sem magyarázható azzal, hogy ebből a szempontból lettek volna egymás riválisai. Konfliktusuk — melynek kialakulásában vagy kieléződésében meglehet, ma már felderíthetetlen személyes okok is közrejátszhattak — sokkal inkább tekinthető a magyar előkelők két típusát képviselő személyek, illetve rokonságok összecsapásának. A Csákok trencsényi ágához tartozó első két nemzedék birtokszerzéseiben nehéz lenne felfedezni a koncentrált magánhatalmi territórium tudatos építésének törekvését. Ha elő is fordult, hogy jogtalan eszközökkel kísérelték meg javaik gyarapítását, ezek nem lépték túl a XIII. századi birtokosokra általában jellemző, „szokásos” visszaélések mértékét, miközben a várak birtoklásának jelentőségét szemlátomást nem ismerték fel. A hatalmat persze nem vetették meg, csakhogy azt a magyar előkelők körében akkor már több évszázada élő hagyományoknak megfelelően keresték. Ezen tradíció szerint a hatalom a királyé és azoké, akiknek az uralkodó kész részt adni annak gyakorlásában. A hatalmat, a vagyont és a presztízt az uralkodótól hosszabb-rövidebb ideig elnyert méltóságok biztosították tehát, melyekhez képest a magánvagyonnak csak másodlagos szerep jutott. A bárói tisztségek birtoklása érdekében a Csákok is készek voltak körömszakadtáig küzdeni riválisaikkal, a méltóságok elvesztését eredményező királyi döntéssel azonban — bármily formális is volt azok meghozatalában IV. László tényleges szerepe gyermekkirályságának éveiben — nem szálltak szembe.

Az előkelők hagyományos típusát képviselő Csákokkal szemben a Kőszegiek annyiban tekinthetők egy „modern” politikai magatartásforma megtestesítőinek, amennyiben az általuk képviselt — és jó ideig sikeresen megvalósított — törekvések alapjait azok a XIII. századi változások vetették meg, amelyek alapjaiban változtatták meg a királyi hatalom és az előkelők viszonyát. Az uralkodói birtokpolitika lehetővé tette minden korábbinál nagyobb magánvagyonok felhalmozását, s így az előkelők gazdasági téren már jóval kevésbé voltak rászorulva a királyi hatalomtól elnyerhető javakra, mint a korábbiakban. A kialakuló, mind inkább zárt területi egység formáját öltő uradalmakban a tatárjárást követően várak épültek, melyek — IV. Béla eredeti céljaitól eltérően — nem annyira az ország védelmében, mint inkább a környező területek feletti ellenőrzés gyakorlásában bizonyultak elsősorban jól felhasználhatóaknak. A század második felében az ily módon megizmosodó nagybirtok vonzerőt gyakorolt a környék kisebb birtokosaira, akik familiárisokként részint a várak és a nagybirtokok igazgatásában jutottak szerephez, részint pedig — mivel politikai téren értelemszerűen uraikhoz igazodtak — lehetőséget biztosítottak ahhoz, hogy a *dominus* tényleges befolyását saját birtokai határain túlra is kiterjessze. Önmagában az a jelenség, hogy egy bizonyos terület gazdasági, politikai és emberi erőforrásai egyetlen személy rendelkezése alatt álljanak, éppenséggel nem ment újdonságszámba, hiszen mind az ispánságok, mind a tartományok — Erdély és Szlavónia — igazgatása voltaképpen ezen a struktúrán nyugodott. A közkeletűen „tartományuraság”-nak nevezett jelenség újdonság voltát alapvetően az biztosította, hogy az új típusú előkelő

hatalma nem a királyság igazgatásának hagyományos intézményein alapult, hanem az illető magánbirtokain, azaz magánhatalom volt.⁶⁴ Ebből következett, hogy lételeme volt a terjeszkedés, ami a kezdeti stádiumban — amint azt a Geregyék ismert példája mutatja — eleinte csak az épülőfélben lévő „tartomány” más birtokosaival való összeütközésekhez vezetett. A királyi hatalommal való konfliktus azonban nem szükségszerűen tartozott hozzá a „tartományuraság” lényegéhez, hiszen a XIII–XIV. század fordulója körüli évtizedekben Aba nembéli Amadé⁶⁵ és Csák nembéli Ugrin⁶⁶ személyében a nagyurak (*hobeste uramen*)⁶⁷ közül legalább két olyat meg tudunk nevezni, akik — egy-egy kivételes alkalmától eltekintve — készek és képesek voltak együttműködni az uralkodóval. S akkor még meg sem említettük a Drugeteket, akik I. Károly uralkodásának második felében mindenben az addigra már levert tartományurakra emlékeztető módon kormányozták Északkelet-Magyarországot, azzal az el nem hanyagolható különbséggel azonban, hogy az uralkodó feltétlen hívei, parancsainak engedelmes végrehajtói közé tartoztak.⁶⁸ Tartományúr és tartományúr között tehát jelentős különbségek voltak.

Ha a nagybirtokban, a várban és a familiaritásban meg is tudjuk jelölni a tartományuraságok három alappillérét, még mindig adósok vagyunk annak megválaszolásával, hogy voltaképpen miért a Kőszegiek és társaik voltak az 1270-es évek rettegett oligarchái, s miért nem a Csákok. Az a válasz, mely az okot abban keresi, hogy az előbbiek jóval előrébb jártak a területi hatalom kiépítésében, mint az utóbbiak, egyáltalán nem meggyőző, mert amikor a trencsényi ág harmadik nemzedékének képviselője, (III.) Máté viszont a tartományúrrá válás útjára lépett, néhány év alatt behozta a lemaradást,⁶⁹ s nincs olyan adat vagy megfontolás, mely arra utalna, hogy az előző két nemzedék tagjai ne teheték volna meg ugyanezt, ha komolyan rászánták volna magukat.

Ebből a szempontból érdemel figyelmet az a körülmény, hogy Kőszegi Henriket és Csák (I.) Máté fiait, Pétert és (II.) Mátét már az 1264–1265. évi belháború idején is a szembenálló táborokban találjuk. A IV. Béla és idősebb fia, István herceg — 1262 óta ifjabb király — közötti konfliktus okait nem ismerjük pontosan. István oklevelei többnyire a szüleitől méltatlanul elszenvedett üldöztetéseket⁷⁰ emlegetik fel ezzel kapcsolatban, s talán e motívum bővebb kifejtésének tekinthető, amikor arról panaszkodik, hogy atyja megtagadta tőle a *ius ducatus*,⁷¹ ami miatt „kénytelen volt” fegyveresen apja ellen vonulni.⁷² Béla azon rendelkezése, mellyel 1260-ban Istvánnak Erdélyt juttatta, miköz-

⁶⁴ Engel 2001b. 108. o.

⁶⁵ Kristó 1978b. 27–39. o.; Engel 1988b. 97. o.

⁶⁶ Engel 2001b. 114. o.

⁶⁷ Cat. font. III. 1865. o.

⁶⁸ Engel 2001b. 124., 132. o.

⁶⁹ Csák (III.) Máté tartományépítésére lásd: Kristó 1973. 35–108. o.

⁷⁰ Lásd pl.: 1267: cum graves persecutiones per nostros parentes extra meritum nostrum pateremur (CD IV/3. 407. o.). Hasonló megfogalmazások: 1267: MNL OL DL 632.; MES I. 544. o.; 1268: Csáky okl. I/1. 10. o. stb.

⁷¹ 1271: UB II. 11. o.

⁷² 1268: in arduis regni nostri negociis cum variorum turbacionum motus contra patrem nostrum karissimum provocassent arma bellica nos movere (HO VIII. 113. o.), vö. még: 1270: ÁÚO VIII. 292. o.

ben öccse, a még gyermek Béla a jóval gazdagabb Dráván-túli tartomány, Szlavónia élére került — ha egyelőre csupán névlegesen is — valóban legalábbis barátságtalan lépés volt Istvánnal szemben. Igaz ugyan, hogy nem létezett olyan előírás vagy hagyomány, ami Szlavónia kormányzatát biztosította volna a trónörökösnek apja életében:⁷³ a mindenkori királyt illette meg a döntés abban, hogy egyáltalán részleteti-e felnőtt fiát — vagy más rokonát — területi hatalomban, s ha igen, melyik tartományt bízza rá. Másfelől azonban a dinasztia előző nemzedékében II. András az eredetileg Szlavónia élére állított örökösét, Bélát kapcsolatuk megromlása után helyezte át Erdélybe. Ez a tény az 1260-as évek elején még köztudott lehetett, s nyilván akadtak István környezetében olyan, IV. Béla udvarában tisztséghez nem jutó előkelők, akik nem haboztak emlékeztetni Istvánt arra, hogy erdélyi hercegsége voltaképpen mellőzésének egyfajta jele.

Meglehet azonban, hogy az ország dinasztikus jellegű felosztásának az a gyakorlata, amelyet IV. Béla az idő szerint folytatott, nemcsak konkrét megvalósulási formájában volt alkalmas arra, hogy felkeltse István nemtetszését, hanem a trónörökös az egész rendszert ellenezte. Amint arról már szó esett, 1260-tól István Erdély, öccse Béla pedig Szlavónia élén állott, míg Macsó és Bosznia — 1262-től — Anna nővérük fiait, Mihályt és Bélát uralta.⁷⁴ Mindeközben a király feleségének, Máriának is egyre több megyét, illetve megyényi uradalmat bocsátott a rendelkezésére: Pilist, Verőcét, Pozsegát.⁷⁵ Igaz ugyan, hogy 1262-ben István kikényszerítette, hogy erdélyi hercegségét IV. Béla egészen a Duna vonaláig terjedő területekkel kerekítse ki,⁷⁶ ám, mintegy válaszként, a következő évben az ifjabb Béla hercegségét is kiegészítette a király Valkó, Baranya, Somogy, Zala és Vas megyékkel, továbbá az északnyugati országrész legjelentősebb ispáni központjaival, Sopronnal, Mosonnal, Pozsonnyal és Nyitrával.⁷⁷ Sem a dinasztikus országfelosztás, sem a királyi család valamely tagjának kormányzásra átadott területek további megyékkel való kiegészítése nem számított szokatlan, új jelenségnek. Az is bizonyos, hogy Istvánnak nem az okozott fejfájást, hogy őt mint trónörökös területi hatalomban részesítette apja. Az viszont már nagyon is kedve ellenére lehetett, hogy a királyi család más tagjai is hasonló lehetőségekhez jutottak. Ha valóban így volt, akkor ezt aligha írhatjuk az egyszerű sértett féltékenység számlájára. Mihály és Béla hercegek ugyanis apjuk, Rosztiszláv örökébe lépve kerültek 1262-ben Macsó és Bosznia élére, István öccse, a másik Béla herceg pedig 1264-ben házasodott meg,⁷⁸ s okkal lehetett arra gondolni, hogy idővel ebből a frigyből is fiú születik majd, aki szintén megörökli apja jelentősen megnövelt szlavón hercegségét. Ha ezek után felmerült volna Istvánban a kérdés, hogy voltaképpen miféle területeken fog ő uralkodni, miféle Magyarországnak lesz ő a királya, ha apja, az idősebb Béla meghal, nagyon is érthető lenne.

⁷³ Vö. *Kristó* 1979. 56. o.

⁷⁴ *Kristó* 1979. 49. o.

⁷⁵ *Kristó* 1988. 253–254., 319., 297–298. o.

⁷⁶ *Pauler* 1899. II. 249–250. o.

⁷⁷ 1264: VMHH I. 273. o., vö. *Pauler* 1899. II. 254. o.

⁷⁸ *Vizkelety* 1993. 571–584. o.

Mindennek ismeretében megkockáztatható az a hipotézis, hogy a tartományuraság és IV. Bélának az országot az uralkodócsalád tagjai között felosztó politikája valamiképpen összefüggenek egymással. Mivel a Geregyék „tartomány”-ának körvonalai jól felismerhetően már az 1250-es években kirajzolódóban voltak, nehezen látszik igazolhatónak, hogy a tartományuraság kiépítésének gondolatához IV. Béla dinasztikus politikája szolgáltatta volna a közvetlen mintát. Az viszont nagyon is indokoltnak tűnő feltételezésnek látszik, hogy egyes előkelők törekvéseik igazolását látták abban, hiszen a tartományuraság voltaképpen nem más, mint az ország kormányzatában az 1260-as évekre előállt helyzetnek egy alacsonyabb szinten, a földesúri hatalom viszonyai között való alkalmazása. Így válik érthetővé, hogy a tartományúri jellegű területiális hatalom kiépítésére törekvő előkelők első képviselői, Kőszegi Henrik és Geregye nembéli Pál fiai, István és Miklós egyaránt a prágai emigrációt választották IV. Béla halála után, jóllehet az korábbi pártállásukból nem következett volna szükségszerűen. Kétségtelen ugyan, hogy Kőszegi Henrik egyike volt azoknak a báróknak, akiket IV. Béla fia ellen küldött sereggel, ám ugyanez elmondható Kemény fia Lőrincről — akit István oklevelei olykor „fő ellenség”-nek (*adversarius noster capitalis*) mondanak⁷⁹ — vagy Ákos nembéli Ernyéről is. Ők azonban mindketten meghódoltak a királlyá koronázott Istvánnak, sőt, 1272-ben Lőrinc V. István nádora, Ernye pedig varasdi, majd somogyi ispánja lett. Geregye Miklós viszont épp az ellenkező utat járta be: 1264–1265-ben István oldalán harcolt,⁸⁰ majd István ifjabb király erdélyi vajdája volt,⁸¹ s fivérével együtt 1270-ben mégis Kőszegi Henrik társával szegődött. Mind Henriknek, mind a Geregyéknek nyomós okuk lehetett arra, hogy ezt a döntést meghozzák, ám azt a magyarázatot, mely szerint azt az évekkel korábbi belháborúban betöltött szerepükben kereshetnénk — amint az felmerült⁸² —, a fentiek alapján, bizvást elvethetjük. Kőszegi Henrik és a Geregye-fivérek addigi pályafutásában egyetlen olyan közös pontot találunk, mely megindokolhatja egymásra találásukat: ez pedig a tartományúri területiális kiépítésére való törekvésük, amit V. István minden jel szerint nem volt hajlandó eltérni.

A helyzet csak a király halála után változott meg. Elhárultak az akadályok az elől, hogy az előkelők „modern” típusának képviselői, illetve a melléjük felzárkózók, mint például Gutkeled Joachim, immár akadálytalanul folytassák területiális magánhatalmuk kiépítését. A tízévesen trónra lépő IV. László nem volt — nem is lehetett — képes arra, hogy hathatósan lépjen fel velük szemben. Az egyetlen ellensúlyt azok az előkelők jelentették, akik a hatalomról — legyen az akár a királyé, akár a sajátjuk — még a tradicionális modellnek megfelelően gondolkodtak. Az előkelők e két típusát megtestesítő Kőszegiek és Csákok küzdelmének volt — egyik — színtere Sopron megye is a XIII. század utolsó harmadában.

⁷⁹ 1268: ÁÚO VIII. 201. o.; 1268: maior persecutor noster (HO VI. 153. o.).

⁸⁰ 1268: CD IV/3. 468. o.

⁸¹ 1267: RA 1863. sz.; 1268: RA 1878. sz.

⁸² *Szűcs* 1993a. 141. o.

A Henrik-fiak

A Héder nembéli Kőszegiek „családi története”

A XIII–XIV. század fordulója körüli évtizedekben Magyarország sorsát alapvetően meghatározó oligarchikus magánhatalmak vizsgálata nagy hagyományokkal rendelkezik a magyar történetírásban. Ennek megfelelően sokat tudunk ezek kialakulásának, működésének¹ és leverésének kérdéseiről,² illetve az ilyen hatalomra szert tett egyes személyekről.³ Általánosságban azt is tudjuk, hogy ezek a „tartományurak” — ahogy ma mondanánk — családi vállalkozások voltak,⁴ mégis viszonylag kevés figyelem jutott a kérdés ezen elemének. Ha ebben az irányban próbáljuk meg tágítani ismereteink határait, akkor vizsgálatunk tárgyaként nem is igen választhatunk mást, mint a Héder nembéli Kőszegieket, hiszen ez az egyetlen olyan oligarchacsalád, amely esetében a jelenség két nemzedéken túlmenően tanulmányozható. Sajátos módon ugyanakkor ez a látszólag kedvező helyzet hordozza magában a legnagyobb veszélyt is vizsgálatunk során, hiszen túlságosan nagy a csábítás arra, hogy az 1274. évi fővényi csatában életét veszítő Henrik fia Henriktől az I. Károlynak meghódoló „Herceg”-nek mondott Péterig bezárólag „a Kőszegiek”-ről beszéljünk és az uralmuk alatt lévő területeket „a Kőszegiek tartománya”-nak tekintsük. A csábításnak — javarészt forrásaink „Henrik-fiak”-at emlegető szóhasználatától bátorítva⁵ — történetírásunk többnyire nem is áll ellent, jóllehet, ha Henrik leszármazottainak történetét mint egy család históriáját vesszük szemügyre, számos olyan jellegzetesség tűnik elő, amelyek ellentmondanak ennek a tételnek.

A „családi történet” persze, nem úgy értendő, hogy az alábbiakban sorra vesszük a Héder nemzetség „kőszegi” ágához tartozók házasságait és az azokból származó gyermekeket. A családfát több-kevesebb pontossággal megrajzolta már az előző századfordulón Wertner Mór⁶ és Karácsonyi János,⁷ s az utóbb csak kisebb kiegészítésekre szorult.⁸ Sajnos, új adatok, legalábbis tudtommal, azóta sem kerültek elő e vonatkozásban, így továbbra is meglehetősen tájékozatlanok vagyunk Henrik és utódai házastársait illetően. Az régóta ismert, hogy Henrik prágai emigrációjának éveiben, tehát 1270 és 1272 között, feleségül vette egy cseh előkelő, Lichtenbergi Smil leányát, akit azonban Magyarországra

¹ Összefoglalóan lásd: *Kristó* 1979. 139–212. o.

² *Engel* 1988b. 89–146. o.; *Kristó* 2003b. 297–347. o.

³ Lásd pl.: *Kandra* 1884. 114–126. o.; *Pór* 1888.; *Bunyitay* 1888. 15–32., 129–155. o.; *Révész* 1891. 49–71., 133–158., 222–246. o.; *Pór* 1891. 433–481. o.; *Wertner* 1895. 42–64., 136–154. o.; *Kristó* 1973.; *Kristó* 1975. 251–268. o.; *Kristó* 1978a. 83–96. o.; *Kristó* 1978b.; *Die Güssinger*; *Kis* 1998. 57–78. o.

⁴ *Kristó* 1979. 148–150. o.

⁵ Lásd pl.: 1276: *MES* II. 55. o.; RA II/2–3. 157. o.; 1287: *ÁÚO* XII. 451. o.; 1292: *CDCr* VII. 112. o. stb.

⁶ *Wertner* 1895. 152–153. o.

⁷ *Karácsonyi* 1995. 599. o.

⁸ *Stessel* 1896. 429–432. o.; *Engel*: 1989. 113. o.; *Engel* 2001a. (Héder nem 4. tábla: Kőszegi [és Rohonc]i.)

való visszatértek eltaszított magától,⁹ miként az is ismert, hogy fiai közül Henriknek a felesége Mojs nádor leánya volt,¹⁰ s ez utóbbi házasságról még az is tudható, hogy valamikor 1267 után, de 1280 előtt kötötték meg.¹¹ Mennyivel érdekesebb lenne azonban azt tudni, hogy ki volt ifjabb Henrik anyja, s főként azt, hogy vajon azonos volt-e idősebb Henrik többi fiának — Miklósnak, Ivánnak (Jánosnak) és Péternek — az anyjával.

A gyanút, hogy az idősebb Henriknek csehországi házassága előtt nem egy, hanem legalább két felesége lehetett, több körülmény táplálja. Az ifjabb Henrik fivérei, Miklós és Iván már az 1260-as évek derekán feltűnnek forrásainkban — mindketten ott harcoltak apjuk oldalán 1265 márciusában az isaszegi csatában¹² —, s mivel 1275-ben már Veszprém püspökévé választották,¹³ a harmadik fivér, Péter is hasonló korú lehetett. Hozzájuk képest a negyedik fivér, Henrik jóval fiatalabbnak tűnik: ő csak 1278-ban bukkan fel először forrásainkban,¹⁴ s az talán szintén fiatal korára utaló jelként értelmezhető, hogy eleinte a Henrik becézésének tűnő Herke néven emlegetik olykor.¹⁵ Mivel az 1280-as évek forrásanyaga meglehetősen szűkmarkúan méri az archontológiai adatokat, az említettekhez képest csupán kiegészítésképpen érdemes megemlíteni, hogy az ifjabb Henrik az 1290-es évek elején jutott bárói méltósághoz, míg fivérei már az 1270-es években viseltek különféle tisztségeket. Az ifjabb Henrik tehát jelentősen fiatalabb lehetett bátyjainál, ebből azonban önmagában nem szükségképpen következne, hogy más anyától, apja második (?) feleségétől született. Annál inkább táplálja a gyanút mindaz, amit az idősebb Henrik és fiai legfontosabb birtokairól, azaz várainról tudunk.

Az 1270 májusában az idősebb Henrik kezén lévő várak megbízható listájáról az 1271. július 3-án megkötött pozsonyi béke ad tájékoztatást, felsorolva mindazon erősségeket, amelyeket IV. Béla halála után Henrik és „cinkosai” (*complices*) II. Ottokár cseh király hatalma alá adtak, nem akarván elismerni királyukul Béla fiát és örökösét, V. Istvánt. E szerint Henrik birtokolta az idő szerint Köszeget, Szentvidet, Szalónakot, Borostyánköt és Kertest, valamint zagorjei Farkas várait (*castra Farkasii de Zaguria*), míg fia, Iván a „két Sztrigó”-nak nevezett várat (*duo castra Stago vocata*).¹⁶ A lista első öt helyén szereplő várak Vas megyében épültek, zagorjei Farkas várai — mivel a helynév Varasd megye nyugati részére utal — Varasdban kereshetők, Sztrigó pedig Zala megyében feküdt. Mellőzve itt és most a várak birtoklástörténetére vonatkozó adataink előszámlálását, csupán arra az egyébként jól ismert tényre utalok, hogy a Vas megyei várak — az egyetlen Kertes kivételével — utóbb is Henrik leszármazottainak a kezén tűnnek fel. Henrik két fiának, Miklósnak és Ivánnak az 1279. évi osztozásakor Borostyán és Köszeg Ivánnak, míg Szentvid — és az 1271-ben nem említett — Léka Miklósnak jutott.¹⁷ Az osztálylevél leg-

⁹ Annales SS. Udalrici et Aefrae Augustenses, ad a. 1272. (Cat. font. I. 208. o.).

¹⁰ 1280: HO VI. 260. o.

¹¹ 1267: CDCr V. 446–447. o., vö. 1280: HO VI. 260. o.

¹² *Zsoldos* 2007. 72. o.

¹³ 1275: RA II/2–3. 126. o.

¹⁴ 1278: CDCr VI. 240–242. o.

¹⁵ Lásd pl.: (1279): ÁÜO XII. 262. o.

¹⁶ 1271: VMHH I. 300–301. o.

¹⁷ 1279. UB II. 140–141. o.

érdekesebb vonása, hogy szembetűnően hiányzik belőle a harmadik fivér, az ifjabb Henrik, akit csak futólag említ a szöveg bizonyos pozsonyi és mosoni szőlők kapcsán, amelyeket Henrik vincelléireinek (*pro usu cellarii sui*) tartottak fenn,¹⁸ arról azonban, hogy bátyjaihoz hasonlóan részesednék a Vas megyei várakból, szó sem esik. Felmerülhetne ugyan, hogy az 1271-ben említett, az 1279. évi osztályból azonban hiányzó, meglehetősen homályos birtoklástörténetű Szalónak jutott neki, ennél azonban valószínűbbnek ítéltető Karácsonyi János sejtése, aki arra gyanakodott, hogy Henrik Szlavóniában kapott javakat.¹⁹ Annál is inkább, mert az ifjabb Henrikre vonatkozó legkorábbi adatok valóban Szlavóniához kötik személyét,²⁰ módosításra legfeljebb annyiban szorul, hogy a voltaképpeni Szlavóniával északnyugatról határos Varasd megye lehetett az a terület, ahol az ifjabb Henrik megvethette a lábát. Itt találjuk ugyanis azokat a várakat, amelyek utódai kezén tűnnek fel: Belecet, Kosztelt, Krapinát, Orbolcot és Osztercet.²¹ A felsorolt várakról, sajnos, nem tudható, mikor és milyen körülmények között kerültek az ifjabb Henrik vagy utódai kezére, egyedül Orbolcra jegyzi meg egy forrásunk, hogy az ifjabb Henrik unokái örökölt birtokai közé tartozott,²² ami azonban nem segít e kérdés megválaszolásában. Az idősebb Henrik 1270-ben birtokolt várai között ugyanakkor ott szerepeltek „zajorjei Farkas várai” is, így okkal tehető fel, hogy az említettek közül legalább kettő ezen várak valamelyikével azonosítható, amint az Krapina esetében fel is merült.²³ Mivel az ifjabb Henrik fivéreiéről, Miklósról és Ivánról, valamint ezek utódairól nem mutatható ki, hogy Varasdban várbirtokosok lettek volna, az ifjabb Henrik és utódai esetében ellenben arra nincs adat, hogy ők Vasban rendelkeztek volna várakkal, kézenfekvőnek látszik arra gondolni: az idősebb Henrik három fia osztozásakor a két idősebb magának tartotta meg apjuk formálódó uralmi körzetének magját, azaz a Vas megyei várakat, míg öccsüknek engedték át a távoli Varasdban lévőket. Szó sincs tehát arról, hogy Miklós és Iván kisémmizték volna öccsüket, de hogy az osztozás egyenlőtlen volt, az aligha lehet kétséges, ami megalapozza a fiúk különböző anyáktól született voltára vonatkozó feltételezésünket.

Az idősebb Henrik három fia között tehát nem egy, hanem két osztozást tudunk azonosítani: a fentiekben valószínűsített, minden bizonnyal még 1279 előtt megejtettet, mely az ifjabb Henrik és bátyjai között jött létre, valamint a jól ismert 1279. évit, amely Miklós és Iván javait különítette el egymástól. E két osztály alapvetően befolyásolta a közkeletűen a „Kőszegiek tartományuraságá”-nak nevezett politikátörténeti jelenség későbbi sorsát.

Mindenekelőtt megállapítható, hogy az osztályok nemzedékeken átívelő stabilitást biztosítottak Henrik leszármazottainak birtoklásában. Az idősebb Henrik két fia, Miklós és Iván 1279. évi osztálya esetében ennek bizonyosságaként elegendő csupán az Ivánnak

¹⁸ UB II. 140. o.

¹⁹ *Karácsonyi* 1995. 603. o.

²⁰ 1278: CDCr VI. 240–242. o.; (1279): ÁÚO XII. 262. o.; 1281: CDCr VI. 382–384. o.

²¹ 1338: *Engel* 1989. 103–107. o.; 1339: *Engel* 1989. 107–112. o.; 1346: CDCr XI. 319–320. o. (vö. még: CDCr XI. 494. o.); 1351: HO V. 125. o.; 1358: Héderváry okl. I. 45–54. o.

²² 1339: *Engel* 1989. 108. o.

²³ *Engel* 1996. I. 353. o.

jutott Kőszeg birtoklástörténetére hivatkozni. Az osztály előtt a két fivér minden jel szerint közösen birtokolta Kőszeget, nyilván ezzel magyarázható, hogy Miklós keltez oklevelet Kőszegen,²⁴ miközben Iván a kőszegi várnagyot a magáénak mondja.²⁵ 1279 után már nem találunk olyan adatot, amely Miklóst Kőszeggel kapcsolatban említené, ellenben minden nehézség nélkül kimutatható, hogy a vár Iván ágán öröklődik. Iván halála után fiai, Gergely és „Farkas”-nak mondott János közül az előbbi kezén lehetett, aminek biztos jele, hogy a következő nemzedékben Gergely fiai birtokolták: előbb Miklós,²⁶ majd annak öccse, András,²⁷ s csak ez utóbbi halála után került Iván fiatalabb fia, „Farkas” János kezére.²⁸ Az 1279-ben Miklósnak jutott Lékáról ugyanígy kimutatható, hogy utóbb Miklós fia, a „Kakas”-nak mondott ifjabb Miklós birtokolta.²⁹

Az osztályok figyelembevételével ugyanakkor Henrik három fiának terjeszkedési irányait illetően is világos rend képe sejlik elő. A Vassal dél felől szomszédos Zalában már a XII. század végén jelen volt a Héder nemzetség kőszegi ága,³⁰ s bizonyosra vehető, hogy mind Miklós, mind Iván gyarapította javait a megyében. Pölöske vára eredetileg Hahót nembéli Arnold fia Miklósé volt, akitől, hűtlensége miatt, V. István elkobozta és Miskolc nembéli Panyitnak adta.³¹ V. István halála után Panyit a várat visszaadta a Hahótoknak,³² akik azonban nem sokáig örülhettek ennek, mert 1292-ben Hahót nembéli Arnold fia Arnold már arról tett bevallást a győri káptalan előtt, hogy a békétlen időkben Pölöske nevű várát jogtalanul elfoglalták tőle.³³ A meg nem nevezett hatalmaskodó minden bizonnyal Henrik fia Miklós lehetett, hiszen a vár utóbb az ő fiának, Kakas Miklósnak a kedvelt tartózkodási helyeként szerepel.³⁴ A szintén a Hahót nemzetség várai közé tartozó Alsólendvát Hahót nembéli Hahót fia Istvántól foglalta el bizonyos Henrik fia János.³⁵ Felmerült ugyan, hogy e „Henrik fia János” ifjabb Henrik fiával lenne azonos, s a dolog 1314 táján történt volna,³⁶ ám mivel Hahót fia Istvánról 1299-ben megszakadnak az adataink,³⁷ valószínűbb, hogy Henrik fia Iván lehetett a foglaló. Miklós és Iván ugyanakkor Szlavóniában is szereztek birtokokat,³⁸ sőt, utóbbi a Körös megyei Polosnica várát is birtokolta egy ideig,³⁹ ami megint csak alátámasztja, hogy Miklós és

²⁴ (1275): UB II. 78–79. o.; 1277: UB II. 95. o.

²⁵ (1276): UB II. 94. o.

²⁶ Vö. 1328: UB III. 35. o.

²⁷ 1321: UB III. 135. o.; 1322: UB III. 143. o.; 1323: HO I. 123–125. o.

²⁸ 1327: HO I. 143. o., vö. még: 1327: HO I. 150–153. o.; 1328: UB IV. 2–4. o.

²⁹ 1318: Zala okl. I. 147–148. o., vö. még: 1332: UB IV. 133. o.

³⁰ 1212: MES I. 201–202. o.

³¹ 1270: ÁÚO XII. 9. o.

³² 1272: ÁÚO IX. 7. o.

³³ 1292: UB II. 272. o.

³⁴ 1316: UB III. 90. o.; 1318: Zala okl. I. 148. o.

³⁵ 1323: CD VIII/2. 457–463. o., vö. még: 1355: MNL OL DL 4511.

³⁶ Engel 1996. I. 266. o.

³⁷ Karácsonyi 1995. 582. o.

³⁸ 1280: CDCr VI. 368–369. o.; 1284: CDCr VI. 505–506. o., vö. még: 1284: CDCr VI. 506–507. o.

³⁹ 1288: UB II. 210–211. o.

Iván csak a Varasd megyei várakat engedték át öccsüknek, Henriknek, a szlavóniai terjeszkedésről azonban nem mondtak le a javára.

Iván ugyanakkor észak felé, Sopron megye irányában is gyarapította a befolyása alatt álló területeket, ahol a Csákokkal szemben nyert teret.⁴⁰ Kristó Gyula szerint 1285 táján a megye már „a Kőszegiek”-et uralta, s bár a következtetését megalapozó, 1285-re datált oklevél⁴¹ valójában hamisítvány,⁴² maga az állítás igaz lehet, hiszen 1292-ben nyilván nem ok nélkül adományozta hűbérjogon Martell Károly Vas mellett éppen Sopron megyét Ivánnak és fiának, Gergelynek.⁴³ Mindenesetre Sopron megyében Iván unokái közül Miklós kezén találjuk Bikug várát,⁴⁴ míg öccse, András birtokolta Kaboldot is.⁴⁵ 1301-ben Iván már a Győr megyei Szentmártonra, azaz a pannonhalmi monostorra tette rá a kezét,⁴⁶ ahol utóbb az ő várnagya parancsolt,⁴⁷ s mind a várát, mind a várnagyot unokája, Gergely fia Miklós is megörökölte.⁴⁸ Szépen gyarapodó tartományát Iván a Moson feletti uralmat biztosító Óvár megszerzésével kerekítette ki legkésőbb 1304-re, mert az ekkor (és 1322-ben) szereplő óvári várnagyok⁴⁹ minden bizonnyal előbb Ivánt, majd unokáját, Andrást szolgálták,⁵⁰ s ezért említi I. Károly 1317-ben hűtlenként őket.⁵¹ Győr megyében birtokos mosoni várjobbágyságok azonban már 1292-ben is szolgálták Ivánt, aki rájuk bízta a fogságba ejtett III. András király őrzését.⁵² Mindebből jól látható, hogy annak a Vas, Zala, Moson, Sopron és Győr megyék jelentős részére kiterjedő uralmi körzetnek, amelyet 1314-ben Iván unokája, Gergely fia András ellenőrzött,⁵³ az alapjait nem általában „a Kőszegiek” vetették meg, hanem kizárólag Henrik fia Iván. Egyedül Veszprém megye esetében látszik valószínűnek, hogy ott Iván egyik unokája, András volt az, aki elsőként vetette meg a lábát a család tagjai közül.⁵⁴

A fenti megállapítás könnyedén ellenőrizhető, ha szembeesítjük Iván testvéreinek tartományépítő tevékenységével. Arról már esett szó, hogy Miklós Zalában rátette a kezét Pölöskére, s szerzett birtokot Szlavóniában is. Ennél többről azonban nem tudunk beszámolni, legfeljebb az gyanítható, hogy Vasban Rohonccal gyarapította várai számát. Az erősség eredetileg Ják nembéli Kázmér fia Csépáné volt,⁵⁵ akinek örökös nélküli halálát

⁴⁰ Kristó 1966. 331–339. o.

⁴¹ 1285: UB II. 191–192. o.

⁴² Szentpétery 1916. 41–47. o.

⁴³ 1292: CDCr VII. 80. o., vö. még: 1295: CDCr VII. 202. o.

⁴⁴ 1310: UB III. 44. o. (téves napi kelettel, vö. AOKt. II. 937. sz.); 1311: UB III. 46. o.

⁴⁵ 1325: HO I. 140. o.; 1327: HO I. 151. o.

⁴⁶ Lásd pl.: Cat. font. I. 517., 791. o.

⁴⁷ 1304: HO IV. 108–109. o., vö. 1303: HO IV. 106. o. és 1305: HO IV. 109–110. o.

⁴⁸ 1311: AO I. 232. o., vö. még: 1309: RDES I. 275–276. o.

⁴⁹ 1304. dec. 20.: UB III. 23. o.; 1322: Sopron város I/1. 37. o.

⁵⁰ Engel 1996. I. 385. o.

⁵¹ 1317: Sopron város I/1. 30–31. o.

⁵² 1295. szept. 27.: Apponyi okl. I. 25–27. o.

⁵³ Engel 1998b. 107. o.

⁵⁴ Vö. (1315): MNL OL DL 107 269.

⁵⁵ (É. n.): UB II. 47–48. o.

1297-ben említik.⁵⁶ Csépan egyébként részt vett az idősebb Henrik azon várainak visszafoglalásában, amelyek az 1271. évi béke rendelkezése ellenére sem kerültek V. István kezére,⁵⁷ így nem alaptalan a feltételezés, hogy Csépan halálát kihasználva, vagy még előbb, Miklós foglalta el a várat. Rohoncot mindenesetre a XIV. század elején már Miklós fia, Kakas Miklós birtokolta,⁵⁸ utóbb azonban — nyilván 1321-ben — elveszítette, s a király visszaadta a Jákoknak, akikről aztán Kakas Miklós csere révén szerezte meg újra 1329-ben.⁵⁹ Kakas Miklós negyedik váráról, a Zala megyei Kanizsáról⁶⁰ nem sokat tudunk: éppúgy szerezhette vagy építhette maga Kakas Miklós, mint apja. E négy várra és az említett két megye részeire kiterjedő uralmi körzet ura, Kakas Miklós a Héder nemzetség kőszegi ágából származott, s 1321-ben, ismeretlen okból,⁶¹ a király fegyverrel foglalta el várai egy részét: sokkal inkább ezen körülmények által befolyásolt megzokásból tekinthető Kakas Miklós „tartományúr”-nak, semmint a tényleges helyzet valószínű leírásaként.

Alapvetően más kép tárul elénk, ha az idősebb Henrik harmadik fiának, az ifjabb Henriknek a történetét vesszük szemügyre. A feladat nem egyszerű, mert az Árpád-korból alig-alig maradtak fenn személyére vonatkozó adatok. Egy-egy, a korban banálisnak mondható, olykor azonban jelentősebbnek ítéltető hatalmaskodás, hol önállóan, hol fivérei oldalán,⁶² s rövid ideig tartó szlavóniai bánság⁶³ mindössze, ami ezen időszakból ismert ifjabb Henrik élettörténetéből. Eközben nyilván nem tétlenkedett, s gyanítható, hogy Varasdból kiindulva Szlavóniában építette a maga hatalmát. Ennek állomásai és első eredményei azonban nem ismertek, meglehet azonban, hogy az utóbb a kezén feltűnő Körös megyei Kapronca,⁶⁴ valamint *Suscicha* (Szentgyörgy)⁶⁵ talán már ekkor is a birtokában volt. Ez annál is inkább feltehető, mert egyfelől 1301-től haláláig szilárdan birtokolta a szlavóniai báni címet, másfelől varasdi törzsbirtokai és az 1301 utáni szerzeményei közötti összeköttetést csakis Szlavónia biztosíthatta. Terjeszkedési területe szemlátomást kikerülte bátyjai és azok leszármazottainak érdekszféráját, amit nehéz lenne másnak, mint tudatos döntésnek tulajdonítani, melyben szerephez juthatott az is, hogy felesége — Mojs nádor leánya⁶⁶ — családja révén a Délkelet-Dunántúlon nem kellett teljesen ismeretlen közegben mozognia. Tény mindenesetre, hogy a szlavóniai bánság mellett Somogy, Baranya, Tolna és Bodrog megyék ispáni címét viselte 1301-től kezdve, s e megyék többségében várak birtoklása alapozta meg hatalmát: bizonyosan az övé

⁵⁶ 1297: UB II. 312. o.

⁵⁷ 1273: UB II. 41. o.

⁵⁸ 1318: Zala okl. I. 147–148. o.; 1319: UB III. 123. o.

⁵⁹ 1329: UB IV. 55–56. o.

⁶⁰ 1321: Zala okl. I. 161. o., vö. 1323: Zala okl. I. 165. o.

⁶¹ Vö. *Engel* 1998b. 130. o.

⁶² (1279): ÁÚO XII. 262. o.; 1281: CDCr VI. 382–384. o. (vö. CDCr VI. 386–387. o.); 1284: CDCr VI. 489. o.; (1290): RA II/4. 25. o.

⁶³ 1290–1291-ben (az első adatot lásd: 1290: RA II/4. 25. o., az utolsót lásd: 1291: CDCr VII. 52. o.), illetve újra 1293-ban (1293: CDCr VII. 129. o.).

⁶⁴ 1309: AO I. 386–387. o.

⁶⁵ 1338: *Engel* 1989. 103.

⁶⁶ 1280: HÖ VI. 260. o.

volt Somogyban Somogyvár,⁶⁷ Tolnában Döbrököz⁶⁸ és Baranyában Kőszeg,⁶⁹ egyedül esetleges Bodrog megyei váráról nincs adat. A terjeszkedést a Délkelet-Dunántúlon fiai, János és a „Herceg”-nek nevezett Péter is folytatták. A János birtokában feltűnő Tolna megyei Dombó⁷⁰ lehet ugyan még ifjabb Henrik szerzeménye, a baranyai Kéméndet azonban például bizonyosan János foglalta el Győr nembéli óvári Konrád unokáitól,⁷¹ miként a Veszprém megyei Essegvárat is ő csikarta ki Lőrinte nembéli Lőrintétől.⁷² Az ifjabb Henrik fiai ugyanakkor varasdi és szlavóniai váraik számát is kikerekítették néhány sikeres foglalással: Varasdban Loborról,⁷³ valamint a johanniták Béla nevű váráról,⁷⁴ Körös megyében Ludbregről⁷⁵ tudjuk, hogy az ifjabb Henrik fiai tartották hosszabb-rövidebb ideig elfoglalva. Az ifjabb Henrikre és utódaira vonatkozó adatok alapján ily módon egy másik „Kőszegi-tartomány” körvonalazódik előttünk. Indokolatlan tehát a XIII. század közepétől az 1320-as évek végéig ívelő időszakban egyetlen „Kőszegi-tartomány”-ról beszélni, mert valójában kettő volt: Iváné és ifjabb Henriké, amelyek mind területi, mind kronológiai jellemzőiket tekintve határozottan megkülönböztethetők és megkülönböztetendők egymástól.

Ennek ellenére az idősebb Henrik három fiától eredő ágak közötti szálak nem szakadtak el, időről-időre ráakadunk olyan adatokra, amelyek az egyes ágakhoz tartozó személyek közötti kapcsolatokról tanúskodnak, némelyik pedig még ennél is többet sejtet.

Ez utóbbiak közé tartozik az az oklevél, amelyet az ifjabb Henrik adott ki 1309. június 4-én. Az okmány I. Károly második koronázásának politikai előkészítését dokumentáló forrásaink közé tartozik, melyben Henrik előadja, hogy — bár korábban önként elismerte már esküjével I. Károlyt uralkodójának —, most ezt megújítja, s akkor is érvényesnek tekinti, ha személyesen nem venne részt a koronázáson. Az oklevél szempontunkból legérdekesebb jellemzője, hogy e nyilatkozatot Henrik nemcsak a maga és örökösei, valamint az uralma alá tartozó nemesek, hanem rokona, Gergely fia Miklós és annak alárendeltjei nevében (*pro nobis nostrisque heredibus itemque nobilibus, quomodolibet sub nostro regimine constitutis, necnon pro magistro Nicolao filio Gregorii nepote nostro cunctisque ad ipsum pertinentibus*) is tette.⁷⁶ Gergely fia Miklós Iván unokája volt, s ekkor már bizonyosan nagykorú, hiszen 1307-ben rövid ideig viselte a tárnokmesteri méltóságot,⁷⁷ s az 1308. évi pesti országos gyűlésen Henrik oldalán maga is személyesen részt vett.⁷⁸ Henrik általi képvisellete tehát magyarázatra szorul, hiszen hasonló nyilatkozatot tehetett volna

⁶⁷ 1304: CDCr VIII. 91. o.

⁶⁸ 1309: CDCr VIII. 255–256. o.

⁶⁹ 1304: Zichy okm. II. 530. o.

⁷⁰ 1310: MNL OL DL 86 913.; 1313: Zichy okm. I. 143. o.

⁷¹ 1316: AO I. 395–396. o.

⁷² 1334: AO III. 78. o.

⁷³ 1330: MNL OL DL 2262.

⁷⁴ 1320: CDCr VIII. 556–559. o. (vö. 1328: MNL OL DL 101 669.).

⁷⁵ 1326: CDCr XI. 230. o.

⁷⁶ 1309: Acta Gent. 303–304. o.

⁷⁷ Engel 1996. I. 36. o.

⁷⁸ 1308: Acta Gent. 116–117. o.

ő is a saját nevében. Ha nem tette — márpedig bizonyosan nem tette, hiszen ellenkező esetben a neve nem lenne belefoglalva Henrik oklevelébe —, annak legvalószínűbbnek ítéhető magyarázataként az merülhet fel, hogy Henrik egyfajta „családfő”-ként, a Héder nemzetség kőszegi ágának az idő szerinti legidősebb és legtekintélyesebb tagjaként nyilatkozott néhai bátyja, Iván idősebb unokája nevében is.

Ezen értelmezés helytálló volta mellett szól, hogy néhány évvel később hasonló jelentést tapasztalunk. 1312 januárjának végén éppen Gergely fia Miklós volt az, aki megújította a Frigyes osztrák és stájer herceggel korábban kötött szövetségét, belefoglalva abba fivérét, Andrást, valamint atyafiait, Jánost és Pétert is.⁷⁹ Az utóbbiak az akkor már halott ifjabb Henrik törvényes házasságból származó fiai voltak, azaz nyilván az történt, hogy Henrik halálával Gergely fia Miklós lépett elő a Héder nemzetség kőszegi ágának fejévé.

A két eset közös jellemzője az idősebb Henrik harmadik fiától, Miklóstól leszármazó ág teljes hiánya. Miklós fia, a forrásainkban 1314-ben feltűnő Kakas Miklós 1309-ben már minden bizonnyal felnőtt férfi volt (a Miklósnál, mint láthattuk, jóval fiatalabb ifjabb Henrik fiai, János és Péter 1310-ben már nagykorúak),⁸⁰ következetes kimaradása a két említett dokumentumból magyarázatért kiált, amellyel azonban nem szolgálhatok jelenleg. Arra mindenesetre az eset felhívja a figyelmet, hogy óvatosan kell kezelnünk azon forrásainkat, amelyek általánosságban emlegetik valamely összefüggésben a „Henrik-fiak”-at, mert korántsem tekinthető bizonyosnak, hogy a Héder nemzetség kőszegi ágának minden elméletileg szóba jöhető tagjára vonatkozik az adott utalás.

Vannak persze esetek, ha nem is sok, amikor kétségtelen, hogy a Kőszegiek mindhárom alága részese volt valamely eseménynek. Erre találunk példát Kakas Miklós 1316. február 22-én kelt oklevelében, amelyben az öt régóta szolgáló vönöcki Jakab fia Istvánnak tett birtokadományát foglalta írásba. A jutalmazásra az adott okot, hogy István, amint azt a Kakas Miklós nevében fogalmazott oklevél előadja, „amikor fő ellenfeleink ellenünk és atyafiaink, Henrik mester fiai, János mester és Péter, valamint Gergely mester fia András mester ellen támadtak” (*cum adversarii nostri speciales contra nos et magistrum Iohannem ac Petrum filios magistri Herrici necnon magistrum Andream filium magistri Gregorii fratres nostros hostiliter accessissent*) győzelmet aratott azok felett Kakas Miklós és említett atyafiai jelenlétében (*presente nostra persona fratrumque nostrorum predictorum*).⁸¹ Az így leírt esemény, általános vélemény szerint, arra az 1315-re keltezhető hadjáratra vonatkozik, amikor I. Károly első ízben lépett fel fegyveres erővel az idősebb Henrik utódai ellenében, rátámadva az ifjabb Henrik fiát, Jánost uraló Tolna megyére. I. Károly egy 1315. november 20-án kelt oklevele valóban megemlíti a „Henrik-fiak” ellen vezetett királyi hadjáratot, melynek során Nyék várat ostromolta (*cum nudus tertius in quadam expeditione nostra contra filios Herrici bani processissemus [...] sub quodam castro Neek*).⁸² A hadjárat lefolyásának és eredményeinek értelmezése körül

⁷⁹ 1312: UB III. 53–54. o.

⁸⁰ 1310: Zichy okm. I. 128. o.

⁸¹ 1316: UB III. 90. o.

⁸² 1315: MNL OL DL 102 892.

nincs egyetértés a magyar történetírásban,⁸³ de szempontunkból ennek nincs is különösebb jelentősége. Annak viszont annál inkább, hogy az almádi konvent egyik 1315-re keltezhető oklevele Gergely fia András „jelen hadjárata hadoszlásának tizenötödnapjára” (*post residenciam presentis exercitus magistri Andree in quindenis*) tüzi ki egy András előtt megkezdett ügy lezárásának határnapját,⁸⁴ azaz a három említett oklevél alapján kifogástalanul igazolható, hogy 1315-ben az idősebb Henrik mindhárom fiától leszármazó családtagok együtt harcoltak a király ellen, mégpedig sikerrel.

Ezek után joggal várhatnánk, hogy a három alág tagjai — rátalálván az uralkodóval való eredményes dacolás receptjére — a későbbiekben is közösen védelmezték az uralmuk alatt álló területeket az oda behatolni akaró királyi hatalommal szemben. Köztudomású, hogy nem ez történt: I. Károlynak sikerült egyenként felmorzsolnia őket. Előbb, 1316-ban, az ifjabb Henrik fiainak délkelet-dunántúli territóriumát számolta fel, a következő évben, 1317-ben, Iván unokája, Gergely fia András került sorra, s még ugyanebben az esztendőben sikerült kivernie az ifjabb Henrik fiait Szlavóniából is, beszorítva őket apjuk „tartomány”-ának eredeti magjába, Varasdba, majd 1319-ben András osztrák lovagok által támogatott lázadásának leverése következett.⁸⁵ Mindezen harcok közül egyedül az utolsó, az 1319. évi történetében maradt nyoma annak, hogy András az egykori tartományuk javát akkor már elvesztett „lázdó Henrik-fiak”-kal (*cum ceteris Herniciadibus (!) nostris rebellibus*), azaz az ifjabb Henrik két fiával, Jánossal és Péterrel az oldalán szállt szembe az alkalommal a királyi hatalommal.⁸⁶

A történetek magyarázatát az eseményekből megint csak feltűnően hiányzó alág képviselőjével, a Kakas Miklóssal kapcsolatos megfontolásoktól remélhetjük. Említettem már, hogy ez az alág a másik kettőhöz képest jelentéktelen terület felett gyakorolt ellenőrzést. Ebben alighanem döntő szerepe volt annak, hogy alapítója, az idősebb Henrik Miklós nevű fia már 1299-ben eltűnik forrásainkból, vélhetően halála miatt,⁸⁷ fia, Kakas Miklós pedig csak 1314-ben kerül élénk.⁸⁸ Éppen a tartományépítés szempontjából legtermékenyebb másfél évtized volt tehát holtidő ezen alág számára. Emlékezhetünk: az ifjabb Henrik — nehezen nyomon követhető előzményekre támaszkodva — éppen ekkor építette fel szlavóniai és délkelet-dunántúli birodalmát. Ez Miklós és fia esetében, minden jel szerint, elmaradt, s később sem volt reményük arra, hogy a lemaradást pótolják, hiszen időközben Iván és az ifjabb Henrik (valamint utódaik) északról, keletről és délről mintegy körbezárták a Miklós-alág területét, így annak egyszerűen nem volt hol terjeszkednie. Hogy ez a helyzet feszültségeket teremthetett a rokonságon belül, az éppen feltehető, de nem bizonyítható, jöllehet Kakas Miklós kimaradása az említett 1309. és 1312.

⁸³ Engel 1998b. 112. o., vö. Kristó 2003b. 325. o.

⁸⁴ (1315): HO VII. 323. o. Az időpont, nov. 15. (tercio die Sancti Bricci) egyébiránt Engel Pál rekonstrukcióját igazolja (vö. az előző jegyzetben idézett helyekkel), amennyiben bizonyítja, hogy a harcok I. Károly nov. 20-án kelt, említett oklevelének kiállítására időpontjában még nem ültek el.

⁸⁵ Engel 1998b. 112–113., 121., 126. o., vö. (számos részletkérdésben más megoldást kínálva): Kristó 2003b. 326–327., 333–334., 339. o.

⁸⁶ 1325: HO I. 140. o.; 1327: HO I. 152. o.

⁸⁷ Vö. Karácsonyi 1995. 599. o.; Engel 1996. (Héder nem. 4. tábla: Kőszegi [és Rohonci]).

⁸⁸ 1314: AO I. 335. o.

évi dokumentumokból ennek is lehet éppen a jele. Az viszont már bizonyítható, hogy az Iván-alág által legrégebb óta birtokolt megyék — azaz Vas, Sopron és Zala — ispánjainak rendjében sajátos törés figyelhető meg. Az említett megyésispánságokat előbb Gergely fia Miklós, halála után pedig öccse, András viselte,⁸⁹ éppen úgy, mint ahogy az alág várai is ebben a rendben szálltak kézről kézre. Érthető tehát, hogy András egyik oklevelében kifejezetten arról ír, hogy nagyapja és bátyja kormányzata — azaz „tartománya” — jog szerint szállott rá (*nos, cui gubernacula predictorum predecessorum nostrorum de iure pervenerant*).⁹⁰ Az Iván- és a Henrik-alág tagjai ellen folytatott királyi hadjáratok idején azonban, láss csodát, nem más, mint a rokonságon belül mindaddig háttérbe szorult Kakas Miklós volt Vas, Sopron és Zala megyék ispánja, megfejelve a királyi lovászmesterséggel is méltóságait.⁹¹ A másik két alág ezt tekinthette volna éppen kedvező lehetőségnek is hatalmuk töredékeinek megmentéséhez, csakhogy bizonyos: nem így értékelték a fejleményt. Gergely fia András ugyanis valamikor 1318 eleje előtt — aligha kétséges, hogy 1317-ben — rátámadt Kakas Miklós Vas megyei váraira, Lékára és Rohoncra, s eredménytelenül ostromolta azokat.⁹²

Mindezek ismeretében nem nehéz kitalálni, mi történt. I. Károly, a már-már bántóan banális „oszd meg és uralkodj” elvét alkalmazva, a rokonság leggyengébb láncszemét, Kakas Miklóst használta fel arra, hogy megakadályozza a Kőszegiek egységes fellépését: vele tartotta sakkban azt az alágot, amelyik ellen éppen nem harcolt. Károly persze, nem lett volna kiváló uralkodó, ha a másik két alág fölött aratott győzelme után nem ejtette volna minden szívfájdalom nélkül magát Kakas Miklóst is, s mondva csinált ürügygel nem fosztotta volna meg Zala megyei váraitól, valamint Rohonctól is, így véve elejét annak, hogy esetleg megpróbáljon a fejére nőni. Ekkor szintén az egyszer már bevált receptet alkalmazta, hiszen a megfegyelmezett Kakas Miklós megyésispánjává éppen az 1317-ben meghódolt Gergely fia Andrászt tette meg Vas megyében.⁹³ Mindezek után Gergely fia András örökösével, a „Farkas”-nak mondott Jánossal elbánni szinte gyerekjátékszámba ment: 1327-ben ki is ostromolták négy Vas megyei várából,⁹⁴ s ezzel az a megye került újra a királyi hatalom szilárd ellenőrzése alá, amely a Héder nembéli Kőszegiek oligarchikus hatalmának szíve volt több mint hatvan éven át.

⁸⁹ Engel 1996. I. 225., 178., 234. o., vö. uo. II. 135–136. o.

⁹⁰ 1314: AO I. 337. o.

⁹¹ Engel 1996. I. 225., 178., 234., 40. o., vö. uo. II. 136. o.

⁹² 1318: Zala okl. I. 147–148. o.

⁹³ Engel 1998b. 130. o., vö. Engel 1996. I. 225. o.

⁹⁴ 1327: HO I. 147. o.

A Héder nembéli Kőszegiek

(vázlat)

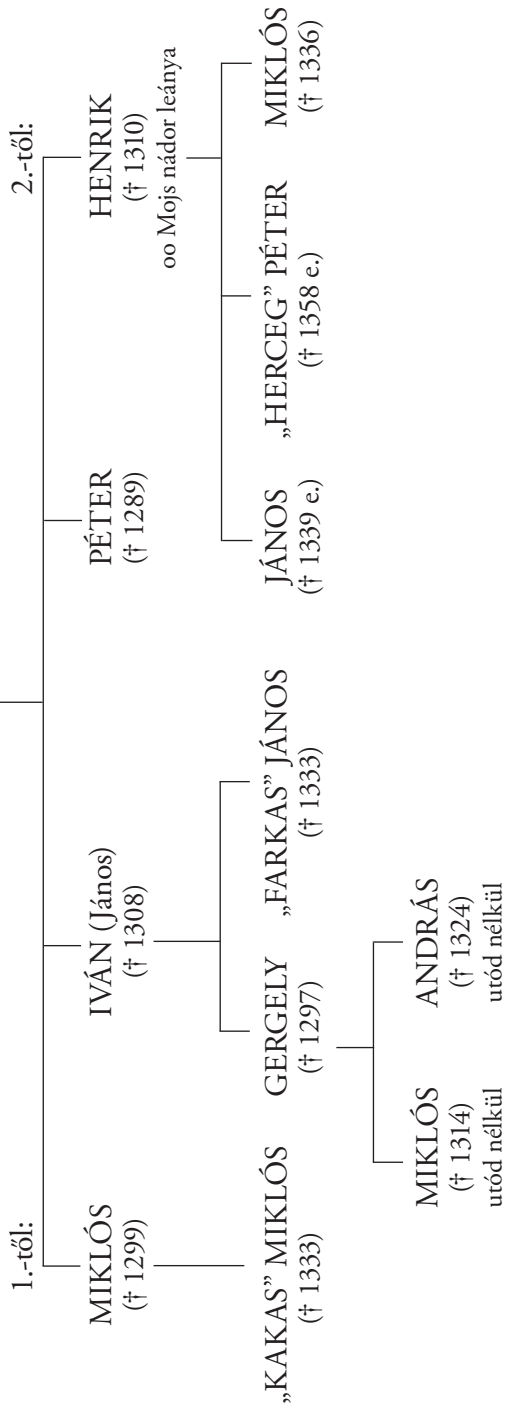
Engel Pál nyomán

HENRIK
(† 1274)

oo 1. N. N.

2. N. N.

3. Lichtenbergi Smil leánya

A táblázat a rokonságnak csak a tanulmányban említett tagjait tartalmazza.

A Borsa-tartomány igazgatásának kérdései

Kevés olyan kidolgozásra *elvben* érdemes fejezete van a XIII–XIV. század fordulója körüli évtizedek viharos történetének, mely annyira megátalkodott makacssággal őrizné titkait a *gyakorlatban*, mint a Tiszántúl nagy részét közel félévszázadig — s azonfelül még Erdélyt is jó egy évtizedig — ellenőrzésük alatt tartó Borsák, azaz Borsa nembéli Tamás ispán fiai és unokái által felépített és működtetett oligarchikus hatalom. Meglehet, ez az oka annak, hogy Kristó Gyula, a magyar történetírásban közkeletűen „tartományurak”-nak nevezett oligarchák¹ monográfusa, amikor a téma összegzésére² készülődvén sorra készítette az általa oligarcháknak tartott nagyurak jelentősebbjeinek történetére vonatkozó esettanulmányait,³ éppen a Borsákat hagyta ki a sorból. Tény mindenesetre, hogy a Borsák és tartományuk történetének jószerével bármely részlete nehezen megfejthető talányok elé állítja a történeti kutatást, az alábbiakban azonban ezek közül csupán egyet veszünk szemügyre tüzetesebben, Nyájás Olvasó, nevezetesen a tartomány kormányzásának kérdéseit.

Bukásának előestéjén, 1313–1314 táján tehát, a Borsák tartománya az Erdély és a Tisza folyó közötti országrész nagyobbik felét ölelte fel. Súlypontja az önmagában is igen terjedelmes Bihar megyére esett, északon Szabolcs, Szatmár, Kraszna, Közép-Szolnok és Ugocsa megyék, délen pedig a Biharhoz az Árpád-kor korai időszakában szoros, de pontosan nem eléggé ismert természetű szálakkal kapcsolódó⁴ Békés és Zaránd megyék tettek teljessé. Hozzávetőleg tehát kétharmad Erdélynyi területről van szó, melynek igazgatása aligha lehetett egyszerű feladat.

Magától értetődik, hogy a tartomány kormányzásának intézményeit a Borsáknak nem maguknak kellett megalkotniuk — miként oligarchatársaiknak sem saját tartományaikban —, azok a rendelkezésükre álltak. Minden jel arra vall ugyanis, hogy az oligarchikus magántartományok igazgatása megszervezésének közvetlen példáit a Magyar Királyság két, az uralkodói hatalom által létrehozott tartományának, Erdélynek és Szlavóniának a kormányzati sajátosságaiban kell keresnünk. Erdélyben és Szlavóniában, amint az közismert, éppen az oligarchikus magántartományok kialakulásának előestéjére, a XIII. század közepére szilárdult meg az a gyakorlat, hogy a tartományt kormányzó vajda

¹ A két fogalmat egymástól megkülönböztető, új értelmezésre lásd: *Zsoldos* 2012. (jelen kötetben: 243–149. o.).

² *Kristó* 1979. 139–212. o.

³ *Kristó* 1973. o.; *Kristó* 1975.; *Kristó* 1978a.; *Kristó* 1978b. A Kőszegiakkal és a Kán nembéli Lászlóval foglalkozó írás megjelent a szerző válogatott tanulmányainak gyűjteményében is, lásd: *Kristó* 1983a. 241–268. és 269–299. o. (a tanulmányokhoz tartozó jegyzeteket lásd: uo. 528–542. és 542–551. o.).

⁴ *Györffy* 1987–1998. I. 494., 574. o.; *Kristó* 1988. 473–474., 479–480. o.

és bán nevezi ki a tartomány megyéinek élén álló ispánokat — akik tehát nem közvetlenül a királytól kapták megbízásukat, ellentétben a Drávától északra és a Királyhágótól nyugatra fekvő megyék ispánjaival —, s a tartomány királyi várai is a vajda és a bán kezén voltak.⁵ Pontosán megfelel ennek a képnek az az általános tapasztalat, hogy az oligarchikus magánhatalmon alapuló tartományok létrejötte csupán annyiban érintette a megyeszervezet nagymúltú intézményét, amennyiben a tartomány ura familiárisai közül állított a megye élére — gyakran „ispán”-nak (*comes*) címzett — alispánt, aki az esetek jelentős részében igazolhatóan — a többiben pedig feltételezhetően — az oligarcha valamelyik várának várnagya is volt egyúttal. Maga az ispáni hatalom, a dolog természetéből adódóan, az oligarchát illette, aki azonban szembetűnően ritkán használta megyésispáni címeit, s ha mégis, akkor közülük csupán egy-egy tűnik fel a nevében kiadott oklevelekben, ám azok is minden felismerhető rendszer nélkül.

Hasonló jelenséggel a Borsák tartományában szintén találkozunk: Zaránd megyében például, ahol bizonyos Dénes 1306-ban Kopasz nádor helyetteseként viselte a „zarándi ispán” címet,⁶ vagy Szabolcsban, ahol — a minden bizonnyal Karászi Sándor fia Sándorral azonosítható⁷ — Sándor 1308 és 1310 között állt „szabolcsi ispán”-ként a szolgabírák testületének élén.⁸ A tartomány többi megyéjének alispánjait nem ismerjük, egyedül Szatmárban említenek egyet forrásaink nevének megjelölése nélkül.⁹ Szolgabírák is ebben a két megyében — Szabolcsban és Szatmárban — szerepelnek.¹⁰

A tartomány igazgatásának másik elemeként a várak kínálták magukat. Nem a tartományt alkotó megyék régi ispánsági várai, persze — már ahol volt ilyen egyáltalán¹¹ —, hanem azok a (zömében a XIII. század második felében épített) kővárak, amelyek amúgy is az oligarchikus magánhatalom pillérei voltak. A tartomány várainak túlnyomó többsége a Borsák — vagy szövetségeseik — kezében volt, a kivételt e téren a váradi püspökség fenési vára¹² jelentette Bihar megyében; jellemző azonban, hogy 1294-ben a Borsák ennek elfoglalására is kísérletet tettek,¹³ ám a balsikerű akció Tamás ispán vélhetően legidősebb fiának, Rolandnak az erdélyi vajdaságába került.¹⁴ Az egyes várak élére, ahogy az a korban általános szokás volt, a Borsák a nekik szolgáló familiárisok közül állítottak várnagyokat. A várnagyok többsége csupán egy-egy alkalommal szerepel forrásainkban

⁵ Engel 1982. 902–904. o.; Zsoldos 2001b. 279–280. o.

⁶ 1306. (s. d.): CD VIII/7. 367. o.

⁷ Engel 1996. I. 183. o.

⁸ 1308. márc. 16.: Zichy okm. I. 116–117. o.; (1309. nov. 15. e.): MNL OL DL 97 732. (keltére lásd: Szabolcs okl. 17. sz.); 1309. nov. 29.: MNL OL DL 96 052.; 1309. dec. 2.: Zichy okm. I. 122–123. o.; 1310. febr. 3.: Zichy okm. I. 124–125. o.; 1310. febr. 24.: Zichy okm. I. 125–126. o.; Zichy okm. I. 126. o.; 1310. márc. 24.: AO I. 198. o.; 1310. júl. 7.: MNL OL DL 96 056., lásd még: (é. n.): Zichy okm. I. 119–120., 123., 59–60. o.

⁹ 1310. (s. d.): Zichy okm. I. 141. o.

¹⁰ 1308. szept. 15.: CD VIII/1. 255. o.; 1310. (s. d.): Zichy okm. I. 141. o.; (1313.) febr. 26.: Zichy okm. I. 139. o.

¹¹ A feltételezett békési vár létevel kapcsolatos kételyekre lásd pl.: Bóna 1995. 41. o.

¹² Györffy 1987–1998. I. 617. o.; Engel 1996. I. 312. o.

¹³ 1294. máj. 23.: ÁÚO X. 153–154. o.

¹⁴ Lenkey – Zsoldos 2003. 188–189. o.

e minőségében, így tevékenységük részletei homályban maradnak. 1306-ban ura, Kopasz nádor képviselőjeként tűnik fel Zudus adorjáni és Bud *fratere*, Pál sólyomkői várnagy,¹⁵ néhány évvel később már egy másik személy, Hegun fia László volt Sólyomkő várnagya,¹⁶ Borsa Beke Ugocsában épített szőlősi várának élén Kállai Mihály fia Istvánt találjuk 1308-ban,¹⁷ míg Beke körösszegi várnagyaként Ivánka fia Imre szerepel.¹⁸ Joggal feltételezhető, hogy várnagyi tisztséghez csak a *familia* legtekintélyesebb és — éppen nem mellékesen — legmegbízhatóbb tagjai jutottak, kiváltképp sajnálatos tehát, hogy a várnagyok közül csupán két személyről vannak bővebb ismereteink.

Egyikük, Hegun fia László Bihar és Közép-Szolnok megyék határának mindkét oldalán birtokolt,¹⁹ apja és — közelebről meg nem határozható — „bán”-i címmel említett fivére, Goganus ott harcoltak 1278-ban a morvamezei csatában.²⁰ László egy csupán tartalmi átírásból ismert oklevélben „Külső-Szolnok megyei ispán”-ként (*comes de comitatu Zoulnuk exteriori*) szerepel,²¹ s mivel a szövegben egyetlen olyan támpont sem található, amelybe kapaszkodva megkísérelhető lenne az oklevél kibocsátási idejének meghatározása, esélyünk sincs még mérlegelni sem annak lehetőségét, hogy László várnagyi és alispáni tisztsége állt-e valamiféle kapcsolatban egymással vagy a két adat a Borsák szolgálatában befutott karrierje egymástól megkülönböztetendő állomásait jelzik (ami mindazonáltal némiképp valószínűbbnek tűnik). Bizonyosra vehető ugyanakkor, hogy fegyverrel is szolgálta urát, Kopaszt, mert a Szatmár megyei Gilvács ostroma idején valamiféle károkat szenvedett az akkor már a Borsák ellen harcoló egykori familáristársától, Gutkeled nembéli (bátori) Bereck fia Jánostól.²² Hegun fia László mindenestre a Borsák bukása után is a felszínen tudott maradni.²³

A másik említett várnagyról, Zudusról jóval kevesebb információ áll a rendelkezésünkre, ami azért bosszantó, mert az a kevés viszont, amit tudunk róla, nagyon is alkalmas arra, hogy felkeltse érdeklődésünket. A megye északi felében fekvő Salamon faluban birtokos²⁴ Zudus — nem számítva a váradi püspökség 1291 és 1294 közötti évekből származó tizedjegyzékét²⁵ — egy Adorjában (*in Adrian*), de az év megjelölése nélkül kiadott saját oklevelében tűnik fel. Az okmány keltezéséhez a legfőbb támpontot az adja, hogy Borsa nembéli Kopaszt „bán”-ként (*Kopoz banus*) említi, ami világossá teszi,

¹⁵ 1306. febr. 2.: AO I. 107–108. o.

¹⁶ 1309. máj. 15.: MNL OL DL 86 488.

¹⁷ 1308. máj. 19.: AO I. 149. o. A várnagy személyének azonosítására lásd: *Engel* 1996. I. 435. o. és *Engel* 1996. II. 121. o.

¹⁸ 1313. nov. 22.: MNL OL DL 54 465. (vö. még: MNL OL DL 83 673.).

¹⁹ Lásd pl.: 1298: CD VI/2. 152–153. o. és (132)2. szept. 18.: MNL OL DL 97 944. (keltére lásd: EO II. 440. sz.).

²⁰ 1279. (dec.): CD V/2. 559–561. o.

²¹ (É. n.): MNL OL DF 278 728. Jakó Zsigmond az 1314. és 1317. közötti évekre datálta az oklevelet, lásd: EO II. 226. sz.

²² 1324. okt. 31.: AO II. 165–166. o.

²³ (132)2. szept. 18.: MNL OL DL 97 944. (keltére lásd: EO II. 440. sz.). Személyére és rokonságára lásd még: *Hegyi* 2012. 32. o.

²⁴ *Györffy* 1987–1998. I. 657–658. o., vö. még: *Jakó* 1940. 332–333. o.

²⁵ ÓMO 115. o.

hogy az 1306 előtti évek egyikében keletkezett szöveggel van dolgunk — 1306 februárjától Kopasz nádorként szerepel²⁶ —, a legvalószínűbbnek 1304 tekinthető, amikor más forrásunk is „bán”-nak mondja Kopaszt.²⁷ Maga Zudus semmiféle tisztséget nem jelölt meg oklevele *intitulatió*jában, mindazonáltal a vele együtt üléselő nemesekkel együtt hozott döntést (*decrevimus cum nobilibus circa nos adherentibus*) a Szabolcs megyei Szentgyörgy (*Sceggurg*) birtok²⁸ ügyében.²⁹ 1306 februárjában aztán, amint arról már szó esett, Kopasz nádor adorjáni várnagyaként képviselte urát,³⁰ s ugyanebből az évből származhat Kopasz azon oklevele is, amelyben Zudus — megint csak tisztsége megnevezése nélkül — a nádor kiküldötte egy Szabolcs és Bihar megyei birtokokat érintő osztály ügyében.³¹ Utolsó alkalommal szintén saját kiadványában találkozunk vele: az oklevél Adorjánban (*in Adryan*) kelt, szabolcsi és bihari birtokosokat idéz meg Zudus elé (*coram nobis*), akinek esetleges tisztsége ismét hiányzik a szövegből.³² A két idézőlevél nem sok kétséget hagy afelől, hogy Zudus valamiféle joghatósággal rendelkezett, mely nyilvánvalóan urától, Kopasztól származott, ám azt, hogy pontosan mifélével, nehéz lenne egyértelműen meghatározni, mivel egyetlen ismert tisztsége, az adorjáni várnagyság, csupán az adorjáni uradalmon belül ruházta fel ítélkezési joggal. Gondolhatnánk éppen bihari alispánnak, de ahhoz túl sok Szabolcs megyei ügyben szerepel, szabolcsi alispán viszont aligha lehetett, részint, mert oklevelei kivétel nélkül a bihari Adorjánban keltek, az utolsó ráadásul 1309-ben, miközben 1308-tól a már említett Karászi Sándor volt a szabolcsi alispán. Leginkább arra gyanakodhatunk, hogy Kopasz talán éppúgy fenntartott egy bíróságot tartományára számára, mint Aba Amadé Vizsolyban,³³ s ennek élén állhatott Zudus. Az adorjáni keltezés e feltevés mellett szól, hiszen számos adat és megfontolás szól amellett, hogy Kopasz valóban Adorjánt tekintette a tartomány központjának,³⁴ bántóan hiányzik azonban Zudus — esetleges bírói — tisztségének megnevezése.

Érdemes azonban — elhagyva a familiárisok szféráját — egy szinttel feljebb lépni, s szemügyre venni a Borsák tartományának azon legfontosabb egyedi jellemzőjét, amelynek mindeddig nem sok figyelem jutott. A Borsákéhoz hasonló oligarchikus tartományok élén minden más esetben egyetlen személy állott. Minden kétséget kizáróan így volt ez Csák nembéli Máté, Aba nembéli Amadé és Kán nembéli László esetében. A történetírásban többnyire leegyszerűsítő nagyvonalúsággal csak „Kőszegiek” néven emlegetett családdal — IV. Béla egykori bizalmas hívének, Henrik bánnak a leszármazottaival — kapcsolatban is igazolható, hogy indokolatlan egyetlen és egységes „Kőszegi-tartomány”-ról beszélni, valójában a család hatalmát megalapozó Henrik három fia, Mik-

²⁶ Engel 1996. I. 2. o.

²⁷ 1304. aug. 24.: CD VIII/1. 160. o.

²⁸ Németh 1997. 175. o.

²⁹ (1304.) máj. 1.: HO VII. 319. o.

³⁰ 1306. febr. 2.: AO I. 107. o.

³¹ (1306.) jún. 29.: MNL OL DL 48 021.

³² 1309. nov. 29.: MNL OL DL 40 323.

³³ Györffy 1987–1998. I. 156–157. o.

³⁴ Kristó 2001. 38. o.

lós, Iván (azaz János) és az ifjabb Henrik — illetve fiaik és unokáik — egymástól minden tekintetben jól megkülönböztethető territóriumok élén álltak.³⁵

Egyedül a Borsák tartományában volt más a helyzet. Borsa nembéli Barnabás fia³⁶ Tamás ispánnak hat fia tűnik fel forrásainkban. A Tamás-fiak egymáshoz viszonyított életkorát illetően, magától értetődő módon, nincsenek minden kétséget kizáró információk a birtokunkban, s ezek hiányában a IV. László király 1279. évi oklevelében olvasható sorrendet szokás irányadónak tekinteni: Roland lehetett tehát a legidősebb, majd István, Jakab (azaz Kopasz), László és Benedek (azaz Beke) következett, míg a felsorolás végén szereplő János tekinthető a legfiatalabb testvérnek.³⁷ Ezt a sorrendet a már az Árpád-korban is szereplő fiúk tisztségviselésére vonatkozó adatok³⁸ éppúgy megerősíteni látszanak, mint más, az 1279. évihez hasonló felsorolások.³⁹ A Tamás-fiak közül István bizonyosan nem élt már 1294 májusában,⁴⁰ Roland utóljára 1301 elején szerepel forrásainkban⁴¹ és 1303. október 16-án már halottként említik,⁴² János I. Károly 1304. évi csehországi hadjáratában esett el,⁴³ Lászlóval pedig 1307-ben találkozunk utóljára.⁴⁴ A fivérek közül így csupán ketten, Kopasz és Beke érték meg a tartomány bukását, unokaöccseik azonban valamennyien: Roland fiai — István, János és László —, István fia István, valamint László fia János, akik mellé odasorolhatjuk még Kopasz fiát, Bekcset is.⁴⁵ A tartomány kormányzása során ilyenformán ennyi családtag érdekeit és ambícióit kellett összehangolni.

Hasonló nehézséggel az említett Héder nembéli (kőszegi) Henrik fiai apjuk 1274. évi halála⁴⁶ után találták szembe magukat: ők ekkor azt a megoldást választották, hogy a szokásos módon megosztották a birtokokon.⁴⁷ Ennek során különös figyelemmel voltak a várakra, s az is kimutatható, hogy éppen ez az osztozkodás vetette meg az idősebb Henrik életében még valóban egységes — és persze jóval kisebb területű — Kőszegi-tar-

³⁵ Zsoldos 2010. 651–661. o. (jelen kötetben 215–225. o.). A negyedik fiú, Péter, amint az köztudott, egyházi pályára lépett, így ő ebben a vonatkozásban értelemszerűen nem vehető figyelembe.

³⁶ 1279. jan. 30.: ÁÚO XII. 251. o.

³⁷ ÁÚO XII. 252. o.

³⁸ Zsoldos 2011b. 349., 312., 314. o.

³⁹ 1284. aug. 22.: Rolandus woywoda Transilvanus et comes de Zonuk, magister Stephanus pyncernarum domini regis et magister Jacobus dictus Copoz agasonum eiusdem domini regis pro se et comite Thoma patre ipsorum ac Ladislao, Beke et Johanne fratribus eorundem (ÁÚO XII. 427–428. o., a szöveg javítva az eredeti alapján, lásd: MNL OL DL 86 862.); 1285. jún. 13.: Rorardus wywada [!] Transsiluanus comes de Zonuk, magister Stephanus comes de Zotmar et Jacobus magister agasonum nostrorum filii comitis Thome pro se Ladizlao, Beke et Ihonne fratribus ipsorum (Zichy okm. I. 63. o.).

⁴⁰ 1294. máj. 23.: ÁÚO X. 153. o.

⁴¹ 1301. jan. 15.: BTOE I. 351. o.

⁴² 1303. okt. 16.: MNL OL DF 255 287. o.

⁴³ 1307. szept. 3.: AO I. 132. o.

⁴⁴ 1307. márc. 4.: CD VIII/1. 220. o., vö. Engel 2001a. (Borsa nem 1. Kopasz ága 1. tábla).

⁴⁵ A Borsák családi viszonyaira lásd: Karácsonyi 1995. 224. o.; Engel 1996. (Borsa nem 1. Kopasz ága 1. tábla).

⁴⁶ Vö. pl.: 1274. szept. 30.: UB II. 70. o.

⁴⁷ 1279. (s. d.): UB II. 140–141. o.

tomány felbomlását Kőszegi Iván és az ifjabb Henrik (valamint utódaik) tartományaira, valamint Kőszegi Miklós (és fia, Kakas Miklós) jóval szerényebb territóriumára.⁴⁸

A Borsa nembéli Tamás-fiak esetében a Kőszegiek 1279. évi osztályához hasonló osztozkodásról nem maradt ránk írott emlék, igen elmosódott — s éppen ezért bizonytalanul értelmezhető — nyomok azonban utalnak arra, hogy valami ilyesminek mégiscsak kellett történnie. E feltevés mellett a legnagyobb súllyal az szól, hogy a Borsák várait meglehetősen biztonsággal tudjuk egy-egy családtaghoz kötni. (Lásd az 1. táblát.) A rendelkezésünkre álló adatok időrendjében haladva a következő kép tárul elénk. A Bihar megyei Adorjánban már 1304-ben az akkor még „bán”-ként említett Kopasz embere, Zudus ad ki oklevelet,⁴⁹ 1306-ban ugyanő Kopasz nádor adorjáni várnagyaként szerepel,⁵⁰ s mind ő,⁵¹ mind ura gyakran keltezi okleveleit Adorjánból,⁵² miként Kopasz alnádora, László is egy alkalommal.⁵³ Aligha vitatható tehát, hogy — legalábbis 1304-től — Adorján Kopasz kezén volt. Egy másik bihari vár, Sóllyomkő szintén Kopasz vára lehetett: 1306-ban Zudus mellett Kopasz képviselőjeként szerepel sólyomkői várnagya, bizonyos Pál, akit Bud testvéreinek mondanak,⁵⁴ s az sem feledhető, hogy ez volt az az erősség, amelybe a sarokba szorított Kopasz bezárkózott, s ahol végül I. Károly fogságába esett.⁵⁵ A szintén Bihar megyében épített Körösszeg várában ellenben Beke tartott várnagyot 1313-ban,⁵⁶ így ez bizonyosan neki jutott. A Kraszna megyei Valkót Kopasz fiától, Bekcstől foglalta el I. Károly seregvezére, Elefánti Dezső, s ugyanez mondható el a *Derguech* néven említett ismeretlen várról is, azzal a különbséggel azonban, hogy annak korábbi uraként Roland vajda fia István — azaz Kopasz és Beke egyik unokaöccse — szerepel.⁵⁷ Utolsó adatunk a Szatmár megyei Gilvác várával⁵⁸ kapcsolatos: Borsa nembéli Tamás fia László egyetlen ismert fia, János a Borsák tartományának felszámolásához elvezető küzdelem csak azon epizódjában kerül elő, mely ennek a várnak a birtoklásáért vívott harcokkal hozható összefüggésbe.⁵⁹ Ez a szerénynek is csak nagy elszántsággal mondható nyom bátorítja azt a feltevést, hogy Gilvác László fia János kezén lehetett (és talán már apja is birtokolta). A felsorolásból hiányzik a két Ugocsa megyei vár, Szőlős és Nyaláb⁶⁰ — ennek okára az alábbiakban még visszatérünk —, a Szilágy néven is

⁴⁸ *Zsoldos* 2010.

⁴⁹ (1304.) máj. 1.: HO VII. 319. o.

⁵⁰ 1306. febr. 2.: AO I. 107. o.

⁵¹ 1309. nov. 29.: MNL OL DL 40 323.

⁵² (1310.) júl. 26.: Zichy okm. I. 141. o.; (1312.) jan. 22.: AO I. 249. o.; (1313.) febr. 26.: Zichy okm. I. 139–140. o.; (é. n.): MNL OL DL 47 949.

⁵³ 1314. jún. 8.: MNL OL DL 69 660.

⁵⁴ 1306. febr. 2.: AO I. 107. o.

⁵⁵ 1325. okt. 12.: AO II. 217–218. o.

⁵⁶ 1313. nov. 22.: MNL OL DL 54 465. (vö. még: MNL OL DL 83 673.).

⁵⁷ 1319. jún. 21.: AO I. 522. o.

⁵⁸ *Németh* 2008. 101. o.

⁵⁹ 1324. okt. 31.: AO II. 166. o.

⁶⁰ *Fügedi* 1977. 171., 201. o.; *Engel* 1996. I. 377., 434–435. o. Nyalábra lásd még: *Komáromy* 1894. (különösen: 496–502. o.).

ismert Közép-Szolnok megyei Aranyos vizont nem a Borsák, hanem a velük szövetségese Gutkeled nembéli Lotárd-fiak vára volt.⁶¹

Ha a várak birtoklására vonatkozó fenti adatokat és feltevéseket megkíséreljük egyeztetni a Borsa nembéli Tamás ispán leszármazottai által képviselt ágakkal, nem tűnik reménytelen vállalkozásnak egy, a várak elosztására vonatkozó családi egyezség körvonalainak felvázolása. Nehézségekkel, persze, ez esetben is szembe kell néznünk, hiszen a hat fiú közül Istvánhoz és Jánoshoz egyetlen vár sem volt kapcsolható, ellenben Kopasz és fia, Bekcs ágához mindjárt három is. Mivel azonban a Borsák és váraik kapcsolatát egyébként is célszerűnek látszik dinamikus rendszerként értelmezni, a nehézségek nem tűnnek leküzdhetetlennek. (Lásd a 2. táblát.) Meglehetősen kézenfekvő például azt feltételezni, hogy Adorján eredetileg a Tamás ispán halála után bizonyonnyal a család fejének számító legidősebb fiú, Roland kezén lehetett, s csak halála után került Kopaszhoz, akinek ily módon minden bizonyonnyal Sólyomkő juthatott az egyezkedéskor. Adataink ezen a ponton mindenesetre szépen illeszkednek feltevésünkhöz, hiszen Roland 1303 előtt halt meg, Kopasz és Adorján kapcsolata pedig 1304-től dokumentálható vitathatatlan módon. A krasznai Valkó ugyanakkor Tamás fia János — ismereteink szerint utód nélküli — halála után kerülhetett Kopasz birtokába, aki aztán fiának, Bekcsnek engedte át. Nehezebb kérdés *Derguech* ügye. Ha az e néven feltűnő vár valóban azonosítható a Király-hágót ellenőrző Sebesvárral, amint az felmerült,⁶² akkor a dolog voltaképpen rendben is volna, hiszen a *Derguech*et birtokló István apja, Roland jó ideig erdélyi vajda volt,⁶³ így az, hogy éppen ő birtokolta az Erdély egyik természetes bejáratának torkában épült várat, nem szorulna magyarázatra. Csakhogy *Derguech* és Sebesvár azonosítása meglehetősen bizonytalan.⁶⁴ A megoldást az azonosítás elvetése jelentheti, s annak feltételezése, hogy Sebesvár Istvánnak, majd azonos nevű fiának a vára volt. Ezt a hipotézist is alá lehet támasztani némiképp, hiszen Tamás fia István alága az egyetlen a családból, melynek a tartomány összeomlása körüli harcokban való részvételéről semmit sem tudunk, ami könnyedén egyeztethető azzal, hogy a Borsák várai közül vizont éppen Sebesvárról nem esik említés ezekben az években. Pedig az 1294-ben már halott Tamás fia István egyetlen ismert fia, az 1333-ban meghalt István⁶⁵ szükségképpen felnőtt ember volt már az 1310-es évek végén, így életkorából fakadó akadály a aligha lehetett volna annak, hogy rokonai — vagy akár a király — oldalán maga is részese legyen a küzdelemnek, aminek azonban semmi nyomát nem leljük fel a rendelkezésünkre álló forrásokban. Az a tény, hogy István fia István a váradi egyházra hagyta széplaki uradalmát⁶⁶ — amely annak utóbb valóban a birtokában volt⁶⁷ —, arra utal, hogy ne forrásaink elégtelen voltában keressük az Istvánra vonatkozó adatok hiányának okát, ha ugyanis István fia István

⁶¹ Fügedi 1977. 100–101. o.; Engel 1996. I. 268. o.

⁶² Lásd: EO II. 459., 576. o.

⁶³ Zsoldos 2011b. 40. o.

⁶⁴ Engel 1996. I. 408. o., vö. még: Fügedi 1977. 122. o. Említésre érdemes, hogy Győrffy sem kapcsolta a *Derguech* várra vonatkozó adatot Sebesvárhoz, lásd: Győrffy 1987–1998. I. 660. o.

⁶⁵ Váradi stat. 72. o., vö. *Bunyitay* 1888. 152., 154. o.

⁶⁶ Váradi stat. 72. o.

⁶⁷ Jakó 1940. 357. o.

részese lett volna a Borsák lázadásainak, aligha kerülhette volna el birtokai elkobzását, s így, értelemszerűen, lélekváltságot sem lett volna miből tennie. Kénytelenek vagyunk tehát azt feltételezni, hogy István fia István megült Sebesvárbán és távol tartotta magát a küzdelemtől, aminek persze, annyi oka lehet, hogy még találgatni sem érdemes.

A várakon való osztozással kapcsolatosan még egy tisztázandó kérdés maradt. Abból az indokolatlannak aligha minősíthető feltételezésből kiindulva, hogy az osztozkodás nem előzte meg Borsa nembéli Tamás ispán halálát, annak időpontját valamikor az 1290-es évek közepére kell tennünk.⁶⁸ Megnyugtató, hogy a Borsák váraira vonatkozó ismereteink nem mondanak ellent ennek a megoldásnak. Váraik többsége ugyanis eredetileg a királyi hatalommal az 1270-es évek közepén többnyire szembenálló Geregyék — IV. Béla egykori országbírája, Pál fiainak — „öröksége”-képpen jutott a Borsák kezére a Geregyék 1277–1278. évi lázadásának leverése után.⁶⁹ Adorján, Sebesvár, Sólyomkő és Valkó esetében ez bizonyosnak tekinthető,⁷⁰ Körösszeget ellenben minden bizonnyal maguk a Borsák építették,⁷¹ kétségtelenül valamikor 1289–1290 előtt.⁷² A gyenge láncszem ebben a sorozatban Gilvács vára, melyről felmerült, hogy a király építtette, valamikor a XIV. század elején.⁷³ Ezt a feltevést I. Károly két oklevele alapozta meg. Közülük az egyik előadja, hogy Bereck fia János — azaz a Gutkeled nembéli Bátoriak egyik őse — és szerviensei a király Gilvács nevű várának védelme idején különféle károkat okoztak az uralkodó ellen lázadó Borsáknak és követőiknek, amiért azonban nem vonhatók felelősségre.⁷⁴ A másik részletesen felsorolja az említett Bereck fia János Károly szolgálatában szerzett különféle érdemeit, s ezek sorában emlékezik meg arról, hogy János — valamint testvérei — eredetileg a Borsák szerviensei voltak, de a király hűségére tértek, továbbá János Gilvács királyi várat sikeresen védelmezte a Borsák ostromával szemben, akik boszszúból feldúlták János és családja birtokait, amiért is apjuk, az idős Bereck három éven át birtokaitól távol kényszerült bújdosni.⁷⁵ Szempontunkból kiváltképp ez utóbbi megjegyzés érdemes a figyelemre. Ha ugyanis Gilvács védelme valóban 1316 végén történt volna,

⁶⁸ Vö. *Karácsonyi* 1995. 224. o.; *Engel* 2001a. (Borsa nem I. Kopasz ága 1. tábla.). Mivel Tamás ispán halálakor egyik fia, István már bizonyosan nem volt életben, felmerülhetne, hogy fivérei talán kismiszték akkor még alighanem kiskorú fiát, Istvánt nem adván részt neki a várakból. Ez a megoldás érvt szolgáltatna ugyan a Sebesvár–Derguech azonosítás mellett, mindazonáltal meglehetősen valószínűtlen: egyfelől azért, mert *Tamás* fia István özvegye a korban jelentős személyiségnek számító Monoszló nembéli Egyed lánya volt (*Bunytai* 1888. 152. o.), akinek ily módon rendelkezésére állhattak az eszközök arra, hogy szükség esetén a maga és fia érdekeinek érvényt szerezzen, másfelől pedig az a körülmény, hogy sógora, Roland vajda — apja és életben lévő fivérei mellett — az akkor már halott István özvegyét is befoglalta 1294 májusában a Fenes védőivel kötött egyezményébe (1294. máj. 23.: ÁUO X. 153. o.), arra utal, hogy a Tamás-fiak a rokonság teljes jogú tagjaiként tekintettek elhunyt fivérük szűkebb családjának tagjaira.

⁶⁹ *Szűcs* 1993a. 290., 297–298. o.; *Lenkey–Zsoldos* 2003. 130–131. o.

⁷⁰ *Györffy* 1987–1998. I. 592., 660., 662. o. és III. 522. o.; *Fügedi* 1977. 98., 189–190. o.; *Engel* 1996. I. 265. o.; *Rusu* 2005. 531., 536. o.

⁷¹ *Györffy* 1987–1998. I. 638. o.; *Fügedi* 1977. 155. o.

⁷² (1289.) dec. 25.: CD V/3. 507. o. (keltére lásd: RA 3539. sz. és SRH I. 474. o.).

⁷³ *Fügedi* 1977. 136. o.; *Engel* 1988b. 110. o. (103. sz. jegyz.).

⁷⁴ 1324. okt. 31.: AO II. 165–166. o.

⁷⁵ 1326. máj. 14.: CD VIII/5. 158–160. o.

mint azt Engel Pál vélte,⁷⁶ ezzel az adattal aligha tudnánk mit kezdeni, hiszen a Borsák már 1317 közepén sem voltak abban a helyzetben, hogy birtokai elhagyására kényszerítsék Berecket. A megoldást az jelenti, hogy Bereck fia János valójában a Borsák familiárisaként volt Gilvács várnagya, csakis az első lázadásának idején, 1314–1315 fordulóján tehát, átállt Károly oldalára. Ekkor ostromolhatták a Borsák Gilvácsot és ekkor dúlhatták fel a Bátori-ösök birtokait, menekülésre késztetve Berecket. Nem mond ellent ennek az sem, hogy Károly említett oklevelei ismételt királyi várnak (*castrum nostrum*) mondják Gilvácsot, hiszen ugyanezt tapasztaljuk az ugocsai Nyaláb esetében is,⁷⁷ amely azonban, mint azt az alábbiakban látni fogjuk, bizonyosan Borsa Beke kezén volt, annak pedig, hogy egy-egy oligarcha vezető familiárisai átállnak a király oldalára, számos más példáját ismerjük a korból.⁷⁸ A Gilvács körüli harcoknak az első lázadáshoz kapcsolását két további körülmény szintén megerősíti. Ha az esemény a második lázadás idején történt volna, aligha lenne más időpontra helyezhető, mint 1316 végére — Engel is ezt a megoldást javasolta⁷⁹ —, csak hogy Szatmár megye hatósága 1316. december 9-én a Gilvácstól légvonalban alig 20 km-re fekvő Gécen oklevelet adott ki,⁸⁰ s nem igényel külön bizonyítást, hogy e két esemény nem fér meg egymás mellett. Ez a nehézség ugyanakkor nem hidalható át annak feltevésével sem, hogy a Gilvács birtoklásáért folytatott küzdelem a második lázadás valamely későbbi szakaszában történt, mivel a Bereck-fiak — köztük János is — ott harcoltak az 1317. február 10-én megívott⁸¹ debreceni csatában,⁸² az pedig szerfelett valószínűtlen, hogy János eltávozott volna a rábízott várból, ha azt ostrom fenyegeti (vagy a sikertelen ostromot követően egy újabb próbálkozás várható). Gilvács 1315 körüli építése azért ítélnélhető ugyanakkor valószínűtlennek, mert ismerünk olyan oklevelet, amelyet Borsa Kopasz (*magister Jacobus dictus Kopoz*) Gilvácson (*in Giluas*) adott ki, sajnos, év nélkül keltezve azt.⁸³ A kiadási év meghatározására tett kísérletek az 1291. évet,⁸⁴ illetve az „1300 körül”-i⁸⁵ megoldást javasolják, mivel azonban az oklevélben írásba foglalt hatalmaskodási ügyben a bizonyítás lefolytatásának helyszínéül az Ugocsa megyei Sásvárt (*Saasuar*) jelölte meg Kopasz, valószínűbbnek ítélnélhető, hogy az oklevél 1288-ban kelt, amikor Kopaszt ugocsai ispánként említik.⁸⁶ Kiállítására nyilván azért került sor Gilvácson, mert az már akkor is a Borsák birtoka volt, s ha ekkor még esetleg nem is állt ott vár, az megépülhetett az 1290-es évek

⁷⁶ Engel 1988b. 114. o.

⁷⁷ 1326. nov. 23.: AO II. 264. o.

⁷⁸ Engel 1988b. 101., 113. o.

⁷⁹ Engel 1988b. 114. o.

⁸⁰ 1316. dec. 9.: AO I. 410. o.

⁸¹ Zsoldos 2011c. 51–52. o.

⁸² 1326. máj. 14.: CD VIII/5. 159. o.

⁸³ (1288.) nov. 2.: MNL OL DF 281 280.

⁸⁴ Németh 2008. 101. o.

⁸⁵ Középkori oklevelek, 21. o.

⁸⁶ Zsoldos 2011b. 215. o. Megjegyzendő, hogy Ugocsa megye törvényszéke a későbbiekben is rendszerint Sásváron ülésezett, lásd: Csukovits 1997. 366–367., 384. o., vö. még: Ugocsa okl. 14., 15., 16., 17., 18., 19., 20., 23., 24., 25. stb. sz.

közepéig.⁸⁷ Nincs akadály a tehát annak, hogy Gilvácsot is bevonjuk az első osztozkodás által érintett várak körébe.

Vajon folytatható-e a Kőszegi–Borsa párhuzam? Azaz: a várakon való osztozkodás a korábban egységes tartomány elkülönülő territóriumokra való felosztásához vezetett-e a Borsák esetében is, mint történt az a Kőszegiekében?

A kérdés megítélésében elsősorban a Borsák megyésispánságaira vonatkozó adatok sietnének a segítségünkre; az Árpád-kori adatokra azonban e vonatkozásban nem érdemes sok szót vesztegetni. Tamás fia István 1285-ben szatmári ispán volt,⁸⁸ Kopasz ugyanabban az évben borsodi, majd 1288-ban ugocsi, s végül 1291-ben bodrogi és szatmári.⁸⁹ Az ugocsi és a szatmári ispánságok viselését minden bizonnyal joggal sorolhatjuk ugyan a tartomány építésének történetéhez, de inkább csak az előzmények közé, mert István és Kopasz tisztségviselését követően mindkét megye esetében ismerünk olyan megyésispánokat, akikről semmiképp sem feltételezhető, hogy a Borsák familárisai lettek volna: Szatmárban 1296-ban például Rátót nembéli Olivér fia Miklós pohárnokmester szerepel ispánként,⁹⁰ Ugocsában pedig 1299 és 1303 között Pok nembéli Móríc fia Miklós viselte a megyésispánságot.⁹¹ A XIV. századi adatok már többet mondhatnának, csak-hogy egyfelől ezek nem kényeztetnek el bőségükkel, másfelől pedig az a néhány adat, ami mégis ismert, sokkal inkább összegubancolja a szálakat, semmint kibogozza. Szép példáját adja ennek Beke bihari ispánsága, amire 1302-ből és 1303-ból van egy-egy kétségtelen adatunk. Előbbi Beke saját oklevele, melyet bihari ispánként a megye szolgabíráival együtt adott ki,⁹² utóbbi pedig Ákos nembéli István nádor III. András királyt oly szép szavakkal búcsúztató, sokat idézett oklevele.⁹³ Nincs okunk kételkedni tehát Beke bihari ispánságában, azon viszont érdemes elgondolkodni, hogy miért éppen ő állt a tartomány szívére adó megye élén, jóllehet a kor logikáját követve bátyjai, Roland és Kopasz (vagy akár László) bihari ispánsága inkább tűnnék természetesnek. Lászlóról, adatok hiányában, nincs mit mondanunk, Rolandot illetően pedig magyarázatot kínálhat az idő tájt bekövetkezett halála, mely ezek szerint 1302 első felére (vagy azt megelőző időpontra) tehető. A kérdés kulcsa, úgy tűnik, Kopasz személyében kereshető, nevezetesen abban a tényben, hogy Kopaszról 1298 és 1304 között semmiféle információval nem rendelkezünk. Minden bizonnyal vele azonosítható az a Jakab szlavóniai bán, aki 1298-ban szerepel,⁹⁴ ezt követően azonban csak Zudus 1304. május 1-jén Adorjánban kiadott oklevelében hallunk Kopasz bánról,⁹⁵ hogy aztán augusztusban ott találjuk Pozsony-

⁸⁷ Borsa Beke 1307-ben kapta I. Károlytól az Ugocsa megyei Szőlős birtokot vagy falut (1307. szept. 3.: possessionem seu villam Sceulus vocatam [AO I. 132. o.]), s még egy év sem telt el, már említi Szőlős várnagyát (1308. máj. 19.: castellanus de Sceuleus AO I. 149. o.).

⁸⁸ *Zsoldos* 2011b. 203. o.

⁸⁹ *Zsoldos* 2011b. 144., 215., 143., 203. o.

⁹⁰ *Zsoldos* 2011b. 203. o.

⁹¹ *Zsoldos* 2011b. 216. o.; *Engel* 1996. I. 217. o.

⁹² 1302. jún. 6.: AO I. 32. o.

⁹³ 1303. febr. 26.: AO I. 53. o.

⁹⁴ *Zsoldos* 2011b. 48., 314. o.

⁹⁵ (1304.) máj. 1.: HO VII. 319. o.

ban azon magyar előkelők között, akik a maguk nevében is megerősítik az I. Károly és Rudolf osztrák herceg által kötött szövetséget.⁹⁶ Azt, hogy 1298 és 1304 között Kopasz hol járt és mit csinált, nem tudjuk tehát — kézenfekvő, de szerfelett kalandos elképzelés arra gondolni, hogy ezen éveknek legalább egy részében a Szlavóniát éppen ez idő tájt maga alá gyűrő Kőszegi (ifjabb) Henrik fogságát szenvedte el —, tény mindenestre, hogy Kopasz távolléte adhatott lehetőséget Bekének arra, hogy egy időre bihari ispánként szerepeljen, s Kopasz újbóli feltűnése után, jellemző módon, meg is szakad a Beke bihari ispánságára vonatkozó adatok sora.

1306 elején (vagy nem sokkal korábban) I. Károly a maga nádorává nevezte ki Kopaszt,⁹⁷ aki a nádorokat 1270 óta megillető⁹⁸ „kunok bírása” (*iudex Cumanorum*) cím mellett a szatmári ispánságot viselte. Ez utóbbi méltóságát azonban csak egy 1306. és egy 1308. évi adat igazolja,⁹⁹ később nem hallunk róla. A többi oligarcha példája alapján ítélve joggal feltételezhető lenne, hogy a Borsák tartományában a többi megye ispánsága is Kopaszt illette, amit a Zaránd és Közép-Szolnok megyei alispánokra vonatkozó, már említett, adatok,¹⁰⁰ úgy tűnik, meg is erősítenek, ámbár a későbbiekben erre is vissza kell térnünk.

A Borsák tartományának esetleges széttagolódását felvető kérdésre ily módon egy határozott „nem” lehetne a válasz, ha jónéhány adatunk nem intene némi óvatosságra ezzel kapcsolatban. A legjelentősebb ezek közül Beke királynéi tárnokmesternek egy, az év megjelölése nélkül, Karácsony ünnepét követő csütörtökre (*quinta feria proxima post Nativitatem Domini nostri*) keltezett oklevele, melyben Mihály fia Helech, Dénes fia János, Tiba fia Tiba és Rofajn fia Pál mestereket (*Helech filio Mychaeli, Johanni filio Dyonisii, Tyba filio Tyba et Paulo filio Rofayni magistris*) arról értesíti, hogy fivérével, Kopasz nádorral a köztük támadt viszályok — és kiváltképp Dana halálának — ügyében az ő döntésükre bízzák magukat (*fratre nostro karissimo K. palatino omnes causas nostras inter nos motas vestre inquisitioni et scitui reliquimus et commisimus de omnibus sciendi veritatem et specialiter de morte Dana*). A Szabolcs megyei Böszörményben (*in Bezermen*) kelt oklevelet Beke említett méltósága megbízhatóan keltezi 1308 végére.¹⁰¹ A békéltetőkként felkért személyek minden bizonnyal Beke és Kopasz tekintélyesebb familiárisai közül kerültek ki, ebben a minőségükben azonban nem szerepelnek más forrásunkban, s az azonosításukra tett kísérlet is csak Káta nembéli Rofajn fia Pál¹⁰² esetében vezetett megnyugtató eredményre. Az igazi kérdés, persze, valójában az, hogy mik azok az „ügyek”, amelyekről szó van, s amelyek elég komolyak voltak ahhoz, hogy — a különben szintén ismeretlen Dana halála révén — emberéletem is követeljenek.

⁹⁶ 1304. aug. 24.: CD VIII/1. 160–161. o.

⁹⁷ Kopasz nádorságára az első adatot lásd: 1306. febr. 2.: AO I. 107. o., vö. *Engel* 1996. I. 2. o. Arra, hogy Kopasz I. Károly nádora volt, lásd: *Zsoldos* 2011d. 298–299. o.

⁹⁸ *Zsoldos* 2011b. 15., 240. o.

⁹⁹ 1306. febr. 2.: AO I. 107. o.; 1308. szept. 15.: CD VIII/1. 257. (vö. uo. 252. o.).

¹⁰⁰ Lásd a 4. és 19. sz. jegyzeteket!

¹⁰¹ (1308.) dec. 26.: MNL OL DL 48 020. Beke királynéi tárnokmesterségére lásd: *Engel* 1996. I. 54. o.

¹⁰² Vö. 1313. máj. 8.: AO I. 297–298. o.

A kérdésre a legnagyobb eséllyel egy másik keltezetlen oklevéltől remélhetjük a választ, amely azonban nem könnyíti meg a dolgunkat, lévén *damus pro memoria*, s így kiadóját is meg kell határozni. Vannak azonban egyéb támpontjaink. Az oklevél Adorjában kelt Szent Mihály nyolcada utáni vasárnapon (*Datum in Adrian dominice die proximo post octavas Beati Mycaelis archangelí*), valamikor október elején tehát. További segítséget jelent, hogy szó esik benne arról: mire az oklevél kiadója seregével együtt megtért Budáról (*de Buda cum exercitu nostro fuissemus reversi*), az oklevélben írásba foglalt ügy egyik érintettje már eltávozott Adorjából.¹⁰³ Ez utóbbi körülményből kiindulva Karácsonyi János 1302. október 7-re datálta az oklevelet és kiadójaként Borsa Kopaszt határozta meg, mivel az említett budai hadjáratot I. Károly 1302. szeptemberi sikertelen budai ostromával azonosította.¹⁰⁴ Ennek a megoldásnak legfőbb gyengéje abban jelölhető meg, hogy, bár vannak olyan forrásaink, amelyek felsorolják azokat, akik Károly seregében harcoltak az 1302-ben Buda ellen intézett támadás alkalmával, Borsa nembéli Kopaszt nem találjuk közöttük,¹⁰⁵ ami akkor is feltűnő, ha a listák nem teljesek, mivel a Borsák jóval nagyobb politikai súllyal rendelkeztek annál, mintsem hogy egyszerűen megfélemlenjenek róluk. 1307-ben azonban Buda valóban I. Károly kezére került, s ekkor Tamás fia Beke „minden rokonával együtt” (*cum omnibus cognatis et consanguineis suis*) vett részt az akcióban és szerzett érdemeket.¹⁰⁶ Erre a hadjáratra vonatkozhat az a hadoszlás, amelyet a váradelőhegyi konvent 1307. november 6-i oklevele emleget,¹⁰⁷ s mely hadoszlás időpontját — az oklevél dátuma alapján ítélve — 1307. október 16-ára tűzték ki. Bizonyosra vehető végezetül, hogy Beke „minden rokona” közé oda értendő maga Kopasz nádor is, hiszen egyike volt azon előkelőknek, akik Buda elfoglalása után, 1307. október 10-én, Rákoson királyuknak ismerték el I. Károlyt.¹⁰⁸ Mindezen körülmények alapján az említett *damus pro memoria* sokkal indokoltabban datálható 1307. október 8-ra, semmint 1302-re. Ebből viszont az következik, hogy annak kiadója nem lehetett Kopasz nádor, hiszen az Adorján–Buda utat bizonyosan nem tette meg két nap alatt. Lehetett viszont Beke, aki Buda sikeres bevétele után visszatért a Tiszántúlra és Kopasz távollétében a tartomány uraként viselte magát bátyja várában, Adorjában adva ki oklevelet, amit Kopasz nyilván nem vett jó néven. Az így rekonstruált konfliktus valóban elég súlyos ügy volt ahhoz, hogy a Beke 1308. évi oklevelében említettet azonosítsuk.

Kérdés mármost, hogy találunk-e a tartomány alkotóelemei közötti szálak lazulására utaló további nyomokat. Azt, hogy Beke már korábban is elsősorban a tartomány északi felében szerepelt, Ákos nembéli István leányával kötött házassága¹⁰⁹ kielégítően magya-

¹⁰³ (É. n. okt. eleje): HO VII. 336. o.

¹⁰⁴ HH 166–167. o. (263. sz.). Karácsonyi datálását Györffy György és Engel Pál is elfogadta (*Györffy* 1987–1998. I. 591. o.; *Engel* 1996. I. 265. o.).

¹⁰⁵ 1302. szept. 26.: RDES I. 93. o. (159. sz.); 1303. (s. d.): Csáky okl. I. 32. o.

¹⁰⁶ 1307. (jún. 1. u.): MNL OL DL 40 308. o., vö. még: 1307. szept. 3.: AO I. 131–133. o.

¹⁰⁷ 1307. nov. 6.: EO II. 72. sz.

¹⁰⁸ 1307. okt. 10.: CD VIII/1. 221.

¹⁰⁹ 1303. febr. 26.: AO I. 53. o.

rázza: egy azonosíthatatlan bihari birtok¹¹⁰ mellett a Szatmár megyei Mérket¹¹¹ és a szabolcsi Böszörményt¹¹² kapta felesége hozományaként,¹¹³ s ez utóbbi birtokra I. Károlytól is adományt eszközölt ki magának 1302-ben.¹¹⁴ A jelenség, tudniillik Beke és a tartomány északi megyéinek szembeütően szoros kapcsolata azonban az 1307–1308. évi válság után felerősödni látszik. Beke mindkét keletellyel ellátott oklevele Szabolcs megyében — Böszörményben¹¹⁵ és Rakamazon¹¹⁶ — kelt 1308-ban és 1312-ben, ugyanakkor egyszer nevezik forrásaink valamely birtokáról: történetesen a Szatmár megyei Dengeledről (*Degiuled*).¹¹⁷ Beke bizonyosan azonosítható familiárisai, Kállai Mihály fia István szőlősi várnagy¹¹⁸ és Komorói Roland fia Sándor¹¹⁹ szintén a tartomány északi megyéiben birtokoltak. Beke Szabolcs megyében szerzett birtokot 1313-ban,¹²⁰ ámbár talán nem teljesen törvényesen, igaz, az erre vonatkozó hírek¹²¹ már a Borsák bukása utáni időből származnak, így megbízhatóságukkal kapcsolatosan lehet éppen helye a kételkedésnek. A Szabolcs megyei Rakamazon kiadott oklevelével Beke egy Szatmár megyei birtokra vonatkozó tiltakozást foglalt írásba 1312-ben,¹²² ami nehezen magyarázható mással, minthogy ő élt az ispáni jogokkal az idő szerint a megyében, s ugyanerre vall, hogy ő tartott officíalist Szamosszezen is,¹²³ mely a korban elég jelentős hely volt ahhoz, hogy 1332-ben Druget János nádor fia, Miklós ugocsai ispánsága mellett Szamosszegét is viselje (*comes de Vgacha et de Zomuszeg*),¹²⁴ s Szamosszeg kapcsolata a szatmári ispáni méltósággal jól dokumentálható a XIV. század folyamán.¹²⁵

Minden jel arra vall ugyanakkor, hogy Beke Ugocsa megyei szerzeményeit kizárólagos tulajdonának tartotta és nem osztozott rajtuk a többi Borsával: a királyi adományul elnyert Szőlőson¹²⁶ épített várában saját várnagya ült,¹²⁷ s a másik ugocsai várat, Nyalábot is ő védelmezte I. Károly ostromló serege ellenében,¹²⁸ miközben nem tudunk olyan ugocsai ügyről, amelyben maga Kopasz nádor járt volna el. Mindez határozottan azt a

¹¹⁰ Györffy 1987–1998. I. 592–593. o.

¹¹¹ Németh 2008. 184–185. o.

¹¹² Németh 1997. 49. o.

¹¹³ 1300. (s. d.): ÁÚO X. 378. o.

¹¹⁴ 1302. (s. d.): MNL OL DL 40 285.

¹¹⁵ (1308.) dec. 26.: MNL OL DL 48 020.

¹¹⁶ 1312. júl. 5.: MNL OL DL 96 057.

¹¹⁷ 1324. okt. 31.: AO II. 166. o. (az olvasathoz lásd az eredetit: MNL OL DL 30 614.), vö. Németh 2008. 59. o.

¹¹⁸ 1308. máj. 19.: AO I. 149. o., vö. Engel 1996. I. 435. o.

¹¹⁹ 1311. febr. 27.: Zichy okm. I. 130. és 131. o.

¹²⁰ 1313. nov. 13.: Bánffy okl. I. 40–41. o.

¹²¹ 1327. febr. 7.: Bánffy okl. I. 56–57. o. és 1327. máj. 1.: uo. 57–58. o.

¹²² 1312. júl. 5.: MNL OL DL 96 057.

¹²³ 1312. febr. 16.: AO I. 250. o.

¹²⁴ 1332. aug. 29.: MNL OL DF 274 377.

¹²⁵ Németh 2008. 273–274. o., vö. még: Weisz 2012c. 77. o. (43. sz. jegyz.).

¹²⁶ 1307. szept. 3.: AO I. 131–133. o.

¹²⁷ 1308. máj. 19.: AO I. 149. o.

¹²⁸ 1326. nov. 23.: AO II. 263–264. o., vö. még: 1315. júl. 1.: MNL OL DL 70 606., 70 612.; 1327. nov. 20.: AO II. 335–336. o.

benyomást kelti, hogy Ugocsát valójában egyedül Beke személye kapcsolta a Borsák tartományához, ami érthetővé teszi azt is, hogy annak várai nem hozhatók összefüggésbe a családon belül osztozkodással. Az Ugocsa feletti ellenőrzés megszerzésével nem a Borsák tartománya növekedett tehát, hanem Beke személyes hatalma. Ez tagadhatatlanul lépés volt a tartomány szétesése felé, de semmiképpen sem azonosítható azzal, hiszen abban az esetben, ha Beke került volna Kopasz váratlan halála folytán a tartomány élére, éppúgy következmények nélkül marad, mint például IV. Béla idősebb fiának, Istvánnak az ifjabb királysága trónra lépte után.¹²⁹

Még olyan adat is van a birtokunkban, melynek alapján joggal merülhet fel, hogy a Kopasz és Beke közötti 1307–1308. évi viszály valóban elvezetett a tartomány formális megosztásához. 1313-ban a Szabolcs megyei szolgabírák egyik oklevelében azt olvashatjuk, hogy Cigándi¹³⁰ Sámud fia Miklós fia Domokos zálogba adta a Szabolcs megyei Hene nevű birtokát „Tamás bihari, szabolcsi és békési ispán fia Beke mesternek” (*magistro Beke filio Thomae comitis Bihoriensis, Zobochiensis et de Bekes*).¹³¹ Az, hogy ezzel az adattal valami baj van, az első pillantásra észlelhető, hiszen Beke apja, az oklevélben bihari, szabolcsi és békési ispánnak mondott Tamás ekkor már bizonyosan nem élt,¹³² s az igaz ugyan, hogy élete folyamán viselhette éppen az említett három megye ispánságát egyidejűleg,¹³³ ám nehéz lenne annak okát adni, hogy egykori tisztségeit miért emlegették volna évtizedekkel később. Megoldásként az merült fel, hogy az oklevél megfogalmazója a megyésispáni címeket tévesen illesztette Tamás nevéhez, s valójában fia, Beke volt a három megye ispánja 1313-ban.¹³⁴ Ez már inkább hihető, csak hogy ez esetben nem világos, miért éppen ezen megyék élén állt Beke. Szabolcsi ispánsága, mint láthattuk, érthető és minden nehézség nélkül alátámasztható, a békési — az e megyére vonatkozó további adatok hiánya miatt — elképzelhető, de a fentiek miatt nem tűnik valószínűnek, a bihari ellenben teljesen valószínűtlen, mivel azt a feltételezést vonja maga után, hogy Kopasz átengedte a tartomány központi megyéjét fivérének, Bekének, ami joggal tekinthető szerfelett különösnek. Mégsem tehetünk azonban úgy, mintha ez az 1313. évi adat nem is létezne. A megoldást annak felvetésétől remélhetjük talán, hogy a válságon a család mégiscsak a tartomány egyfajta megosztása révén lett végül úrrá. E merőben hipotetikus elgondolás szerint a Borsák a tartomány elvi egységét fenntartva és annak fejeként a nádori cím birtokosát, Kopaszt elismerve, szétesztették egymás között — Ugocsa kivételével — a tartomány megyéinek ispáni méltóságait (és persze, az azokkal járó jövedelmeket). Ezt mindenesetre alátámasztani látszik, hogy Kopasz nádor 1308 után egyetlen megyésispánságot sem tüntet fel címei között okleveleiben,¹³⁵ és mások is csak „Kopasz

¹²⁹ Zsoldos 2007. 134–135. o.

¹³⁰ 1327. febr. 7.: Bánffy okl. I. 57. o.

¹³¹ 1313. nov. 13.: Bánffy okl. I. 40–41. o.

¹³² Vö. Karácsonyi 1995. 224. o.; Engel 2001a. (Borsa nem I. Kopasz ága I. tábla).

¹³³ Vö. Piti 2003. 115. o. (10. sz. jegyz.).

¹³⁴ Engel 1996. I. 108., 112., 183. o., vö. még: C. Tóth 2000. 94. o.

¹³⁵ 1310. (júl. 26. v. e.): Zichy okm. I. 141. o.; (1310.) júl. 26.: Zichy okm. I. 141. o.; (1312.) jan. 22.: AO I. 249. o.; (é. n.): Zichy okm. I. 120. o. (a kiadó 1308 körülre datálja, valószínűbb azonban egy 1312 utá-

nádor”-ként emlegetik.¹³⁶ Az osztozás megtörténte esetében érthető lenne továbbá, hogy Bihar — Kopasz egyetlen élő fivéréként — Bekének jutott, szabolcsi ispánsága is magyarázható, Békés átadása viszont azt a célt szolgálhatta, hogy Beke megyéi ne egy tömbben feküdjenek. Azt, hogy a család többi tagja miként részesült a megyéispánságokból, nem tudjuk, egyedül arra utaló jel van a birtokunkban, hogy Szatmár, melyről Beke ezek szerint 1312 után lemondani kényszerült, Kopasz fiának, Bekcsnek juthatott, mivel egy keltezetlen levele, mely mozgósítási parancsként éppúgy értelmezhető, mint segítségkérsésként — Bekcs bizonyos Mihály fia Mihályt sürgeti, hogy levele kézhezvétele után a lehető leggyorsabban csatlakozzék hozzá, s ez esetben különféle jutalmakat helyez kilátásba —, a Szatmár megyei Darócon (*in Darohc* [!]) kelt és Bekcs szatmári *colonus*ait emlegeti (bárkik is legyenek azok). Az oklevél a Húsvét nyolcada utáni keddet (*tercia feria post octavas Passee*) jelöli meg a kiadás dátumaként, így talán — bár aligha vitathatatlanul — a Borsák első lázadásához kapcsolható, ez esetben 1315. április 1-jére keltezhető.¹³⁷ Szintén Bekcs és Szatmár megye kapcsolatára utalhat, hogy a megyében fekvő Jánkot és Hermánszeget¹³⁸ I. Károly az akkor már hűtlennek nevezett Kopasz nádortól és fiától, Bekcstől elkobozva adományozta el 1315. július 1-jén.¹³⁹ A tartomány három fennmaradó megyéjén — Krasznán, Közép-Szolnokon és Zarádon — a család három további ágának képviselői — Roland fiai, István fia István, valamint László fia János — osztozhattak valamiképpen, míg maga Kopasz beérte azzal, hogy családfőként ellenőrzést gyakorolt a tartomány egésze felett, amit a családi politikától függetlenül viselt nádori méltósága is megtámogatott. Az ily módon rekonstruálható családi egyezség Beke határozott, de mégsem elsöprő fölényét mutatja, amit az magyarázhat, hogy unokaöccsei — bizonyára Kopasz fia, Bekcs kivételével — alkalmasint mellé állhattak az ügyben.

A családi viszály, amint az a későbbi fejlemények ismeretében nyilvánvaló, nem vezetett végül kenyértörésre, azon a Borsáknak — ellentétben a Kőszegiekkel, ahol hasonló esetben várostromra is sor került¹⁴⁰ — sikerült úrrá lenniük, így nem az bomlasztotta fel a tartományt, hanem a Borsák két lázadása során I. Károly királytól elszenvedett vereség,

ni keltezés); (1313.) febr. 26.: Zichy okm. I. 139. o.; 1313. szept. 28.: RDES I. 483. o.; 1313. nov. 18.: MNL OL DL 40 349.

¹³⁶ (1310.) aug. 19.: Zichy okm. I. 141. o.; 1310. nov. 15.: MNL OL DL 40 332.; 1310. nov. 18.: DL 31 063.; 1311. jan. 1.: MNL OL DL 1764.; 1312. febr. 16.: AO I. 249. o.; 1312. máj. 9.: AO I. 256. o.; 1312. máj. 28.: MNL OL DL 42 413.; 1312. júl. 8.: CDCr VIII. 312. o.; 1312. júl. 20.: CD VIII/1. 441. o. és MNL OL DL 84 256.; (1312.) dec. 23.: MNL OL DL 25 165. (keltére lásd: EO II. 203. sz.); 1313. márc. 9.: Zichy okm. I. 139. o.; 1313. ápr. 13.: Zichy okm. I. 141. o.; 1313. máj. 8.: AO I. 297. o.; 1313. jún. 7.: MNL OL DL 107 315.; 1313. jún. 22.: AO I. 314. o.; 1313. aug. 1.: MNL OL DL 33 568.; 1314. ápr. 1.: CDCr VIII. 355. o.; 1314. jún. 8.: MNL OL DL 69 660.; 1314. júl. 20.: AO I. 351. o.; 1314. aug. 24.: MNL OL DL 69 661.

¹³⁷ (1315.) ápr. 1.: HO VII. 381. o. (1319 körülre keltezve), az eredetit lásd: MNL OL DL 56 662.

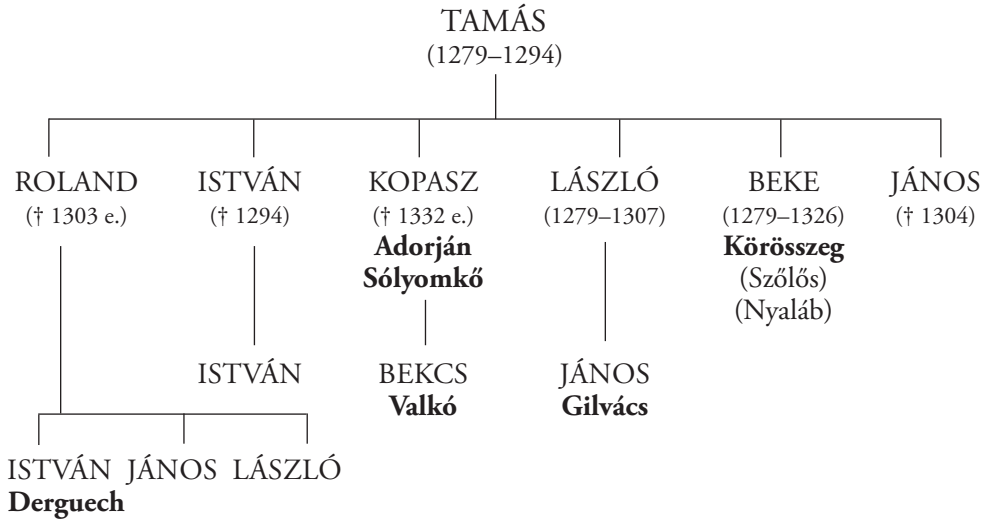
¹³⁸ *Németh* 2008. 122., 109–110. o.

¹³⁹ 1315. júl. 1.: MNL OL DL 70 606. (vö. még: MNL OL DL 70 608.).

¹⁴⁰ 1318: Zala okl. I. 147–148. o.

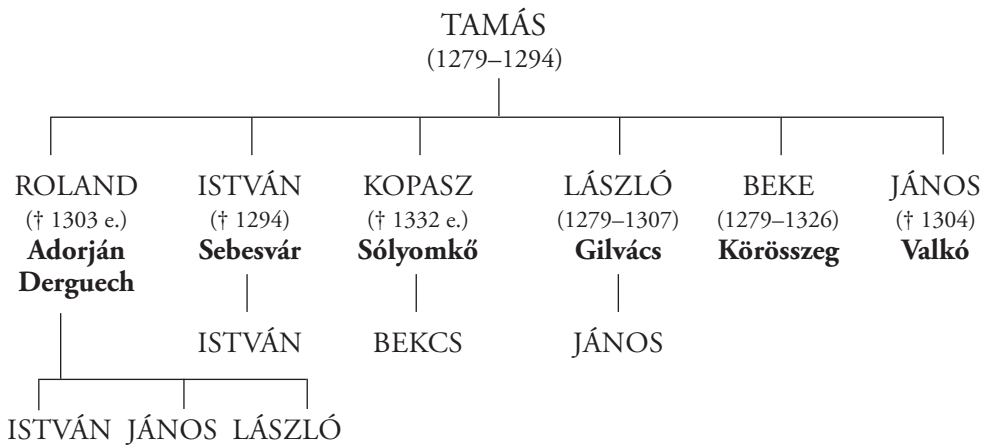
1. tábla

A Borsa nembéli Tamás-fiak és váraik
(1310-es évek)

2. tábla

A Borsa nembéli Tamás-fiak és váraik
(1249 előtt)

Hűséges oligarchák

A szepesi káptalan egy 1302-ben kiadott okleveléből arról értesülhetünk, hogy Amadé nádor egy Abaúj megyei nemes birtokát elfoglalta, magát a birtokost pedig fogságban tartván halállal fenyegeti, hogy így csikarja ki tőle a birtokjogát igazoló okleveleit, amiért is az Amadé fogságában lévő nemes egyik szolgálja, hogy ura életét mentse, átadta Amadénak az okleveleket, de előbb a szepesi káptalannal átíratta az okmányokat, arra kérve az egyházat, hogy őrizze meg azokat.¹

Közel negyedszázaddal később, 1324-ben, szintén a szepesi káptalan előtt a Berzeviczy család egyik őse, Rikalf fia Rikalf kijelentette, hogy a Poprád és Lubotény folyók mellett fekvő birtokait Fülöp nádornak nem önszántából, hanem a nádor hatalmától és haragjától való félelmében örököztette el.²

A dolog Aba nembéli Amadé esetében rendben is volna, hiszen ő, köztudomás szerint, egyike volt a XIII–XIV. század fordulója körüli évtizedek oligarcháinak, akiknek a viselt dolgairól számot adó feljegyzések bővelkednek a felidézetthez hasonló adatokban: ők voltak „az ország [...] rendjének megbontói” (*status regni [...] disturbatores*), „a hűtlen [...] konkolyhintók és vizályszítók” (*infidelis [...] tanquam zyzaniarum et guerrarum suscitator*), „az álnok zsarnok”-ok (*dolosus tyrannus*),³ ahogy azt a kor forrásai írják. Druget Fülöp azonban annak a kormánynak volt az oszlopa, amely éppen ezen oligarchák hatalmának megsemmisítése révén jött létre,⁴ s maga is az oligarchák elleni harc egyik bajnokának bizonyult e küzdelemben.⁵

Gondolhatnánk persze, hogy Fülöp egyedi túlkapasának bukkantunk a nyomára, vagy akár azt is, hogy egyszerűen egy erőszakos fráterrel állunk szemben, ha adataink nem cáfolnák meggyőzően mindkét vélekedést. Fülöp ugyanis más alkalommal sem idegenkedett az erőszakos birtokfoglalástól,⁶ vagy attól, hogy egy vásárt más birtokáról a magáéra helyezzen át önkényesen.⁷ Az is bizonyos, hogy az efféle, oligarchákhoz illő visszaélések I. Károly hűséges bárói közül nem egyedül Fülöpre voltak jellemzők: unokaöccsére, vagonának és tisztségeinek örökösére, Vilmosra szintén számos alka-

¹ 1302. ápr. 27.: RDES I. 72. o. (104. sz.).

² 1324. ápr. 10.: MNL OL DL 68 795.

³ 1317. máj. 22.: AO I. 427. o.; (1)317. nov. 3.: AO I. 446. o.; 1323. jan. 20.: Zichy okm. I. 219. o., vö. Czukovits 2009b. 199. o.

⁴ Vö. Engel 1988b.; Kristó 2003b.

⁵ Lásd pl.: (1)317. nov. 3.: AO I. 445–448. o.; 1321. máj. 1.: MNL OL DL 83 180.; 1324. júl. 16.: UB III. 180. o.; 1328. máj. 10.: MNL OL DF 269 793.

⁶ 1323. febr. 12.: CD VIII/5. 134–135. o., vö. 1323. júl. 14.: CD VIII/5. 133–137. o.

⁷ 1320. ápr. 6.: MNL OL DF 233 687.

lommal panaszkodtak a kárvallottak: erőszakos birtokfoglalást,⁸ bírói hatalmával való visszaélést,⁹ vagy éppen ellenkezőleg, az igazság kiszolgáltatásának megtagadását¹⁰ róva fel neki. Arról, hogy ezek a vádak nem minden esetben lehettek alaptalanok, maga Vilmos tanúskodik, amikor 1330-ban, lengyelországi hadjárata előtt¹¹ kelt végrendeletében maga gondoskodott erőszakoskodásai néhány áldozatának kárpótlásáról.¹² A XIII–XIV. század fordulója körüli évtizedek oligarchái gyakran prédálták fel különböző egyházak birtokait, s lám, ugyanígy tett Szécsényi Tamás erdélyi vajda — a Drugetekhez hasonlóan I. Károly legbizalmasabb híveinek egyike — is, amiért ugyanazt a büntetést kapta, mint az oligarchák: az erdélyi püspök 1341-ben kiközösítette.¹³

Királyi méltóságviselők kisebb-nagyobb visszaéléseiről persze, a középkor bármely időszakából fölös számban lennének felidézhetőek további példák. Aba nembéli Amadé és a Drugetek — Fülöp és Vilmos — között azonban számos más, zavarba ejtő hasonlóság fedezhető fel.

Amadé halálakor, 1311-ben, Északkelet-Magyarországon gyakorolt hatalmat: az 1280-as évek végétől kiépülő tartománya fokozatosan kiterjedt Abaúj, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg és Szepes megyékre, de befolyása érzékelhető volt Borsod, Gömör és Szabolcs egy részén is.¹⁴ Az uralma alá tartozó megyéket „ispán”-i címet viselő alispánjai irányították,¹⁵ akik gyakran valamelyik várának várnagyai is voltak egyúttal.¹⁶ Amadé tartománya számára Vizsolyban tartott fenn bíróságot,¹⁷ maga pedig, a jelek szerint, a gönci várban tartotta székhelyét.¹⁸

A Drugetek ugyanakkor Északkelet-Magyarországon gyakoroltak hatalmat Vilmos haláláig, 1342-ig. Az 1310-es évek közepétől kiépülő hatalmuk fokozatosan kiterjedt Szepes és Abaúj, majd Torna, Gömör, Borsod és Heves megyékre, utóbb Sárosra, Ungra, valamint Zemplénre is. Az uralmuk alá tartozó megyéket „ispán”-i címet viselő alispánjaik irányították, akik gyakran valamelyik várunknak várnagyai is voltak egyúttal. A Drugetek az általuk igazgatott megyék számára Vizsolyban tartottak fenn bírósá-

⁸ 1329. jún. 25.: MNL OL DL 68 812.; 1332. márc. 1.: MNL OL DF 269 866.; 1336. (aug.?): MNL OL DF 279 568. (keltére lásd: AOklt XX. 337. sz.); 1336. szept. 8.: MNL OL DF 264 164.

⁹ 1330. jan. 13.: MNL OL DL 57 096. (vö. még: MNL OL DL 57 097., 57 099.); 1330. jún. 2.: MNL OL DF 272 448.

¹⁰ 1335. nov. 8.: MNL OL DL 107 302.; 1337. júl. 9.: CD VIII/4. 262–263. o. (vö. 1337. júl. 9.: MNL OL DL 40 750.).

¹¹ 1330. nov. 29.: AO II. 515–517. o., vö. 1333. okt. 6.: MNL OL DL 105 572. A hadjáratra indulás magyarázza meg, miért készített Vilmos végrendeletet, vö. *Kurcz* 1988. 146. o. (258. sz. jegyz., ahol a „védekezett” nyilvánvaló sajtóhiba a „végrendelkezett” helyett).

¹² 1330. aug. 9.: CD VIII/3. 506–511. o.

¹³ (1341.) okt. 31.: UGDS I. 518–520. o. (keltére lásd: AOklt XXV. 760. sz.).

¹⁴ Vö. *Zsoldos* 1997c. 345–362. o.

¹⁵ Vö. 1301. (s. d.): AOklt I. 148. sz.; 1302. jan. 27.: RDES I. 64–65. o.; 1303. aug. 20.: AO I. 60–61. o.; 1303. máj. 5.: HO VII. 353. o.; 1307. jan. 21.: Zichy okm. I. 114. o.; 1307. szept. 21.: RDES I. 234. o.; 1308. máj. 12.: MES III. 66. o.; (1308. jún. 15. e.): Zichy okm. I. 117. o. (keltére lásd: AOklt II. 387. sz.); 1308. jún. 15.: AOklt II. 387. sz.; 1308. júl. 20.: AOklt II. 118. o.

¹⁶ Lásd pl.: 1308. máj. 12.: AO I. 148–149. o.; 1311. febr. 25.: RDES I. 364. o. (855. sz.).

¹⁷ *Györffy* 1987–1998. I. 157. o.

¹⁸ *Kristó* 2001. 38–39. o.

got,¹⁹ igaz, a gönci várat nem használták székhelyként, bár kincseik egy részét ott őrizték.²⁰ Éppen nem csodálatos tehát, hogy történetírásunk a Drugetek által kormányzott területet éppúgy „tartomány”-nak tekinti, mint az egykor Amadét uraló országrészt.²¹

Mi a különbség akkor Aba nembéli Amadé és a Drugetek között, ha egyaránt egy-egy tartomány élén álltak, azaz tartományurak voltak?

Magától értetődően gondolhatnánk arra: a különbség lényege abban rejlik, hogy a Drugeteket a király, I. Károly állította a felsorolt ispánságok élére, ott gyakorolt hatalmuk az uralkodói autoritásból származott, s mindvégig odaadó hívei voltak uruknak, ha kellett fegyverrel, ha kellett tanáccsal szolgálták, ahogy a középkor a hűséges báróktól elvárta. Mindezek az elemek azonban Amadé hatalmát is jellemzik. III. András uralkodása elején, 1290-ben, minden birtokában megerősítette,²² s 1300 nyarán arra is felhatalmazta Amadét, hogy az uralma alatt álló területeket nádori jogkörrel kormányozza: ezért viselte Amadé haláláig a nádori címet, amit egyébiránt I. Károly is kész volt elfogadni.²³ Amadé nem is bizonyult érdemtelennek a bizalomra: haláláig hű támasza volt mind III. András, mind I. Károly trónjának, soha nem lázadt fel egyik uralkodó ellen sem, jóllehet egy tartományúrtól ennek éppen ellenkezőjét várnánk.²⁴ Forrásaink mindössze egyszer utalnak arra, hogy Amadé valóban összeütközésbe került a királyi hatalommal: 1290-ben IV. László azért jutalmazta híveit, mert elfoglalták Amadé egyik várát.²⁵ Ennek az esetnek azonban aligha tulajdonítható különös jelentőség, részint mert az idő tájt az országban jószerével mindenki szemben állt IV. Lászlóval — köztük például Esztergom érseke, Lodomér is, akit mégsem szokás az agresszív oligarchák közé sorolni —, részint pedig azért, mert a konfliktusról semmi közelebbit nem tudunk, s indokolatlan volna csupán azért, mert az oligarchaként számon tartott Amadéről van szó, azt is feltelezni, hogy az esemény kizárólag úgy értelmezhető: a király haragja joggal sújtott le a lázadóra. De, ha Amadé nem lázadt a királyi hatalom ellen, miért lázadtak fiai? És miért ismétlődik ez a jelenség az Erdélyt ellenőrzése alatt tartó Kán nembéli László²⁶ és fiai, valamint az Amadéhoz és Lászlóhoz a származás előkelőségét illetően joggal mérhető, hatalmát tekintve azonban tőlük messze elmaradó, mindazonáltal hagyományosan szintén az oligarchák közé sorolt borsodi Ákos nembéli István²⁷ és fiai esetében?

De az igazi kérdés mégiscsak az, hogy mi lehetett az a szembetűnő és már a kortársak számára is érzékelhető különbség Aba nembéli Amadé és a Drugetek hatalma között,

¹⁹ Engel 1982. 904–907. o.

²⁰ 1330. aug. 9.: CD VIII/3. 508. o.

²¹ Györffy 1987–1998. I. 52. o.; Engel 1982. 904–905. o.; Kristó 2003c. 147–149. o.

²² 1290. (s. d.): ÁÜO XII. 496–498. o.

²³ Zsoldos 2011d. 289–299. o.

²⁴ Vö. Kristó 1979. 143. o.

²⁵ (1290.) máj. 27.: CD V/3. 506. o. (keltére lásd: RA 3557. sz.). Gönc 1288-ban említett ostromára lásd: Zsoldos 1997a. 92. o. (jelen kötetben: 161. o.) és Zsoldos 2005. 40. o.

²⁶ Személyére és pályafutására összefoglalóan lásd: Pór 1891. 433–481. o.; Wertner 1908. 122–129. o.; Kristó 1978a. 83–96. o. Utóbbi gyűjteményes tanulmánykötetében is megjelent: Kristó 1983a. 269–299. o., a tanulmányhoz tartozó jegyzetek: 542–551. o.

²⁷ Személyére és pályafutására összefoglalóan lásd: Kandra 1884. 114–126. o.; Kis 1998. 57–78. o.

ami azt eredményezte, hogy az előbbit felszámolta I. Károly, az utóbbit ellenben — részben az előbbi romjain — felépítette.

A különbség lényege — megítélésem szerint — ma, néhány száz év távlatából a „tartományúr” és az „oligarcha” fogalmának elhatárolásában ragadható meg a leginkább. E két fogalmat történetírásunk mindaddig szinonimaként használta — így tettem magam is számos esetben —, helyesebbnek tűnik azonban felhagyni e gyakorlattal.

Az, hogy a középkori Magyar Királyságban létezik olyan intézményszerű hatalom, mely többmegyényi területen a királyi akarat egyetlen képviselője, legalábbis a XIII. század elejétől fogva nem számított újdonságnak, ez volt a lényege az erdélyi vajdaságnak és a szlavóniai bánságnak. Erdély és Szlavónia ebben az értelemben joggal minősíthető tartománynak, miként az élükön álló vajda és bán is tartományúrnak.²⁸ Ha a vajda vagy a bán király iránti hűsége megingott, nem a tartomány felszámolása, hanem a hűtlen báró erőszakos eltávolítása — vagy, a királyi hatalom számára rosszabb időkben, annak kísérlete — volt az uralkodó válasza.²⁹ Az ország egy részét tartományok által kormányzó rendszer olyannyira működőképes volt, hogy I. Károly annak kiterjesztését határozta el olyan területeken is, ahol annak nem volt hagyománya. Így jött létre az említett Druget-tartomány, így bízott öt megyéből — Biharból, Szatmárból, Szabolcsból, Szolnokból és Krasznából — álló országrésznyi területet 1317-ben Debreceni Dózsára Erdély nyugati előterében,³⁰ és így építette fel 1319 és 1333 között a macsói bán szintén öt megyéből — Valkó, Bodrog, Szerém, Baranya, Bács — álló délvidéki tartományát.³¹ Debreceni Dózsa tartománya alig öt évig állt fenn: első és utolsó urának 1322–1323 fordulóján bekövetkezett halála³² után fokozatosan leépült, a Druget-tartomány azonban kerek negyedszázadon át létezett, s csak 1342-ben számolta fel — máig ismeretlen megfontolásokat követve — I. Károly fia és utóda, Lajos,³³ a macsói bán tartománya ellenben jóval túlélte megalkotóját, Károlyt, sőt, a XIV. század végétől egy újabb megyével, Tolnával még ki is egészítették területét.³⁴

Maga a tartományurasság tehát harmonikusan illeszkedett az ország kormányzásának hagyományos rendjébe, diszharmonikus, s ezért kiiktatandó elemmé akkor vált, ha a tartományúrból oligarcha lett. Ez utólagos okoskodásnak tűnhet, valamiféle erőszakolt játéknak a szavakkal, valójában azonban nem erről van szó: a két fogalom tartalmi különbségei jól meghatározhatók, amint azt a kassai szerződés meggyőzően bizonyítja.

Azt követően, hogy 1311 szeptemberének elején Aba nembéli Amadé a kassai polgárok városukban megölték,³⁵ I. Károly megbízottai egyezséget hoztak létre Amadé özvegye és fiai, valamint a kassaiak között a viszály lecsendesítésére. Az egyezmény,³⁶ amint

²⁸ Vö. Engel 1982. 902. o.; Engel 2001b. 108–109. o.

²⁹ Mint pl. Borsa nembéli Roland közismert esetében 1294-ben., vö. Lenkey – Zsoldos 2003. 188–189. o.

³⁰ Zsoldos 2011c. 53–65. o.

³¹ Engel 1982. 914. o.; Engel 1996. I. 27. o.; Kristó 2003c. 149. o.

³² Vö. Engel 1996. I. 2. o.

³³ Engel 1982. 907. o.; Engel 1998a. 43–44. o.; Piti 2006., vö. még: Engel 1997. 145–148. o.

³⁴ Engel 1996. I. 206. o.

³⁵ Vö. 1312. jan. 7.: Zichy okm. I. 137. o.; 1312. jún. 14.: MNL OL DL 68 680.

³⁶ 1311. okt. 3.: RDES I. 391–393. o. (vö. még: 1311. okt. 7.: CD VIII/1. 405–412. o.).

arra többen is rámutattak, valójában egyfajta diktátum volt, mely a halott nagyúr hatalmának felszámolását célozta,³⁷ s melyet az Amadé-fiak csak a pillanatnyi kényszertől vezéreltetve fogadtak el, hogy aztán az első kínálkozó alkalommal fellázadjanak ellene. A kikényszerített egyezségnek a király és az Amadé-fiak jövőbeni viszonyát szabályozó főbb pontjai a következők voltak: Amadé fiai átadják a királynak Újvár és Zemplén megyéket; a jogtalanul elfoglalt királyi birtokokat visszabocsátják az uralkodónak; az önkényesen kivetett vámokat megszüntetik és újakat nem állítanak, miként várakat sem építenek királyi engedély nélkül; a nemességet nem kényszerítik saját bíróságuk elé, ellenben hagyják a király bíráit ítélni; a hatalmuk alatt álló megyékben a nemesség szabadon szolgálhat a királynak vagy bárki másnak; maguk pedig hűségesek lesznek az uralkodóhoz.³⁸

A felsorolt feltételek éles fényt vetnek a „tartományúr” és az „oligarcha” közötti, említett különbségre, amennyiben világossá teszik Károly álláspontját: az Amadé-fiaknak oligarchaként nincs jövőjük az országban, ám engedelmes tartományurak lehetnek éppen. A nemesség szolgálatára vonatkozó pont egyfelől az Amadé-fiak „hatalma alatt álló megyék”-ben élő nemesekről (*nobiles quoscunque in quibuscunque comitatibus et terris sub potestate nostra constitutis*) tesz említést tudniillik,³⁹ ami nem értelmezhető másként, mint hogy a király továbbra is tartományurakként számol velük, másfelől az összes többi rendelkezés tételesen felsorolja a tartományúrral szembeállított oligarcha ismérveit, eltiltván az efféle magatartástól az Amadé-fiakat. Ezek — mellőzve ismételt felsorolásukat — röviden úgy összegezhetők: oligarcha az a tartományúr, aki a királyi hatalmat kizárja a tartományából és funkcióit önkényesen gyakorolja.

Olyan ismérvek ezek, amelyek a korban nap mint nap megtapasztalhatók voltak bárminek elméleti megfontolások boncolgatása nélkül is, s világossá tették a kortársak előtt — s teszik ma is — a különbséget Aba nembéli Amadé és a Drugetek tartományának működése között. A tartományúr és az oligarcha közötti különbség lényege tehát nem a király iránti hűség kérdésén keresztül ragadható meg: jellemző módon ez az elem csupán megbújik a kassai szerződés pontjai között, s még csak nem is az első helyen. Kétségtelen, hogy voltak olyan oligarchák, akik esetében az uralkodóval ápolt békés viszony időszakai sokkal inkább két kiadós verekedés közötti rövid erőgyűjtésnek tekinthetők, semmint normális állapotnak. E típus legjellemzőbb képviselője a trencsényi nagyúr, Csák nembéli Máté, aki Északnyugat-Magyarországon építette ki az 1290-es évektől a maga szembetűnően agresszív és sikeres hatalmát.⁴⁰ Joggal említhető még e vonatkozásban a későbbi tartomány alapjait a Nyugat-Dunántúlon már 1274 előtt kialakító Héder nembéli (kőszegi) Henrik utódainak némelyike.⁴¹ Voltak ugyanakkor a királlyal együttműködni kész, ha úgy tetszik, hűséges oligarchák is, mint Aba nembéli Amadé⁴² vagy

³⁷ Kristó 1978b. 40–47. o.; Engel 1988b. 98–100. o.

³⁸ 1311. okt. 3.: RDES I. 391–392. o.

³⁹ RDES I. 392. o.

⁴⁰ Személyére és pályafutására összefoglalóan lásd: Pór 1888.; Kristó 1973.; Kristó 1986b.

⁴¹ Vö. Kristó 1975.; Die Güssinger; legújabban lásd: Zsoldos 2010. (jelen kötetben: 215–225. o.).

⁴² Engel 1988b. 94. o.

Ákos nembéli István,⁴³ közéjük sorolható Kán nembéli László is, aki vonakodva bár, de elismerte Károlyt urának,⁴⁴ sőt, a Tiszántúlt Szabolcstól Zarándig hatalmukban tartó Borsa nembéli Tamás-fiak is híven szolgálták a királyt hosszú éveken át.⁴⁵ Az ország déli részén, Temesvártól Pozsegáig 1311-ben bekövetkezett haláláig a hatalmat birtokló Csák nembéli Ugrin ellenben „csak” tartományúrnak tekinthető, jóllehet ismert olyan vélemény is, mely az oligarchák között veszi számításba.⁴⁶ A királyt támogató tartományúr és a hűséges oligarcha közötti különbség lényege azonban éppen akkor tűnik szembe a leginkább, ha összehasonlítjuk I. Károly azon 1301 és 1311 közötti intézkedéseit, amelyek Csák nembéli Ugrin, illetve az említett Borsák tartományát érintették. Az Ugrin tartományához tartozó megyékben Károly bíraskodott,⁴⁷ birtokot és vámot épp úgy adományozott,⁴⁸ mint igazságszolgáltatási⁴⁹ vagy adómentességi kiváltságokat,⁵⁰ s az örökös nélkül meghaltak birtokai az ő kezére háramlottak.⁵¹ A Borsa-tartományban szintén tett adományokat a király, csakhogy azok kivétel nélkül a tartományt birtokló Borsa-fivérek egyikének, Bekének,⁵² illetve az egyik tekintélyes Borsa-familiárisnak a javait gyarapították,⁵³ vizsgálati parancsai kizárólag a Borsák kárára elkövetett jogsértések felderítését célozták,⁵⁴ ha viszont arra szólította fel a váradi püspököt, hogy egy pert tegyen át a király ítélkezése elé, a főpap nem hajtotta végre az utasítást,⁵⁵ nyilvánvalóan azért, mert az ügyben — amint az más forrásból egyértelműen kiderül — maguk a Borsák is érintettek voltak,⁵⁶ s velük a püspök sem tartotta tanácsosnak ujjat húzni. Egyértelmű tehát, hogy míg Csák Ugrin területén Károly zavartalanul és teljes körben gyakorolta a magyar királyokat régtől fogva megillető jogokat, a Borsák — akik pedig az idő szerint maguk is Károly rendíthetetlen hívei közé számítottak, s a fivérek egyike, a többnyire Kopasz néven emlegetett Jakab éppenséggel Károly nádora volt⁵⁷ — csak akkor és

⁴³ *Kis* 1988. 64–65., 76–77. o.

⁴⁴ 1310. ápr. 8.: Acta Gent. 374–375. o.

⁴⁵ *Zsoldos* 2011d. 298–299. o., vö. még: *Kristó* 1999b. 47–48. o.

⁴⁶ *Engel* 2001b. 109. o.

⁴⁷ 1303. szept. 16.: MNL OL DL 91 154.; 1308. márc. 13.: MNL OL DF 285 246.; 1308. szept. 1.: AO I. 155–156. o.

⁴⁸ 1302. (s. d.): MNL OL DL 33 726.; 1303. szept. 16.: MNL OL DL 91 154.; 1303. szept. 29.: MNL OL DL 2071.; 1304. máj. 22.: AO I. 80–82. o.; 1304. (s. d.): CDCr VIII. 91. o.; 1307. okt. 13.: MNL OL DF 285 245.; 1308. márc. 21.: MES II. 582–583. o.; 1310. márc. 20.: CDCr VIII. 259–261. o.; 1310. szept. 4.: MES II. 628–629. o.

⁴⁹ 1303. (s. d.): AO I. 67. o.; 1304. máj. 6.: MNL OL DL 91 155. o.; 1310. aug. 28.: MNL OL DF 208 960.

⁵⁰ 1311. nov. 11.: CDCr VIII. 296. o.

⁵¹ 1303. szept. 16.: MNL OL DL 91 154.; 1308. márc. 21.: MES II. 582–583. o.

⁵² 1302. (s. d.): MNL OL DL 40 285.; 1307.; (jún. 1. u.): MNL OL DL 40 308. (keltére lásd: AOKt. II. 173. sz.); 1307. szept. 3.: AO I. 131–133. o.

⁵³ 1311. szept. 25.: Zichy okm. I. 132–133. o.; 1311. nov. 8.: MNL OL DL 1783. és AO I. 235–236. o. Az adományos Debreceni Dózsa Borsa-familiáris voltára lásd: *Zsoldos* 2011c. 49–51. o.

⁵⁴ 1310. dec. 19.: AOKt. II. 1014. sz.; 1311. febr. 27.: Zichy okm. I. 130. és 131. o.

⁵⁵ 1310. máj. 12.: MNL OL DL 40 327.

⁵⁶ Vö.: 1311. jan. 1.: AO I. 219–220. o.

⁵⁷ *Engel* 1996. I. 2. o., vö. még: *Zsoldos* 2011d. 298–299. o.

annyiban engedtek teret a királynak tartományuk ügyeiben, amikor és amennyiben az saját érdekeiket szolgálta.

A tartományúr és az oligarcha közötti különbség egy más szempontból válik érzékelhetővé a tartományúr vagy az oligarcha halálát követően, amikor tudniillik felmerül az öröklés kérdése. A tartományúr Csák nembéli Ugrinnak bár volt fia,⁵⁸ halála után a tartomány megyéinek élén mégis a király által kinevezett ispánok tűnnek fel.⁵⁹ A Drugetek esetében az unokaöccs, azaz Vilmos lett ugyan Fülöp örököse, csak hogy az öröklés Károly külön intézkedésével ment végbe,⁶⁰ s amikor pedig Nagy Lajos elhatározta a Druget-tartomány felszámolását, Vilmos örökösei — két öccse — zokszó nélkül tudomásul vették az uralkodó akaratát, jóllehet a család magánvagyonának jelentős részét is elveszítették a döntés végrehajtása során.⁶¹ Az oligarchák utódai ellenben magától értetődőnek tekintették, hogy megöröklik apjuk hatalmát, miként az oligarcha Kőszegi András egyik oklevelében kifejezetten meg is említi, hogy nagyapja és bátyja kormányzata — azaz tartománya — jog szerint szállott rá.⁶² A királyi hatalom kizárása a tartományból és az abból szükségképpen fakadó öröklési igény ugyanakkor magyarázatot ad arra a mindeddig nem sok figyelemre méltatott tényre, hogy esetenként miért nem maguk az oligarchák, hanem fiaik lázadtak fel Károly ellen, és miért éppen apjuk halála után közvetlenül.

⁵⁸ 1317. dec. 27.: CDCr VIII. 469–470. o., vö. *Engel* 2001a. (Csák nem 8. Újlaki ág).

⁵⁹ *Engel* 1996. I. 100., 122., 142., 164., 199., 202., 221. o.

⁶⁰ 1327. aug. 23.: AO II. 316–318. o.; 1328. febr. 14.: MNL OL DF 209 870.; 1330. (aug. 9. e.): CD VIII/3. 512–514. o.; 1332. okt. 25.: MNL OL DL 1798.

⁶¹ *Engel* 1982. 907. o.; *Piti* 2006. 437–438. o.

⁶² 1314. ápr. 3.: nos, cui gubernacula predictorum predecessorum nostrorum de iure pervenerant (AO I. 337. o.).

Levéltári források

MNL OL DF	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
MNL OL DL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár

Forráskiadványok

Abu-Hámid al-Garnáti utazása Acta Gent.	Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153. Közzétette O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt. Budapest, 1985. Acta legationis cardinalis Gentilis. Gentilis bíbornok magyarországi követségének okiratai 1307–1311. (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series prima. Tomus secundus. Vatikáni Magyar Okirattár. Első sorozat. Második kötet.) Budapest, 2000. ²
Anonymi Descriptio Europae Orientalis	<i>Tibor Živković – Vladeta Petrović – Aleksandar Uzelac</i> : Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Anonym's Description of Eastern Europe. Critical ed. of Latin text and transl. by Dragana Kunčer. (Sources for Serbian History vol. 13, Latin Sources vol. 2.) Belgrade, 2013.
AO	Anjou-kori okmánytár I–VII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Gyula. Budapest, 1878–1920.
AOklt	Anjou-kori Oklevéltár I–XV., XVII., XIX., XXIII–XXXII., XXXIV., XXXVIII. Szerk. Almási Tibor, Blazovich László, Géczy Lajos, B. Halász Éva, Kőfalvi Tamás, Kristó Gyula, Piti Ferenc, Sebők Ferenc, Teiszler Éva, Tóth Ildikó. Szeged–Bp. 1990–2015.
Apponyi okl.	A Pécz nemzetség apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei I. 1241–1526. Budapest, 1906.
Aranybulla	Az Aranybulla. (A hétszázötvenedik évfordulóján.) Közzéteszi Érszegi Géza. In: Fejér megyei történeti évkönyv 6. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1972. 1–22. o.
ÁKÍF	Az államalapítás korának írott forrásai. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerk. Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged, 1999.
ÁkO	Árpádkori oklevelek 1095–1301. Közzé teszi ifj. Kubinyi Ferenc. (Magyar történelmi emlékek I.) Pest, 1867.

ÁMTBF	Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. <i>Fontes Byzantini historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendantium</i> . Összegyűjtötte, ford., bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Moravcsik Gyula. Budapest, 1984.
Árpád-kori törvények	Árpád-kori törvények. Latinból ford. Szilágyi Loránd. Budapest, 1961.
ÁÚO	Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Budapest, 1860–1874.
Bánffy okl.	Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez I–II. Szerk. Varjú Elemér, Iványi Béla. Budapest, 1908–1928.
<i>Bertényi</i> 2000.	Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526. Szerk. Bertényi Iván. Budapest, 2000.
BTOE	Budapest történetének okleveles emlékei I. (1148–1301) Csánky Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Budapest, 1936.
Cat. font.	<i>Catalogus fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendantium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC I–III</i> . Collegit Albinus Franciscus Gombos. Budapestini, 1937–1938.
CD	<i>Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI</i> . Studia et opera Georgii Fejér. Budae, 1829–1844.
CDCr	<i>Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II–XV</i> . Collegit et digessit T[adija] Smičiklas. Zagrabiae 1904–1934.
CDES	<i>Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II</i> . Ad edendum praeparavit Richard Marsina. Bratislavae, 1971–1987.
Csáky okl.	Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I. Oklevelek 1229–1440. Budapest, 1919.
De Bulla Aurea	<i>De Bulla Aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII</i> . Szerk. Besenyei Lajos, Érszegi Géza, Maurizio Pedrazza Gorlero. Verona, 1999.
DHA	<i>Diplomata Hungariae antiquissima, accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I</i> . (ab anno 1000 usque ad annum 1131). Edendo operi praefuit Georgius Györffy, adiuverunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Budapestini, 1992.
EFHU	<i>Elenchus Fontium Historiae Urbanae III/2</i> . Edendum curavit András Kubinyi, ediderunt Monika Jánosi, Péter E. Kovács, József Köbölös, István Tringli. Budapest, 1997.
Enchiridion	A magyar történet kútfőinek kézikönyve. <i>Enchiridion Fontium Historiae Hungarorum</i> . Szerk. Marczali Henrik. Budapest, 1901.
EO	Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I–III. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közlésezi Jakó Zsigmond. Budapest, 1997–2008.
Erd. Múz. okl.	Az Erdélyi Múzeum eredeti okleveleinek kivonatai 1232–1540. Összeállította Szabó Károly. Budapest, 1889.

- Freisingi Ottó:*
I. Frigyes császár tettei
- Gesta Friderici I imperatoris
- Glossarium
- GyRTF
- Hazai okl.
- Héderváry okl.
- HH
- HKÍF
- HO
- Hont okl.
- Kállay okl.
- Károlyi okl.
- KHO
- KLE
- Középkori oklevelek
- Középkori oklevélszövegek
- KRE
- Lederer* 1964.
- Freisingi Ottó:* I. Frigyes császár tettei. Ford., bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Gombos F. Albin. (Középkori krónikások XV–XVI.) Budapest, 1913.
- Gesta Friderici I imperatoris auctoribus Ottone et Ragewino praeposito Frisingensibus. Ed. Georgius Heinrichus Pertz. Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum XX. Hannoverae, 1868. 338–496. o.
- Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis. Conditum a Carolo du Fresne domino du Cange. Editio nova I–X. Niort, 1883–1887.
- Győri régészeti és történeti füzetek I–IV. Kiadják Ráth Károly, Rómer Flóris. Győr, 1861–1865.
- Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerk. Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula. Budapest, 1879.
- A Héderváry-család oklevéltára I–II. Szerk. Radvánszky Béla, Závodszy Levente. Budapest, 1909–1922.
- Karácsonyi János:* A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. A Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások...”-kal kiegészítve. Szerk. Koszta László. Szeged, 1988.
- A honfoglalás korának írott forrásai. Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével szerk. Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szeged 1995.
- Hazai okmánytár I–VIII. Kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. Győr–Budapest, 1865–1891.
- Oklevelek hontvármegyei magán levéltárakból. Közzé teszi Kubinyi Ferenc. Budapest, 1888.
- A nagykállói Kállay-család levéltára. Oklevelek és egyéb iratok kivonatai I–II. Budapest, 1943.
- A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára I–V. Sajtó alá rendezi Géresi Kálmán. Budapest, 1882–1897.
- Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). A szövegeket válogatta, előszót és jegyzeteket írta Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1.) Szeged, 1992.
- Kun László emlékezete. Bevezetéssel ellátta, a forrásszövegeket válogatta és a jegyzeteket összeállította Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 5.) Szeged, 1994.
- Középkori oklevelek a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárban (1300–1525). Összegyűjtötte, átírta Balogh István, szerk. Érszegi Géza, a szerkesztő munkatársa Henzsel Ágota. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai II. Közlemények 21.) Nyíregyháza, 2000.
- Középkori oklevélszövegek. Az oklevéltanba való bevezetés céljaira összeállította Szentpétery Imre. Budapest, 1927.
- Károly Róbert emlékezete. Szerk. Kristó Gyula, Makk Ferenc. Budapest, 1988.
- Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. rész 1000-tól 1526-ig. Szerk. Lederer Emma. Budapest, 1964.

MEO	Magyar erdészeti oklevéltár I–III. Szerk. Tagányi Károly. Budapest, 1896.
MES	Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii, 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. Strigonii–Budapestini, 1999.
Miskolci okl.	A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Miskolcon őrzött középkori oklevelei. Közreadja Tóth Péter. Miskolc, 1990.
MKI	A magyar középkor irodalma. Szerk. V. Kovács Sándor. Budapest, 1984.
Novum Glossarium	Novum Glossarium Mediae Latinitatis de anno DCCC usque ad annum MCC. „Ma” Huic fasciculo conficiendo praefuit F. Blatt. Hafniae, 1959.
ÓÉMV	Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Szerk. Hodinka Antal. Budapest, 1916.
ÓMO	Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította Jakubovich Emil és Pais Dezső. (Tudományos Gyűjtemény 30.) Pécs 1929.
Palásthyak	A Palásthyak I–III. Kiadja Palásthy Pál. Budapest, 1890–1891.
Pongrácz okl.	Oklevélkivonatok a szentmiklósi és óvári gróf Pongrácz család levéltárából I. Közli Karácsonyi János. <i>Történelmi Tár</i> , 1896.
PRT	A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. Budapest, 1902–1916.
RA	Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Budapest, 1923–1987.
RDES	Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I–II. Ad edendum praeparavit Vincent Sedlák. Bratislaviae, 1980–1987.
RHMA	Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. Ed. Stephanus Ladislaus Endlicher. Sangalli, 1849.
Sopron megye okl.	Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerk. Nagy Imre. Sopron, 1889–1891.
Sopron város	Sopron szabad királyi város története I/1. Közli Házi Jenő. Sopron, 1923.
SRH	Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák Kornél és Veszprémy László. Budapest, 1999.2.
Szabolcs okl.	<i>Piti Ferenc</i> : Szabolcs megye hatóságának oklevelei I. 1284–1386 (A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 55. sz.) Szeged–Nyíregyháza, 2004.
Székely okl.	Székely oklevéltár I–VIII. Szerk. Szabó Károly, Szádeczky Lajos, Barabás Samu. Kolozsvár–Budapest, 1872–1934.
Sztáray okl.	A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I–II. Szerk. Nagy Gyula. Budapest, 1887–1889.

- Teleki okl. A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára I–II. Szerk. Barabás Samu. Budapest, 1895.
- Temes okl. Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez I. Másolta és gyűjtötte Pesty Frigyes, sajtó alá rendezte Ortway Tivadar. Pozsony, 1896.
- Thuroczy*: Chron. Hung. Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. Eds. Elisabeth Galántai et Julius Kristó. Budapest, 1985.
- TjE A tatárjárás emlékezete. Szerk. Katona Tamás. Budapest, 1981.
- UB Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–V. Bearb. von Hans Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza et al. Graz–Köln–Wien, 1955–1999.
- UGDS Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I–VII. Ed. Franz Zimmermann, Carl Werner et al. Hermanstadt–Köln–Wien–București, 1892–1991.
- Ugocsa okl. *C. Tóth Norbert*: Ugocsa megye hatóságának oklevelei (1290–1526). Budapest, 2006.
- UGS Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens I. Ed. Georg D. Teutsch, Friedrich Firnhaber. Wien, 1857.
- Várad stat. A váradai káptalan legrégebbi statutumai. Közrebocsátja Bunyitay Vince. Nagyvárad, 1886.
- VeR Veszprémi regeszták (1301–1387). Összeállította Kumorovitz L. Bernát. Budapest, 1953.
- VMHH *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner*. Tom. I–II. Romae, 1859–1860.
- VR Az időrendbe szedett váradai tüzesvaspróba-lajstrom. Kiadják Karácsonyi János és Borovszky Samu. Budapest, 1903.
- Zala okl. Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerk. Nagy Imre, Véghegy Dezső, Nagy Gyula. Budapest, 1886–1890.
- Závodszy* 1904. *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: A törvények szövege. Budapest, 1904. (reprint: Pápa, 2002.).
- Zichy okm. A zichi és vásoneői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk. Nagy Iván, Nagy Imre, Véghegyi Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál. Budapest, 1871–1931.
- ZsO Zsigmondkori oklevéltár I. (1387–1399). Összeállította Mályusz Elemér. Budapest, 1951.

Szakirodalom

- iff. Barta J. – Barta G.* 1993. *iff. Barta János – Barta Gábor*: III. Béla király jövedelmei. Megjegyzések középkori uralkodóink bevételeiről. *Századok*, 127. (1993) 412–449. o.
- Bártfai Szabó* 1910. *Bártfai Szabó László*: A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története. Esztergom, 1910.
- Belitzky* 1934. *Belitzky János*: Nyugatmagyarország védelmi rendszere és határőrnépei a középkorban. In: A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve IV. (1934) 56–73. o.
- Belitzky* 1938. *Belitzky János*: Sopron vármegye története I. Budapest, 1938.
- Benkő* 1970. *Benkő Loránd*: Legrégibb olasz jövevényszavaink nyelvi és történeti tanulságai. *Magyar Nyelv*, 66. (1970) 154–168. o.
- Bertényi* 1976. *Bertényi Iván*: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Budapest, 1976.
- Bertényi* 1978. *Bertényi Iván*: К вопросу о международном положении Венгрии после татарско нашествия. (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica 19.) Budapest, 1978. 214–249. o.
- Bertényi* 1987a. *Bertényi Iván*: A címerek katonai alkalmazása Magyarországon a XIII–XIV. században. *Hadtörténelmi Közlemények* (új folyam), 34. (1987) 3. sz. 395–412. o.
- Bertényi* 1987b. *Bertényi Iván*: Magyarország az Anjouk korában. Budapest, 1987.
- Bertényi* é. n. *Bertényi Iván*: Szepesi Jakab országbíró. (A magyar királyi kúriai bírászkodás történetéhez a XIV. században.) Budapest, é. n.
- Berzeviczy* 1894. *Berzeviczy Edmund*: A Tarkóiek hatalmi törekvései Sárosban a XIV., XV. és XVI. század folyamán. *Századok*, 28. (1894) 414–425., 520–533., 728–747., 799–806. o.
- Blazovich* 1977. *Blazovich László*: IV. László harca a kunok ellen. *Századok*, 111. (1977) 941–945. o.
- Bolla* 1957. *Bolla Ilona*: Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Várad Regestrum megvilágításában. (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica I.) Budapest, 1957. 84–104. o.
- Bolla* 1983. *Bolla Ilona*: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100.) Budapest, 1983.
- Bóna* 1995. *Bóna István*: Az Árpádok korai várairól (11–12. századi ispáni várak és határvárak). Debrecen, 1995.
- Borosy* 1974. *Borosy András*: XI–XII. századi harcosrétegünk néhány kérdéséről. *Hadtörténelmi Közlemények* (új folyam), 21. (1974) 3–25. o.
- Borosy* 1977. *Borosy András*: Határország és határőrök az Árpádok korában. *Hadtörténelmi Közlemények* (új folyam), 24. (1977) 4. sz. 543–558. o.

- Borosy* 1978. *Borosy András*: Főurak, familiárisok, udvari harcosok Magyarországon a XIII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* (új folyam), 25. (1978) 3. sz. 315–338. o.
- Borosy* 1983a. *Borosy András*: A királyi várispánságok népei Magyarországon a tatárjárás előtt. *Hadtörténelmi Közlemények* (új folyam), 30. (1983) 1. sz. 3–24. o.
- Borosy* 1983b. *Borosy András*: Az Árpád-kori királyi vármegye felbomlása és hadakozó népeinek sorsa. *Hadtörténelmi Közlemények* (új folyam), 30. (1983) 4. sz. 527–552. o.
- Borosy* 1984. *Borosy András*: Magyarország hadügye és háborúi a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig. In: Magyarország hadtörténete I. A honfoglalástól a kiegyezésig. Szerk. Borus József. (Magyarország hadtörténete két kötetben. Főszerk. Liptai Ervin) Budapest, 1984. 13–56. o.
- Borosy* 1987. *Borosy András*: Egyház és honvédelem az Árpád-korban. *Hadtörténelmi Közlemények* (új folyam), 34. (1987) 199–234., 607–642. o.
- Borovszky* 1909. *Borovszky Samu*: Borsod vármegye története a legrégebbi időktől a jelenkorig. Budapest, 1909.
- Botka* 1868. *Botka Tivadar*: Bars vármegye hajdan és most I. Pest, 1868.
- Botka* 1873. *Botka Tivadar*: Trentsini Chák Máté és kortársai. (Értekezések a történeti tudományok köréből III/4.) Budapest, 1873.
- Botka* 1874. *Botka Tivadar*: Adalékok a visegrádi merénylet történetéhez II. *Századok*, 8. (1874) 229–247. o.
- Bunyitay* 1888. *Bunyitay Vince*: Kopasz nádor. Életrajz a XIII–XIV. századból. *Századok*, 22. (1888) 15–32., 129–155. o.
- Commentarii Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum* II. Commentarii 1. Ab initis usque ad annum 1301. Composuit Elemér Mályusz adiuvante Julio Kristó. Budapest, 1988.
- Czeglédy* 1969. *Czeglédy Károly*: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. In: Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia Budapest 1969. Szerk. Kázmér Miklós és Végh József. (Névtudományi Értekezések 70.) Budapest, 1970. 254–259. o.
- Czímer* 1913. *Czímer Károly*: A magyar királyok udvari katonái a XI–XIV. században. Szeged, 1913.
- Czímer* 1914. *Czímer Károly*: Az Árpád-házi királyok várjobbágysai. Szeged, 1914.
- Csánki – Fekete Nagy* 1890–1941. *Csánki Dezső – Fekete Nagy Antal*: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában I–V. Budapest, 1890–1941.
- Csoma* 1911. *Csoma József*: Omode nádor fiai és Kassa városa. *Turul*, 29. (1911) 89–92. o.
- Csoma* 1995. *Csoma József*: Magyar nemzetiségi címerek. Budapest, 1995.²
- Csukovits* 1997. *Csukovits Enikő*: Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban. *Történelmi Szemle*, 39. (1997) 363–386. o.

- Csukovits* 2009a. *Csukovits Enikő*: Az Anjou-kori intézményi újítások nápolyi párhuzamai. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor, Ráczy György. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. – *Analecta Mediaevalia* III.) Budapest–Piliscsaba, 2009. 19–62. o.
- Csukovits* 2009b. *Csukovits Enikő*: A „tekerő kigyó” és a „sátán csatlósa”. Ellenséggkép a középkori magyar királyi adománylevelek narrációiban. *Történelmi Szemle*, 51. (2009) 195–206. o.
- Dávid* 1974. *Dávid Katalin*: Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfia-fája. (Művészettörténeti füzetek 7.) Budapest, 1974.
- Deér* 1936. *Deér József*: Zsigmond király honvédelmi politikája. (Második közlemény.) *Hadtörténelmi Közlemények*, 37. (1936) 169–202. o.
- Détszy* 1966. *Détszy Mihály*: Hol állt a középkori sárospataki vár? In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* VI. Miskolc, 1966. 177–197. o.
- Die Güssinger* *Die Güssinger*. Beiträge zur Geschichte der Herren von Güns/Güssing und ihrer Zeit (13./14. Jahrhundert). Hrg. *Heide Dienst, Irma traut Lindeck-Pozza*. Eisenstadt 1989.
- Draskóczy* 1996. *Draskóczy István*: Miskolc birtoktörténete a középkorban. In: *Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig*. Szerk. Kubinyi András. Miskolc, 1996. 81–173. o.
- E. Kovács* 1990. *E. Kovács Péter*: Az egri káptalan hiteleshelyi és oklevéladói tevékenysége az Árpád-korban. *Archivum*, 12. (1990) 5–43. o.
- Elekes – Lederer – Székely* *Elekes Lajos – Lederer Emma – Székely György*: Magyarország története I. Az őskortól 1526-ig. (Egyetemi tankönyv) Budapest, 1965.²
- Elter* 1985. *Elter István*: Magyarország Idrisi földrajzi művében (1154). (*Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* LXXXII.) Szeged, 1985. 53–63. o.
- Engel* 1977. *Engel Pál*: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmondkorban 1387–1437. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 83.) Budapest, 1977.
- Engel* 1981. *Engel Pál*: A honor. A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez. *Történelmi Szemle*, 24. (1981) 1–19. o.
- Engel* 1982. *Engel Pál*: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. *Századok*, 116. (1982) 880–922. o.
- Engel* 1985. *Engel Pál*: Nagy Lajos bárói. *Történelmi Szemle*, 28. (1985) 393–413. o.
- Engel* 1987. *Engel Pál*: Töprengések az Árpád-kori sánctörékek problémájáról. *Műemlékvédelem*, 31. (1987) 9–14. o.
- Engel* 1988a. *Engel Pál*: A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 25.) Budapest, 1998.
- Engel* 1988b. *Engel Pál*: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). *Századok*, 122. (1988) 89–146. o.

- Engel* 1989. *Pál Engel*: Die Güssinger im Kampf gegen die ungarische Krone. In: Die Güssinger. Beiträge zur Geschichte der Herren von Güns/Güssing und ihrer Zeit (13./14. Jahrhundert). Hrg. Heide Dienst, Irmtraut Lindeck-Pozza. Eisenstadt, 1989. 85–113. o.
- Engel* 1993. *Engel Pál*: Birtok- és családtörténet. (Kísérlet egy 14. századi rekonstrukcióra.) In: Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1993. 23–36. o.
- Engel* 1995. *Engel Pál*: Leszármazási táblák a magyar középkor kutatásához (13–16. század). Budapest, 1995.
- Engel* 1996. *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I–II. (Histórai könyvtár – Kronológiák, adattárak 5.) Budapest, 1996.
- Engel* 1996a. *Engel Pál*: Néhány XIV. századi erdélyi alvajda származása. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 176–186. o.
- Engel* 1997. *Engel Pál*: Nagy Lajos ismeretlen adományreformja. *Történelmi Szemle*, 39. (1997) 137–157. o.
- Engel* 2001a. *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 – Középkori magyar genealógia. (Magyar Középkori Adattár.) CD-ROM. Budapest, 2001.
- Engel* 2001b. *Engel Pál*: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. (História Könyvtár – Monográfiák 17.) Budapest, 2001.
- Engel* 2001c. *Engel Pál*: Adatok az Anjou-kori magyar hadseregről. In: *Analecta Mediaevalia*. Tanulmányok a középkorról. Szerk. Neumann Tibor. H. n., 2011. 73–82. o.
- Entz* 1994. *Entz Géza*: Erdély építésze a 11–13. században. Kolozsvár, 1994.
- Erdélyi* 1915. *Erdélyi László*: Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. (Kolozsvári értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből 6.) Budapest, 1915.
- Erdélyi* 1925. *Erdélyi László*: Bajtársi egyesületek a magyar lovagkorban. In: Emlékkönyv Dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kulturpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján. Szerk. Lukinich Imre. Budapest, 1925. 249–258. o.
- Erdélyi* 1933. *Erdélyi László*: Néhány észrevétel „Anjou-királyaink reformjai és a nápolyi viszonyok” dolgában. *Századok*, 67. (1933) 357–358. o.
- Fekete Nagy* 1934. *Fekete Nagy Antal*: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Budapest, 1934.
- Feld* 1985. *Feld István*: A gönci Amadé-vár. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXII–XXIII. Miskolc, 1985. 59–74. o.
- Félegyházi* 1941. *Félegyházi József*: A tatárjárás történeti kútfőinek kritikája. Vác, 1941.
- Foltin* 1883. *Foltin János*: A Zázty-i apátság XI. századi alapító oklevelének taglalata s ismeretlen helyének meghatározása. Kútfő-tanulmány az egri főegyházmegye történelméből, vonatkozással Anonymusra. Eger, 1883.

- Forster* 1900. III. Béla magyar király emlékezete. Szerk. Forster Gyula. Budapest, 1900.
- Fügedi* 1977. *Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82.) Budapest, 1977.
- Fügedi* 1981. *Fügedi Erik*: Verba volant... Középkori nemességünk szóbelisége és az írás. In: *Fügedi Erik*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Budapest, 1981. 437–462. o.
- Fügedi* 1986. *Fügedi Erik*: Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. Budapest, 1986.
- Gábor* 1908. *Gábor Gyula*: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. (Oklevelek alapján.) Függelékül: kiadatlan oklevelek. Budapest, 1908.
- Gerics* 1961. *Gerics József*: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Budapest, 1961.
- Gerics* 1980. *Gerics József*: Judicium Dei a magyar állam II. századi külkapcsolataiban. In: *Athleta Patriae*. Tanulmányok Szent László történetéhez. Szerk. Mezey László. Budapest, 1980. 111–134. o.
- Gerics* 1987. *Gerics József*: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Budapest, 1987.
- Gerics – Ladányi* 1986. *Gerics József – Ladányi Erzsébet*: Az „új adomány” jogintézménye a XIII. századi magyar okleveles gyakorlatban. *Levéltári Szemle*, 36. (1986) 1. sz. 21–30. o.
- Gerics – Ladányi* 1991. *Gerics József – Ladányi Erzsébet*: A magyarországi birtokjog kérdései a középkorban. *Levéltári Szemle*, 41. (1991) 4. sz. 3–19. o.
- Göckenjan* 1972. *Hansgerd Göckenjan*: Hilfspölder und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn. Wiesbaden, 1972.
- Györffy* 1952–1953. *Györffy György*: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. (A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi–Történeti Tudományok Osztályának Közleményei.) Budapest, 1952. 325–362. o., 1953. 69–104. o.
- Györffy* 1953. *Györffy György*: A kunok feudalizálódása. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerk. Székely György. Budapest, 1953. 248–275. o.
- Györffy* 1958. *Györffy György*: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. *Századok*, 92. (1958) 12–87., 565–615. o.
- Györffy* 1977. *Györffy György*: István király és műve. Budapest, 1977.
- Györffy* 1987–1998. *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I³–IV. Budapest, 1987–1998.
- Györffy* 1991. *Györffy György*: Újabb adatok a tatárjárás történetéhez. *Történelmi Szemle*, 33. (1991) 84–88. o.
- Haiczl* 1932. *Haiczl Kálmán*: A Kistapolcsányiak. *Turul*, 46. (1932) 20–51. o., 47. (1933) 26–34., 75–78. o.

- Hegy* 2012. *Hegy Géza*: Magyarország vagy Erdély? A Szilágyság hovatartozása a középkorban a társadalmi kapcsolatok tükrében. *Erdélyi Múzeum*, 74. (2012) 3. sz. 23–45. o.
- Holub* 1917. *Holub József*: A főispán és alispán viszonyának jogi természete. In: Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik [...] évfordulója ünnepére. Szerk. Szentpétery Imre. Budapest, 1917. 186–211. o.
- Holub* 1922. *Holub József*: Az életkor szerepe középkori jogunkban és az „időlátott levelek”. Budapest, 1922.
- Holub* 1929. *Holub József*: Zala megye története a középkorban I. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs, 1929.
- Hóman* 1921. *Hóman Bálint*: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Budapest, 1921.
- Hóman – Szekfű*
Hrbek 1955. *Hóman Bálint – Szekfű Gyula*: Magyar történet I–V. Budapest, 1936.³
Ivan Hrbek: Ein arabischer Bericht über Ungarn (Abu Hamid al-Andalusi al-Garnati, 1080–1170). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 5. (1955) 205–230. o.
- Ila* 1976. *Ila Bálint*: Gömör megye I. A megye története 1773-ig. Budapest, 1976.
- Iványi* 1992. *Iványi Béla*: A középkori Vasvár. Vasvár, 1992.
- Jakó* 1940. *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. (Település- és népiségtörténeti értekezések 5. sz.) Budapest, 1940.
- Jánosi* 1985. *Jánosi Monika*: Gondolatok az Admonti kódexből hiányzó kapitulumokról. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 82.) Szeged, 1985. 37–51. o.
- Jánosi* 1996. *Jánosi Monika*: Törvényalkotás a korai Árpád-korban. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 9.) Szeged, 1996.
- Kandra* 1884. *Kandra Kabos*: Erne bán és fiai. *Századok*, 18. (1884) 114–126. o.
- Karácsonyi* 1901. *Karácsonyi János*: A Hód-tavi csata éve. *Századok*, 35. (1901) 626–636. o.
- Karácsonyi* 1904. *Karácsonyi János*: Az első Lónyaiak. Nagyvárad, 1904.
- Karácsonyi* 1907. *Karácsonyi János*: Új adat a Hód-tavi csata évéhez. *Századok*, 41. (1907) 948–949. o.
- Karácsonyi* 1995. *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepég. Budapest, 1995.²
- Kállay* 1900a. *Kállay Ubul*: A hűtlen Kozmafiak nemzetsége (Adalék a Kún-László alatti belvillongások történetéhez). *Turul*, 18. (1900) 29–31. o.
- Kállay* 1900b. *Kállay Ubul*: Még néhány szó a „hűtlen Kozmafiakról”. *Turul*, 18. (1900) 187. o.
- Kállay* 1904. *Kállay Ubul*: Még egyszer és utoljára a hűtlen Kozmafiakról. *Turul*, 22. (1904) 41. o.
- Kállay* 1906. *Kállay Ubul*: Kutatások IV. László korára. *Századok*, 40. (1906) 41–54., 121–136. o.
- Kállay* 1913. *Kállay Ubul*: Új adatok keltezetlen oklevelek időpontjának meghatározásához. *Századok*, 47. (1913) 110–131. o.

- Kárffy* 1900. *Kárffy Ödön*: A Csicsery család levéltára I. *Történelmi Tár* (új folyam), 1900. 385–410. o.
- Keresztes* 1926. *Keresztes Kálmán*: A Rozgonyiak. *Turul*, 40. (1926) 19–27. o.
- S. Kiss* 1971. *S. Kiss Erzsébet*: A királyi generalis kongregáció kialakulásának történetéhez. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, XXXIX.) Szeged, 1971.
- Kis* 1988. *Kis Péter*: Ákos nembeli István. Egy magyar előkelő életútja a 13–14. század fordulóján. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter, szerkesztőtársak Rihmer Zoltán, Thoroczkay Gábor. Budapest, 1998. 57–78. o.
- Kis* 1995. *Kis Péter*: „A király hű bárója”. (Ákos nembeli Ernye pályafutása). *Fons*, 2. (1995) 273–316. o.
- Kiss – Zágórhidi* 2007. *Kiss Gábor – Zágórhidi Czigány Balázs*: Vasvár. *Castrum*, 5. (2007) 1. sz. 161–171. o.
- KMTL Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század) Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Budapest, 1994.
- Komáromy* 1894. *Komáromy András*: Nyalábvár és uradalma. *Századok*, 28. (1894) 492–519. o.
- Kondorné Látkóczki* 1994. *Kondorné Látkóczki Erzsébet*: Az egeri püspökség kiváltságait rögzítő „25 tanús” oklevél. *Archivum*, 13. (1994) 195–208. o.
- Kovachich* 1798. Supplementum ad vestigia comitorum apud Hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia, usque ad hodiernum diem celebratorum I. Ed. Martinus Georgius Kovachich. Budae, 1798.
- Kovachich* 1818. *Josephus Nicolaus Kovachich*: Sylloge decretorum comitialium inclyti Regni Hungariae I–II. Pesthini, 1818.
- Kristó* 1966. *Kristó Gyula*: A Csákok és a Kőszegiek harca Sopron megyében. *Soproni Szemle*, 20. (1966) 331–340. o.
- Kristó* 1969. *Kristó Gyula*: A locsmándi várispánság és felbomlása. *Soproni Szemle*, 23. (1969) 131–144. o.
- Kristó* 1973. *Kristó Gyula*: Csák Máté tartományúri hatalma. Budapest, 1973.
- Kristó* 1975. *Kristó Gyula*: A Kőszegiek kiskirálysága. *Vasi Szemle*, 29. (1975) 251–268. o.
- Kristó* 1976. *Kristó Gyula*: Az Aranybullák évszázada. Budapest, 1976.
- Kristó* 1978a. *Kristó Gyula*: Kán László és Erdély. *Valóság*, 21. (1978) 11. sz. 83–96. o.
- Kristó* 1978b. *Gyula*: A rozgonyi csata. (Sorsdöntő történelmi napok 3.) Budapest, 1978.
- Kristó* 1979. *Kristó Gyula*: A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest, 1979.
- Kristó* 1983a. *Kristó Gyula*: Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest, 1983.
- Kristó* 1983b. *Kristó Gyula*: Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. In: *Kristó Gyula*: Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest, 1983. 191–207. o.
- Kristó* 1983c. *Kristó Gyula*: A Kőszegiek kiskirálysága. In: *Kristó Gyula*: Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest, 1983. 241–268. o.
- Kristó* 1986a. *Kristó Gyula*: Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986.

- Kristó* 1986b. *Kristó Gyula*: Csák Máté. Budapest, 1986.
- Kristó* 1988. *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. (Nemzet és emlékezet.) Budapest, 1988.
- Kristó* 1993. *Kristó Gyula*: A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja 1301-ig. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 3.) Szeged, 1993.
- Kristó* 1998. *Kristó Gyula*: Magyarország története 895–1301. (Osiris Tankönyvek.) Budapest, 1998.
- Kristó* 1999b. *Kristó Gyula*: I. Károly király főúri elitje (1301–1309). *Századok*, 133. (1999) 41–62. o.
- Kristó* 2001. *Kristó Gyula*: Tartományúri rezidenciák Magyarországon (1301–1320). (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 115. Szerk. Kristó Gyula.) Szeged, 2001. 33–40. o.
- Kristó* 2002. *Kristó Gyula*: A székelyek eredete. Budapest, 2002.
- Kristó* 2003a. *Kristó Gyula*: Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. Szeged, 2003.
- Kristó* 2003b. *Kristó Gyula*: I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323). *Századok*, 137. (2003) 297–347. o.
- Kristó* 2003c. *Kristó Gyula*: Tájsemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19.) Szeged, 2003.
- Kristó* 2001. *Kristó Gyula*: Modellváltás a XIII. században. *Századok*, 135. (2001) 473–487. o.
- Kristó – Makk* 1988. *Kristó Gyula – Makk Ferenc*: Az Árpád-házi uralkodók. Budapest, 1988.
- Kristó – Makk – Szegfü* 1973. *Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfü László*: Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. *Hadtörténelmi Közlemények* (új folyam), 20. (1973) 4. sz. 639–660. o.
- Kumorovitz* 1971. *Kumorovitz Lajos Bernát*: Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei. In: Tanulmányok Budapest Múltjából XVIII. Budapest, 1971. 7–57. o.
- Kumorovitz* 1993. *Kumorovitz Lajos Bernát*: A magyar pecséthasználat története a középkorban. Budapest, 1993.²
- Kurcz* 1988. *Kurcz Ágnes*: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Sajtó alá rendezte és szerkesztői jegyzetekkel ellátta Klaniczay Gábor. Budapest, 1988.
- Ladányi* 1996a. *Ladányi Erzsébet*: Sopron és a normandiai katonai kommunák. *Hadtörténelmi Közlemények*, 109. (1996) 2. sz. 3–10. o.
- Ladányi* 1996b. *Ladányi Erzsébet*: Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és a hazai városfejlődés korai szakaszában. (Studia Theologica Budapestinensia 15.) Budapest, 1996.
- Lenkey – Zsoldos* 2003. *Lenkey Zoltán – Zsoldos Attila*: Szent István és III. András. Budapest, 2003.
- Major* 1966. *Major Jenő*: A magyar városok és a városhálózat kialakulásának kezdetei. *Településtudományi Közlemények*, 18. (1966) 48–90. o.
- Makay* 1975. *Makay László*: Kisvárdai fejlődése 1486-ig. H. n., 1975.

- Mályusz* 1922. *Mályusz Elemér*: Turóc megye kialakulása. Budapest, 1922.
- Mályusz* 1942. *Mályusz Elemér*: A magyar köznemesség kialakulása. *Századok*, 76. (1942) 272–305., 407–434. o.
- Mályusz* 1988. *Mályusz Elemér*: Az erdélyi magyar társadalom a középkorban. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 2.) Budapest, 1988.
- MHt Magyarország hadtörténete I–II. Főszerk. Liptai Ervin. Budapest, 1984–1985.
- Mező – Németh* 1972. *Mező András – Németh Péter*: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza, 1972.
- Miskolczi* 1932. *Miskolczi István*: Anjou- királyaink reformjai és a nápolyi viszonyok. *Századok*, 66. (1932) 306–322., 393–407. o.
- Miskolczi* 1933. *Miskolczi István*: Válasz Erdélyi László „Észrevételeire”. *Századok*, 67. (1933) 480. o.
- Molnár* 1959. *Molnár József*: A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában. *Hadtörténelmi Közlemények* (új folyam), 6. (1959) 2. sz. 222–252. o.
- Moór* 1935. *Moór Elemér*: Kabold alapítása és környékének települési viszonyai a középkorban. *Szegedi Füzetek*, 2. (1935) 112–162. o.
- MT Magyarország története tíz kötetben I/1–2. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. Székely György. Budapest, 1984.
- MTKron Magyarország történeti kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig. Főszerk. Benda Kálmán. Budapest, 1981.
- Németh* 1975. *Németh Péter*: Borsova határvármegye kialakulása. Debrecen, 1975.
- Németh* 1983. *Németh Péter*: Körév – Hímesudvar – Tokaj. In: *Németh Péter*: Királyok – ispánok – jobbágyok. Vázlatok a magyar középkor történetéből. Debrecen, 1983. 73–81. o.
- Németh* 1997. *Németh Péter*: A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza, 1997.
- Németh* 2008. *Németh Péter*: A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig. (A nyíregyházi Jósa András Múzeum kiadványai 60.) Nyíregyháza, 2008.
- Niermeyer* 1976. *Mediae Latinitatis lexicon minus*. Composuit J[an] F. Niermeyer. Leiden, 1976.
- Nógrády* 1995. *Nógrády Árpád*: „Magistratus et comitatus tenentibus”. II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. *Századok*, 129. (1995) 157–194. o.
- Novák* 1940. *Novák József*: A várjobbágytság intézménye. (A debreceni Tisza István Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának kiadványai 10.) Debrecen, 1940.
- Nováki – Sándorfi* 1992. *Nováki Gyula – Sándorfi György*: A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig). Budapest–Miskolc, 1992.
- Olchváry* 1902. *Olchváry Ödön*: A muhi csata. *Századok*, 36. (1902) 309–325., 412–427., 505–527. o.
- Pauler* 1899. *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II. Budapest, 1899.²

- Pálóczi Horváth* 1988. *Pálóczi Horváth András*: Besenyők, úzok, kunok. In: *Magyarrá lett keleti népek*. Szerk. Szombathy Viktor – László Gyula. Budapest, 1988. 106–163. o.
- Pálóczi Horváth* 1989. *Pálóczi Horváth András*: Besenyők, kunok, jászok. Budapest, 1989.
- Pesty* 1882. *Pesty Frigyes*: A magyarországi várispánságok története különösen a XIII. században. Budapest, 1882.
- Piti* 2003. *Piti Ferenc*: Szabolcs megye Anjou-kori archontológiájához. In: *Középkortörténeti tanulmányok. A III. Medievisztikai PhD-konferencia Szeged, 2003. május 8–9. előadásai*. Szerk. Weisz Boglárka. Szeged, 2003. 113–124. o.
- Piti* 2006. *Piti Ferenc*: Az 1342. évi nádorváltás. *Századok*, 140. (2006) 435–441. o.
- Pór* 1888. *Pór Antal*: Trencsényi Csák Máté 1260–1321. (Magyar történeti életrajzok) Budapest, 1888.
- Pór* 1891. *Pór Antal*: László erdélyi vajda (1291–1315). Rajzok Erdély múltjából a középkorban. Erdélyi Múzeum, 8. (1891) 433–481. o.
- R. Kiss* 1932. *R. Kiss István*: Az egységes magyar nemesi rend kifejlődése. (Klly. A debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem 1932–1933. évi évkönyvéből.) Debrecen, 1932.
- Rákos* 1974. *Rákos István*: IV. Béla birtokrestaurációs politikája. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 47.) Szeged, 1974.
- Reiszig* 1900. *Reiszig Ede*: Szabolcs vármegye története. In: *Magyarország vármegyéi és városai. Szabolcs vármegye*. Budapest, é. n. [1900.]
- Reiszig* 1911. *Reiszig Ede*: Nógrád vármegye története. In: *Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye*. Budapest, é. n. [1911.]
- Reizner* 1899–1900. *Reizner János*: Szeged története I–IV. Szeged, 1899–1900.
- Révész* 1891. *Révész Ferenc*: Németújvári Iván. *Erdélyi Múzeum*, 1891. 49–71., 133–158., 222–246. o.
- Rusu* 2005. *Adrian Andrei Rusu*: Castelarea Carpatică. Fortificații și cetății din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII–XIV). Cluj–Napoca, 2005.
- Segeš – Šedová* 2011. *Vladimír Segeš – Božena Šedová*: Pramene k vojenským dejinám Slovenska I/2. Bratislava, 2011.
- Solymosi* 1981. *Magyarország történeti kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig*. Szerk. Solymosi László. Budapest, 1981.
- Solymosi* 1987. *Solymosi László*: Egyházi és világi (földesúri) mortuárium a 11–14. századi Magyarországon. *Századok*, 121. (1987) 547–583. o.
- Solymosi* 1990. *Solymosi László*: A szőlő utáni adózás első korszaka. *Agrártörténeti Szemle*, 32. (1990) 22–50. o.
- Sörös* 1916. *Sörös Pongrác*: A székesfehérvári örkanonokság története 1543-ig. *Századok*, 50. (1916) 565–584. o.
- Stessel* 1896. *Stessel József*: A Németújváriak és Héderváriak leszármazásához. *Századok*, 30. (1896) 429–437. o.
- Sugár* 1984. *Sugár István*: Az egi püspökök története. Budapest, 1984.

- Szabó 1866. *Szabó Károly*: Kun László 1272–1290. Budapest, 1866. (Reprint: Budapest, 1988.)
- Szabó 1966. *Szabó István*: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Budapest, 1966.
- Szalay 1852. *Szalay László*: Magyarország' története II. Lipcse, 1852.
- Székely 1953. *Székely György*: A parasztság és a feudális állam megszilárdulása Károly Róbert korában. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. Szerk. Székely György. Budapest, 1953. 19–79. o.
- Székely 1974. *György Székely*: Les contacts entre Hongrois et Musulmans aux IXe–XIIe siècles. In: The Muslim East. Studies in Honour of Julius Germanus. Budapest, 1974. 53–74. o.
- Székely 1988. *Székely György*: Egy elfeledett rettegés: a második tatárjárás a magyar történeti hagyományokban és az egyetemes összefüggésekben. *Századok*, 122. (1988) 52–88. o.
- Szekfü 1912. *Szekfü Gyula*: Serviensek és familiárisok. (Értekezések a történeti tudományok köréből XXIII/3.) Budapest, 1912.
- Szentpétery 1916. *Szentpétery Imre*: A borsmonostori apátság árpádkori oklevelei. Budapest, 1916.
- Szentpétery 1930. *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan. Budapest, 1930.
- Szovák 1989. *Szovák Kornél*: Rátót nembeli Rolánd nádor kúriája. In: A Dunántúl településtörténete VII. Szerk. Somfai Balázs. Veszprém, 1989. 299–316. o.
- Szűcs 1984. *Szűcs Jenő*: Az 1267. évi dekrétum és társadalmi háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Budapest, 1984. 341–394. o.
- Szűcs 1987. *Szűcs Jenő*: Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. In: Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Csoport évkönyve. Főszerk. Juhász Gyula. Budapest, 1987. 11–27. o.
- Szűcs 1993a. *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. (História könyvtár – Monográfiák 1.) Budapest, 1993.
- Szűcs 1993b. *Szűcs Jenő*: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuralom. *Történelmi Szemle*, 35. (1993) 1–57. o.
- Tagányi 1882. *Tagányi Károly*: Szolgagyőr. *Századok*, 16. (1882) 312–323., 388–398. o.
- Tagányi 1913. *Tagányi Károly*: Gypű és gypűelve. *Magyar Nyelv*, 9. (1913) 97–104., 145–152., 201–206., 254–266. o.
- Tagányi 1916. Felelet dr. Erdélyi Lászlónak »Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdéseire«. *Történelmi Szemle*, 5. (1916) 296–320., 409–448., 543–608. o.
- Senga 1988. *Senga Toru*: Béla királyfi bolgár, halicsi és osztrák hadjárataihoz. *Századok*, 122. (1988) 36–51. o.
- Tóth 1976. *Tóth Melinda*: Buzád nemzetségbeli Csák soproni ispán (1246–1254). *Soproni Szemle*, 30. (1976) 194–210. o.

- Tóth* 1985. *Tóth Péter*: Adatok Borsod megye Árpád-kori birtoktörténetéhez és történeti földrajzához. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXII–XXIII. Miskolc, 1985. 89–103. o.
- C. Tóth* 2000. *C. Tóth Norbert*: Szabolcs megye hatóságának archontológiája (1284–1526). In: A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XLII. Szerk. Almássy Katalin, Istvánovits Eszter. Nyíregyháza, 2000. 93–111. o.
- Tringli* 1998. *Tringli István*: Jagelló-kori levelesítő jegyzék Zalából. *Levéltári Közlemények*, 69. (1998) 3–31. o.
- Tutkó* 1861. *Tutkó József*: Szabad királyi Kassa városának történelmi évkönyve. Kassa, 1861.
- Udvardy* 1991. *Udvardy József*: A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526). (Dissertationes Hungaricae ex historia ecclesiae XI.) Köln, 1991.
- Váczy* 1927. *Váczy Péter*: A királyi serviensek és a patrimoniális királyság. *Századok*, 61. (1927) 243–290., 351–414. o.
- Váczy* 1930. *Váczy Péter*: A magyar igazságszolgáltatás szervezete a XI–XII. században. (Miskolci Jogászélet Könyvtára 56.) Miskolc, 1930.
- Váczy* 1958. *Váczy Péter*: A korai magyar történet néhány kérdéséről. *Századok*, 92. (1958) 265–345. o.
- Vagner* 1896. *Vagner József*: Adalékok a nyitrai székeskáptalan történetéhez. Nyitra, 1896.
- Veszprémy* 1995. *Veszprémy László*: Páncél és páncélosok említései a krónikákban és oklevelekben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 108. (1995) 4. sz. 3–12. o.
- Veszprémy* 2008. *Veszprémy László*: Az Árpád- és Anjou-kor csatái, hadjáratai. Budapest, 2008.
- Vizkelety* 1993. *Vizkelety András*: Béla hercegnek, IV. Béla király fiának menegzője. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 97. (1993) 571–584. o.
- Waldapfel* 1931. *Waldapfel Eszter*: Nemesi birtokjogunk kialakulása a középkorban. (Klly. a Századok 65. [1931] évfolyamából.)
- Weisz* 2007. *Weisz Boglárka*: A nemesércbányából származó királyi jövedelmek az Árpád-korban. In: Középkortörténeti tanulmányok 5. Szerk. Révész Éva, Halmágyi Miklós. Szeged, 2007. 247–259. o.
- Weisz* 2012a. *Weisz Boglárka*: A kamara haszna okán szedett *collecta*. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk. Bagi Dániel, Fedeles Tamás, Kiss Gergely. Pécs, 2012. 547–557. o.
- Weisz* 2012b. *Weisz Boglárka*: II. András jövedelmei: régi és új elemek. In: II. András és Székesfehérvár. Szerk. Kerny Terézia, Smohay András. (A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 7.) Székesfehérvár, 2012. 49–80. o.
- Weisz* 2012c. *Weisz Boglárka*: A szatmári kamara története a XIV. század közepéig. In: Az eccsedi Báthoriak a XV–XVII. században. Szerk. Szabó Sarolta, C. Tóth Norbert. (Báthori István Múzeum Kiadványai 34.) Nyírbátor, 2012. 73–92. o.

- Wertner 1892. Wertner Mór: Családtörténeti adalékok. A Tornaiak ősei. *Turul*, 10. (1892) 172–176. o.
- Wertner 1895. Wertner Mór: A Güssingiek. *Századok*, 29. (1895) 42–64., 136–154. o.
- Wertner 1897. Wertner Mór: Az Árpádokori megyei tisztviselők. Okirati kútfők nyomán. Budapest, 1897.
- Wertner 1897–1898. Wertner Mór: Az Árpádokori megyei tisztviselők. Okirati kútfők nyomán. *Történelmi Tár*, 1897–1898. 439–486., 653–679., (1898.) 105–133. o.
- Wertner 1898. Wertner Mór: Az Árpádokori nádorok genealógiája. *Turul*, 16. (1898) 73–78., 113–125. o.
- Wertner 1899. Wertner Mór: Az Árpádokori udvari tisztviselők sorozata. *Történelmi Tár*, 1899. 638–672. o.
- Wertner 1900. Wertner Mór: Ki volt Banai Kozma? *Turul*, 18. (1900) 147–148. o.
- Wertner 1901. Wertner Mór: Az Árpádokori orszá- és udvarbírák genealógiája. *Turul*, 19. (1901) 7–26., 54–73. o.
- Wertner 1906. Wertner Mór: A Fónyi-család. *Turul*, 24. (1906) 179–183. o.
- Wertner 1908. Wertner Mór: Újabb nemzetiségi kutatások VIII. A Kán-nemzettség erdélyi vagy vajdai ága. *Turul*, 26. (1908) 122–129. o.
- Wertner 1909. Wertner Mór: Az Árpádokori bánok. Meghatározások és helyreigazítások. *Századok*, 43. (1909) 377–415., 472–494., 555–570., 656–668., 747–757. o.
- Wertner 1916. Wertner Mór: Az 1291. évi magyar–osztrák hadjárat. *Hadtörténelmi Közlemények*, 17. (1916) 349–386. o.
- Zichy 1934. Zichy Ladomer: A tatárjárás Magyarországon. Pécs, 1934.
- Zolnay 1935. Zolnay László: Miklósfia Demeter mester (1250–1312). *Turul*, 49. (1935) 35–37. o.
- Zolnay 1937. Zolnay László: Donch mester és a Balassák ősei. *Turul*, 51. (1937) 22–39. o.
- Zolnay 1985. Zolnay László: A „Balassák” és a Felvidék. (Adatok a XIII–XIV. század néhány kritikus évtizedéhez.) In: Borsodi Levéltári Évkönyv V. Szerk. Csorba Csaba. [Miskolc,] 1985. 83–169. o.
- Zsoldos 1988. Zsoldos Attila: A szolgabírói tisztségnév kialakulásának kérdéséhez. *Levéltári Szemle*, 38. (1988) 4. sz. 12–19. o.
- Zsoldos 1990. Zsoldos Attila: A várjobbágyi birtoklás megítélésének változásai a tatárjárást követő másfél évszázadban. *Aetas*, 1990. 3. sz. 5–34. o.
- Zsoldos 1991a. Zsoldos Attila: A királyi várszervezet és a tatárjárás. *Hadtörténelmi Közlemények*, 104. (1991) 1. sz. 45–76. o.
- Zsoldos 1991b. Zsoldos Attila: Adalékok a királyi várszervezet udvarispáni tisztségének történetéhez. *Levéltári Szemle*, 41. (1991) 4. sz. 20–31. o.
- Zsoldos 1992. Zsoldos Attila: Jobbágyok a királyi várszervezetben. *Történelmi Szemle*, 34. (1992) 1–15. o.
- Zsoldos 1993. A várjobbágyi jogállás kialakulása. *Hadtörténelmi Közlemények*, 106. (1993) 2. sz. 20–42. o.

- Zsoldos 1994a. *Zsoldos Attila*: Jobagio castri possessionem habens. A várjobbágyi jogállás anyagi hátterének kérdései. *Századok*, 128. (1994) 254–272. o.
- Zsoldos 1994b. *Zsoldos Attila*: Néhány adat a várjobbágyok létszámának kérdéséhez. In: *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. Szerk. Draskóczy István. Budapest, 1994. 85–94. o.
- Zsoldos 1997a. *Zsoldos Attila*: Téténytől a Hód-tóig. Az 1279 és 1282 közötti évek politikatörténetének vázlata. *Történelmi Szemle*, 39. (1997) 69–98. o.
- Zsoldos 1997b. *Zsoldos Attila*: „Eléggé nemes férfiak ...” A kehidai oklevél társadalomtörténeti vonatkozásairól. In: *Zalai történeti tanulmányok*. Szerk. Káli Csaba. (Zalai Gyűjtemény 42.) Zalaegerszeg, 1997. 7–19. o.
- Zsoldos 1997c. *Zsoldos Attila*: Kassa túsza. Pillanatfelvétel 1311-ből Aba Amadé familiájáról. *Történelmi Szemle*, 39. (1997) 345–362. o.
- Zsoldos 1997d. *Zsoldos Attila*: Az Árpádok és alattvalóik. Debrecen, 1997.
- Zsoldos 1998a. *Zsoldos Attila*: Közszabad nemzetségek. *Mediaevalia Transilvanica*, 2. (1998) 1. sz. 43–60. o.
- Zsoldos 1998b. *Zsoldos Attila*: Tamás fia Sinka érdemei. Elhallgatás és manipuláció oklevelek narratioiban. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest, 1998. 327–337. o.
- Zsoldos 1999. *Zsoldos Attila*: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyok történetéből. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26.) Budapest, 1999.
- Zsoldos 2000a. *Zsoldos Attila*: Confinium és marchia. (Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről). *Századok*, 134. (2000) 99–116. o.
- Zsoldos 2000b. *Zsoldos Attila*: A vasi várispánság felbomlása. *Vasi Szemle*, 54. (2000) 1. sz. 27–46. o.
- Zsoldos 2000c. *Zsoldos Attila*: IV. László és a Kállaiak ősei. In: *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XLII. Nyíregyháza, 2000. 77–87. o.*
- Zsoldos 2001a. *Zsoldos Attila*: Szent István vármegyéi. In: *Államalapítás, társadalom, művelődés*. Szerk. Kristó Gyula. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 27.) Budapest, 2001. 43–54. o.
- Zsoldos 2001b. *Zsoldos Attila*: Egész Szlavónia bánja. In: *Tanulmányok a középkorról*. Szerk. Neumann Tibor. (Analecta Mediaevalia I.) [Budapest–Piliscsaba] 2001. 269–281. o.
- Zsoldos 2005. *Zsoldos Attila*: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.) Budapest, 2005.
- Zsoldos 2007. *Zsoldos Attila*: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. (História Könyvtár – Monográfiák 24.) Budapest, 2007.
- Zsoldos 2009. *Zsoldos Attila*: Miklós országbíró. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor, Rácz György. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. – Analecta Mediaevalia III.) Budapest–Piliscsaba, 2009. 519–549. o.

- Zsoldos* 2010. *Zsoldos Attila*: A Henrik-fiak. A Héder nembéli Kőszegiek „családi története”. *Vasi Szemle*, 64. (2010) 651–661. o.
- Zsoldos* 2011a. *Zsoldos Attila*: II. András Aranybullája. *Történelmi Szemle*, 53. (2011) 1–38. o.
- Zsoldos* 2011b. *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. (História könyvtár – kronológiák, adattárak 11.) Budapest, 2011.
- Zsoldos* 2011c. *Zsoldos Attila*: Debrecen mint igazgatási központ a 14. század elején. In: Debrecen város 650 éves. Várostopörténeti tanulmányok. Szerk. Bárány Attila, Papp Klára, Szalkai Tamás. Debrecen, 2011. 49–66. o.
- Zsoldos* 2011d. *Zsoldos Attila*: III. András hat nádora. In: Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére. Szerk. Juan Cabello, C. Tóth Norbert. (A Jósa András Múzeum Kiadványai 68.) Nyíregyháza, 2011. 289–299. o.
- Zsoldos* 2012. *Zsoldos Attila*: Hűséges oligarchák. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk. Baráth Magdolna, Molnár Antal. Budapest–Győr, 2012. 347–354. o.
- Zsótér* 1991. *Zsótér Rózsa*: Megjegyzések IV. László király itineráriuma-hoz. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XCII.) Szeged, 1991. 37–41. o.

A tanulmányok első megjelenése

A magyar hadtörténet első évszázadai. Hadakozók és hadsereg az Árpádok korában (XI–XIII. század)

In: A magyar hadtörténelem évszázadai. Szerk. *Király Béla, Veszprémy László*. Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítvány, Budapest, 2003. 13–26. o.

A hadszervezet átalakulása a XIII. századi Magyarországon

In: „A hadtáp volt maga a fegyver”. Tanulmányok a középkori hadszervezet és katonai logisztika kérdéseiről. Szerk. *Pósn László, Veszprémy László*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2013. 212–226. o.

Ispán és vitéz

In: „Múltunk építőkövei...” Szerk. *Csurgai Horváth József, Kovács Eleonóra*. Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltára, Székesfehérvár, 2001. 50–59. o.

Confinium és marchia. Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről
Századok, 134. (2000) 99–116. o.

A királyi várszervezet és a tatárjárás

Hadtörténelmi Közlemények, 104. (1991) 1. sz. 45–76. o.

A várjobbági birtoklás megítélésének változásai a tatárjárást követő másfél évszázadban
Aetas, 1990. 3. sz. 5–34. o.

A vasi várispánság felbomlása

Vasi Szemle, 54. (2000) 1. sz. 27–46. o.

Téténytől a Hód-tóig. Az 1279 és 1282 közötti évek politikatörténetének vázlata
Történelmi Szemle, 39. (1997) 69–98. o.

Kassa túsza. Pillanatfelvétel 1311-ből Aba Amadé familiájáról

Történelmi Szemle, 39. (1997) 345–362. o.

IV. László és a Kállaiak ősei

In: A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XLII. Nyíregyháza, 2000. 77–87. o.

Sopron város és megye a XIII. század utolsó harmadában

In: A város térben és időben. Sopron kapcsolatrendszerének változásai. Szerk. *Turbuly Éva*. Sopron, 2002. 9–28. o.

A Henrik-fiak. A Héder nembéli Kőszegiek „családi története”

Vasi Szemle, 64. (2010) 651–661. o.

A Borsa-tartomány igazgatásának kérdései

In: A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század). Szerk. *Hegyi Géza, W. Kovács András*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 277.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2012. 25–44. o.

Hűség oligarchák

In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk. *Baráth Magdolna, Molnár Antal*. Magyar Országos Levéltár – Győr-Sopron-Moson Megye Győri Levéltára, Budapest–Győr, 2012. 347–354. o.